श्रीमन् महाभारत

(मराठी भाषांतर)

कर्णपर्व – (७ वे पर्व)

भाग २ रा

(अध्याय १२१ ते २०२)

७

द्रोणपर्व

Adhyaya - 121 to 202 [end]

विषयानुक्रमणिका.

७ द्रोणपर्व (पुढें चालू).

जयद्रथवधपर्व ५. पृ. १–९५.

घटोत्कचवधपर्व ६. पृ. ९५–१९४.

द्रोणवधपर्व ७. पृ. १९४–२१९.

नारायणास्त्रमोक्षपर्व ८. पृ. २२०–२६१.

श्रीमन्महाभारतार्थ

(महाभारताचें मराठी सुबोध भाषांतर.)

अष्टम खंड.

७ द्रोणपर्व—(पुढें चालू)

जयद्रथवधपर्व ५.

अध्याय १२१ वा.

[१ धृतराष्ट्राचा प्रश्न. २ युद्धवृत्तान्तकथन.]

(१) धृतराष्ट्र—हे संजया, त्या प्रचंड सैन्याचें कदन करून सात्यकि अर्जुनाकडे चालला असतां माझ्या निर्लज्ज पुत्रांनीं काय केलें तें मला सांग. पार्थतुल्य सात्यकीशीं युद्धांत गांठ पडली असतां त्या मुमुर्षु कौरवांनीं धैर्य कसें धरलें ? त्याचप्रमाणें इतर क्षत्रिय व युद्धांत पराभूत झालेले योद्धे यांनीं पुढें काय केलें ? माझे पुत्र जिवंत असतां त्या सर्वांचें उल्लंघन करून सात्यकि अर्जुनाकडे कसा गेला ? तें मला कथन कर.

हे संजया, एका वीरानें अनेक महारथांचा पराभव केल्याचा हा अद्भुत वृत्तान्त मीं तुझ्या मुखानें ऐकला व ज्याअर्थी एकट्या सात्वतानें रणांगणांत अनेक महारथांचा वध केला, त्याअर्थी माझ्या मंदभाग्य पुत्राचें दैवच विपरीत आहे, असें मला वाटतें. सर्व पांडव तर दूरच राहिले, पण एकट्या सात्यकीलाच माझें सैन्य पुरें पडणार नाहीं, असेंच दिसतें. खरोखर, हा वृष्णिवीर युद्धनिपुण द्रोणाचाहि पराभव करून, पशुगणांचा संहार करणाऱ्या सिंहाप्रमाणें माझ्या पुत्रांचा क्षय करील !

कृतवर्मादि दक्षतेनें युद्ध करणाऱ्या अनेक योद्ध्यांना सात्यकीचा वध करतां आला नाहीं, यावरून तो वीर माझ्या पुत्रांना जिंकील यांत संशय नाहीं. पूर्वी धनंजयानेंहि या शिनिपुंगवासारखा पराक्रम केलेला नाहीं.

(२) संजय—हे भारता, तुझें दुर्मन्त्रित्व व दुर्योधनाची दुष्कृति यांचें फल मी तुला सांगतों, तें लक्षपूर्वक ऐक. तुझ्या पुत्राच्या आज्ञेप्रमाणें संशप्तक युद्धाविषयीं क्रूर संकेत करून पुनः परत फिरले. तेव्हां दुर्योधनादि तुझे पुत्र तीन सहस्र अश्वसादी, शक, कांबोज, तंगण, अंबष्ठ, पैशाच, बर्बर व हातांत पाषाण धारण करणारे क्रूर पार्वतीय हे सर्व, पन्नास पन्नास लोकांचा संघ करून अग्नीवर झडप घालणाऱ्या शलभाप्रमाणें सात्यकीवर तुटून पडले.

इतक्यांत अनेक महारथी व असंख्य पदाति यांनीं शंभर महारथ, हजार गज, दोन हजार अश्व यांसह सात्यकीवर चाल केली. दुःशासनानें 'याचा वध करा' अशी सर्वांना प्रेरणा करीत सात्यकीला प्रतिबंध केला. त्यावेळीं तो एकटा सात्यकि अनेकांशीं युद्ध करीत होता. त्यानें असंख्य सैन्याचा संहार केला. सहस्रावधि गजांचा व जातिवंत अश्वांचा क्षय केला. नानादेशांत जन्म पावलेल्या विविध जातींच्या अगणित पदातींना यमालयीं पाठविलें.

याप्रमाणें सात्यकीनें त्या दस्यूंना ग्रस्त केलें असतां दुःशासन त्या योद्ध्यांना म्हणाला—

" हे अधर्मज्ञ वीरहो, तुम्ही क्षात्रधर्म जाणत नाहीं का ? असे युद्धपराङ्मुख होऊं नका. युद्ध करा. पलायन कां करतां ? "

नंतर त्या भग्न झालेल्या सैन्याकडे पाहून दुर्योधन पाषाणांनीं युद्ध करणाऱ्या पार्वतीयांना प्रेरणा करीत म्हणाला—" हे वीरहो, तुम्ही पाषाणयुद्धांत कुशल अहां, हें सात्यकीला ठाऊक नाहीं, शिवाय तो पाषाणयुद्धांत अनभिज्ञहि आहे. यास्तव युद्धाची इच्छा करणाऱ्या त्याचा तुम्ही वध करा. भिऊं नका. सात्यकीप्रमाणेंच सर्व कौरवांनाहि अश्मयुद्धाचें ज्ञान नाहीं. तुम्ही निःशंकपणें त्याच्यावर चाल करा. त्या शैनेयापासून तुम्हांला यत्किंचितहि अपाय होणार नाहीं."

हे महाराज, दुर्योधनाचें हें वचन ऐकतांच अश्मयुद्ध करणारे ते सर्व पर्वतवासी पार्थिव सात्यकीवर धांवले. त्यांनीं हत्तीच्या मस्तकाएवढ्या प्रचंड पाषाणांचा सात्यकीवर वर्षाव केला. तुझ्या पुत्रानें ज्यांना प्रेरणा केली आहे

अशा दुसऱ्याहि योद्ध्यांनीं सर्व दिशा अडवून धरल्या. याप्रमाणें त्या शैलवासी वीरांनीं शिलायुद्ध आरंभिलें असतां सात्यकीनें त्यांच्यावर तीक्ष्ण बाणांचा वर्षाव चालविला व त्या पार्वतेयांच्या पाषाणांचें आपल्या सर्पतुल्य बाणांनीं चूर्ण करून टाकलें.

त्यावेळीं त्या पाषाणांचें जें चूर्ण वर उडालें, तें प्रदीप्त झालें व खद्योतांच्या संघाप्रमाणें भासलें. त्या प्रदीप्त चूर्णानें बहुतेक सैन्य दग्ध झालें व मृत होऊन भूमीवर पडलें. तेव्हां सर्वत्र एकच हाहाकार झाला. त्यानंतर पांचशें शूर योद्ध्यांनीं मोठाल्या शिला हातीं घेतल्या. परंतु सात्यकीनें त्यांच्या बाहूंचा छेद करतांच ते भूमीवर पडले. तें पाहून दुसरे लक्षावधि वीर पुढें सरसावले, परंतु त्यांचेहि बाहु तुटून पडल्यावर ते पाषाण त्यांच्या हातांतच राहिले व देह मात्र गतप्राण होऊन खालीं पडले. एकट्या सात्यकीनें त्या पाषाणयोधी वीरांचा संहार केला, हा केवढा चमत्कार !

नंतर अवशिष्ट राहिलेले योद्धे एकत्र जमून सात्यकीवर अश्मवृष्टि करूं लागले. पोलादी शस्त्रें व शूल धारण करणारे तंगण, दरद, खश, लंपाद व पुलिंद आपापल्या शस्त्रांचा प्रहार करूं लागले. परंतु सात्यकीनें नाराच बाणांनीं त्यांच्या शस्त्रांचाहि छेद केला. त्या पर्वतप्राय शिला भग्न होत असतां, अंतरिक्षांत त्यांचा घोर शब्द होऊं लागला. तो भयंकर निनाद ऐकून रथ, अश्व व गज भयभीत होऊन पळूं लागले. अश्मचूर्णानें अंग विदीर्ण होऊन नर, गज व अश्व भुंग्यांच्या दंशाप्रमाणें विव्हल झाले. जिवंत असलेल्या गजांचीं मस्तकें भग्न होऊन तीं रक्तानें सिक्त झाल्यामुळें ते युयुधानाच्या रथाकडे वळे-नातसे झाले.

हे नृपश्रेष्ठा, पर्वकालीं होणाऱ्या सागराच्या शब्दाप्रमाणें सात्यकीनें ग्रस्त केलेल्या तुझ्या सैन्यांतून आर्त स्वर ऐकूं आला. तो प्रचंड ध्वनि ऐकून द्रोणा-चार्य सारथ्याला म्हणाला—" हा सात्वतश्रेष्ठ सात्यकि रणांत अतिशय क्रुद्ध झाला असून कौरवसैन्याचा अनेक प्रकारें विध्वंस करीत आहे. यास्तव जेथून हा ध्वनि ऐकूं येत आहे, तेथें माझा रथ ने. युयुधान यावेळीं पाषाणयोधी योद्ध्यांशीं युद्ध करीत असावा. हे शीघ्रगामी अश्व पहा ! ते वायुवेगानें पळत असून रथ्यांना दूर नेत आहेत. शस्त्रहीन व कवचहीन झालेले योद्धे जाग-जागीं पडलेले दिसत आहेत. या युद्धांत सारथ्यांसहि त्या वेगवान् अश्वांचें नियमन करतां येत नाहीं. "

शस्त्रधारण करणाऱ्यांतील श्रेष्ठ आचार्यांचें हें वचन ऐकून सारथि म्हणाला " हे आयुष्मन्, कौरवसैन्य दाहीदिशांत पळत आहे. योद्धे पराभूत होऊन इतस्ततः धांवत आहेत. पांचाल व पांडव एकत्र जमून आपल्यावरच चाल करून येत आहेत. यास्तव या प्रसंगीं येथेंच रहाणें उचित आहे किंवा तेथें जाणें अधिक श्रेयस्कर आहे, याचा योग्य विचार करून काय तें ठरवावें. सात्यकि आतां पुष्कळ दूर गेला आहे."

याप्रमाणें सारथि भारद्वाजांस सांगत आहे, तोंच सात्यकि असंख्य योद्धयांना गतप्राण करीत पुढें चाललेला दृष्टीं पडला. तेव्हां युयुधानाकडून वध पावणारे तुझे योद्धे सात्यकीचा रथ सोडून द्रोणसैन्याच्या आश्रयार्थ धांवत सुटले आणि दुःशासनहि पूर्वीं ज्या वीरांसह सात्यकीकडे परत वळला होता, त्यांसह तोहि आतां भयभीत होत्साता द्रोणसैन्याकडे पळत सुटला. ७. ५. १२१.

अध्याय १२२ वा.

[१ दुःशासनाचा उपहास. २ आचार्यांचा पराक्रम. ३ पार्षताचा पराभव.]

(१) संजय—दुःशासनाचा रथ आपल्या समीपच स्थित झाल्याचें पाहून द्रोणाचार्य त्याला म्हणाला—हे दुःशासना, हे सर्व रथी कां बरें पळत आहेत ! राजा दुर्योधन कुशल आहेना ? सैंधव जिवंत आहे ना ? बा धार्तराष्ट्रा, तूं राजपुत्र आहेस, राजाचा भ्राता आहेस व तुला यौवराज्याभिषेकहि झालेला आहे. तुझ्यासारख्यानें युद्धांतून असें पलायन करावें का ! अरे, पूर्वीं द्यूताच्या प्रसंगीं तूं द्रौपदीला जीं दुर्वचनें बोलला होतास तीं तुला स्मरतात का !

" तूं द्यूतांत जिंकली गेली आहेस, आतां तूं आमची दासी होऊन आम्ही सांगूं तीं कामें कर. तूं माझ्या ज्येष्ठ भ्रात्याचीं वस्त्रें नेण्याचें काम करीत जा. पांडव तुझे पति नाहींत. ते सर्व षण्ढतिलासमान पुरुषार्थहीन झाले आहेत."

दुःशासना, पूर्वीं अशा प्रकारचीं निंद्य भाषणें करून आतां कां पळतोस ! पांडव व पांचाल यांच्याशीं स्वतःच वैर करून, आतां एकटा सात्यकि युद्धाला आला असतां तुला भय कां वाटावें ? द्यूताच्या प्रसंगीं तूं जेव्हां हातांत अक्ष (फांसे) घेतलेस, तेव्हां तेच पुढें दारुण सर्पासारखे शर होतील, हें तुझ्या लक्षांत आलें नाहीं. पांडवांविषयीं अप्रिय भाषण व विशेषतः द्रौपदीचे क्लेश यांच्या मुळाशीं तूंच आहेस.

अरे, त्या वेळचा तुझा तो मान, दर्प, पराक्रम व सर्व वल्गना आज कोठें गेल्या ! पार्थांना सर्पाप्रमाणें क्रुद्ध करून आतां तूं कोठें पळणार ! तुझ्यासारखा कर्कश भ्राता पलायनपरायण झाल्यावर दुर्योधनराजा, भारतीसेना व हें समग्र राज्य हीं सर्व शोचनीय होतील. भयार्त होऊन भग्न झालेल्या या सेनेचें स्वबाहुबलाचा आश्रय करून रक्षण करणें, हेंच यावेळीं तुझें मुख्य कर्तव्य आहे. पण तूं तर भीतीनें युद्ध सोडून शत्रूला आनंद देत आहेस !

हे शत्रुसूदना, तूं सैन्याचा नायकच जर युद्धांतून पलायन करूं लागलास, तर अशा भीरूचा आश्रय करून कोणता योद्धा रणांत उभा राहील ! एकट्या सात्वताशीं युद्ध करतांना जर तुझी बुद्धि अशी पलायन करण्यास प्रवृत्त झाली, तर तूं अर्जुन, भीमसेन व माद्रेय यांना जेव्हां समरांगणांत पहाशील, तेव्हां काय करशील ! फाल्गुनाचे शर युद्धामध्यें सूर्य किंवा अग्नि यांच्यासारखे जाज्वल्य असतात. ज्यांना भिऊन तूं पळत आहेस ते सात्यकीचे बाण त्याच्या तुल्य नाहींत.

हे वीरा, सत्वर जा आणि गांधारीच्या उदरांत प्रवेश कर. त्यावांचून समग्र पृथ्वीतलावर तुझें जीवित सुरक्षित राहील, असें मला वाटत नाहीं.

तूं जर पलायनाचाच निश्चय केला असशील तर धर्मराजाला ही समग्र पृथ्वी शमानेंच अर्पण कर. स्वैर सुटलेल्या सर्पाप्रमाणें ज्यांची गति आहे, असे पार्थाचे शर जोंवर तुझ्या देहांत रुतले नाहींत, तोंवर पांडवांशीं संधि कर. संग्रामांत तुझ्या शंभर भ्रात्यांचा वध करून महात्म्या पार्थांनीं जोंवर राज्य घेतलें नाहीं, तोंवर तूं त्यांच्याशीं शम कर. जोंवर धर्मराज व श्रीकृष्ण क्रुद्ध झाले नाहींत, तोंवर पांडवांशीं शम कर. जोंपर्यंत भीमसेनानें तुझ्या प्रचंड सेनेचें आलोडन करून तुझ्या भ्रात्यांचें कदन केलें नाहीं, तोंपर्यंत पांडुपुत्रांशीं संधि कर.

हे दुःशासना, तुझ्या त्या ज्येष्ठ भ्रात्याला भीष्मानें मागेंच सांगितलें होतें कीं, पांडव युद्धांत अजेय आहेत, यास्तव त्यांच्याशीं तूं शम कर. परंतु मंदमति दुर्योधनानें तें ऐकलें नाहीं. यास्तव तूं आतां युद्धाचाच निश्चय करून दक्षतेनें पांडवांशीं युद्ध कर. जेथें सात्यकि उभा आहे, तेथें सत्वर जा. तूं तेथें नसल्यामुळें भारतीसैन्य भयभीत होईल. अरे, स्वतःच्या यशासाठीं तरी सत्यपराक्रमी सात्यकीशीं युद्ध कर.

हे महाराज, आचार्यांनें याप्रमाणें उपहास केला असतां दुःशासन त्याच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष्य करून किंबहुना त्याचें बोलणें ऐकलें न ऐकलेंसें करून जेथें सात्यकि होता, तेथें निघून गेला व रणांतून निवृत्त होणाऱ्या म्लेच्छ सैन्याला थांबवून त्यासह सात्यकीवर धांवून गेला.

(२) इकडे रथिश्रेष्ठ द्रोणहि क्रुद्ध होऊन मध्यम गतीनें पांचाल व पांडव यांच्यावर धांवला. त्या आचार्यांनें पांडवांच्या सैन्यांत प्रवेश करून सहस्रावधि योद्ध्यांना पळवून लावलें. नंतर त्या रथिश्रेष्ठानें पांडव, पांचाल व मत्स्य यांचें कदन आरंभिलें. याप्रमाणें भारद्वाज शत्रुसैन्याचा पराजय करीत असतां पांचाल-पुत्र वीरकेतूनें त्याचें निवारण केलें. त्यानें द्रोणावर, त्याच्या सारथ्यावर व ध्वजावर अनेक बाण सोडले. परंतु द्रोणाचार्यांनें त्या वीरकेतूकडे नुस्तें पाहि-लेंहि नाहीं, हें केवढें आश्चर्य !

हे महाराज, रणांत द्रोणाचा निरोध झाल्याचें पाहून धर्मराजाच्या जयाची इच्छा करणारे पांचाल चोहोंबाजूंनीं त्याच्यावर धांवले. परंतु त्यांच्या असंख्य शस्त्रांचा नाश करून तो आचार्य महामेघांचा नाश करणाऱ्या वायूप्रमाणें शोभला. नंतर त्यानें एक अतिशय घोर बाण सोडून वीरकेतूला गतप्राण केलें. तेव्हां त्याचा रक्तानें सिक्त झालेला मृतदेह गिरिशिखरावरून पडणाऱ्या महा-वृक्षाप्रमाणें रथावरून खालीं पडला.

हे भारता, तो महाबलाढ्य धनुर्धर मृत होऊन पडतांच क्रुद्ध झालेल्या पांचालांनीं द्रोणाला वेढा दिला. चित्रकेतु, सुधन्वा, चित्रवर्मा व चित्ररथ हे भ्रात्याच्या वधानें क्रोधसंतप्त झाले. वर्षा-ऋतूंतील मेघाच्या जलधारांप्रमाणें त्यांनीं भारद्वाजावर शरवृष्टि चालविली. ते महारथी द्रोणावर अनेकप्रकारें प्रहार करूं लागले. तेव्हां द्रोणानें अतिशय क्रुद्ध होऊन त्या कुमारांस तीक्ष्ण बाणांनीं विद्ध केलें. त्यावेळीं द्रोणाच्या शरांनीं त्रस्त झालेले ते राजपुत्र भ्रान्त झाले. त्यांना काय करावें तें कळेना.

त्यांची ती स्थिति पाहून द्रोणाचार्यांनें हंसतच त्यांचे अश्व व सारथि यांचा वध करून त्यांना विरथ केलें आणि वृक्षाचीं फुलें जशीं सहज खुडावीं तशीं त्या कुमारांचीं शिरकमलें तीक्ष्ण बाणानें तोडून टाकिलीं. तेव्हां देवा-सुरांच्या युद्धांत दानव जसे गतप्राण होऊन पडत, तसे ते तेजस्वी राजपुत्र रथांतून खालीं पडले. याप्रमाणें सहज लीलेनें त्या कुमारांचा वध करून तो भारद्वाज आपलें सुवर्णपृष्ठाचें अजिंक्य धनुष्य रणांगणांत फिरवूं लागला.

हे महाराज, आपले देवतुल्य भ्राते पडल्याचें पाहून धृष्टद्युम्नाचें मन अतिशय उद्विग्न झालें. त्याच्या नेत्रांतून अश्रु वाहूं लागले. नंतर तो अतिशय क्षुब्ध होऊन द्रोणाचार्यांकडे वळला. तेव्हां क्रुद्ध झालेल्या पार्षतानें शरांनीं द्रोणाच्या रथाला आवृत करून त्याचा निरोध केला आहे, हें पहातांच तुझ्या सैन्यांत हाहाकार उडाला. याप्रमाणें पार्षतानें जरी त्याला प्रतिबंध केला तरी द्रोणाचार्य यत्किंचित्‌हि व्यथा पावला नाहीं, तो हंसत हंसतच युद्ध करीत होता.

नंतर धृष्टद्युम्नानें आचार्यांच्या वक्षःस्थलावर नव्वद बाण सोडून त्यास विद्ध केलें. तेव्हां त्या मर्मांतक प्रहारानें भारद्वाजास मूर्छा येऊन तो रथांतच पडला. आचार्यांची तशी अवस्था पहातांच महापराक्रमी पार्षतानें हातांतील धनुष्य बाजूला ठेवून आपलें खड्ग उपसलें व तो पांचाल आपल्या रथांतून उतरून द्रोणाच्या रथावर चढला. ज्याचे नेत्र क्रोधानें आरक्त झाले आहेत, असा तो द्रुपदपुत्र जों आचार्यांचें मस्तक त्याच्या देहापासून वेगळें करण्याच्या विचारांत आहे तोंच द्रोणाचार्य देहभानावर येऊन त्यानें आपलें धनुष्य हातीं घेतलें !

धृष्टद्युम्न आपला प्राण घेण्याच्या इच्छेनें इतका समीप आला आहे, हें पाहून भारद्वाजानें वैतस्तिकनामक शर त्यावर सोडिले. हे बाण समीपस्थ शत्रूचा वध करीत असतात. त्या बाणांचा प्रयोग करून द्रोणानें धृष्टद्युम्नाला विद्ध केलें. तेव्हां त्या पार्षताचा आवेश भग्न झाला व तो द्रोणाच्या रथांतून उडी टाकून स्वतःच्या रथावर चढला व आपलें प्रचंड धनुष्य घेऊन द्रोणावर शरवृष्टि करूं लागला. त्यावेळीं त्या दोघांचें जें तुमुल युद्ध जुंपलें, तें त्रिभुवनाची इच्छा करणाऱ्या इंद्र-प्रल्हादांच्या युद्धाप्रमाणें अद्भुत होतें. त्या दोघांहि युद्धकुशल वीरांचा तो अद्भुत संग्राम पाहून श्रेष्ठ क्षत्रिय, सर्व सैनिक व इतर भूतसंघ त्यांचा गौरव करूं लागले व पांचाल धृष्टद्युम्नाशीं युद्ध करणारा द्रोण लवकरच आमच्या वश होईल अशी गर्जना करूं लागले.

(३) इतक्यांत द्रोणानें वृक्षावरून जसें फळ पाडावें त्याप्रमाणें पार्षताच्या सारथ्याचें मस्तक तोडून त्वरेनें खालीं पाडविलें. सारथि नाहींसा होतांच त्याचे अश्व रथ घेऊन इतस्ततः धावूं लागले. तें पाहून महापराक्रमी द्रोणानें पांचाल व सृंजय यांना शरवृष्टीनें त्रस्त करून पळवून लावलें. याप्रमाणें त्यांचा पराभव करून तो यशस्वी आचार्य पुनः आपल्या व्यूहांत येऊन

उभा राहिला. तें पाहून पांडवांना द्रोणाला जिंकण्याचा उत्साह राहिला नाहीं. ७. ५. १२२.

अध्याय १२३ वा.

[१ दुःशासन-सात्यकियुद्ध. २ दुःशासनाचा पराजय.]

(१) संजय—राजा, इकडे दुःशासन जलवृष्टि करणाऱ्या मेघाप्रमाणें शरवृष्टि करीत सात्यकीवर धांवला व त्यानें त्यावर असंख्य बाणांची वृष्टि केली. पण तो शिनिश्रेष्ठ यत्किंचित्‌हि कंपित न होतां मैनाकपर्वताप्रमाणें निश्चल राहिला आणि तुझ्या सैन्यावर बाणांचा वर्षाव करूं लागला. त्यानें आपल्या सिंहनादानें दश-दिशा निनादित केल्या. तेव्हां दुःशासनाचे अनुयायी त्याची उपेक्षा करून स्वतःचा जीव घेऊन पळत सुटले. तथापि दुःशासन मात्र भ्रान्त न होतां सात्यकीवर निर्भयपणें शरांची वृष्टि करीत होता. त्यानें सात्यकीचे अश्व व सारथि यांस विद्ध करून शंभर बाणांनीं त्यालाहि विद्ध केलें आणि प्रचंड सिंहनाद केला.

हे महाराज, तुझ्या पुत्राची ती गर्जना ऐकून सात्यकि अतिशय क्रुद्ध झाला. त्यानें आपल्या शरजालानें दुःशासनाचा रथ, सारथि व ध्वज आच्छादून टाकिला. मक्षिकादि कीटक समीप आले असतां ऊर्णनाभि (षटपद-कोळी) जसा आपलें जाळें पसरून त्या कीटकाला बद्ध करून टाकितो, तसें सात्यकीनें दुःशासनाला शरजाळांनीं बद्ध केलें.

दुःशासन असंख्य शरांनीं विद्ध झाला आहे, हें पहातांच दुर्योधनानें त्रिगर्तांस युयुधानाच्या रथाकडे जाण्याची आज्ञा केली. तेव्हां तीन हजार युद्ध-विशारद त्रिगर्त सात्यकीच्या समीप आले. त्या क्रूर योद्धयांनीं आपल्या रथ-समुदायांनीं सात्यकीच्या रथाला वेढा दिला. तथापि ते सात्यकीच्या समीप येत असतां अग्रभागीं असलेले पांचशें वीर त्या शैनेयाच्या बाणांनीं गतप्राण झाले व प्रचंड झंझावातानें जसे पर्वतावरून वृक्ष पडावे, तसे भूमीवर पडले. हे महाराज, कर्दमांत रुतलेल्या गजांप्रमाणें त्या वीरांना कोणी त्राता न दिस-ल्यामुळें बिळांत शिरणाऱ्या सर्पांप्रमाणें ते सर्व योद्धे मोठ्या स्वरेनें द्रोणाच्या रथाकडे पळाले.

याप्रमाणें पांचशें वीरांचा वध केल्यानंतर सात्यकि सावकाश अर्जुनाच्या रथाकडे निघाला. तेव्हां दुःशासनानें त्याच्यावर बाणवृष्टि केली. पण सात्यकीनें उलट शर सोडून त्याचें धनुष्य तोडून टाकिलें व तो हंसतच अर्जुनाकडे जाण्यास निघाला. तें पाहून दुःशासन संतापला आणि त्यानें त्याचा प्राण घेण्याच्या इच्छेनें 'सर्वपारसवी'-नामक शक्ति त्याच्यावर सोडिली. पण तुझ्या पुत्राच्या त्या घोर शक्तीचा सात्यकीनें एका शरानेंच छेद केला. तेव्हां तुझ्या पुत्रानें दुसरें धनुष्य घेऊन सात्यकीला विद्ध केलें.

त्यावेळीं सात्यकि अतिशय चवताळला. त्यानें तुझ्या पुत्राला मोहित करून अग्निज्वालेसारख्या प्रदीप्त शरांनीं त्याचें वक्षःस्थल विद्ध केलें व त्या दोघांचें दारुण युद्ध जुंपलें. सात्यकीनें दुःशासनाचे कांहीं बाण सहन केल्यावर तीक्ष्ण शरांनीं त्याचे अश्व व सारथि यांना गतप्राण केलें. नंतर त्याचें धनुष्य, हस्त-कवच, ध्वज व रथशक्ति यांचा छेद केला व शेवटीं दोन्ही पार्ष्णिसारथ्यांस यमालयीं पाठविलें.

(२) याप्रमाणें तुझ्या पुत्राचें धनुष्य तुटून रथ भग्न झाला. अश्व व सार-थिहि गतप्राण झाले. हें पहातांच त्रिगर्तांच्या सेनापतीनें त्याला आपल्या रथांत घालून दूर नेलें. त्यावेळीं सात्यकीनें क्षणमात्र त्याचा पाठलाग केला. पण भीमसेनाची प्रतिज्ञा स्मरून त्याच्या वधाचा विचार सोडून दिला. हे राजन्, भीमसेनानें तुझ्या सर्व पुत्रांचा वध करण्याची सभेंत प्रतिज्ञा केली आहे, हें तुला अवगत असेलच. अशा प्रकारें दुःशासनाला जिंकून तो प्रताप-वान् सात्यकि धनंजयाच्या मार्गाला मोठ्या त्वरेनें अनुसरला. ७. ५. १२३.

अध्याय १२४ वा.

[१ धृतराष्ट्राचा प्रश्न व संजयाचें उत्तर. २ प्रश्नपूर्वक दुर्योधनाच्या पराक्रमाचें वर्णन.]

(१) धृतराष्ट्र—हे संजया, सात्यकीचें निवारण करील, असा कोणीच महारथ माझ्या सैन्यांत नव्हता का ? महेंद्रानें केलेल्या दानवांच्या पराभवा-प्रमाणेंच इंद्रतुल्य पराक्रमी सात्यकीनें माझ्या सैन्याचा पराजय केला ना ! त्या एकट्या सत्यपराक्रमी वीरानें अनेक सैनिकांचें कदन केलें ना ! किंवा तो वीर ज्या मार्गानें गेला, तो मार्ग शून्य तर नव्हता ना ! अनेक महान् महान्

थोडे युद्ध करीत असतांना त्या विपुलांच्या हातून तो एकटा महारथ कसा निसटला! तें मला सांग.

संजय—हे महाराज, या संग्रामांत तुझ्या चतुरंग सैन्यानें आपली पराकाष्ठा केली. त्यांनीं प्रलयकालाप्रमाणें तुमुल युद्ध केलें. प्रतिदिवशीं जेव्हां तुझ्या सैन्यसमूहाची गणना होत असे तेव्हां अशा प्रकारचा सैन्यसमूह पृथ्वी-तलावर पूर्वीं कधींहि एकत्र जमला नसेल, असें मला वाटलें.

तेथें जमलेले देव आणि चारण हेहि म्हणत असत कीं, पृथ्वीतलावर हा शेवटचाच सैन्यसमूह आहे. हे राजन्, जयद्रथवधाच्या दिवशीं द्रोणाचार्यांनें असा दुर्गम व्यूह रचिला होता, तसा पूर्वीं कोठेंहि व कधींहि दृष्टीं पडला नसेल. समुद्राच्या लाटा उसळत असतां जसा भयंकर ध्वनि होत असतो, तसा परस्परांवर प्रहार करणाऱ्या त्या सैन्यसंघाचा प्रचंड शब्द कानीं येत होता. वीरांच्या गर्जना ऐकून अंगावर रोमांच उभे रहात होते.

हे मारिषा, त्यानंतर भीमसेन, धृष्टद्युम्न, माद्रेय व युधिष्ठिर यांनीं मोठ्यानें गर्जना करीत सैनिकांना अशी आज्ञा केली—" हे वीरहो, सत्वर चला, प्रहार करा, सात्यकि व अर्जुन शत्रुसैन्यांत शिरले आहेत. त्यांना जयद्रथाच्या रथापर्यंत निर्विघ्नपणें जाऊन पोंचूं द्या. "

याप्रमाणें सैनिकांना आज्ञा करून ते पुनः म्हणाले—" या दोघांच्या अभावीं कौरव कृतार्थ होतील आणि आपण जिंकले जाऊं, यास्तव तुम्ही सर्व एकत्र जमून सागराला क्षुब्ध करणाऱ्या पवनाप्रमाणें या बलार्णवाला क्षुब्ध करा. "

भीमसेन व पांचाल यांनीं अशी प्रेरणा केली असतां तें सर्व सैन्य आपल्या प्रिय प्राणांचाहि लोभ सोडून शत्रुसेनेवर तुटून पडलें. ते स्वर्गाची इच्छा कर-णारे वीर युद्धामध्यें शस्त्रप्रहारानें मृत्यु पावण्यास तत्पर झाले होते. मित्रकार्या-पुढें त्यांना स्वतःच्या जीविताचेंहि महत्त्व वाटत नव्हतें. महद्यशाची आकांक्षा बाळगणारे कौरव वीरहि युद्धाच्या इच्छेनें उभे होते. त्या दोन्ही सैन्यांचें भया-वह तुमुल युद्ध जुंपलें.

इकडे सात्यकि जेव्हां त्या सर्व सैन्याला जिंकून अर्जुनाकडे चालला त्यावेळीं त्याच्या कवचावर सूर्याचे किरण पडल्यामुळें त्याची प्रभा सैनिकांच्या नेत्रांना दीपवीत होती. याप्रमाणें पांडवांचा शत्रूला जिंकण्याचा फार मोठा प्रयत्न

चालला असतां दुर्योधनानें त्या प्रचंड सैन्याचें मंथन करून घोर संग्राम आरंभिला. त्यावेळीं सर्व भूतांचा महान् क्षय झाला.

(२) धृतराष्ट्र—हे संजया, याप्रमाणें माझीं सैन्यें पळून चाललीं असतां व दुर्योधन संकटांत सांपडला असतां त्यानें युद्धाला पाठ दाखविली नाहीं ना ? महायुद्धामध्यें एकट्या दुर्योधनाचें अनेक वीरांशीं युद्ध व्हावें, हें मला तर विपरीतच भासत आहे. हे सूता, तो माझा ज्येष्ठ पुत्र पृथ्वीचा अधिपति आहे. तो अतिशय सुखांत वाढलेला आहे आणि लक्ष्मीचा त्याच्यावर वरदहस्त आहे. तो नरपति अनेकांची गांठ पडली असतां युद्धपराङ्मुख तर झाला नाहीं ना ?

संजय—हे भारता, तुझ्या पुत्राचा अनेकांशीं आश्चर्यकारक संग्राम कसा झाला, तो वृत्तान्त लक्षपूर्वक ऐक.

राजा, कमलयुक्त सरोवराला तुडविणाऱ्या मत्त गजाप्रमाणें दुर्योधनानें पांडवसैन्याचें मर्दन केलें. तुझ्या पुत्रानें आपल्या सैन्याला त्रस्त केल्याचें पाहून भीमसेनादि पांडव व पांचाल मोठ्या वेगानें त्याच्यावर धांवून आले व त्यांचें दुर्योधनाशीं घनघोर युद्ध जुंपलें. दुर्योधनानें पांडवांच्या श्रेष्ठ श्रेष्ठ वीरांवर असंख्य बाणांची वृष्टि चालविली. तेव्हां क्रुद्ध झालेल्या धर्मराजानें दोन अर्धचंद्राकार बाण सोडून त्याच्या धनुष्याचा छेद केला व दहा अग्नियुक्त बाण त्याच्यावर सोडले. ते दुर्योधनाच्या कवचाला स्पर्श करून भूमींत शिरले. तें पाहून वृत्रवधाच्या वेळीं इंद्राच्या भोंवतीं जमणारे देव व महर्षि यांच्याप्रमाणें सर्व पांडव व पांचाल युधिष्ठिराच्या सभोंवार जमले.

हे राजन्, नंतर तुझ्या पुत्रानें दुसरें धनुष्य घेतलें व 'थांब थांब' असें म्हणत तो युधिष्ठिरावर चालून गेला. त्या वेळीं पांचाल मोठ्या हर्षानें तुझ्या पुत्रावर धांवले. परंतु मेघांचा निरोध करणाऱ्या पर्वताप्रमाणें दुर्योधनाचें रक्षण करणाऱ्या द्रोणाचार्यांनें त्यांचें निवारण केलें. त्यावेळीं पांडवांचा व तुझ्या पुत्रांचा दारुण संग्राम झाला. त्यांचें तें घोर युद्ध रुद्राच्या क्रीडेप्रमाणें प्राण्यांचा संहार करणारें व अंगावर रोमांच आणणारें होतें.

इतक्यांत जेथें अर्जुन होता, त्या बाजूनें फार मोठा कोलाहल ऐकूं आला. अर्जुन व कौरववीर यांच्या लोमहर्षणकर गर्जना आणि भारतीसेनेच्या मध्यभागीं असलेला सात्यकि व व्यूहाच्या मुखाशीं असलेला द्रोण यांचे प्रचंड

सिंहनाद यांनीं दाही दिशा दुमदुमून गेल्या आणि त्या क्रुद्ध झालेल्या महारथांचा दारुण संग्राम प्रवृत्त झाला. ७. ५. १२४.

अध्याय १२५ वा.

[१ द्रोणपराक्रम. २ बृहत्क्षत्राचा वध. ३ धृष्टकेतूचा वध. ४ जरासंधपुत्राचा वध. ५ क्षत्रधर्म्याचा वध. ६ चेकितानाचा पराभव.]

(१) संजय—हे महाराज, अपराह्णकालीं पुनः फार मोठा संग्राम झाला. द्रोण व सोमक यांचें युद्ध जुंपून पर्जन्यासारखा प्रचंड निर्घोष होऊं लागला. आचार्य आपला रथ मध्यमवेगानें चालवीत पांडवांवर चालून गेला. तुझ्या पुत्रांचें प्रिय व हित करण्यांत तत्पर असलेला द्रोण रणांगणांत जणुकाय क्रीडाच करीत होता.

(२) त्यावेळीं केकयांचा ज्येष्ठ भ्राता महारथ बृहत्क्षत्र द्रोणावर धांवला. त्यानें गंधमादनपर्वतावर वृष्टि करणाऱ्या मेघाप्रमाणें द्रोणाला शरवृष्टीनें अतिशय पीडा दिली. तेव्हां त्रस्त झालेल्या आचार्यानें त्याच्यावर तीक्ष्ण बाण सोडिले, पण बृहत्क्षत्रानें हंसतच त्यांचा छेद केला. त्याचें तें हस्तलाघव पाहून तुझे सैनिक विस्मित झाले. बृहत्क्षत्राचें तें दुष्कर कर्म पाहून द्रोणानें दुर्जय ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग केला. पण केकयानें उलट ब्रह्मास्त्रानेंच तें शांत केलें. तेव्हां द्रोणानें त्याच्यावर नाराच बाण सोडिला. तो बाण बिळांत शिरणाऱ्या कृष्णसर्पाप्रमाणें बृहत्क्षत्राच्या कवचाचा भेद करून भूमींत शिरला.

नंतर भारद्वाजानें बृहत्क्षत्राचे चार अश्व व सारथि यांचा वध करून त्याचा ध्वज व छत्र यांचा छेद केला आणि शेवटीं एका बाणानें त्याचें हृदय विदीर्ण करून त्याला यमसदनीं पाठविलें.

(३) याप्रमाणें बृहत्क्षत्र गतप्राण होऊन पडतांच शिशुपालाचा पुत्र क्रोधसंतप्त झाला व सारथ्यास म्हणाला—"हे सारथे, हा कवचधारी द्रोण केकयपांचालसैन्याचा संहार करीत आहे, तेथें सत्वर चल."

त्याची ती आज्ञा ऐकतांच त्या सूतानें आपल्या कांबोज देशांतील जातिवंत अश्वांना प्रेरणा केली व धृष्टकेतूला द्रोणाच्या रथासमीप आणिलें. तेव्हां तो धृष्टकेतु अग्नीवर झडप घालणाऱ्या पतंगाप्रमाणें द्रोणावर तुटून पडला. निजलेल्या व्याघ्राला जसें डंवचावें, तसें त्यानें द्रोणावर शर सोडून त्याला क्षुब्ध

केलें. त्या बलाढ्य वीराचें हें साहस पाहून आचार्यानें एकाच बाणानें त्याचें धनुष्य तोडून टाकिलें. पण त्या शिशुपालपुत्रानें लगेच दुसरें धनुष्य घेऊन पुनः द्रोणावर शरवृष्टि चालविली. त्याचा तो उत्साह पाहून द्रोणानें हंसतच चार बाणांनीं त्याचे अश्व व एका बाणानें सारथि यांना गतप्राण केलें.

त्यावेळीं त्या चैद्यानें आपली गदा हातांत घेऊन रथांतून उडी टाकली व चवताळलेल्या भुजंगीप्रमाणें ती आचार्यांवर फेंकली. ती लोखंडाची जड गदा कालरात्रीप्रमाणें आपल्याकडे येत आहे, हें पहातांच भारद्वाजानें सहस्रावधि तीक्ष्ण बाण सोडून त्या गदेचे तुकडे करून टाकिले. ती दारुण गदा भग्न होऊन जेव्हां खालीं पडली, तेव्हां भूमीहि कंप पावली.

आपल्या गदेचा नाश झालेला पाहून अमर्षी धृष्टकेतूनें सुवर्णानें अलंकृत केलेली उज्ज्वल शक्ति व तोमर द्रोणावर फेंकला. पण आचार्यानें त्यांचाहि नाश केला व धृष्टकेतूच्या वधार्थ एक अतिशय तीक्ष्ण बाण सोडला. तो अति वेगवान् बाण धृष्टकेतूचें कवच व हृदय यांचें विदारण करून पद्मवनांत शिरणाऱ्या हंसाप्रमाणें धरणीवर पडला. क्षुद्र पतंगाला ग्रासणाऱ्या बुभुक्षित चाषपक्ष्याप्रमाणें द्रोणानें धृष्टकेतूला ग्रस्त केलें.

याप्रमाणें तो चेदिपति वध पावला असतां त्याच्या दिव्यास्त्रवेत्त्या पुत्रानें आपल्या पित्याच्या सेनेचें आधिपत्य स्वीकारलें. पितृवधामुळें तो अतिशय क्रुद्ध झाला होता. परंतु एखादा बलाढ्य वाघ घोर अरण्यांतील मृगशिशूला जसा यमालयीं पाठवितो, त्याप्रमाणें द्रोणानें त्यालाहि हंसतच परलोक दाखविला.

(४) हे भारता, याप्रमाणें पांडवांच्या वीरांचा क्षय होत आहे, हें पाहून जरासंधाचा शूर पुत्र द्रोणावर चालून गेला आणि सूर्याला झांकून टाकणाऱ्या मेघाप्रमाणें त्या बलाढ्य राजपुत्रानें द्रोणाला शरांनीं आच्छादित केलें. त्याचें तें हस्तलाघव पाहून द्रोणानें त्याच्यावर सहस्रावधि बाणांची वृष्टि केली व शेवटीं सर्व क्षत्रियांच्या समक्ष त्याचा वध केला. काल येतांच सर्व प्राण्यांचा संहार करणाऱ्या अंतकाप्रमाणें द्रोण त्या संग्रामांत पुढें येणाऱ्या सर्व वीरांचे प्राण हरण करीत होता. द्रोणाच्या पराक्रमापुढें पांचाल थरथरां कांपूं लागले. पांचाल भयभीत झाल्याचें पहातांच चेदी, सृंजय व काशि-कोसल हर्षभरानें भारद्वाजावर धांवून आले. 'द्रोणाचा वध करा, द्रोणाचा प्राण घ्या' अशी गर्जना करीत ते सर्वजण आचार्यांवर तुटून पडले.

याप्रमाणें द्रोणाला यमसदनीं पाठविण्याचा यत्न करणारे ते सर्व वीर आपली पराकाष्ठा करीत असतां भारद्वाजानें त्यांस–विशेषेंकरून चेदिदेशांतील योद्धयांस तीक्ष्ण बाणांनीं यमसदनीं पाठविलें. त्या वीरांचा क्षय होत आहे, हें पहातांच पांचालांचा थरकांप झाला. द्रोणाचें तें दुष्कर कर्म पाहून ते भीमसेन व धृष्टद्युम्न यांस मोठमोठ्यानें हांका मारूं लागले.

ते वीर म्हणाले—अहो, या ब्राह्मणानें दुश्चर तप आचरिलें आहे. त्याचप्रमाणें हा द्विजश्रेष्ठ क्रुद्ध होऊन क्षत्रियपुंगवांना रणामध्यें दग्ध करीत आहे. धर्मयुद्ध हें क्षत्रियांचें कर्म असून तपश्चर्या हें ब्राह्मणांचें कर्म आहे. परंतु हा भारद्वाज तपस्वी असून कृतास्त्रहि आहे. तो आम्हांला केवळ दृष्टिक्षेपानेंच दग्ध करून टाकील. या द्रोणरूपी अग्नींत अनेक क्षत्रियवीर दग्ध झाले आहेत. कोणी कितीहि बलाढ्य असो, उत्साही असो किंवा पराक्रमी असो. हा महातेजस्वी आचार्य त्या सर्वांस मोहित करून आमच्या सैन्याचा संहार करीत आहे.

(५) हे मारिषा, त्यांचें हें भाषण ऐकून क्षत्रधर्मा पुढें सरसावला व त्यानें अतिशय क्रुद्ध होऊन एका अर्धचंद्र बाणानें द्रोणाचें धनुष्य तोडून टाकिलें. तेव्हां द्रोण अधिकच चवताळला, त्यानें दुसरें धनुष्य धारण केलें, त्याला एक तीक्ष्ण बाण जोडला व त्या बाणानें क्षणार्धांत क्षत्रधर्म्याला गतप्राण करून भूमीवर पाडविलें. तो धृष्टद्युम्नाचा पुत्र मृत होऊन पडतांच पांडवांचीं सर्व सैन्यें थरथरां कापूं लागलीं.

(६) नंतर महाबलाढ्य चेकितान द्रोणावर चालून आला. त्यानें द्रोणाच्या सारथ्याला व अश्वांना विद्ध केलें. तेव्हां द्रोणानें त्याचा ध्वज पाडविला, त्याला विद्ध केलें व त्याच्या सारथ्याचा वध केला. सारथि मृत होऊन पडतांच त्याचे अश्व रथ घेऊन इतस्ततः धांवूं लागले. इतक्यांत द्रोणानें त्यांनाहि गतप्राण केलें. याप्रमाणें चेकितानाला विरथ करून त्या भारद्वाजानें चेदि, पांचाल व सृंजय यांना उधळून लाविलें.

हे महाराज, ज्याचे शुभ्र केस कानावर लोंबत आहेत व ज्याचें वय चारशें वर्षांचें आहे, (म्ह० जो अतिशय वृद्ध झाला आहे,) तो श्यामवर्ण द्रोणाचार्य एखाद्या सोळा वर्षांच्या तरुणाप्रमाणें त्या रणांगणांत संचार करीत होता. तो शत्रुसूदन द्रोण निर्भयपणें त्या रणांगणांत इतस्ततः फिरत असतां वज्रहस्त वासवाप्रमाणें भासला.

त्यावेळीं बुद्धिमान् द्रुपदराजा म्हणाला—"व्याघ्र जसा क्षुद्र मृगांचा वध करितो, त्याप्रमाणें हा लुब्ध होऊन क्षत्रियांचा संहार करीत आहे. ज्याच्या लोभामुळें हे सर्व श्रेष्ठ क्षत्रिय मृत होऊन पडले आहेत तो दुर्मति पापी दुर्योधन क्लेशमय लोकांना प्राप्त होईल. हे शेकडों वीर बलि दिलेल्या वृषभांप्रमाणें भूमीवर पडले आहेत व शृगालादि त्यांचें भक्षण करीत आहेत."

हे महाराज, असें बोलून तो अक्षौहिणीपति द्रुपद पांडवांचा पुरस्कार करून द्रोणावर धांवून गेला. ७. ५. १२५.

अध्याय १२६ वा.

[१ युधिष्ठिराची चिंता. २ भीम-युधिष्ठिर संवाद.]

(१) संजय—हे महाराज, याप्रमाणें पांडवांच्या सैन्याचा पराभव झाला असतां पांडव, पांचाल व सोमक तेथून दूर पळाले. द्रोणानें गर्जना करीत युगान्ताप्रमाणें लोमहर्षण युद्ध सुरू केलें. पंचालांची संख्या कमी होऊं लागली व पांडवांच्या सैन्याचा क्षय होऊं लागला. तें पाहून धर्मराजाला अतिशय चिंता वाटूं लागली. त्यानें अर्जुनाला पहाण्यासाठीं दश-दिशांत दृष्टि फिरविली. परंतु अर्जुन व माधव हे दोघेहि त्याच्या दृष्टीं पडले नाहींत. गांडीवाचा टण-त्कारहि कानीं येईनासा झाला. तेव्हां तर त्याचें मन अतिशय अस्थिर झालें. वृष्णिश्रेष्ठ सात्यकिहि न दिसल्यामुळें त्याला स्वास्थ्य वाटेनासें झालें. ते दोघे नरोत्तम न दिसल्यामुळें त्याच्या मनाची शांति नाहींशी झाली.

युधिष्ठिरानेंच सात्यकीला अर्जुनाच्या रक्षणार्थ पाठविलें असल्यामुळें, तोहि जेव्हां त्याला दिसेनासा झाला, तेव्हां त्या उदार मनाच्या धर्मराजाच्या मनांत लोकापवादाचें भय उत्पन्न झालें. तो मनांत असें म्हणूं लागला कीं, मित्रांना अभय देणाऱ्या या सत्यप्रतिज्ञ सात्यकीला मीं अर्जुनाच्या साह्यार्थ पाठविलें खरें. पण त्यामुळें मीं एकाच्या जागीं दोन संकटें मात्र ओढवून घेतलीं. आतां मला सात्यकीचा शोध केला पाहिजे व अर्जुनाचीहि वार्ता आणविली पाहिजे. अर्जुनाच्या रक्षणार्थ मीं सात्यकीला पाठविलें; पण आतां सात्यकीच्या शोधार्थ कोणाला पाठवूं ! मीं जर एकट्या धनंजयाचाच शोध चालविला तर लोक मला दूषण देतील.

'युधिष्ठिरानें आपल्या भ्रात्याचा शोध केला, पण सात्यकीची उपेक्षा केली' अशा लोकापवादाचें मला अतिशय भय वाटतें. यास्तव वृकोदराला महात्म्या सात्यकीच्या शोधार्थ पाठवावें, हें बरें. अर्जुनावर माझें जेवढें प्रेम आहे, तेवढेंच सात्यकीवरहि आहे. खरोखर शैनेयावर मीं हा फार मोठा भार टाकला. तो महाबलाढ्य वीरहि मित्रप्रेमामुळें व कांहींसें, माझा मान ठेवण्यासाठींहि सागरांत प्रवेश करणाऱ्या मकराप्रमाणें या भारतीसेनेंत शिरला. त्या धीमान् वृष्णिवीराशीं युद्ध करणाऱ्या व युद्धांतून निवृत्त न होणाऱ्या शूरांचा शब्द ऐकूं येत आहे. यास्तव ते दोघे महारथ ज्या बाजूला गेले आहेत, तेथेंच भीमानेंहि जावें, असें मला वाटतें.

सांप्रतच्या प्राप्तकालीं भीमसेनाला तेथें पाठविण्याचा मीं दृढ निश्चय केला आहे. भीमसेनाला या भूलोकीं कोणतीच गोष्ट असह्य नाहीं. रणामध्यें सर्व धनुर्धरांचे प्रहार सहन करण्यास तो समर्थ आहे. ज्या महात्म्याच्या बाहुबलाचा आश्रय करून आम्ही सर्व वनांतून सुरक्षित बाहेर पडलों व युद्धांत जिंकलों गेलों नाहीं, तो भीमसेन सात्वताकडे गेला असतां रणांगणांत सात्वत व फाल्गुन हे दोघे सनाथ होतील.

वस्तुतः शस्त्रविशारद वासुदेव त्या उभयतांचें रक्षण करीत असतां त्यांच्याविषयीं चिंता वहाण्याचें कारण नाहीं. परंतु मला स्वतःच्या समाधानासाठीं त्याला अवश्य पाठविलें पाहिजे. यास्तव मी भीमसेनाला सात्यकीच्या मागोमाग जाण्यास सांगतों. त्यायोगें सात्यकीविषयीं मीं आपलें कर्तव्य केलें, असें समजेन.

(२) याप्रमाणें मनांत निश्चय करून धर्मराज युधिष्ठिर आपल्या सारथ्याला 'मला भीमाकडे ने' असें म्हणाला. युधिष्ठिराची ती आज्ञा ऐकतांच अश्वशिक्षाविशारद सारथ्यानें त्याचा सुवर्णानें भूषविलेला रथ मोठ्या त्वरेनें भीमाजवळ नेला. वृकोदराजवळ जाऊन पोंचतांच आतां आपल्याला कोणतें प्राप्तकाल कर्तव्य केलें पाहिजे, हें मनांत येऊन तो खिन्न झाला व भीमास हांक मारून म्हणाला.

युधिष्ठिर—"हे भीमसेना, ज्यानें केवळ एका रथानें देव, गंधर्व व दैत्य यांना जिंकलें, तो तुझा भ्राता धनंजय कुशल असल्याचें कांहींच चिह्न मला दिसत नाहीं."

याप्रमाणें चिंतातुर होऊन समीप आलेल्या धर्मराजाचें हें वचन ऐकून भीमसेन त्याला म्हणाला—" हे राजेंद्रा, तुला अशाप्रकारें खेद झालेला आम्हीं कधीं पाहिला नव्हता किंवा ऐकलाहि नव्हता. उलट पूर्वी आम्ही जेव्हां दुःखाकुल होत असूं, तेव्हां तूंच आम्हांला धीर देत होतास. हे मानदा ऊठ, ऊठ. मीं काय करावें याची मला आज्ञा कर. मला कोणतेंच कार्य अशक्य नाहीं. यास्तव हे कुरुश्रेष्ठा, मला आज्ञा कर. व्यर्थ दुःख करूं नकोस."

भीमसेन असें बोलला असतां ज्याचें मुख म्लान झालें आहे व नेत्र अश्रूंनीं भरले आहेत, असा युधिष्ठिर कृष्णसर्पाप्रमाणें दीर्घ निःश्वास सोडून म्हणाला— हे भीमा, ज्याअर्थीं वासुदेवाच्या पांचजन्याचा निःस्वन ऐकूं येत आहे, त्याअर्थीं तुझा भ्राता धनंजय युद्धांत हत होऊन पडला असावा आणि हा जनार्दन युद्ध करीत असावा, असें मला वाटत आहे. अरे, ज्याच्या पराक्रमावर पांडव जिवंत राहिले आहेत व संकटप्रसंगीं इंद्राच्या आश्रयाला जाणाऱ्या देवांप्रमाणें आम्ही ज्याच्याकडे जात होतों, तो शूर अर्जुन सैंधवाला गांठण्याच्या इच्छेनें भारतीसेनेंत शिरला आहे. त्याचें तें गमन कायमचेंच झालें, तो आतां परत येईल, असें मला वाटत नाहीं. अरे अरे, तो माझा श्यामवर्ण गुडाकेश मत्त गजासारखा पराक्रमी होता. ज्याचें नांव ऐकतांच शत्रूंची भीति वाढत असे तो पार्थ माझ्या या शोकाचें निमित्त आहे.

बा वृकोदरा, तुझें कल्याण असो, सात्यकि व अर्जुन यांच्या विचारानें माझें मन पुनः पुनः शोकाकुल होत आहे. हविर्द्रव्यानें वृद्धिंगत होणाऱ्या अग्नीप्रमाणें माझा शोक वाढत आहे. पार्थाच्या अस्तित्वाचें कांहींच चिह्न दिसत नाहीं. त्यामुळें माझा विषाद दूर होत नाहीं.

यास्तव बा भीमा, तुला जर माझें वचन मानणें हें तुझें कर्तव्य वाटत असेल, तर जेथें अर्जुन व सात्यकि गेले आहेत, तेथें तूंहि जा. तूं धर्मज्ञ आहेस व मी तुझा ज्येष्ठ भ्राता आहें. माझें वचन मानणें, हें तुझें कर्तव्य आहे, तुला धनंजयापेक्षां सात्यकीचें महत्त्व अधिक वाटलें पाहिजे. कारण केवळ माझें प्रिय करण्यासाठींच तो महात्मा त्या दुर्गम मार्गानें गेला आहे. बा पार्था, उभय कृष्णार्जुन व सात्यकि यांचें कुशल आहे, असें दिसतांच तूं मोठ्यानें सिंहनाद कर. मी तें त्यांच्या स्वास्थ्याचें चिह्न समजेन. ७. ५. १२६.

अध्याय १२७ वा.

[१ भीमाची कौरवसेनेंत जाण्याची सिद्धता. २ भीमाचें शत्रुसैन्यांत गमन.]

(१) भीमसेन—हे धर्मराजा, पूर्वी ब्रह्मदेव, महेश, इंद्र व वरुण हे ज्या रथांत बसून गेले होते, त्याच श्रेष्ठ रथांतून आतां कृष्णार्जुन गेले आहेत. त्या उभयतांच्या जीवितास यत्किंचित्‌हि भय नाहीं. तथापि तुझी आज्ञा शिरसा मान्य करून रणांगणांत जाण्यास हा मी निघालोंच. तूं शोक करूं नको. त्यांची गांठ पडतांच मी तुला सूचना देईन.

संजय—हे धृतराष्ट्रा, असें बोलून बलाढ्य भीमसेनानें युधिष्ठिरास धृष्टद्युम्न व इतर सुहृद् यांच्या स्वाधीन केलें, त्याचें अत्यंत दक्षतेनें संरक्षण करण्याविषयीं त्यांस पुनः पुनः सांगून तो जाण्यास निघाला. जाण्यापूर्वी तो धृष्टद्युम्नाला म्हणाला—"हे महाबाहो, अनेक यत्न करून धर्मराजाला धरून नेण्याची द्रोणाची प्रतिज्ञा तुला ठाऊकच आहे. यास्तव येथें राहून राजाचें संरक्षण करण्याची जेवढी आवश्यकता आहे, तेवढी रणांगणांत अर्जुनाकडे जाण्याची नाहीं. तथापि धर्मराजाचें वचन नाकारण्याची माझी इच्छा नाहीं. केवळ त्याच्या आज्ञेसाठीं मी त्या मुमुर्षु सैंधवाकडे जात आहें व जेथें तो सात्वत व अर्जुन आहे तेथें मी निश्चयानें जाऊन पोंचेन. कोणतीहि शंका न घेतां धर्मराजाचें वचन मान्य करणें, हें आपलें कर्तव्य आहे. यास्तव मी येथून जातों. पण तूं आज अतिशय सावध राहून धर्मराजाचें संरक्षण कर. राजाचें संरक्षण हेंच युद्धांतील श्रेष्ठ कर्तव्य आहे."

भीमाचें हें भाषण ऐकून धृष्टद्युम्न म्हणाला—"हे पार्था, मी तुझी सर्व मनीषा पूर्ण करीन. तूं कांहीं काळजी करूं नको. निःशंकपणें जा. या धृष्टद्युम्नाचा वध केल्यावांचून द्रोणाला धर्मराजाचा निग्रह करतां येणें कदापि शक्य नाहीं."

हे महाराज, याप्रमाणें धर्मराजाला धृष्टद्युम्नाच्या स्वाधीन करून भीमसेनानें ज्येष्ठ भ्रात्याला अभिवादन केलें व तो फाल्गुनाकडे जाण्यास निघाला. त्यावेळीं धर्मराजानें त्याला आलिंगन दिलें, त्याच्या मस्तकाचें अवघ्राण केलें व त्याला अनेक शुभ आशीर्वाद दिले.

नंतर भीमानें ब्राह्मणांना पूजनादि सत्कारांनीं संतुष्ट करून त्यांना प्रदक्षिणा घातली. अग्नि, धेनु, सुवर्ण, दूर्वा, गोरोचन, दूध, अक्षता व दहीं या आठ

मंगलकारक पदार्थांना स्पर्श केला आणि कैलातक मद्य प्राशन केलें. तेव्हां त्याचा उत्साह द्विगुणित झाला. मदानें नेत्र आरक्त झाले. नंतर ब्राह्मणांनीं स्वस्तिवाचन केलें.

त्यावेळीं वृकोदराला विजयसूचक शुभशकुन होऊं लागले. त्याच्या मनांत विजयानंदकारक विचार येऊं लागले. अनुलोम वायु वाहून त्याचा जय प्रदर्शित करूं लागले. त्यानंतर महाबलाढ्य भीमसेनानें अंगांत कवच चढवून शुभ कुंडलें धारण केलीं. त्या पांडुपुत्राचें तें लोहमय कवच कृष्ण-वर्णाचें असून त्यावर चित्र-विचित्र सोनेरी नक्षी काढलेली होती. त्यामुळें भीमाच्या अंगावरील तें दृढ कवच विद्युद्युक्त मेघांप्रमाणें चमकत होतें. त्या कुंतीकुमारानें पीत, रक्त, कृष्ण व शुभ्र वर्णाचीं वस्त्रें आपल्या अंगाभोंवतीं गुंडाळलीं असून मानेवर कंठत्राण धारण केलें होतें. त्यामुळें तो इंद्रधनुष्यानें युक्त असलेल्या मेघांप्रमाणें शोभत होता.

हे राजा, भीमसेन तुझ्या सैन्याकडे जाऊं लागला असतां पांचजन्याचा घोर निर्घोष पुनः कानीं आला. तो त्रैलोक्याला कंपित करणारा भयंकर शब्द ऐकून युधिष्ठिर भीमाला म्हणाला—" बा भीमा, वासुदेवानें वाजविलेला हा श्रेष्ठ शंख आपल्या प्रचंड ध्वनीनें सर्व पृथ्वी व अंतरिक्ष निनादित करीत आहे. त्यावरून सव्यसाची फार मोठ्या संकटांत सांपडला असून कृष्ण कौरवांशीं युद्ध करीत असावा, असेंच मला वाटतें. अरे अरे, आज आर्या कुंती, द्रौपदी, सुभद्रा व सर्व बांधव यांवर अशुभ प्रकार पहाण्याचा प्रसंग खरोखरच ओढ-वणार, असें दिसत आहे. यास्तव बा वृकोदरा, तूं अर्जुनाकडे सत्वर जा. सात्यकि व अर्जुन माझ्या कसे दृष्टीं पडतील, या चिंतेनें मला दिशा व उपदिशा यांचेंहि भान नाहींसें झालें आहे. "

(२) हे महाराज, याप्रमाणें ज्येष्ठ भ्रात्यानें 'जा, सत्वर जा' अशी आज्ञा केली असतां तो महाप्रतापवान् पांडुपुत्र मोठ्या उत्साहानें शत्रुसैन्यांत शिरला. ज्येष्ठ भ्रात्यानें कनिष्ठ भ्रात्याच्या रक्षणार्थ पाठविलेला तो भीमसेन तलत्राण व धनुष्य धारण करून शत्रूवर धांवून गेला. त्यानें दुंदुभि वाजवून प्रचंड सिंहनाद केला, शंखध्वनि व धनुष्याचा टणत्कार यांनीं शत्रूंना भयभीत करून सोडलें. शत्रुसैन्याला त्रस्त करीत भीमसेन चालला असतां इंद्राला अनुसरणाऱ्या देवांप्रमाणें पांचाल व सोमक त्याच्या मागोमाग निघाले.

त्यांना पहातांच तुझ्या वीरांनीं त्यांचें निवारण केलें. दुःसह, दुःशल, चित्रसेन, कुंडभेदी, विविंशति, दुर्मुख, विकर्ण, शल, विंद, अनुसुमुख, दीर्घबाहु, सुदर्शन, वृंदारक, सुहस्त, सुषेण, दीर्घलोचन, अभय, रौद्रकर्मा, सुवर्मा व दुर्विमोचन हे वीर आपले अनुचर व सैन्य यांसह भीमावर तुटून पडले. त्या सर्वांनीं त्याला वेढून टाकिलें. तेव्हां त्या कुंतीपुत्रानें त्यांचें एकवार लक्षपूर्वक निरीक्षण केलें व क्षुद्र श्वापदांवर झडप घालणाऱ्या बलाढ्य सिंहाप्रमाणें तो त्यांच्याकडे वळला.

तेव्हां त्या वीरांनीं सूर्यास झांकून टाकणाऱ्या मेघांप्रमाणें अनेक महा अस्त्रांनीं भीमाला आच्छादित केलें. तथापि त्या शूर पांडवानें त्यांचें निवारण केलें व त्या वीरांचें उल्लंघन करून द्रोणसैन्याकडे गमन केलें. द्रोणसैन्याच्या अग्रभागीं गजसेना होती. तिच्यावर त्यानें शरांची वृष्टि केली व अल्पावकाशांतच तें गजसैन्य उधळून लाविलें. तेव्हां ते सर्व विह्वल झालेले हत्ती चीत्कार करीत इतस्ततः पळत सुटले.

नंतर भीमसेन पुनः द्रोणसैन्यावर चालून गेला. पण आचार्यानें सागराच्या वेलेप्रमाणें त्याचें निवारण केलें. त्या द्विजश्रेष्ठानें भीमाच्या ललाटावर एकच बाण मारला, तेव्हां तो वायुपुत्र किरणयुक्त सूर्याप्रमाणें शोभला. अर्जुनाप्रमाणें भीमहि आपला सन्मान करील, असें समजून आचार्य त्याला म्हणाला—" हे भीमा, तूं जरी अतिशय बलाढ्य आहेस, तरी मला जिंकल्यावांचून तुला कौरवसेनेंत प्रवेश करतां येणें शक्य नाहीं. तुझा पराक्रमी भ्राता माझ्या अनुमतीनेंच आंत गेला आहे. त्यालाहि जर स्वपराक्रमाच्या बलावर सैन्यांत प्रवेश करतां आला नाहीं तर तुला माझ्या सैन्यांत शिरतां येणें अगदीं अशक्य आहे. "

आचार्यांचें हें वचन ऐकून भीम निर्भयपणें उभा राहिला. क्रोधानें त्याचे नेत्र आरक्त झाले होते. तो तत्काल द्रोणाला तुच्छतेनें म्हणाला—" हे ब्रह्मबंधो, अर्जुनाला तुझी अनुमति घेण्याची कांहीं आवश्यकता नाहीं. त्याला प्रतिबंध करील, असा या भूलोकीं कोण आहे ? तो महात्मा इंद्राच्या सैन्यांतहि प्रवेश करील. अरे त्यानें पूज्यभावानें तुझा सत्कार केला असेल. पण हे आचार्य, हा कांहीं दयाळु अर्जुन नाहीं. हा तुझा वैरी भीमसेन आहे !

वस्तुतः तूं आमचा आचार्य आहेस. त्यामुळें आम्हांला पितृतुल्य किंवा ज्येष्ठ भ्रात्यासमान पूज्य आहेस व आम्ही तुला पुत्रवत् आहों. खरोखर आम्ही

असेंच मानून तुझ्यापुढें हात जोडून उभे रहातों. परंतु आज तुझ्या वचनावरून विपरीत प्रकार दृग्गोचर होत आहे. तूं जर स्वतःला आमचा शत्रु समजत असशील, तर तसेंच कां होईना! शत्रूला उचित असेंच कर्म हा भीमसेन आज करून दाखवील."

असें बोलून भीमानें यमाच्या कालदंडाप्रमाणें असलेली आपली गदा गरगर फिरवून ती मोठ्या वेगानें द्रोणावर फेंकली आणि रथांतून खालीं उडी टाकून त्याचे अश्व, सारथि व ध्वज यांसह रथाचा नाश केला आणि वृक्षांचा विध्वंस करणाऱ्या वायूप्रमाणें अनेक योद्ध्यांना चिरडून टाकिलें. तेव्हां तुझ्या पुत्रांनीं पुनः त्या रथिश्रेष्ठास वेढलें.

इकडे द्रोणाचार्य दुसऱ्या रथावर आरूढ होऊन व्यूहद्वारावर येऊन उभा राहिला. क्रुद्ध झालेल्या भीमानें तुझ्या पुत्रांना जर्जर केलें. तेव्हां दुःशासन चवताळला व त्यानें पांडुपुत्राचा वध करण्याच्या इच्छेनें 'सर्वपारसवी-'नामक तीक्ष्ण रथशक्ति त्याच्यावर सोडली. तथापि भीमानें त्या प्रचंड शक्तीचे मार्गांतच तुकडे करून टाकले. तें पाहून सर्व लोकांना अतिशय आश्चर्य वाटलें.

नंतर संतप्त झालेल्या भीमसेनानें कुंडभेदी, सुशेण व दीर्घनेत्रा यांना तीनच बाणांनीं परलोकीं पाठवून दिलें. कौरवांचें यश वाढविणारा वृंदारक तुझे पुत्र युद्ध करीत असतां त्यांच्या समक्ष भीमाच्या बाणानें गतप्राण होऊन पडला. त्या वीरानें आणखीं तीन बाण सोडून अभय, रौद्रकर्मा व दुर्विमोचन या तुझ्या तिघां पुत्रांचा वध केला.

याप्रमाणें भीमसेनानें तुझ्या पुत्रांचा संहार चालविला असतां कौरवसेनेनें त्याला चोहोंकडून वेढून टाकिलें व वर्षा-ऋतूंतील मेघांप्रमाणें वृकोदरावर शरांचा वर्षाव चालविला. परंतु पर्वत जसा पाषाणांचीहि वृष्टि सहज सहन करितो, तसा भीमानें तो शरवर्षाव लीलेनें सहन केला. नंतर त्या बलाढ्य कौंतेयानें विंदानुविंद व तुझा पुत्र सुवर्मा यांस यमलोकीं पाठवून दिलें. त्यांच्या पाठोपाठच तुझ्या सुदर्शनपुत्राला गतप्राण केलें आणि क्षणार्धांत सर्व रथसैन्याला उधळून दिलें.

हे महाराज, भीमसेनानें असा संहार चालविला असतां रणांगणांत पराजय पावलेले तुझे पुत्र आपल्या रथघोषानें सर्व दिशा निनादित करीत व श्वापदांप्रमाणें आक्रोश करीत भीमाच्या भयानें पळत सुटले. तेव्हां वृकोदर त्यांचा

पाठलाग करीत त्यांना विद्ध करूं लागला. त्यावेळीं ते वीर भीमास सोडून आपले अश्व रणांगणांतून दूर नेत तेथून पळ काढूं लागले.

भीमानें कौरववीरांचा पराभव करून मोठ्यानें सिंहनाद केला, दंड थोपटले, तलशब्द केला, मोठमोठ्या योद्धयांस भयभीत केलें, अनेकांना गतप्राण केलें व नंतर द्रोणसैन्यावर वेगानें चाल केली. ७. ५. १२७.

अध्याय १२८ वा.

[१ भीमसेनाचा पराक्रम. २ युधिष्ठिराचा संतोष.]

(१) संजय—हे महाराज, रथसैन्याचें उल्लंघन करून आलेल्या भीमाचें निवारण करण्यासाठीं द्रोणानें हंसतच त्याच्यावर शरवृष्टि केली. पण आचार्यांचे ते बाण जणुकाय प्राशनच करीत तो धार्तराष्ट्रांवर धांवून गेला. तेव्हां तुझ्या पुत्रांनीं प्रेरणा केलेल्या नृपालांनीं त्याचें चोहोंबाजूंनीं निवारण केलें. तथापि भीमानें यत्किंचित्‌हि भ्रांत न होतां आपली अतिशय दारुण गदा गरगर फिरवून वेगानें शत्रुसैन्यावर फेंकली व प्रचंड सिंहनाद केला.

वृकोदरानें वेगानें फेंकलेल्या त्या गदेनें तुझ्या सैन्याला विदीर्ण करून टाकिलें. आपल्या भीषण शब्दानें समग्र पृथ्वीला निनादित करणारी ती गदा जणुंकाय प्रज्वलित झाल्याप्रमाणें भासत होती. तिनें तुझ्या पुत्रांना भयभीत केलें. तिच्या सभोंवार तेजाचें वर्तुळ प्रकाशत होतें. अशाप्रकारची ती देदीप्यमान गदा महावेगानें येत आहे, हें पहातांच तुझे सर्व पुत्र आक्रोश करीत पळत सुटले. त्या गदेचा तो प्रचंड निःस्वन ऐकून पदाति चालतां चालतां पडले, रथी रथांतून खालीं आले व गदाधर भीम तुझ्या सैनिकांचें मर्दन करीत सुटला. त्यावेळीं व्याघ्राच्या वासानेंच पळणाऱ्या मृगांप्रमाणें तुझें सैन्य रणांगणांतून पळून गेलें. तुझ्या सैन्याला उधळून लावून भीमसेन पक्षिराज गरुडाप्रमाणें मोठ्या वेगानें त्या सैन्यांतून निघून गेला.

हे प्रभो, याप्रमाणें भीम पराक्रम गाजवीत असतां द्रोण त्याच्या संमुख येऊन उभा राहिला. त्या भारद्वाजानें भीमाचें निवारण केलें व त्या दोघांचें देवासुरांच्या संग्रामाप्रमाणें युद्ध जुंपलें. द्रोणानें पांडवांच्या सहस्रावधि योद्धयांचा संहार चालविला आहे, हें पाहून वृकोदर अतिशय क्रुद्ध झाला. त्यानें रथा-

वरून उडी टाकली, नेत्र मिटले व तो पायांनींच द्रोणाकडे निघाला. आपले दोन्ही हात वक्षःस्थलावर दृढ धरून तो वीर मन किंवा वायु यांच्या गतीनें निघाला. त्यावेळीं द्रोणानें सारखा शरांचा वर्षाव चालविला होता. पण एखादा वृषभ जसा पर्जन्यवृष्टींत निश्चलपणें उभा रहातो, तसा तो नरर्षभ शरवृष्टि सहन करीत निर्भयपणें पुढें चालला. त्या बलाढ्य पांडवानें द्रोणाच्या रथापार्शी येऊन त्याचा रथदंड हातीं धरला व तो रथच उचलून दूर भिरकावून दिला.

भीमानें द्रोणाला दूर फेंकून दिलें असतां त्या आचार्यानें दुसऱ्या रथावर आरूढ होऊन तो रथ मोठ्या वेगानें व्यूहद्वाराकडे वळविला. ज्याचा उत्साह भग्न झाला आहे, असा तो आचार्य पुनः व्यूहद्वाराकडे परत येत आहे, हें पाहून भीमानें मोठ्या त्वरेनें त्याच्या रथाची धुरा धरली व तोहि रथ दूर फेंकून दिला. याप्रमाणें त्या क्रुद्ध वायुपुत्रानें आठ वेळां द्रोणाचे रथ सहज लीलेनें दूर उडवून दिले.

नंतर तो बलाढ्य भीम निमिषार्धांत आपल्या रथावर चढला. त्याचें हें अतिमानुष कर्म पाहून तुझे सर्व वीर आश्चर्यानें थक्क झाले. भीमसेन रथारूढ होतांच त्याच्या सारथ्यानें अश्वांना प्रेरणा केली व रथ तेथून काढून तुझ्या पुत्रांच्या सैन्याकडे चालविला. तेथें हार्दिक्य व कृतवर्मा यांच्या प्रमुखत्वाखालीं असलेल्या भोजसेनेला पराभूत करून तो तिच्यांतूनहि पार पडला. भोजसैन्याचें अतिक्रमण केल्यावर दरद व म्लेच्छ यांच्याहि सेनांचा पराभव करून तो पुढें निघाला. तेव्हां तेथें युद्ध करीत असलेला सात्यकि त्याच्या दृष्टीं पडला.

त्या शैनेयाला पहातांच भीमसेनानें आपला रथ वेगानें पुढें नेला. तेव्हां अर्जुनहि सैंधववधार्थ युद्ध करीत असल्याचें त्यानें पाहिलें. ते दोघे महारथी दिसतांच भीमसेनानें प्रचंड गर्जना केली. तो मेघगर्जनेसारखा भीमाचा सिंहनाद पार्थ व वासुदेव यांच्या कानीं पडला. तेव्हां त्याला पहाण्याच्या इच्छेनें त्या दोघांनींहि मोठ्यानें गर्जना केल्या आणि मत्त वृषभाप्रमाणें प्रचंड शब्द करीत वृकोदराकडे गमन केलें.

(२) हे महाराज, भीमसेन व धनंजय यांचा शब्द ऐकतांच धर्मराजाला अतिशय संतोष झाला. त्यांचा शब्द कानीं पडतांच त्याची चिंता नाहींशी

झाली व त्यानें पार्थाला युद्धांत जय मिळावा, असा आशीर्वाद दिला. मदोन्मत्त भीमाची गर्जना ऐकून धर्मज्ञ धर्मराज स्वतःशींच हंसला व मनांत म्हणाला—" बा भीमा, तूं मज ज्येष्ठ भ्रात्याचें वचन मान्य करून रणांगणांतून मला सूचना दिलीस. खरोखर तूं ज्याचा शत्रु असशील, तो रणांगणांत कदापि विजयी होणार नाहीं. सत्यपराक्रमी सात्यकि व धनुर्धर धनंजय जिवंत आहेत, हें महद्भाग्य होय. कृष्णार्जुनांच्या गर्जना मला ऐकूं येत आहेत, हें केवढें सुदैव. ज्यानें रणांत इंद्राला जिंकून अग्नीला तृप्त केलें तो माझा फाल्गुन जिवंत आहे. ज्याच्या बाहुबलाच्या आश्रयानें आम्ही जिवंत राहिलों आहों, तो पार्थ विद्यमान आहे ही दैवाची कृपाच म्हणावयाची! ज्या सव्यसाचीनें मत्स्यनगरींत गोग्रहणाच्या वेळीं सर्व कौरवांस जिंकलें, देवांनाहि दुर्जय असलेल्या निवातकवचांचा एका धनुष्यानें पराभव केला, चौदा हजार केकयांचा केवल आपल्या बाहुबलावर निःपात केला, दुर्योधनाला मुक्त करण्यासाठीं गंधर्वराजावरहि अस्त्रप्रयोग केला, तो मला अतिशय प्रिय असलेला भ्राता आज जिवंत राहिला, हा खरोखरच दैवयोग होय.

त्या धनुर्धरानें पुत्रशोकानें संतप्त होऊन दुष्कर कर्म करण्याची प्रतिज्ञा केली आहे. तो धनंजय युद्धांत सिंधुपतीचा वध करील काय! वासुदेव ज्याचें रक्षण करीत आहे, तो पार्थ सूर्यास्तापूर्वी आपली प्रतिज्ञा पूर्ण करून मला भेटेल काय! दुर्योधनाच्या हितांत रत असलेला सैंधव आज फाल्गुनाच्या हातून वध पावून शत्रूंना आनंद देईल काय! अर्जुनानें युद्धांत जयद्रथाचा वध केल्याचें पाहून दुर्योधन आमच्याशीं शम करण्यास येईल काय! भीमसेनानें रणांत धार्तराष्ट्रांचा संहार केलेला पाहूनहि दुर्योधनाला पश्चात्ताप होणार नाहीं काय! मोठमोठ्या वीरांचें निधन व भीष्माचा अंत यांच्या योगानें तरी आमचें वैर नष्ट होईल काय! अवशिष्ट राहिलेल्या लोकांच्या जीवितासाठीं तरी दुर्योधन शम करणार नाहीं काय!"

हे राजन्, याप्रमाणें कृपाळु अंतःकरणाचा युधिष्ठिर मनांत विचार करीत असतां दुसरीकडे घनघोर युद्ध चाललें होतें. ७. ५. १२८.

अध्याय १२९ वा.

[१ धृतराष्ट्राचा प्रश्न. २ कर्णाचा पराजय.]

(१) **धृतराष्ट्र**—संजया, याप्रमाणें तो महाबलाढ्य भीमसेन मेघगर्जनेसारखा सिंहनाद करीत असतां माझ्या पक्षांतील कोणत्या वीरांनीं त्याचें निवारण केलें ! क्षुब्ध झालेल्या भीमापुढें युद्धांत उभा राहील, असा एकहि पुरुष मला या त्रैलोक्यांत दिसत नाहीं. कृतान्तकालासारखी गदा फिरविणाऱ्या भीमाला संग्रामांत तोंड देईल, असा कोणताच वीर मला आढळत नाहीं. तो वृकोदर रथावर रथ आपटून त्यांचें चूर्ण करून टाकितो. गजावर गज फेंकून त्यांना विदीर्ण करून सोडितो. त्याच्यापुढें कोणता योद्धा उभा राहूं शकेल ! साक्षात् इंद्रहि त्याच्या पुढें येण्यास धजणार नाहीं. मग इतरांची काय कथा ?

भीमसेन क्रोधसंतप्त होऊन माझ्या पुत्रांचें कदन करीत असतां दुर्योधनाच्या हितांत तत्पर असलेले कोणते वीर पुढें सरसावले ! बा सूता, मला त्या भीमाचें जितकें भय वाटतें, तितकें अर्जुन, कृष्ण, सात्यकि किंवा धृष्टद्युम्न यांचेंहि वाटत नाहीं. यास्तव माझ्या पुत्रांना दग्ध करणाऱ्या या भीमरूपी प्रदीप्त अग्नीचें कोणीं निवारण केलें, तें मला सांग.

(२) **संजय**—हे राजन्, बलाढ्य भीमसेन भयानक गर्जना करीत असतां महाबलवान् कर्णहि तशाचप्रकारें प्रचंड गर्जना करीत त्याच्यावर धांवून गेला. त्या राधेयानें आपलें सामर्थ्य प्रकट करण्यासाठीं आपलें प्रचंड धनुष्य आकर्ण ओढलें व वायूचा निरोध करणाऱ्या पर्वताप्रमाणें भीमसेनाचा मार्ग अडवून धरला. तेव्हां वैकर्तनाला पुढें आलेला पहातांच भीमसेनहि चवताळला व त्याच्यावर तीक्ष्ण बाण सोडूं लागला. कर्णानेंहि उलट शरांचा वर्षाव चालविला.

याप्रमाणें त्या दोघां भ्रात्यांचा संग्राम चालला असतां इतर योद्धे स्वस्थ राहून पाहूं लागले. त्यावेळीं तें तुमुल युद्ध पाहूनच त्यांचा थरकांप झाला. त्यांचीं गात्रें शिथिल झालीं व ते भयभीत झाले. भीमाच्या सिंहनादानें पृथ्वी व अंतरिक्ष निनादित झालें. तो घोर शब्द ऐकून कांहीं क्षत्रियांचीं धनुष्यें खालीं पडलीं, कोणाचीं शस्त्रें गळून पडलीं व कित्येक नर केवळ भीती-

नेंच गतप्राण होऊन पडले. गजाश्वादि वाहनें जागच्याजागींच भयार्त होऊन देहधर्म करूं लागलीं. घोर दुश्चिन्हें होऊं लागलीं. गृध्र, कंक, बलाका इत्यादि पक्ष्यांनीं अंतरिक्ष भरून गेलें.

इकडे कर्ण व भीम यांचें तुमुल युद्ध चालू असतां त्या उभयतांनीं परस्परांवर विपुल बाण सोडिले व त्या दोघांनींहि त्यांचा छेद चालविला. असा बराच वेळ परस्परांच्या शरांचा छेद केल्यावर भीमानें कर्णाचें धनुष्य तोडून टाकिलें. पण त्या राधेयानें तत्काल दुसरें नवें धनुष्य घेऊन भीमावर शरवृष्टि चालविली. तेव्हां त्या चवताळलेल्या वायुसुतानें सूर्यपुत्राच्या हृदयावर तीन तीक्ष्ण बाण सोडिले, त्यावेळीं तो वैकर्तन तीन शिखरांनीं युक्त असलेल्या पर्वताप्रमाणें शोभला व धातुस्राव करणाऱ्या गैरिकपर्वताप्रमाणें त्याच्या क्षतांतून रक्तस्राव होऊं लागला.

याप्रमाणें विद्ध झालेला कर्ण कांहींसा भ्रान्त झाला. पण त्यानें तत्काल स्वतःला सांवरून भीमावर बाणांची वृष्टि चालविली. धनुर्धर कर्ण अशाप्रकारें पीडा देत असतां भीमानें त्याच्या धनुष्याची दोरी तोडून टाकिली. सारथ्याला रथनीडावरून खालीं पाडविलें आणि चारी अश्वांना गतप्राण केलें. तेव्हां विरथ झालेल्या कर्णानें मोठ्या त्वरेनें वृषसेनाच्या रथांत उडी टाकिली.

अशा प्रकारें कर्णाचा पराभव करून भीमानें मेघगर्जनेप्रमाणें प्रचंड सिंहनाद केला. त्याची ती गर्जना ऐकतांच भीमानें कर्णाला पराभूत केलें असावें, असें निश्चयानें समजून धर्मराज अतिशय संतुष्ट झाला. पांडवसेनेंत शंखनाद होऊं लागला. त्यावेळीं शत्रुसैन्यांतील शंखनाद ऐकून तुझ्या सैनिकांनींहि मोठ्यानें शंख वाजविले. त्या शब्दांनीं हर्षयुक्त झालेला युधिष्ठिरहि मोठ्यानें सिंहनाद करूं लागला.

इतक्यांत अर्जुनानें गांडीवाचा टणत्कार केला व कृष्णानेंहि पांचजन्य वाजविला. परंतु भीमसेनाच्या गर्जनेपुढें त्यांचा ध्वनि लोपून गेला. वृकोदराची ती दारुण गर्जना सर्व सैन्यांत दुमदुमून राहिली. नंतर भीम व कर्ण दोघेहि अस्त्रप्रयोग करून परस्परांस विद्ध करूं लागले. कर्णानें आरंभीं मृदु स्वरूप ठेवलें होतें; पण भीमानें आरंभापासूनच उग्र स्वरूप धारण केलें होतें. ७. ५. १२९.

अध्याय १३० वा.

[१ दुर्योधन-द्रोणसंवाद. २ दुर्योधनयुद्ध.]

(१) संजय—हे महाराज, इकडे अर्जुन, सात्यकि व भीमसेन हे तिघेहि पांडववीर सिंधुपतीकडे गेले असतां तुझें सैन्य भयभीत झालें. तुझा पुत्र दुर्योधन विचारमग्न झाला व मोठ्या त्वरेनें आपल्या वेगवान् रथांतून द्रोणाकडे आला. त्यावेळीं त्याचे नेत्र क्रोधानें आरक्त झाले होते. तो अतिशय संभ्रमानें द्रोणाच्या समीप येऊन म्हणाला—" हे आचार्य, अर्जुन, भीम व सात्यकि मोठाल्या सैन्यांचें उल्लंघन करून सिंधुराजाच्या समीप जाऊन पोंचले. त्यांचें कोणीहि निवारण करूं शकलें नाहीं. तेथेंहि ते अद्यापि युद्ध करीत असून त्यांपैकीं कोणाचाहि पराजय झालेला नाहीं.

हे मानदा, अर्जुनानें जरी तुझें अतिक्रमण केलें असलें तरी सात्यकि व भीम हेहि तुझें उल्लंघन कसें करूं शकले ! त्या तिघांनीं आपला पराभव करावा, ही गोष्ट समुद्रशोषणाप्रमाणेंच आश्चर्यकारक आहे ! ' धनुर्विद्येंत पारग असलेले द्रोणाचार्य युद्धांत कसे जिंकले गेले ? ' असें सर्व लोक बोलत आहेत. तुझा पराजय सर्वांना अश्रद्धेय वाटत आहे. ज्याअर्थीं पांडवांच्या तीन रथिश्रेष्ठांनीं तुझें उल्लंघन केलें, त्याअर्थीं आज मज भाग्यहीनाचा नाश होणार, हेंच खरें.

हे गुरो, अशा स्थितींत तुझ्या मनांत काय आहे, तें तरी मला सांग. आतांपर्यंत जें झालें तें होऊन गेलें. पण यापुढें काय करावें त्याचा मनःपूर्वक विचार कर. सिंधुराजाच्या रक्षणासाठीं आतां आपण काय केलें पाहिजे याचा चांगला विचार करून सत्वर तशी योजना कर."

द्रोण—बा दुर्योधना, मीं पुष्कळ विचार करून पाहिला. परंतु सांप्रत आपलें कोणतें कर्तव्य आहे तें मी सांगतों ऐक. पांडवांचे तीन रथी ज्याअर्थीं पुढें निघून गेले आहेत, त्याअर्थीं त्यांचें भय पुढल्या बाजूला आहे व त्यांच्या सैन्याचें भय मागच्या बाजूला आहे. तथापि जेथें कृष्णार्जुन युद्ध करीत आहेत, तेथेंच अधिक भय आहे. पांडवांनीं या भारतीसेनेला मागून-पुढून वेढलें आहे. अशावेळीं 'सैंधवाचें रक्षण' हेंच मी आपलें मुख्य कर्तव्य समजतों.

जयद्रथ क्रुद्ध अर्जुनाला पाहून भयभीत झाला आहे. यास्तव आपण त्याचें अगोदर संरक्षण केलें पाहिजे. ते दोघे युयुधान व वृकोदर सैंधवाकडेच

गेले आहेत. बाबारे, शकुनीच्या बुद्धीनें उद्भवलेलें हें द्यूतच आज प्राप्त झालें आहे. सभेमध्यें तुमचा जय झाला नव्हता किंवा पांडवांचा पराजयहि झाला नव्हता. पण आज मात्र या युद्धांत जयापजय व्हावयाचा आहे. यास्तव दुर्योधना, जेथें ते सर्व राजे आपल्या जीवावर उदार होऊन जयद्रथाचें रक्षण करीत आहेत, तेथें तूं सत्वर जा आणि त्या सर्व रक्षकांचें रक्षण कर. मी येथेंच राहून इतर सर्वांस परलोकीं पाठवितों व पांडव, सृंजय व पांचाल यांना व्यूहाच्या प्रवेशद्वारांतच अडवून धरतों.

(२) **संजय**—हे महाराज, याप्रमाणें द्रोणानें सांगितलें असतां दुर्योधन त्याच्या आज्ञेप्रमाणें घोर कर्मास उद्युक्त होऊन आपल्या अनुयायांसह निघून गेला. त्यावेळीं कृतवर्म्यानें ज्यांना पूर्वीं निवृत्त होण्यास लावलें होतें, ते पांडवांचे दोघे चक्ररक्षक पांचाल युधामन्यु व उत्तमौजा बाहेरच्या बाजूनें सैन्यावर चालून आले व अर्जुनाकडे जाण्यास निघाले. अर्जुन तुझ्या सेनेंत शिरला असतां सेनेच्या एका बाजूचा भेद करून त्यांनीं आंत प्रवेश केला.

याप्रमाणें ते व्यूहभेद करून आंत येत असतां दुर्योधनानें त्यांना पाहिलें व तो मोठ्या त्वरेनें त्यांचें निवारण करण्यास पुढें सरसावला आणि त्या क्षत्रियश्रेष्ठांचें मोठ्या निकराचें युद्ध जुंपलें. दुर्योधनानें युधामन्यूचे अश्व, सारथि, धनुष्य व ध्वज यांचा छेद केला. तेव्हां युधामन्यु अतिशय चवताळला. त्यानें तुझ्या पुत्राच्या वक्षःस्थलावर तीस बाण सोडिले. उत्तमौजानें त्याच्या सारथ्याचा वध केला. तेव्हां क्रुद्ध झालेल्या दुर्योधनानेंहि उत्तमौजाचे चारहि अश्व व दोन्ही पार्ष्णिसारथि यांना यमालयीं पाठविलें.

पण तो विरथ झालेला उत्तमौजा यत्किंचित्‌हि भ्रांत झाला नाहीं. त्यानें मोठ्या त्वरेनें आपल्या भ्रात्याच्या रथावर उडी मारली आणि युधामन्यूच्या रथांतून दुर्योधनावर शरवृष्टि चालविली. त्यानें प्रथम विपुल बाणांनीं दुर्योधनाच्या अश्वांना गतप्राण केलें व त्याचें धनुष्य तोडून टाकिलें. तेव्हां दुर्योधन अश्वहीन झालेल्या रथांतून खालीं उतरला व हातांत गदा घेऊन त्या पांचालावर धांवला.

तो कौरव क्रुद्ध होऊन आपल्याकडे धांवून येत आहे, हें पहातांच युधामन्यु व उत्तमौजा हे दोघेहि पांचाल मोठ्या त्वरेनें आपल्या रथांतून खालीं उतरले. इतक्यांत दुर्योधनानें आपल्या गदाघातानें त्यांचा रथ,अश्व व ध्वज या सर्वांचें

चूर्ण करून टाकिलें. याप्रमाणें पांचालांच्या रथाचा नाश करून तुझा तो परंतप पुत्र मद्रपतीच्या रथावर चढला आणि ते दोघे पांचाल भ्राते दुसऱ्या रथांवर आरूढ होऊन अर्जुनाकडे जाण्यास निघाले. ७. ५. १३०.

अध्याय १३१ वा.

[१ कर्ण-भीमयुद्ध. २ कर्णाचा पराजय.]

(१) संजय—हे महाराज, तो लोमहर्षण संग्राम चालू असतां सर्व सैन्यें अतिशय पीडित झाल्यामुळें व्याकुल झालीं होतीं. त्यावेळीं दुसरीकडे वनामध्यें एक मत्त गज जसा दुसऱ्या मत्त गजावर तुटून पडतो, तसा राधेय भीमावर धांवून गेला.

धृतराष्ट्र—बा संजया, कर्ण व भीम हे दोघे बलाढ्य योद्धे अर्जुनाच्या रथासमीपच युद्ध करीत असतां त्यांचा तो संग्राम कसा झाला ! कर्णाला तर भीमानें पूर्वीच जिंकलें होतें, मग पुनः त्या दोघांचें युद्ध कसें जुंपलें ! भीमहि कर्णावर चालून जाण्यास कसा धजला ! तो पृथ्वीतलावरील श्रेष्ठ महारथी आहे. भीष्म व द्रोण या दोघां धनुर्धरांना वजा केलें असतां धर्मराज तर महारथी कर्णावांचून दुसऱ्या कोणत्याहि वीरास भीत नाहीं. त्या महाबलाढ्य राधेयाचा पराक्रम स्मरून त्या महात्म्याला कित्येक वर्षें रात्रीं स्वस्थपणानें झोंपहि येत नव्हती. त्या सूतपुत्राशीं युद्ध करण्याचें भीमानें साहस तरी कसें केलें !

तो वैकर्तन ब्राह्मणांची सेवा करणारा असून युद्धांतून परत न फिरणारा अजिंक्य वीर आहे. त्या वीराग्रणीला भीमसेन आपला भ्राता आहे, हें पूर्वींच कळलें आहे. युद्धाच्या पूर्वीं जो शमाचा उपक्रम झाला, (उद्योगपर्व) त्यावेळीं कुंतीनें कर्णाची भेट घेऊन तो पांडवांचा ज्येष्ठ भ्राता आहे, हें गुह्य त्याला सांगितलें होतें आणि अर्जुनावांचून ते चारी भ्राते त्याला अवध्य आहेत, असेंहि त्यानें कुंतीला वचन दिलें होतें. त्या कुंतीवचनाचें स्मरण असतांना कर्ण भीमाशीं युद्ध करण्यास कसा सज्ज झाला ! तो स्वभावतः अतिशय दयाळु आहे.

हे सूता, पूर्वीं कर्णानें केलेलें वैर स्मरणाऱ्या भीमानें त्याच्याशीं कसें युद्ध केलें ! दुर्योधनाला नेहमीं आशा वाटत असते कीं, कर्ण पांडवांना जिंकील.

माझ्या त्या मूढ पुत्राची सर्व जयाशा कर्णावर अवलंबून आहे. त्या राधेयानें भीमाशीं कसा काय संग्राम केला ? तें मला सांग. या सूतपुत्रामुळेंच उद्भवलेल्या अनेक अनर्थांचें स्मरण ठेवून भीमानें त्याच्याशीं कसें युद्ध केलें ?

पराक्रमी कर्णानें केवल एका रथानें समग्र पृथ्वी पादाक्रांत केली. तो कवचकुंडलांसह उत्पन्न झाला होता. पण त्या उदार मनाच्या महात्म्यानें त्यांचेंहि दान करून टाकिलें, त्यानें वृकोदराशीं कसें युद्ध आरंभिलें ! हे संजया, तूं वर्णनकुशल आहेस ! यास्तव त्या दोघांचा संग्राम कसा झाला व त्यांत कोणाचा विजय झाला, तें सर्व मला तत्त्वतः कथन कर.

संजय—हे राजा, भीमसेन रथिश्रेष्ठ राधेयाला सोडून जेथें कृष्णार्जुन होते, तेथें जाण्यास निघाला होता. पण राधेयानें त्याला अडवून त्याच्यावर शरवृष्टि आरंभिली आणि आपल्या प्रफुल्ल कमलाप्रमाणें असलेल्या कमलवदनानें त्याला स्मितपूर्वक आह्वान केलें.

कर्ण—हे भीमा, तुझ्या वैऱ्यांनीं तुझ्या युद्धाचा प्रकार स्वप्नांतहि पाहिला नाहीं. तुला पार्थाकडे जाण्याची जरी इच्छा असली तरी मला पाठ कां दाखवितोस ! कुंतीच्या पुत्राला हें शोभत नाहीं. यास्तव माझ्या संमुख उभा रहा व मजवर शरांचा वर्षाव कर.

संजय—कर्णानें रणांगणांत केलेलें हें आह्वान भीमाला सहन झालें नाहीं. तो अर्धमंडलाकार वळण घेऊन मागें वळला व कर्णाशीं युद्ध करूं लागला. त्यावेळीं कर्ण अंगांत कवच चढवून द्वैरथयुद्धासाठीं सज्ज झाला होता. त्याच्यावर वृकोदरानें शरवृष्टि चालविली. कर्णाचा वध करून या सर्व वैराचा अंत करावा, असें मनांत आणून त्यानें कर्णाला विद्ध केलें, त्याच्या अनुचरांचा संहार केला आणि त्याचाहि वध करण्याच्या इच्छेनें घोर बाणांची वृष्टि चालविली.

(२) तथापि मत्तगजाप्रमाणें ज्याची गति आहे, अशा भीमाच्या शरवृष्टीला दिव्यास्त्रवेत्त्या कर्णानें अस्त्रमायेनें ग्रासून टाकिलें. तो वैकर्तन विद्येनें श्रेष्ठ होता, बलाढ्य होता, महाधनुर्धर होता व पराक्रमीहि होता. रणांगणांत द्रोणाचार्यासारखा संचार करीत तो हंसतच भीमावर धांवून गेला. कर्णाचें तें आसुरि हास्य भीमाला सहन झालें नाहीं. तो क्रोधानें संतप्त झाला. त्याचे नेत्र आरक्त झाले व गजेंद्राला जसें अंकुशानें टोंचावें त्याप्रमाणें त्यानें सर्व वीरांच्या समक्ष कर्णाच्या वक्षःस्थलावर वत्सदंत बाण सोडला. नंतर चित्र-विचित्र कवच धारण केलेल्या त्या राधेयाला अनेक बाणांनीं विद्ध केलें.

तेव्हां कर्णानें वृकोदराच्या वेगवान् अश्वांना पांच पांच बाणांनीं विद्ध केलें. एका निमिषार्धांत भीमाचा रथ, ध्वज व सारथि या सर्वांस बाणांनीं आच्छादित केलें व वृकोदराच्या दृढ कवचाचाहि भेद केला. परंतु कर्णाच्या बाणांनीं यत्किंचित्हि भ्रान्त न होतां भीम कर्णाच्या समीप गेला. त्याच्या सर्पतुल्य बाणांनीं तो जरी विद्ध झाला होता, तरी व्यथित झाला नाहीं. त्या दोघां भ्रात्यांचें तुमुल युद्ध जुंपलें. परंतु कर्ण त्याच्याशीं मृदु युद्ध करीत होता व भीम पूर्ववैर स्मरून अतिशय क्रोधानें त्याच्यावर उग्र बाण सोडीत होता. तो अमर्षी पांडव कर्णानें पूर्वी केलेला अवमान विसरला नव्हता.

राजा, त्या समरांगणांत भीमाचें सर्वांग शरांनीं भरून गेलें होतें. त्याचें सर्व शरीर रक्तानें माखल्यामुळें वसंतऋतूंतील प्रफुल्ल अशोकवृक्षासारखें शोभलें. तथापि कर्णाचा तो पराक्रम भीमाला सहन झाला नाहीं. त्यानें सर्पतुल्य विषारी पंचवीस बाण कर्णावर सोडले व त्याचें मर्मस्थान विद्ध केलें. नंतर हंसतच त्याच्या धनुष्याचा छेद केला, चारी अश्वांना गतप्राण केलें, सारथ्याला परलोकीं पाठवून दिलें व कर्णाच्या वक्षःस्थलावर तीक्ष्ण बाण सोडिले. तेव्हां मेघांचा भेद करून बाहेर पडणाऱ्या सूर्यकिरणांप्रमाणें ते शर कर्णाचा भेद करून भूमीवर पडले. त्यामुळें धनुष्यहीन व विरथ झालेला तो कर्ण शरपीडित होत्साता अतिशय विव्हल झाला व दुसऱ्या रथाकडे पळाला. ७. ५. १३१.

अध्याय १३२ वा.

[१ भीम व कर्ण यांच्या युद्धाचें वर्णन.]

(१) धृतराष्ट्र—हे संजया, श्रेष्ठ धनुर्धर व साक्षात् शंकराचा शिष्य, असा जो भार्गवराम, तो कर्णाचा गुरु आहे. शिवाय कर्ण स्वतः अस्त्रविद्येंत गुरूच्याच तुल्य आहे. शिष्यत्वाला अनुकूल असे गुण त्याच्या अंगीं वास करीत आहेत. एकंदरींत कर्ण गुरूपेक्षांहि अधिक पराक्रमी आहे. असें असतां त्या कौंतेयानें त्याला सहज कसें जिंकलें !

ज्याच्या जीवावर माझे पुत्र जयाची आशा करीत आहेत, तो कर्ण भीमसेनापासून विमुख होऊन पळाल्याचें पहातांच दुर्योधन काय म्हणाला ! प्रज्वलित अग्नितुल्य वृकोदर रणांत संचार करीत असतां कर्णानें पुढें काय केलें ? तें मला सांग.

संजय—हे महाराज, त्यानंतर कर्ण योग्यप्रकारें सज्ज केलेल्या दुसऱ्या रथावर आरूढ झाला व प्रक्षुब्ध सागराप्रमाणें भीमावर धांवून आला. त्यावेळीं त्या क्षुब्ध झालेल्या अधिरथ पुत्राला पाहून 'आतां भीम अग्निमुखांतच पडला' असें तुझे वीर समजले. कर्ण धनुष्याचा टणत्कार व भैरव तलशब्द करीत भीमावर तुटून पडला. तेव्हां भीम व कर्ण या दोघांचें पुनः तुमुल युद्ध जुंपलें. परस्परांचा वध करण्याच्या इच्छेनें ते आपल्या आरक्त नेत्रांनीं जणुंकाय एकमेकांस दग्धच करीत होते. ते दोघेहि सर्पांप्रमाणें उष्ण निःश्वास टाकीत होते. त्यांनीं चवताळलेल्या दोन व्याघ्रांप्रमाणें परस्परांवर झडप घातली व दारुण युद्ध आरंभिलें.

हे राजश्रेष्ठा, अमर्षी भीमसेनाच्या मनांत त्यावेळीं अक्षद्युत, वनवास आणि विराट नगरींतील दुःख मूर्तिमंत उभें राहिलें. तुझ्या पुत्रांनीं हरण केलेलीं त्यांचीं रत्नमय समृद्ध राष्ट्रें, तूं व तुझ्या पुत्रांनीं त्यांना दिलेले असह्य क्लेश; कुंतीला पुत्रांसह दग्ध करण्याचा दुर्योधनाचा संकेत; सभेमध्यें दुरात्म्यांनीं द्रौपदीचें केलेलें विडंबन; दुःशासनानें केलेलें तिचें केशग्रहण आणि कर्णानें केलेलीं कठोर भाषणें हें सर्व तो मानी भीमसेन विसरला नव्हता.

त्याचप्रमाणें दासीभावानें द्रौपदीकडे पहाणाऱ्या तुझ्या पुत्रांनीं त्या साध्वीला राजसभेंत तुझ्या समक्ष उच्चारलेलीं 'तूं अन्य पति वर, हे पांडव आतां तुझे पति नाहींत, हे सर्व षण्ढतिलोपम असून आतां तर नरकांत पडले आहेत,' इत्यादि दुर्वचनें आणि पांडव कृष्णाजिनें पांघरून वनवासास निघाले असतां कर्णानें तुझ्या समक्ष त्यांना केलेलीं दुरुत्तरें, या सर्वांचें भीमसेनाला त्यावेळीं स्मरण झालें. ऐश्वर्यापासून च्युत होऊन विषमस्थितीला प्राप्त झालेल्या संकटग्रस्त पांडवांना तृणवत् लेखून तुझ्या पुत्रांनीं केलेल्या वल्गना आणि बाल्यावस्थेपासून सोसावीं लागलेलीं दुःखें, हे सर्व प्रसंग शत्रुघ्न भीमसेनाच्या दृष्टीपुढें उभे राहिले व तो स्वतःच्या जीवितावरहि उदार होऊन कर्णाला जिंकण्यास सज्ज झाला.

शत्रुतापन भीमाचें कर्णाशीं घनघोर युद्ध जुंपलें आहे, हें पहातांच त्याच्यावर हा विशेष भार पडत आहे, असें कृष्णार्जुनांस वाटलें. त्यावेळीं त्या बलाढ्य योद्ध्यांच्या संग्रामांत गतप्राण होऊन पडलेल्या प्राण्यांच्या राशी पडल्या.

१ येथील युद्धाच्या वर्णनाचा संक्षेप केला आहे.

होत्या, तुझ्या सैनिकांचा भयंकर क्षय होत होता आणि ती रणभूमि मृत-देहांनीं व्याप्त झाली होती. ७. ५. १३२.

अध्याय १३३ वा.

[१ धृतराष्ट्राचा प्रश्न. २ कर्णाच्या युद्धाचें वर्णन.]

(१) धृतराष्ट्र—बा संजया, ज्याच्या हस्तलाघवाविषयीं प्रसिद्धि आहे, त्या कर्णाबरोबर भीमानें ज्याअर्थीं समरांत युद्ध केलें त्याअर्थीं त्याचा पराक्रम अद्भुत असावा, असेंच मला वाटतें. अरे, यक्ष, असुर, मानव यांसह सर्व शस्त्रें धारण करणाऱ्या देवांचेंहि निवारण करण्यास जो वीर समर्थ आहे, त्या वैकर्तनानें भीमाला कसें जिंकलें नाहीं! तो पांडव विजयश्रीनें रणांगणांत कसा प्रकाशूं शकला! त्या दोघांनीं प्राणांचा पण लावून कसें युद्ध केलें तें मला सांग. या संग्रामांतील जयापजय त्यांच्या या युद्धावरच अवलंबून आहे.

हे सूता, कर्णाच्या आनुकूल्यामुळेंच माझ्या दुर्योधन पुत्रानें रणांत गोविंद व सात्यकि यांसह पांडवांना जिंकण्याचा उत्साह धरला. परंतु वृकोदरानें कर्णास अनेक वेळां जिंकल्याचें ऐकून माझी मति भ्रान्त झाली आहे. माझ्या पुत्राच्या या अन्यायामुळें कौरव नष्ट होणार, असेंच मला वाटतें. बा संजया, हा कर्ण महापराक्रमी पांडवांना जिंकूं शकेल, असें मला वाटत नाहीं. आतां-पर्यंत कर्णानें पांडवांशीं जेव्हां जेव्हां युद्ध केलें, तेव्हां तेव्हां पांडवांनींच त्याला जिंकलें आहे.

हे पांडव इंद्रासह सर्व देवांनाहि अजिंक्य आहेत, पण माझा मंदमति पुत्र दुर्योधन तें जाणत नाहीं. माझ्या त्या मूढ पुत्रानें पांडवांच्या धनेश्वरासारख्या संपत्तीचें हरण केलें, हा त्यानें फार मोठा अपराध केला. मधाच्या मोहाला बळी पडणारास खोल प्रपात दिसत नसतो. तशीच दुर्योधनाची स्थिति झाली आहे. त्यानें महात्म्या पांडवांचें राज्य कपटानें हरण केलें व तो मूर्ख मी पांडवांना जिंकलेंच आहे, असें समजून अद्यापि त्यांचा वारंवार अवमान करीत असतो.

बा संजया, मीहि पुत्रस्नेहानें मोहित होऊन अविचारानें वागलों व धर्मांत स्थित असलेल्या पांडवांशीं कपट केलें. युधिष्ठिर दीर्घदर्शी आहे. त्याचें अंतः-करण उदार आहे. तो भ्रातृप्रेमानें प्रेरित होऊन शमाला सिद्ध झाला, एवढ्या-वरूनच त्याला दुर्बल समजून माझे पुत्र त्याच्याविरुद्ध गेले. पूर्वींचीं तीं सर्व

दुःखें स्मरून भीमसेन कर्णाशीं निकरानें युद्ध करीत आहे. यास्तव परस्परांच्या वधाची इच्छा करणारे कर्ण व भीम यांनीं कसें युद्ध केलें तें मला सविस्तर सांग.

(२) संजय—हे महाराज, परस्परांचे प्राण घेण्यास उद्युक्त झालेल्या दोन मत्त वनगजांप्रमाणें त्या दोघां बलाढ्य भ्रात्यांचा संग्राम झाला. त्या दोघांनींहि परस्परांवर तीक्ष्ण बाणांची वृष्टि केली. एकमेकांचीं धनुष्यें तोडून टाकिलीं. सारथ्यांचा वध केला. इंद्राच्या वज्राप्रमाणें प्रचंड शक्ति सोडल्या, परंतु त्यांतील कोणीच कोणाला हार गेला नाहीं. ते वृषभांप्रमाणें गर्जना करीत होते. दंताग्रांनीं प्रहार करणाऱ्या मत्त गजांप्रमाणें एकमेकांवर बाणांचे प्रहार करीत होते, प्रचंड शंखनाद करीत होते आणि परस्परांकडे पाहून उपहासानें हास्य करीत वारंवार निर्भर्त्सना करीत होते.

याप्रमाणें बराच वेळ त्यांचें दारुण युद्ध झालें. नंतर भीमसेनानें पुनः एकदा कर्णाचे अश्व व सारथि यांना गतप्राण करून त्याला विरथ केलें व त्याचें धनुष्यहि तोडून टाकिलें. तेव्हां बाणजालानें व्यथित झालेला कर्ण क्षणभर भ्रांत झाला. त्याची ती असहाय स्थिति दुर्योधनाच्या लक्षांत आली व तो अतिशय क्रोधानें दुर्जयाला म्हणाला—" हे दुर्जया, कर्णाच्या साह्यार्थ जा. भीमसेन त्याला ग्राशीत आहे. त्या मूढाचा पराभव कर व कर्णाचें बल वाढीव."

दुर्योधनाची ही आज्ञा ऐकतांच तुझा पुत्र दुर्जय 'ठीक आहे' असें बोलून भीमावर धांवून गेला. त्यानें भीमाचे अश्व व सारथि यांस अनेक बाणांनीं विद्ध करून भीमावरहि सात शर सोडिले. तेव्हां खवळलेल्या भीमानें दुर्जयाच्या मर्मस्थलाचा भेद करून त्याचे अश्व व सारथि यांसह त्याला यमलोकीं पाठवून दिलें. तेव्हां तुझा पुत्र भूमीवर पडून चिरडला गेला असतां सर्पाप्रमाणें विह्वळला व हात-पाय झाडूं लागला. तेव्हां कर्णानें दुःखार्त होऊन स्फुंदतच त्याला प्रदक्षिणा घातली.

नंतर उग्रकर्म्या भीमानें कर्णालाहि विरथ केलें व त्याला असंख्य बाण आणि शस्त्रांचे प्रहार यांनीं जर्जर करून सोडलें. याप्रमाणें तो अतिरथ कर्ण शरार्त झाला होता, तरीहि भीमाला सोडून गेला नाहीं. ५. ७. १३३.

---

१ येथील वर्णनाचा संक्षेप केला आहे.

अध्याय १३४ वा.

[१ कर्णाचें पलायन.]

(१) संजय—हे महाराज, भीमानें जरी कर्णाला विरथ करून जिंकलें, तरी तो वीर तत्काल दुसऱ्या रथावर आरूढ होऊन भीमाशीं युद्ध करण्यास उभा राहिला. तेव्हां पुनः त्यांचें तुमुल युद्ध जुंपलें. कर्णानें भीमाच्या वक्षःस्थलावर तीक्ष्ण बाण सोडून त्याला विद्ध केलें. भीमानेंहि कर्णावर अनेक बाण सोडले. परंतु केवल बाणांनीं कार्य भागत नाहीं, असें पाहून त्या पांडवानें आपली षट्कोनी वज्रप्राय गदा सूतपुत्रावर फेंकली. तेव्हां असुरांचा संहार करणाऱ्या इंद्राच्या वज्राप्रमाणें त्या गदेनें कर्णाच्या चारहि अश्वांचा वध केला. नंतर भीमानें दोन शरांनीं त्याचा ध्वज खालीं पाडविला व सारथ्यालाहि गतप्राण केलें.

हे भरतश्रेष्ठा, याप्रमाणें पुनः विरथ झालेला कर्ण आपल्या धनुष्याचा टणत्कार करीत विमनस्क स्थितींत क्षणभरच उभा राहिला. तथापि त्यावेळींहि त्यानें अद्भुत पराक्रम प्रकट केला. विरथ असतांहि त्यानें शत्रूचें निवारण केलें. कर्ण विरथ होऊन रणांगणांत एकटाच युद्ध करीत आहे, हें पहातांच दुर्योधन दुर्मुखाला म्हणाला—“ हे दुर्मुखा, भीमानें या कर्णाला विरथ केलें आहे. पहा ! त्या महारथास तूं दुसरा रथ नेऊन दे. ”

दुर्योधनाची ही आज्ञा कानीं पडतांच दुर्मुख भीमाचें निवारण करीत त्वरेनें कर्णाकडे निघाला. सूतपुत्र कर्णाच्या साह्यार्थ दुर्मुख येत आहे, हें पहातांच वायुपुत्राला फारच हर्ष झाला. तो आनंदानें जिभल्या चाटूं लागला व तो बलाढ्य पांडव कर्णाचें निवारण करीत दुर्मुखाकडे वळला. त्यानें आपला रथ दुर्मुखाच्या समीप नेऊन तीक्ष्ण नतपर्व बाणांनीं त्याला क्षणार्धांत यमलोकीं पाठवून दिलें.

दुर्मुखाचा वध होतांच कर्ण त्याच्याच रथावर आरूढ झाला व सहस्ररश्मि सूर्याप्रमाणें रणांगणांत प्रकाशूं लागला. दुर्मुखाच्या मर्मस्थलांचा भेद होऊन तो रक्तानें माखला होता, त्याचा तो मृतदेह पाहून वैकर्तनाचे नेत्र अश्रूंनीं भरून आले. तो क्षणमात्र स्तब्ध होऊन उभा राहिला. नंतर त्यानें मृत होऊन पडलेल्या दुर्मुखाला प्रदक्षिणा घातली व दीर्घ निःश्वास सोडले. त्याला कांहीं सुचेनासें झालें.

कर्ण शोकातिरेकानें भ्रांत झाला आहे, ही संधि साधून भीमानें गार्ध्रपत्र-युक्त चौदा बाण त्याच्यावर सोडले. ते शर कर्णाच्या सुवर्णानें भूषित केलेल्या कवचाचा भेद करून दश-दिशांत शोभूं लागले. काळप्रेरित क्रुद्ध भुजंगाप्रमाणें ते रक्तप्राशन करणारे बाण कर्णाच्या शरीरांत शिरले, त्याच्या रक्तानें सिक्त झाले व त्वरेनें वसुंधरेंत प्रविष्ट झाले. त्यावेळीं अर्धे बिळांत व अर्धे बाहेर असलेले चवताळलेले प्रचंड नाग जसे शोभतात, तसे ते भूमींत प्रवेश करणारे रक्तानें सिक्त झालेले बाण भासले.

नंतर राधेयानें भीमावर चौदा बाण सोडून त्याला विद्ध केलें. ते बाण क्रौंचपक्ष्याला टोंचणाऱ्या पत्ररथ पक्ष्याप्रमाणें वृकोदराच्या डाव्या हाताचा भेद करून भूमींत शिरले. तेव्हां सूर्यास्ताच्या वेळीं प्रकाशणाऱ्या किरणाप्रमाणें ते चमकूं लागले. त्या बाणांनीं भीम विद्ध झाला असतां पर्वतांतून वहाणाऱ्या जलप्रवाहाप्रमाणें त्याच्या अंगांतून रक्ताच्या धारा वाहूं लागल्या. परंतु त्यामुळें व्यथित न होतां त्या वायुसुतानें गरुडाप्रमाणें वेगवान् शर सोडून त्या सूतपुत्राला त्याच्या सारथ्यासह विद्ध केलें. भीमाच्या त्या तीक्ष्ण बाणांनीं कर्ण अतिशय विह्वल झाला व भयभीत होत्साता अश्वांना प्रेरणा करून मोठ्या त्वरेनें रणांगणांतून दूर पळाला. याप्रमाणें त्या वैकर्तनाचा पूर्ण-पणें पराभव करून भीमसेन आपलें धनुष्य विस्फारून शत्रूला हुताशनाप्रमाणें दग्ध करीत रणांगणांतच उभा राहिला. ७. ५. १३४.

अध्याय १३५ वा.

[१ धृतराष्ट्राचा प्रश्न. २ संजयानें त्यालाच दिलेला दोष. ३ भीमपराक्रमाचें वर्णन.]

(१) धृतराष्ट्र—हे संजया, ज्याअर्थीं कर्णाला युद्धामध्यें भीमाचा पराभव करतां आला नाहीं त्याअर्थीं दैवच बलवत्तर आहे, असेंच मानावें लागतें. निरर्थक पौरुषाला धिक्कार असो. कर्ण युद्धामध्यें कृष्णासह सर्व पांडवांना जिंकण्याचा उत्साह बाळगीत आहे. 'याच्यासारखा वीर मीं या लोकीं कोठेंहि पाहिला नाहीं' अशा वल्गना मीं दुर्योधनाच्या तोंडून अनेकदा ऐकल्या आहेत. तो माझा मंदमति पुत्र मला वारंवार सांगत असे कीं, कर्ण अतिशय बलाढ्य, शूर व श्रेष्ठ धनुर्धर आहे. तो कधींहि क्लांत होत नाहीं. या राधेयाचें

साह्य असल्यावर देवहि मला जिंकण्यास समर्थ नाहींत, मग या दुर्बल पांडवांची काय कथा !

हे सूता, निर्विष भुजंगाप्रमाणें कर्ण जिंकला गेला व रणांगणांतून पळाला, हें पाहून दुर्योधन काय म्हणाला ! अग्नींत पडणाऱ्या पतंगाप्रमाणें युद्धांत अननुभवी एकट्या दुर्मुखाला ज्याअर्थीं त्यानें पुढें केलें, त्याअर्थीं त्याची मति मोहित झाली असावी. अश्वत्थामा, शल्य, कृप व कर्ण हे सर्व एकत्र जमूनहि भीमाच्या पुढें उभे राहण्यास समर्थ झाले नाहींत. भीमाचें दहा हजार हत्तींचें बल त्यांना अवगत आहे. त्याचा पराक्रमहि ते जाणतात. तेव्हां ज्याला यम, काल किंवा अंतक यांचीच उपमा शोभेल, अशा त्या क्रूरकर्मी वायुपुत्राला त्यांनीं कां बरें कोपवावें ! पण कर्णाला आपल्या बाहुबलाचा दर्प असल्यामुळें त्यानें भीमाचा अवमान करून त्याच्याशीं युद्ध केलें; परंतु असुरांना जिंकणाऱ्या पुरंदराप्रमाणें ज्या पांडवानें त्यालाहि युद्धांत जिंकलें, त्याला जिंकण्यास कोण समर्थ आहे !

जो बलाढ्य वीर द्रोणाचार्यांस त्रस्त करून एकटाच निर्भयपणें माझ्या सैन्यांत शिरला व धनंजयाकडे जाण्यास निघाला, त्या योद्ध्याशीं युद्ध करण्यास कोण धजणार आहे ! वज्र उगारलेल्या इंद्रापुढें उभें रहाण्याचें जसें दैत्यांना धैर्य होत नाहीं, तसेंच भीमापुढें उभें रहाण्याचें कोणी साहस करणार नाहीं. यमपुरींत गेलेला मानवहि कदाचित् परत येऊं शकेल, पण भीमाच्या पुढें गेलेला योद्धा कदापि जिवंत रहाणार नाहीं. जे अविचारी व मूढ आहेत, तेच अग्नीवर झडप घालणाऱ्या पतंगाप्रमाणें भीमावर धांवून जातात.

बा संजया, कौरवसभेंत सर्व सदस्यांच्या समक्ष भीमानें केलेली धार्तराष्ट्रांच्या वधाची प्रतिज्ञा स्मरून व आतां त्यानें केलेला कर्णाचा पराजय पाहून दुःशासन आपल्या ज्येष्ठ भ्रात्यासह भीमापासून दूर पळाला असेल ! 'कर्ण, दुःशासन व मी असे तिघे मिळून आम्ही पांडवांना युद्धांत जिंकूं.' अशा वल्गना करणारा दुर्योधन आज कर्ण भीमाकडून विरथ होऊन पूर्णपणें पराभूत झाला आहे, हें पाहून पूर्वीं केलेल्या कृष्णाच्या उपमर्दाबद्दल तो खरोखर पश्चात्ताप पावला असेल ! भीमानें रणांगणांत आपल्या भ्रात्यांचा वध केल्याचें पाहून तो माझा मूढ पुत्र कृतापराधाविषयीं लज्जित झाला असेल !

बा सूता, तो वृकोदर साक्षात् कृतान्त कालच आहे. प्रचंड आयुधें धारण

करणाऱ्या त्याच्या पुढें कोणता वीर उभा राहील! वडवानलांत सांपडलेला मानवहि त्यांतून बाहेर पडेल, पण भीमाच्या हातीं लागलेला प्राणी जिवंत सुटणार नाहीं. संजया, बाबा, या भीमाप्रमाणेंच सर्व पांडव, पांचाल, श्रीकृष्ण व सात्यकी हे सर्वहि युद्धांत चवताळले असतां ते स्वतःच्या जीवाचीहि पर्वा करीत नाहींत. खरोखर आतां मात्र माझ्या पुत्रांच्या जीवितावर फार मोठें संकट ओढवलें आहे, यांत संशय नाहीं.

(२) संजय—हे महाराजा, महत्संकट प्राप्त झाल्यावर शोक करण्यांत काय अर्थ आहे! ज्यासाठीं तूं आतां शोकाकुल होत आहेस, त्या जगताच्या विनाशाला तूंच कारणीभूत झाला आहेस. पुत्राच्या वचनावरून तूंच हें महद्वैर वाढविलें आहेस. मरणोन्मुख मनुष्य जसें पथ्यकर औषधाचें ग्रहण करीत नाहीं, तद्वत् तुला अनेकप्रकारें विदुरादि आम्ही सर्व सांगत असतांहि तूं आमच्या हितवचनाचा स्वीकार केला नाहींस. हे नरोत्तमा, तूं ज्या कालकूट विषाचें स्वतःच प्राशन केलें आहेस तें पचविणें अतिशय दुष्कर आहे. यास्तव आतां त्याचें फल तुला भोगलेंच पाहिजे. युद्ध करणाऱ्या महाबलाढ्य योद्ध्यांविषयीं तूं कुत्सित कल्पना करीत आहेस, यास्तव त्यांनीं रणांगणांत कसें शौर्य गाजविलें, तें मी तुला सांगतों. ऐक.

(३) हे महाराजा, भीमानें कर्णाचा पराजय केला हें तुझ्या पांच अमर्षी पुत्रांना सहन झालें नाहीं. दुर्मर्षण, दुःसह, दुर्मद, दुर्धर व जय हे पांच भ्राते चित्र-विचित्र कवचें धारण करून त्या पांडवावर धांवून गेले. त्यांनीं वृकोदराला चोहोंबाजूंनीं परिवेष्टित केलें व शलभांच्या संघाप्रमाणें त्याच्यावर शरांची वृष्टि चालविली. त्यांनीं शरसंघांनीं दश-दिशा व्यापून टाकिल्या. तुझे ते देवतुल्य रूपवान् कुमार भीमावर तुटून पडले असतांहि भीम भ्रांत झाला नाहीं. त्यानें हंसत-हंसतच त्यांच्याशीं प्रतियुद्ध आरंभिलें.

तुझे पुत्र भीमसेनावर चालून गेले, हें पहातांच कर्ण परत फिरला व तीक्ष्ण बाणांची वृष्टि करूं लागला. कर्णाला पहातांच भीमसेन मोठ्या त्वरेनें त्याच्याकडे वळला. तुझ्या पुत्रांनीं त्याचें निवारण केलें असतांहि तो थांबला नाहीं. त्या धार्तराष्ट्रांनीं त्याच्यावर नतपर्व शरांचा वर्षाव चालविला. तथापि वृकोदरानें पंचवीस बाण सोडून त्या पांची शूर कुमारांना त्यांचे अश्व व सारथि यांसह यमसदनीं पाठवून दिलें. तेव्हां चित्र-विचित्र पुष्पांनीं युक्त असलेले

महावृक्ष वायूनें भग्न होऊन जसे भूमीवर पडावे, तसे त्या वीरांचे मृतदेह रथांतून खालीं पडले.

याप्रमाणें भीमानें कर्णास शरांनीं आच्छादित करून तुझ्या पुत्रांना गतप्राण केलें असतां त्याचा अद्भुत पराक्रम आमच्या दृष्टीं पडला. नंतर त्या वृकोदरानें कर्णाचा तीक्ष्ण बाणांनीं निरोध केला असतां तो आपले आरक्त नेत्र विस्फारून भीमाकडे पाहूं लागला. तेव्हां भीमानेंहि आपल्या धनुष्याचा टणत्कार करीत त्याच्याकडे क्रोधानें अवलोकन केलें. ७. ५. १३५.

अध्याय १३६ वा.

[१ कर्णाचें पलायन. २ धार्तराष्ट्रांचा वध. ३ भीमपराक्रम.]

(१) संजय—हे नृपश्रेष्ठा, तुझे पुत्र युद्धांत पडले, हें पाहून कर्णाला अतिशय क्रोध आला. तो जीवावर उदार झाला. ज्याअर्थी आपल्या समक्ष भीमसेनानें त्यांचा वध केला, त्याअर्थी त्यांच्या वधाचा दोष आपल्याकडेच येतो, असें तो समजला व भीमावर मोठ्या वेगानें चालून गेला. तेव्हां त्या दोघांचें पुनः एकदा निकराचें युद्ध जुंपलें. कर्णानें अनेक बाणांचा वर्षाव करून भीमाला विद्ध केलें व भीमानें पूर्व वैर स्मरून कर्णाला त्रस्त केलें, त्याचें धनुष्य तोडून टाकिलें, अश्वांचा वध केला व पुनः पुनः मोठ्यानें हास्य केलें.

इतक्यांत वैकर्तनानें दुसरें धनुष्य धारण केलें, पण भीमानें क्षणार्धांत तेंहि भग्न केलें. तेव्हां प्रचंड शब्द करीत तें खालीं पडलें. तें पाहून कर्ण अतिशय क्रुद्ध झाला. तो रथांतून मोठ्या त्वरेनें खालीं उतरला. त्यानें आपली प्रचंड गदा हातीं घेतली व ती मोठ्या वेगानें भीमावर फेंकली. पण ती महा गदा आपल्याकडे येत आहे, हें पहातांच भीमानें सर्व सैन्याच्या समक्ष आपल्या शरांनीं तिचे तुकडे करून टाकिले.

नंतर सूतपुत्राच्या वधाची इच्छा करणाऱ्या त्या वायुसुतानें त्याच्यावर असंख्य बाण सोडिले. पण कर्णानें तीक्ष्ण शर सोडून त्याच्या बाणांचें निवारण केलें आणि भीमसेनाच्या दृढ कवचाचाहि भेद केला. तेव्हां भीम अधिकच खवळला. त्यानें कर्णावर नऊ नतपर्व बाण सोडले. त्या बाणांनीं कर्णाचें कवच भग्न करून त्याचा उजवा हात विद्ध केला व वारुळांत शिरणाऱ्या सर्पाप्रमाणें भूमींत प्रवेश केला.

हे राजन्, याप्रमाणें भीमाच्या बाणांनीं आच्छादित होत असतां तो राधेय पुनः युद्धपराङ्मुख झाला. तो सूतपुत्र युद्धापासून परावृत्त होऊन पायांनींच पळत सुटला आहे, हें पाहून दुर्योधन आपल्या योद्धयांना म्हणाला—" हे वीरहो, तुम्ही सर्व मोठ्या दक्षतेनें चोहोंबाजूंनीं कर्णाच्या रथाकडे सत्वर चला."

(२) ज्येष्ठ भ्रात्याची ही आज्ञा ऐकतांच उपचित्र, चित्राक्ष, चारुचित्र, शरासन, चित्रायुध व चित्रवर्मा हे तुझे विचित्र युद्ध करणारे पुत्र तीक्ष्ण शरांचा वर्षाव करीत भीमावर धांवले. भीमहि त्यांच्याकडे वळला व त्यानें एकेका बाणानेंच त्या सर्वांना परलोकीं पाठवून दिलें. तेव्हां तुझे ते महारथी पुत्र तत्काल गतप्राण होऊन वायूनें भग्न होऊन भूतलावर पडणाऱ्या वृक्षांप्रमाणें खालीं पडले.

(३) हे राजा, तुझ्या पुत्रांचा अशाप्रकारें संहार झाल्याचें पाहून कर्णाचें मुख अश्रूंनीं भिजून गेलें. त्याला विदुरवचनाचें स्मरण झालें व तो पराक्रमी वीर दुसऱ्या रथावर आरूढ होऊन पुनः भीमावर चालून गेला. त्या दोघांचें पुनः दारुण युद्ध जुंपलें. त्यांनीं परस्परांस तीक्ष्ण शरांनीं विद्ध केलें. त्या दोघांनींहि आपल्या अंगाला रक्तचंदनाची उटी लावली होती. त्यांतच शरांनीं विद्ध होऊन त्यांचें अंग रक्तानें सिक्त झालें होतें. त्यामुळें ते दोघेहि वीर उदय पावलेल्या चंद्र-सूर्यांप्रमाणें भासले, क्रोधानें नेत्र आरक्त करून ते दोघे भ्राते इंद्र व बलि यांच्यासारखें युद्ध करीत होते.

हे महाराज, त्यावेळीं त्या दोघांहि वीरांनीं अद्भुत पराक्रम प्रकट केला. भीमसेनानें कर्णाला अनेकदा विरथ करून त्याचा पराभव केला, हें पाहून कृष्णार्जुन, सात्यकि, उत्तमौजा व युधामन्यु यांस हर्ष वाटत होता. परंतु त्याचवेळीं त्या शूर पांडवाचें बाहुबल, धैर्य व पराक्रम पाहून तुझे पुत्र खिन्न झाले. ७. ५. १३६.

अध्याय १३७ वा.

[१ कर्णाचा उद्वेग. २ भीम-कर्णयुद्ध ३ धृतराष्ट्रपुत्रांचा वध. ४ विकर्णाच्या वधाविषयीं भीमाचा शोक.]

(१) **संजय—**हे प्रभो, एका मत्त गजाला दुसऱ्या मत्त गजाची गर्जना जशी सहन होत नाहीं, त्याचप्रमाणें भीमानें केलेला टणत्कार व तलशब्द

कर्णाला सहन झाला नाहीं. त्या राधेयानें क्षणमात्र भीमाच्या दृष्टिआड उभें राहून तुझ्या पुत्रांच्या मृतदेहांचें निरीक्षण केलें. भूमीवर पडलेल्या त्या कुमारांच्या शवांकडे पाहून त्याचें अंतःकरण द्रवलें व नेत्र अश्रूंनीं भरून आले. त्यानें दुःखित मनानें दीर्घ निश्वास सोडले व तो वीर पुनः भीमाच्या पुढें स्थित झाला. सर्पवत् सुस्कारे टाकणारा तो वैकर्तन वृकोदरावर शरवर्षाव करीत असतां किरणयुक्त आदित्याप्रमाणें शोभत होता.

(२) हे महाराज, सूर्यकिरणांनीं पर्वत जसा व्यापावा, तसा वृकोदर कर्णाच्या शरांनीं आच्छादित झाला. कर्णाच्या धनुष्यापासून सुटलेले सुवर्णपुंखयुक्त शर अंतरिक्षांतून वेगानें येत असतां ते हंसांच्या संघाप्रमाणें भासले. त्या अधिरथानें आपल्या आकाशगामी बाणांनीं समग्र आकाश व्यापून टाकिलें. त्याचा तो वेग जरी असह्य होता, तरी भीमसेन यत्किंचित्‌हि भ्रान्त झाला नाहीं. त्यानेंहि कर्णाला बाणांनीं झांकून टाकिलें. भीमाचा त्या वेळचा पराक्रम पाहून तुझे वीर त्याची प्रशंसा करूं लागले. चारण हृष्ट झाले. भूरिश्रवा, कृपाचार्य, अश्वत्थामा, शल्य, जयद्रथ, उत्तमौजा, सात्यकि, युधामन्यु व कृष्णार्जुन हे कौरव-पांडवांकडील दहा महारथ ‘धन्य धन्य’ अशी गर्जना करूं लागले.

याप्रमाणें त्या दोघांचा दारुण संग्राम चालला असतां तुझा पुत्र दुर्योधन मोठ्या संभ्रमानें पुढें झाला व म्हणाला—“हे नृपाल, राजपुत्र आणि सुहृदहो, विशेषतः माझ्या भ्रात्यांनो, तुमचें कल्याण असो; भीमसेनापासून कर्णाचें रक्षण करण्यासाठीं सत्वर निघा. त्या पांडवाचे शर राधेयाचा प्राण घेत आहेत, पहा. यास्तव त्या वीराच्या रक्षणाचा सत्वर यत्न करा.”

(३) दुर्योधनाची ही आज्ञा ऐकतांच त्याचे सात सहोदर मोठ्या त्वरेनें बाहेर पडले व भीमाचें निवारण करूं लागले. प्रलयकालीं सोमाला ग्रासणाऱ्या सप्त ग्रहांप्रमाणें त्या कुमारांनीं भीमाला पीडिलें. तेव्हां वृकोदर अतिशय क्रुद्ध झाला. त्यानें सात तीक्ष्ण शर धनुष्याला जोडले आणि पूर्ववैर स्मरून त्यांच्यावर मोठ्या त्वेषानें सोडिले. ते प्राणघातक तीक्ष्ण शर तुझ्या पुत्रांचे प्राण हरण करून अंतरिक्षांत उडाले. तुझ्या पुत्रांचीं हृदयें विदीर्ण करून ते सुवर्णपुंखयुक्त बाण आकाशांत संचार करणाऱ्या गरुडाप्रमाणें भासले. ते रत्नजडित बाण तुझ्या कुमारांचें रक्त प्राशन करून अंतरिक्षांत झळकत होते.

हे महाराज, शत्रुंजय, शत्रुसह, चित्र, चित्रायुध, दृढ, चित्रसेन व विकर्ण हे तुझे सात पुत्र मर्मस्थानें विदीर्ण होऊन हत झाले. पर्वताच्या तुटलेल्या कड्यावरील महावृक्ष हत्तीनें मोडले असतां जसे भूमीवर पडतात, तसे तुझे ते बलाढ्य पुत्र गतप्राण होऊन रथांतून खालीं पडले. तुझा पुत्र विकर्णहि वध पावला, हें पाहून भीमाला अतिशय खेद झाला. तो त्याला अतिशय प्रिय होता.

(४) भीमसेन शोकाकुल होऊन असा विलाप करूं लागला—"बा विकर्णा, मी सर्व धार्तराष्ट्रांचा रणांत संहार करीन, अशी प्रतिज्ञा करून बसलों आहें, त्यामुळें माझ्या हातून तुझा वध झाला. मीं माझ्या प्रतिज्ञेचें पालन केलें व क्षत्रधर्माप्रमाणें तुला युद्धांत मृत्यु आला. युद्धनीति अतिशय कठोर आहे. तूं नृपतींच्या विशेषतः आमच्या हिताविषयीं तत्पर होतास. त्यामुळें एकाप्रकारें न्यायानें व दुसऱ्या प्रकारें अन्यायानें तुझ्यासारख्या तेजस्वी वीराचा वध झाला आहे. बा धार्तराष्ट्रा, भीष्मासारख्या बुद्धिमान् व बृहस्पतितुल्य अलौकिक वीरालाहि कालवश व्हावें लागलें. तेथें इतरांची काय कथा! युद्ध अतिशय निष्ठुर आहे, हीच गोष्ट खरी."

संजय—राजा, भीमानें कर्णाच्या समक्ष तुझ्या पुत्रांचा वध करून प्रचंड सिंहनाद केला. जणुंकाय त्या वीरानें आपला विजयच त्या नादानें ध्वनित केला. पराक्रमी भीमाचा तो सिंहनाद ऐकून धर्मराज हृष्ट झाला. त्यानें अनेक रण-वाद्यें वाजवून आपल्या भ्रात्याचा गौरव केला. याप्रमाणें भीमानें सिंहनादाच्या रूपानें जें विजयचिह्न दर्शविलें त्याचा स्वीकार करून तो धर्मराजा मोठ्या हर्षानें सर्वशस्त्रविशारद द्रोणावर चालून गेला.

हे महाराज, या युद्धांत भीमानें तुझ्या एकतीस पुत्रांचा वध केला. तेव्हां गतप्राण होऊन पडलेल्या आपल्या त्या भ्रात्यांना पाहून दुर्योधनाला विदुर-वचनाचें स्मरण झालें. 'विदुराच्या त्या श्रेयस्कर वचनाचें सत्यत्व आतां माझ्या प्रत्ययाला येत आहे' असा विचार मनांत येऊन तो विमनस्क झाला. त्याला आपलें कर्तव्य सुचेनासें झालें.

हे धृतराष्ट्राजा, तुझा मंदमति पुत्र व कर्ण या दोघांनीं द्यूतप्रसंगीं पांचा-लीला दुर्वचनें ऐकविलीं. राधेयानें तर तुझ्या पुत्रांच्या व तुझ्याहि समक्ष द्रौपदीवर कठोर वाक्प्रहार केले. 'हे कृष्णे, पांडव नष्ट झाले, ते शाश्वत

नरकाला प्राप्त झाले. आतां तूं दुसरा पति वर' असें जें तो सूतपुत्र तुझ्या व सर्व कौरवांच्या समक्ष वारंवार बोलला, त्याचें हें फल प्राप्त झालें आहे. त्याचप्रमाणें तुझ्या मूढ पुत्रांनीं महात्म्या पांडवांना 'षण्ढतिलादि' जीं दुरुत्तरें ऐकविलीं, त्यांचाच हा परिणाम सांप्रत तुला भोगावा लागत आहे.

भीमानें तेरा वर्षें मनांत ठेवलेला क्रोधाग्नि आतां प्रज्वलित झाला आहे. त्याच्याच प्रखर ज्वालेनें तुझे पुत्र दग्ध होऊन मृत्युमुखीं पडत आहेत. विदुरानें तुला व तुझ्या पुत्रांना परोपरीनें उपदेश केला. पण तो तुम्हीं ऐकला नाहीं. आज तुम्हांला त्याचें हें फल भोगावें लागत आहे.

हे राजा, तूं वृद्ध व विचारी आहेस. तुला कार्याकार्यांचें यथार्थ ज्ञान आहे. तथापि तूंहि आपल्या सुहृज्जनांचें हितवचन ऐकलें नाहींस. तेव्हां आतां दैवच बलवत्तर आहे, असें मानणें भाग आहे. तुझ्या पुत्रांच्या नाशाला तूंच कारण झाला आहेस. यांत तुझाच अधिक अपराध आहे. यास्तव आतां शोक करून काय उपयोग !

नृपश्रेष्ठा, विकर्ण हत झाला. चित्रसेनहि युद्धांत पडला. दुसरेहि तुझे बलाढ्य पुत्र मृत्युमुखीं पडले. तुझे जेवढे पुत्र भीमाच्या दृष्टीं पडले, त्या सर्वांचा त्यानें संहार केला. भीम आणि कर्ण यांच्या सहस्रावधि बाणांनीं सैन्यें दग्ध होत असतां अतिशय दारुण दृश्य दिसत होतें; पण हे राजेंद्रा, केवल तुझ्यासाठीं मी तें पहात होतों. ७. ५. १३७.

अध्याय १३८ वा.

[१ समरांगणाचें वर्णन.]

(१) धृतराष्ट्र—बा संजया, तूं म्हणतोस तेंच खरें. माझाच मुख्य अपराध आहे. त्याचेंच फल मला आज शोकसागरांत लोटीत आहे. असो. झाल्या गोष्टीला इलाज नाहीं. गतगोष्टीचा पश्चात्ताप करण्यांत काय अर्थ आहे ! आतां यापुढें मात्र मी माझें कर्तव्य करीन. संजया, माझ्या अपराधामुळें उद्भवलेला हा वीरांचा क्षय कसा झाला, हें मला सांग. मी तो वृत्तान्त स्वस्थ चित्तानें ऐकतों.

संजय—हे राजन्, कर्ण व भीम हे दोघेहि पराक्रमी वीर परस्परांस विद्ध करीत निकरानें युद्ध करूं लागले. त्यांच्या धनुष्यांपासून सुटणाऱ्या

सहस्रावधि शरांनीं त्या सैन्यास सागरापेक्षांहि अधिक क्षुब्ध केलें. चोहों-बाजूंनीं येणारे ते सर्पतुल्य भयंकर शर सैन्याच्या मध्यभागीं पडत होते व तुझ्या सैन्याचा निःपात करीत होते.

गज, अश्व व नर यांच्या मृत देहांनीं व्यापलेलें तें रणांगण वायूनें भग्न होऊन पडलेल्या वृक्षांनींच आच्छादित झाल्याप्रमाणें भासत होतें. भीमाच्या धनुष्यापासून सुटलेल्या शरांनीं विद्ध होणारे योद्धे भीतीनें रणांगणांतून पलायन करीत होते. भीम व कर्ण यांच्या वेगवान् बाणांनीं सिंधु, सौवीर व कौरव यांचीं सैन्यें त्रस्त झालीं व दूर पळालीं. ज्यांतील अश्व, रथ व गज विदीर्ण झाले आहेत व मुख्य मुख्य वीर हत झाले आहेत, अशीं तीं सैन्यें भीम व कर्ण यांना सोडून दाही दिशांत पळत सुटलीं. ‘ज्याअर्थीं कर्ण व भीम यांच्या शरांनीं आमच्याच सेनेचा नाश होत आहे, त्याअर्थीं देवच पांडवांच्या जयेच्छेनें आम्हांला मोहित करीत आहेत’ असें म्हणत तुझे ते भयार्त झालेले योद्धे बाणकक्षेच्या पलीकडे जाऊन त्या दोघांचें अद्भुत युद्ध पहात उभे राहिले.

राजा, त्यावेळीं तेथें रक्ताची भयंकर नदीच[1] निर्माण झाली होती. ती भीरूंचें भय व शूरांचा हर्ष वाढविणारी होती. योद्ध्यांचे रत्नजडित अलंकार व गजाश्वांचीं विविध भूषणें सर्वत्र पसरल्यामुळें तें रणांगण नक्षत्रयुक्त आकाशाप्रमाणें शोभत होतें. त्या दोघां शूर भ्रात्यांचें अचिंत्य व अतिमानुष युद्ध पाहून सिद्ध-चारण विस्मित झाले. अग्नीला वायूचें साह्य झालें असतां जसा त्याचा प्रभाव तृणावर दिसून येतो, त्याचप्रमाणें कर्ण व भीम यांच्या त्या समागमाचा युद्धांत भयंकर परिणाम जाणवूं लागला. असंख्य ध्वज व रथ भग्न झाले, अश्व, गज व नर हत झाले आणि वीरांचा संहार झाला. दोन मत्त गजांची झुंज लागली असतां वनाचा जसा नाश होतो, तसें मेघजालासारखें दिसणारें तुझें सैन्य उध्वस्त झालें. कर्ण व भीम यांनीं सर्व सैन्याचें मर्दन चालविलें. ७. ५. १३८.

---

१ नदीचें रूपक अनेकदा येऊन गेल्यामुळें तें येथें गाळलें आहे.

अध्याय १३९ वा.

[१ कर्ण व भीम यांचें निकराचें युद्ध. २ कर्णानें केलेली भीमाची निर्भर्त्सना. ३ भीमाचें समर्पक उत्तर.]

(१) संजय—हे महाराज, नंतर भीम व कर्ण या दोघांहि बलाढ्य योद्धयांचें घनघोर युद्ध जुंपलें. त्यांनीं परस्परांवर घोर शक्ति फेंकल्या, गदाप्रहार केले व शरांचा वर्षाव केला. भीमानें कर्णाला अनेकदा विरथ केलें, त्याचीं धनुष्यें तोडलीं; पण प्रत्येक वेळीं तो वैकर्तन दुसरें धनुष्य घेऊन व दुसऱ्या रथावर आरूढ होऊन पुनः पुनः भीमाशीं युद्ध करण्यास सज्ज झाला. पराभव पावून युद्धपराङ्मुख होणाऱ्या त्या राधेयानें पुनः रणांगणांत परत येऊन युद्ध आरंभावें, असा प्रकार दीर्घकाल चालला होता.

त्यांच्या असंख्य बाणांनीं अंतरिक्ष व्यापून गेलें. सूर्यप्रकाश येईनासा झाला. वायूचा निरोध झाला आणि आकाश शरजालांनीं आच्छादित झाल्यामुळें कांहीं कळेनासें झालें. त्यावेळीं सूतपुत्र भीमाच्या पराक्रमाची उपेक्षा करीत त्याच्या सन्निध जाऊन पोंचला. कर्ण शर सोडीत असतां ते भीमाच्या बाणांवर घर्षण पावून त्यांतून अग्नि उत्पन्न झाला व त्याचे विस्फुलिंग सर्वत्र उडूं लागले.

नंतर कर्णानें भीमाच्या वधाकांक्षेनें तीन सोनेरी बाण मोठ्या वेगानें सोडले. पण भीमानें तत्काल शर सोडून त्या बाणांचे अंतरिक्षांतच तुकडे करून टाकिले आणि 'थांब, थांब' अशी गर्जना केली. हे महाराज, त्यावेळीं परस्परांच्या वधाची इच्छा करणाऱ्या त्या राधेय-कौंतेयांचा पराक्रम पहाण्यासाठीं योद्धे आपलें युद्ध थांबवून स्वस्थ उभे राहिले. देवर्षि, सिद्ध व गंधर्व यांनीं 'धन्य धन्य' म्हणून प्रशंसोद्गार काढले आणि विद्याधरांच्या संघांनीं त्यांच्यावर पुष्पवृष्टि केली.

याप्रमाणें त्यांचें अतिमानुष युद्ध चाललें असतां भीमानें अस्त्रप्रयोग आरंभिला. परंतु कर्णानें त्या सर्व अस्त्रांचें अस्त्रमायेच्या योगानें ग्रहण केलें. क्रुद्ध झालेल्या कर्णानें भीमाचा भाता, धनुष्य व प्रत्यंचा यांचा छेद केला. अश्वांच्या रश्मि तोडून टाकिल्या, त्याच्या अश्वांचा वध केला आणि सारथ्यावरहि पांच तीक्ष्ण बाण सोडिले. तथापि तो चपल सारथि मोठ्या त्वरेनें युधामन्यूच्या

१ येथील युद्धाचें सर्व पाल्हाळिक वर्णन सोडलें आहे.

रथावर चढला. नंतर अग्नीप्रमाणें तेजस्वी असलेल्या त्या वैकर्तनानें हंसतच भीमाचा ध्वज व पताका यांचा छेद करून तीं खालीं पाडविलीं.

त्यावेळीं धनुष्यरहित झालेल्या त्या महाबाहु पांडवानें रथशक्ति घेतली व ती मोठ्या वेगानें कर्णाच्या रथावर फेंकली. परंतु कर्णानें त्या उल्केप्रमाणें प्रकाशणाऱ्या शक्तीचे मार्गांतच तुकडे केले. तेव्हां ती दहा ठिकाणीं भग्न झालेली शक्ति खालीं पडली. शक्ति व्यर्थ झाल्याचें पाहून भीमानें आपली ढाल कर्णावर उडविली. पण कर्णानें अनेक प्रदीप्त शरांनीं त्या ढालीचाहि नाश केला. तेव्हां विरथ झालेला वृकोदर अतिशय क्रुद्ध झाला. त्यानें आपलें चकचकीत खड्ग राधेयावर फेंकलें. त्या प्रचंड तलवारीनें कर्णाचें सज्ज असलेलें धनुष्य तोडून टाकलें व अंतरिक्षांतून पडणाऱ्या क्रुद्ध भुजंगाप्रमाणें ती भूमीवर पडली.

धनुष्य भंग होतांच कर्णानें तत्काल दुसरें धनुष्य धारण केलें व भीमावर शरांचा वर्षाव चालविला. तेव्हां बलाढ्य भीमसेनानें कर्णाचें मन व्यथित करीत आकाशमार्गानें उड्डाण करून त्याच्यावर झडप घातली. विजयेच्छु भीमाचें हें अद्भुत कृत्य अवलोकन करितांच कर्णानें आपलें अंग संकुचित केलें व त्याला फसविलें. राधेय भयविह्वल होऊन रथोपस्थावर अंग चोरून निजला आहे, हें पाहून तो पांडव त्याचा ध्वज भग्न करून भूतलावर उतरला. सर्पाला धरणाऱ्या गरुडाप्रमाणें भीमानें कर्णावर झडप घालून त्याला रथांतून उचलण्याचा जो यत्न केला, तो पाहून सर्व कौरव आणि चारण यांनीं त्याची प्रशंसा केली.

त्यानंतर परस्परांशीं स्पर्धा करणारे ते दोघे महाबलाढ्य नरश्रेष्ठ ग्रीष्मऋतूच्या अंतीं गर्जना करणाऱ्या मेघांप्रमाणें एकमेकांवर तुटून पडले. त्या दोघां अमर्षी वीरांचा देव-दानवांप्रमाणें संग्राम सुरू झाला. त्यांच्या त्या दारुण युद्धांत भीमाचीं सर्व शस्त्रें नष्ट झालीं. कर्ण जेव्हां त्याच्या अंगावर धांवून आला त्यावेळीं भीम आयुधहीन झाला होता. तो विरथ होता आणि साह्यरहित होता. तथापि तो पांडव भ्रान्त झाला नाहीं. जवळच अर्जुनानें संहार केलेल्या असंख्य गजांची पर्वतप्राय राशी पडली होती. तेथें भीमसेन कर्णाच्या रथाचा मार्ग चुकविण्यासाठीं वळला व त्या गजराशीचा आश्रय करून रथदुर्गात शिरला. त्यानें स्वतःचे प्राण वांचविण्यासाठीं कर्णावर चाल केली नाहीं.

त्या परपुरंजय वायुपुत्रानें क्षणमात्र विचार केला व अर्जुनाच्या बाणांनीं मृत होऊन पडलेल्या त्या गजराशींतून एक प्रचंड मृतगज उचलला आणि महौषधियुक्त द्रोणाचल उचलून घेणाऱ्या वायुसुत हनुमानाप्रमाणें तो निश्चल उभा राहिला. परंतु कर्णानें भीमाच्या हातांत तो उगारलेला हत्ती पहातांच शरवृष्टि करून त्याला दूर उडवून दिलें. भीमसेनानें पुनः मृतगजांचे हस्तपादादि अवयव, रथचक्रें, मृत अश्व आणि दुसरेंहि जें कांहीं भूतलावर पडलेलें त्याच्या हातीं लागलें, तें सर्व उचललें व तो तें कर्णावर मोठ्या वेगानें फेंकूं लागला. तथापि त्यानें फेंकलेल्या त्या सर्व वस्तूंचे कर्णानें तीक्ष्ण शरांनीं क्षणार्धांत तुकडे करून टाकिले.

नंतर भीमानें अतिशय दारुण वज्रगर्भ[1] मूठ आंवळून कर्णाचा प्राण घेण्याचें मनांत आणलें. इतक्यांत अर्जुनाच्या प्रतिज्ञेचें त्याला स्मरण झालें. सव्यसाचीनें कर्णवधाची जी प्रतिज्ञा केली होती, त्या प्रतिज्ञेचें रक्षण करण्यासाठीं त्या धर्मापेक्षी पांडुनंदनानें त्याचा वध केला नाहीं.

त्यावेळीं कर्णानेंहि भीमाला तीक्ष्ण शरांनीं विद्ध केलें. त्याच्या शराघातानें व्याकुल झालेल्या त्या पांडवाला क्षणमात्र मूर्च्छा आली. तथापि कुंतीचें वचन स्मरून त्या सूतपुत्रानें भीमाचा वध केला नाहीं. तो भीमाच्या समीप धांवत गेला व आपल्या उग्र धनुष्यानें त्याच्यावर प्रहार करूं लागला. धनुष्याचा स्पर्श होतांच भीमसेन चवताळलेल्या सर्पाप्रमाणें उठला व त्याचें तें धनुष्य मोडून त्यानें कर्णाच्या मस्तकावर प्रहार केला.

(२) भीमानें ताडन करतांच कर्णाचे नेत्र क्रोधानें आरक्त झाले. तो विकट हास्य करीत भीमाला म्हणाला—" हे मूढा, तूं पौरुषहीन असावास, असेंच मला वाटतें. तूं यत्किंचित्‌हि अस्त्रज्ञान संपादन केलेलें नाहींस. यास्तव जा, युद्ध करूं नको. अरे खादाडा, जेथें बहुविध भक्ष्य, भोज्य व पेय पदार्थ विपुल असतील, तेंच स्थान तुला योग्य आहे. हे मूर्खा, तुझें युद्धांत कांहीं काम नाहीं. फल-मूलाशन करावें, व्रत-नियम आचरावे व वनांत रहावें हेंच तुझ्यासारख्या दुर्मतीला उचित ! तूं युद्धविशारद नाहींस. वृकोदरा, कोठें युद्ध व कोठें मुनित्व ! यास्तव तूं वनांत जा.

---

१ वज्रगर्भ म्हणजे आंगठा आंत घेऊन मूठ आंवळणें, यालाच मराठींत ठोंसा असें म्हणतात.

बाबारे, तूं युद्धाच्या उपयोगी नाहींस. तुम्ही वनवासप्रिय आहां. गृहांतील बल्लव, भृत्य, दास, इत्यादि सेवकजनांवर क्रुद्ध होऊन भोजनार्थ त्यांना ताडन करावें, एवढेंच तुला अवगत आहे, किंवा तूं मुनिवेष धारण करून फलाशन करावेंस. यास्तव तूं वनांत निघून जा. तेथें तुला फल-मूलाशन करतां येईल आणि अतिथिपूजनांतहि तूं कुशल आहेस. हे वृकोदरा, तूं शस्त्र चालविण्यास समर्थ नाहींस, असेंच मी समजतों."

संजय—राजा याप्रमाणें कर्णानें भीमाच्या कौमारावस्थेंत घडलेलें सर्व रूक्ष व अप्रियवृत्त त्याला ऐकविलें. तेथें अंग संकुचित करून स्थित असलेल्या भीमाला त्यानें धनुष्याच्या टोकानें पुनः डंवचलें व हंसत हंसत म्हटलें— "बा भीमा, तूं इतरांशीं संग्राम करावास, पण माझ्यासारख्याशीं युद्ध करूं नयेस. माझ्याशीं युद्ध करणाराची अशीच किंबहुना याहूनहि अधिक दुरवस्था होत असते. तूं कृष्णार्जुनांच्या आश्रयाला जा. ते तुझें रक्षण करतील. किंवा तूं आपल्या गृहीं निघून जा. हे कौंतेया, तूं बालक आहेस. तुला युद्धाशीं काय करावयाचें आहे!"

(३) कर्णाचें तें वचन ऐकून भीम हंसला व सर्वांना ऐकूं जाईल, अशा उच्च स्वरानें अतिशय दारुण शब्द बोलला.

भीम—हे दुष्कुलसंभव दुष्टा, मीं तुला अनेकदा जिंकलें असतां व्यर्थ आत्मप्रौढि कशाला सांगत आहेस! पुरातन लोकांनीं साक्षात् इंद्राचाहि जय-पराजय झालेला पाहिलेला आहे. मग इतरांची काय कथा! ये, माझ्याशीं द्वंद्वयुद्ध कर. म्हणजे महाबलाढ्य व महाभोगी कीचकाप्रमाणेंच सर्व राजांच्या समक्ष तुलाहि मी गतप्राण करितों."

संजय—हे राजन्, भीमसेनाचा मनोदय कळून येतांच त्या महाबुद्धिमान् कर्णानें सर्व धनुर्धरांच्या समक्ष त्याच्याशीं युद्ध करण्याचें थांबविलें आणि तो युद्धापासून उपरम पावला. याप्रमाणें कर्णानें भीमाला विरथ करून सात्यकि व अर्जुन यांच्या समक्ष त्याची निर्भर्त्सना केली. ती पार्थाला सहन झाली नाहीं. श्रीकृष्णानें प्रेरणा करितांच पार्थानें कर्णावर तीक्ष्ण शर सोडिले. गांडीवापासून सुटलेले ते बाण क्रौंचपक्ष्यावर झडप घालणाऱ्या हंसाप्रमाणें कर्णाच्या शरीरांत शिरले. याप्रमाणें अर्जुनाच्या सर्पतुल्य शरांनीं कर्णाला भीमापासून दूर केलें असतां तो राधेय अर्जुनाच्या बाणांनीं त्रस्त होऊन रथारूढ झाला आणि मोठ्या त्वरेनें भीमापासून दूर पळून गेला.

त्यानंतर भीमहि सात्यकीच्या रथावर चढला व सव्यसाचीला अनुसरला. त्यावेळीं अर्जुनाचे नेत्र क्रोधानें आरक्त झाले होते. त्यानें कर्णाचा पाठलाग केला व त्याच्यावर एक तीक्ष्ण शर सोडिला. तो वेगवान् बाण भुजंगावर झडप घालणाऱ्या गरुडाप्रमाणें अंतरिक्षांतून कर्णावर येऊं लागला. इतक्यांत महारथ अश्वत्थाम्यानें त्याला धनंजयाच्या भयापासून मुक्त करण्याकरितां त्या बाणाचा वरच्यावरच छेद केला.

तें पाहून अर्जुन अधिकच क्रुद्ध झाला, त्यानें त्या द्रौणीवर चौसष्ट शर सोडले व त्याला म्हटलें—" पळूं नको, उभा रहा."

परंतु पार्थाच्या शरांनीं विद्ध झालेला तो द्रोणपुत्र मत्तगजांनीं व्याप्त असलेल्या कौरवसैन्यांत शिरला. तेव्हां पार्थानें रणांगणांतील सर्व धनुष्यांचा शब्द आपल्या गांडीवाच्या टणत्कारानें लोपवून टाकिला. पार्थानें अश्वत्थाम्याचा पाठलाग करून त्याच्या सर्व सैन्याला आपल्या तीक्ष्ण शरांनीं पळवून लाविलें. त्या इंद्रात्मजानें गजाश्व व नर यांनीं युक्त असलेल्या तुझ्या सैन्याचा निःपात केला. ७. ५. १३९.

अध्याय १४० वा.

[१ धृतराष्ट्राचा प्रश्न. २ संजयाचें उत्तर. ३ अलंबुषवध. ४ धार्तराष्ट्रांचें सात्यकीशीं युद्ध.]

(१) धृतराष्ट्र—हे संजया, माझें उज्ज्वल यश दिवसेंदिवस नष्ट होत चाललें आहे. माझ्या पक्षांतील अनेक योद्धे हत होऊन पडले आहेत. यावरून आतां विपरीत काल प्राप्त झाला आहे, असेंच दिसतें. कर्ण व अश्वत्थामा रक्षण करीत असतां जेथें देवांचाहि प्रवेश होणें शक्य नाहीं, त्या सैन्यांत आज क्रोधसंतप्त झालेल्या धनंजयानें प्रवेश करून माझ्या योद्ध्यांचा संहार चालविला आहे. कर्ण व द्रौणि या दोघां अमितपराक्रमी वीरांहूनहि अर्जुन अधिक पराक्रमी आहे. त्याला कृष्ण, सात्यकि व भीमसेन यांचें साह्य मिळालें आहे, हें ऐकल्यापासून गृह दग्ध करणाऱ्या अग्नीप्रमाणें, शोकाग्नि माझ्या देहाचा दाह करीत आहे.

बा सूता, आज सैंधवासह सर्व नृपाल मृत झाले, असेंच मला वाटतें. किरीटीचा एवढा अक्षम्य अपराध करून ते कसे जिवंत राहणार !

पांडवांचें अप्रिय करणारे ते क्षत्रिय पार्थाच्या दृष्टिकक्षेंत येतांच तो त्यांचा निश्चयानें नाश करील. सैंधव आतांपर्यंत या लोकांतून गेला असावा, असेंच माझें अनुमान आहे. यास्तव त्यांचें युद्ध कसें झालें, तें मला तत्त्वतः कथन कर. कमलवनाचें निर्दालन करणाऱ्या मत्तगजाप्रमाणें, ज्या एकट्या वृष्णि-वीरानें धनंजयासाठीं माझ्या प्रचंड सैन्याचें मर्दन केलें, त्याच्या पराक्रमाचें वर्णन ऐकण्यास मी फार उत्सुक झालों आहें. तूं वर्णन करण्यांत कुशल आहेस. तस्मात् तो वृत्तान्त मला सांग.

(२) संजय—हे राजन्, कर्णानें पीडिलेला भीमसेन वीरांमधून चालला आहे, हें पहातांच सात्यकीनें आपला रथ त्याच्या मागोमाग नेला. त्यावेळीं तो शैनेय मेघाप्रमाणें गर्जना करीत होता, सूर्याप्रमाणें ताप देत होता व आपल्या दृढ धनुष्यानें तुझ्या सैन्याला कंपित करीत होता. रणांगणांत गर्जना करीत संचार करणाऱ्या त्या शिनिश्रेष्ठाचें निवारण करण्यास तुझ्याकडील कोणीहि वीर समर्थ झाला नाहीं.

परंतु अलंबुषराक्षस मात्र सात्यकीवर धांवून आला. तेव्हां त्या दोघांचें असें घोर युद्ध जुंपलें, तसें तें पूर्वी कधींहि झालें नव्हतें. समरांगणाला शोभ-विणाऱ्या त्या दोघांचा अपूर्व संग्राम पहात दोन्ही पक्षांतील योद्धे तटस्थ उभे राहिले.

(३) अलंबुषानें सात्यकीचा अनादर करून त्याच्यावर दहा शर सोडले, पण सात्यकीनें ते मार्गांतच तोडून टाकिले. तेव्हां क्रुद्ध झालेल्या त्या राक्षसानें अग्नितुल्य तीन बाणांनीं शैनेयाच्या कवचाचा भेद केला व चार तीक्ष्ण बाणांनीं त्याच्या अश्वांचा वध केला. त्यावेळीं विष्णुतुल्य पराक्रमी असलेला शिनिश्रेष्ठ सात्यकि अधिकच क्षुब्ध झाला. त्यानें तत्काल चार वेगवान् शर सोडून त्या राक्षसाच्या चारी अश्वांना गतप्राण केलें, अग्नितुल्य शरानें सार-थ्याचा वध केला व तीक्ष्ण शर सोडून अलंबुषाचें पूर्णचंद्राप्रमाणें तेजस्वी व कुंडलयुक्त शिरकमल देहापासून वेगळें करून तें खालीं पाडविलें.

(४) हे महाराज, याप्रमाणें त्या अलंबुषाचा वध करून तो यदुश्रेष्ठ सात्यकि तुझ्या सैन्याचें निवारण करीत अर्जुनाच्या मागोमाग निघाला. तो वृष्णिवीर आपल्या मागें येत आहे; हें पाहून अर्जुनाला संतोष झाला. अभ्र-पटलाचा नाश करणाऱ्या वायूप्रमाणें तो शैनेय कौरवसैन्याचा संहार करीत

चालला होता. त्याचे ते सिंधुदेशांतील जातिवंत कामगामी अश्व त्याच्या इच्छेप्रमाणें त्याला घेऊन चालले होते.

इतक्यांत दुःशासनादि तुझे पुत्र व इतर वीर एकत्र जमून सात्यकीवर धांवून गेले. त्यांनीं शैनेयाला चोहोंबाजूंनीं परिवेष्टित करून त्याच्यावर शर-वर्षाव चालविला. तथापि त्या सात्वतश्रेष्ठानें बाणजाल पसरून त्यांचें निवारण केलें व अग्नितुल्य शरांनीं दुःशासनाच्या अश्वांना परलोकीं पाठवून दिलें. त्या नरश्रेष्ठाचा तो पराक्रम पाहून कृष्णार्जुनांस अतिशय हर्ष झाला. ७. ५. १४०.

अध्याय १४१ वा.

[१ सात्यकीचें अर्जुनाकडे गमन. २ सात्यकिप्रशंसा. ३ पार्थाची चिंता.]

(१) संजय—हे महाराज, तो रथिश्रेष्ठ सात्यकि अवश्य त्या कामांत त्वरा करणारा होता. तो वीर धनंजयाच्या विजयेच्छेनें दुःशासनावर चाल करण्यास उद्युक्त झाला व कौरवांच्या अपार सेनासमुद्रांत शिरला. तेव्हां त्रिगर्तदेशांतील धनुर्धरांनीं त्याचें निवारण केलें. सुवर्णध्वजांनीं युक्त असलेल्या त्या वीरांनीं आपल्या रथसमुदायांनीं सात्यकीला वेढून टाकिलें व त्याच्यावर बाणांचा वर्षाव चालविला.

परंतु त्या पन्नास राजपुत्रांचा पराभव करून तो शिनिश्रेष्ठ भारतीसेनेच्या मध्यभागीं येऊन स्थित झाला. त्यावेळीं त्या शैनेयाचा अद्भुत संचार आमच्या दृष्टीं पडला. तो पश्चिमेकडे दिसतो न दिसतो इतक्यांत पूर्वेकडे जाई, पहातां पहातां दक्षिण व उत्तर या दिशांत दृग्गोचर होई व क्षणार्धांत उपदिशांत दृष्टीं पडे. सिंहाच्या गतीनें संचार करणारा तो वीर रणांगणांत जणुंकाय नृत्यच करीत होता. त्याचा तो पराक्रम पाहून त्रिगर्तवीर परत फिरले. अंकुशानें जसें गजाला परत फिरवावें, त्याप्रमाणें त्रिगर्त व अन्य देशांतील योद्धे यांनीं सात्यकीला शरवृष्टीनें निवृत्त करण्याचा यत्न केला. पण क्षणार्धांतच त्यांचें युद्ध संपवून तो शिनिपुंगव कलिंगाकडे वळला.

कलिंगाशीं युद्ध करून त्या दुर्गम सेनेंतूनहि तो पार पडला व जलांत पोहणारा मनुष्य श्रांत होऊन जसा भूमीवर येतो, तसा तो सात्यकि अर्जुना-जवळ जाऊन पोंचला. तेव्हां अर्जुन सुरक्षित आहे, हें पाहून सात्यकीला अतिशय समाधान वाटलें,

(२) शैनेय येत आहे, हें पाहून केशव पार्थाला म्हणाला—"हे अर्जुना, हा पहा सत्यपराक्रमी सात्यकि तुझ्या मागोमाग येत आहे. हा वीर तुझा सखा व शिष्य असून त्यानें सर्व कौरववीरांस तृणासमान मानून विजय मिळविला आहे. पार्था, तुला प्राणांहूनहि प्रिय असलेला हा शिनिश्रेष्ठ कौरवांना ग्रस्त करून येथेंच येत आहे. त्या अस्त्रवेत्त्या वीरानें धर्मराजाचें प्रिय करण्यासाठीं कौरवांच्या श्रेष्ठ श्रेष्ठ योद्ध्यांचा संहार करून तुझ्याकडे आपला रथ वळविला आहे. त्या महारथानें कौरवसैन्यांत दुष्कर कर्म केलें. द्रोणाचार्यादि अनेक महारथांशीं केवल एका रथानें युद्ध केलें आणि त्यांच्या दुस्तर सैन्याचें उल्लंघन केलें.

हे कौन्तेया, या शैनेयानें केवल स्वबाहुबलाचा आश्रय करून शत्रुसैन्याला दुभंग केलें. धर्मराजाच्या आज्ञेनें तो महात्मा येथें येत आहे. कौरवसेनेंत त्याच्या तुल्य एकहि योद्धा नाहीं. वृषभांच्या समूहांतून निर्भयपणें जाणाऱ्या सिंहाप्रमाणें हा वृष्णिसिंह कौरवसेनेंतून पार पडून तुझ्याकडे येत आहे. पहा! त्यानें सहस्रावधि भूपालांच्या कमलवदनांनीं हें समरांगण व्यापून टाकिलें आहे. भ्रात्यांसह दुर्योधनाचा पराजय केला व जलसंधाचा वध केला. त्यानें रक्ताची नदीच निर्माण केली. कौरवांना तृणवत् दूर उडवून दिलें आणि तो महाबलवान् सात्यकि मोठ्या त्वरेनें तुझ्या दर्शनार्थ इकडेच येत आहे."

(३) कृष्णाचें हें वचन ऐकून कौन्तेय हृष्ट झाला व म्हणाला—"हे केशवा, सात्यकि मजकडे येत आहे खरा, पण मला कांहीं तें प्रिय वाटत नाहीं. कृष्णा, धर्मराजाचा कांहींच वृत्तान्त कळत नाहीं. सात्यकि येथें निघून आला, त्यामुळें मला धर्मराजाच्या जीविताविषयीं शंका वाटूं लागली आहे. त्याचें संरक्षण करण्यास हा महाबलाढ्य वीरच कायतो समर्थ आहे. परंतु हा धर्मराजाला एकटेंच सोडून माझ्या मागोमाग कां बरें येत आहे!

हे वासुदेवा, तिकडे धर्मराज द्रोणाच्या हातीं सांपडला नाहीं ना! इकडे जयद्रथाचा वध झाला नाहीं आणि हा भूरिश्रवा तर सात्यकीवर चालून येत आहे. अशा वेळीं हा सर्व भार मज एकट्यावरच येऊन पडला आहे. वास्तव मला प्रथम राजाचें कुशलवृत्त समजून घेऊन सात्यकीचें रक्षण केलें पाहिजे. जयद्रथवधाचें तर मुख्य कर्तव्य आहेच. परंतु क्षणोक्षणीं सूर्य पश्चिमेकडे जात चालला आहे, सात्यकि श्रांत झालेला दिसत असून तो अधीर झाला आहे. त्याचे अश्व व सारथि क्लान्त झाले आहेत.

उलटपक्षीं भूरिश्रवा श्रांत झाला नसून साह्यसंपन्न आहे. अशा स्थितींत सात्यकि युद्धांत सुरक्षित कसा रहाणार! हे कृष्णा, कौरवांचा अपार सैन्य सागर तरून येणारा हा महारथ या गोष्पदतुल्य युद्धांत नाश तर नाहींना पावणार? भूरिश्रव्याच्या संग्रामांत सात्यकि जिवंत राहील ना!

हे केशवा, धर्मराजानें आचार्यांचें भय सोडून सात्यकीला माझ्याकडे पाठवून दिलें, हें योग्य झालें नाहीं, असें मला वाटतें. आमिषावर झडप घालण्यास टपलेल्या आकाशगामी श्येनपक्ष्याप्रमाणें द्रोण धर्मराजाला धरण्याची संधि पहात आहे. यास्तव हे कृष्णा, धर्मराज कुशल असेलना!" ७. ५. १४१.

अध्याय १४२ वा.

[१ भूरिश्रवा-सात्यकिसंवाद. २ त्यांचा संग्राम. ३ सात्यकीचा पराभव. ४ भूरिश्रव्याचा बाहुच्छेद.]

(१) संजय—हे राजन्, तो युद्धदुर्मद सात्यकि मोठ्या त्वरेनें येत आहे, हें पाहून भूरिश्रवा क्रोधानें त्याच्यावर धांवला व शैनेयाला म्हणाला—" तूं आज माझ्या दृष्टीं पडलास हें मोठें भाग्य होय. आज माझा मनोरथ पूर्ण होणार. तूं जर रणांगण सोडून पळून गेला नाहींस, तर माझ्या हातून जिवंत सुटत नाहींस. तुला आपल्या शौर्याविषयीं अतिशय अभिमान आहे, पण आज मी युद्धांत तुझा वध करून सुयोधनाला संतुष्ट करीन.

हे दाशार्हा, केशवार्जुन आज तुला माझ्या बाणांनीं दग्ध होऊन धरणीवर पडलेला पहातील. माझ्या हातून तुझा वध झालेला ऐकून ज्यानें तुला येथें पाठविलें तो धर्मराज लज्जित होईल. रक्तानें सिक्त व गतप्राण झालेला तूं जेव्हां भूतलावर शयन करशील, तेव्हां धनंजयाला माझा पराक्रम कळून येईल. पूर्वी देवासुरांच्या संग्रामांत बलीशीं युद्ध करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें तुझ्याशीं संग्राम करावा, अशी माझी फार दिवसांची मनीषा होती. यास्तव आज मी तुझ्याशीं घोर युद्ध करीन आणि माझें वीर्य, बल व पौरुष तुझ्या प्रत्ययास आणून देईन.

हे सात्वता, इंद्रजितास गतप्राण करणाऱ्या रामानुज लक्ष्मणाप्रमाणें तूं आज माझ्या हातून हत होशील. एकदा तूं मृत झालास कीं, कृष्णार्जुन व

धर्मराज यांचा निरुत्साह होऊन ते युद्ध सोडून देतील. हे माधवा, तूं ज्या योद्धयांना गतप्राण केलें आहेस, त्यांच्या स्त्रियांना आज मी तुझी पाद्यपूजा करून आनंद देईन. सिंहाच्या हातीं सांपडलेल्या क्षुद्र मृगाप्रमाणें तूं माझ्या चक्षूंच्या कक्षेंत आल्यावर जिवंत सुटणार नाहींस."

हे महाराज, भूरिश्रव्याच्या या वल्गना ऐकून युयुधान हंसला व त्यानें त्याला असें प्रत्युत्तर दिलें—"हे कौरवेया, मी संग्रामांत कधींहि त्रस्त होत नसतों. केवळ वाग्जालानें मला भयभीत करणें शक्य नाहीं. जो कोणीं मला शस्त्ररहित करण्यास समर्थ असेल, तोच युद्धांत माझा वध करूं शकेल. जो कोणीं मला युद्धांत जिंकील, तो सर्वदा शत्रूंचा संहार करून युद्धांत विजयी होईल.

हे वीरा, वृथा प्रलाप करण्यांत काय अर्थ आहे! तुला जो कांहीं पराक्रम करावयाचा असेल, तो करून दाखीव. शरत्कालीन मेघांप्रमाणें तुझी ही निष्फल गर्जना ऐकून मला हंसूं येत आहे. तूं ज्याची फार दिवसांपासून इच्छा करीत होतास त्या युद्धाचा समय आज प्राप्त झाला आहे. तुझ्याशीं युद्ध करण्याविषयीं माझें मन अतिशय उत्सुक झालें आहे. यास्तव हे पुरुषाधमा, आज तुझा वध केल्यावांचून मी समरांगणांतून परत फिरणार नाहीं."

(२) हे धृतराष्ट्र महाराज, याप्रमाणें त्या दोघां नरश्रेष्ठांनीं परस्परांवर वाक्प्रहार केले व नंतर ते दोघेहि क्षुब्ध झालेले वीर एकमेकांवर तुटून पडले. करिणीसाठीं एकमेकांवर प्रहार करणाऱ्या दोन मत्त गजांप्रमाणें परस्परांशीं स्पर्धा करणाऱ्या त्या दोघांचें युद्ध जुंपलें. त्यांनीं मेघतुल्य शरवृष्टि आरंभिली.

सौमदत्तीनें सात्यकीला शरांनीं झांकून टाकिलें, पण त्या शिनिश्रेष्ठानें अस्त्रमायेच्या योगानें त्या शरांचा अंतरिक्षांतच छेद करून टाकिला. प्रतिस्पर्ध्यांस नखांनीं विदीर्ण करणाऱ्या व्याघ्रांप्रमाणें, किंवा दंताग्रांनीं परस्पर प्रहार करणाऱ्या हत्तींप्रमाणें ते दोघे वृष्णि व कुरू यांच्या कुलांची यशोवृद्धि करणारे वीर रथशक्तीच्या योगानें परस्परांस त्रस्त करूं लागले. प्राणांचा पण लावून द्यूत खेळणाऱ्या त्या योद्धयांनीं परस्परांच्या अवयवांना क्षतयुक्त केलें. त्यांचे देह रक्तानें माखून गेले.

त्या दोघां बलाढ्य धनुर्धरांनीं एकमेकांच्या अश्वांचा वध केला. धनुष्यांचा छेद केला. रथांतून उतरून खड्गयुद्ध केलें. त्यांनीं भ्रान्त, उद्भ्रान्त, आविद्ध-

---

१ यांचें वर्णन पूर्वी सविस्तर दिलेलें आहे. भीष्मपर्व पृ. १५ पहा.

प्लुत, संपात इत्यादि अनेक प्रकारचीं मंडलें घेतलीं व आपलें हस्तलाघव आणि युद्धप्रावीण्य प्रकट केलें. नंतर त्यांनीं द्वंद्वयुद्ध आरंभिलें. त्यांतहि त्यांनीं आपलें सर्व प्रकारचें युद्धनैपुण्य व्यक्त केलें. त्या महाबलाढ्य वीरांनीं बत्तीस प्रकारच्या युद्धांचें अवलंबन करून त्या सर्व प्रकारांनीं उत्कृष्ट युद्ध केलें.

इतक्यांत सात्यकि शस्त्ररहित झाला आहे, हें पाहून वासुदेव अर्जुनाला म्हणाला "हे पांडवा, धनुर्धरांतील श्रेष्ठ सात्यकि रणांगणांत विरथ होऊन युद्ध करीत आहे. तो वीर तुझ्या मागोमाग भारतीसेनेला दुभंग करून आंत शिरला आहे. त्यानें कौरवांच्या श्रेष्ठ श्रेष्ठ योद्ध्यांशीं युद्ध करून त्यांचा पराजय केला व श्रांत होऊन तो येथें येत असतां भूरिश्रव्यानें त्याला मार्गांतच गांठून त्याच्याशीं युद्ध आरंभिलें, हें योग्य झालें नाहीं."

त्यानंतर एका मत्त गजानें दुसऱ्या मत्त गजाला जसें आपटावें, त्याप्रमाणें भूरिश्रव्यानें सात्यकीला वर उचलून रथस्थ कृष्णार्जुनांच्या समक्ष भूमीवर आदळलें. तें पाहून कृष्ण अर्जुनाला म्हणाला—"हे धनंजया, हा सात्वतश्रेष्ठ सौमदत्तीच्या हातीं सांपडला आहे. दुष्कर पराक्रम करून श्रांत झालेला हा वीर भूमीवर पडला आहे. यास्तव बा पार्था, आपल्या शिष्याचें सत्वर रक्षण कर. हा सात्यकि तुझ्यासाठीं या यज्ञशील भूरिश्रव्याच्या हातीं सांपडणार नाहीं, अशी त्वरित योजना कर."

अर्जुन हृष्ट चित्तानें म्हणाला—वासुदेवा, मदोन्मत्त गजाला खेळविणाऱ्या सिंहाप्रमाणें हा कुरुसिंह भूरिश्रवा सात्यकीशीं क्रीडा करीत आहे, पहा.

(३) संजय—हे भारता, याप्रमाणें कृष्णार्जुनांचें संभाषण चाललें असतां पांडवसैन्यांत हाहाकार उडाला. महाबाहु भूरिश्रव्यानें सात्यकीला भूमीवर आपटलें व हत्तीला ओढून नेणाऱ्या सिंहाप्रमाणें त्याला कांहीं अंतरावर फरफटत ओढून नेलें, कोशांतून खड्ग उपसलें, सात्यकीचे केस धरले, त्याच्या वक्षःस्थलावर पदाघात केले आणि तो त्याचें कुंडलयुक्त मस्तक त्याच्या देहापासून वियुक्त करणार, इतक्यांत सात्यकि कुंभाराच्या चक्राप्रमाणें आपलें मस्तक, भूरिश्रव्यानें केश धरलेले असतांहि त्याच्या हातासह गरगरां फिरवूं लागला.

याप्रमाणें भूरिश्रवा सात्यकीला अत्यंत क्लेश देत आहे, हें पाहून कृष्ण पुनः पार्थाला म्हणाला—"हे महाबाहो अर्जुना, हा तुझा शिष्य सात्यकि,

तुझ्यातुल्य श्रेष्ठ धनुर्धर आहे. पण तो आज भूरिश्रव्याच्या हातीं पूर्णपणें सांपडला आहे, पहा ! ज्याअर्थी सत्यपराक्रमी सात्यकीला भूरिश्रवा रणांत मृतप्राय करूं शकतो, त्याअर्थीं पराक्रम व्यर्थच म्हणावा लागतो."

कृष्णाचें हें वचन ऐकून पार्थ भूरिश्रव्याच्या शौर्याचा गौरव करीत मनांत म्हणाला—"हा भूरिश्रवा रणांत जणुंकाय क्रीडाच करीत असल्याप्रमाणें सात्यकीला फरफटत ओढीत आहे व कौरवांची कीर्ति वृद्धिंगत करीत आहे. त्याचा पराक्रम मला पुनः हर्ष देत आहे. हा वृष्णिवीराचा प्राण घेणार नाहीं. पण प्रचंड हत्तीस ओढीत नेणाऱ्या सिंहाप्रमाणें त्याचें आकर्षण करीत आहे."

याप्रमाणें मनांत भूरिश्रव्याची प्रशंसा करून अर्जुन वासुदेवाला म्हणाला— "हे माधवा, जयद्रथावर पूर्ण दृष्टि ठेवावी लागत असल्यामुळें मला सात्यकीकडे लक्ष देतां येत नाहीं. तथापि या यादवासाठीं मी हें दुष्कर कर्मेहि करितों."

(४) असें बोलून वासुदेवाच्या वचनांत स्थित असलेल्या त्या पांडवानें आपल्या धनुष्याला एक तीक्ष्ण बाण जोडून तो वेगानें सोडला तेव्हां आकाशांतून च्युत झालेल्या महोल्केप्रमाणें पार्थाच्या हातून सुटलेल्या त्या बाणानें भूरिश्रव्याच्या बाहुभूषणानें शोभणाऱ्या खड्गयुक्त बाहूचा छेद केला. ७.५.१४२.

अध्याय १४३ वा.

[१ भूरिश्रव्यानें केलेली अर्जुनाची निर्भर्त्सना. २ अर्जुनाचें प्रत्युत्तर. ३ भूरिश्रव्याचा वध.]

(१) **संजय**—हे राजन्, शुभ अंगद व खड्ग यांनीं युक्त असलेला भूरिश्रव्याचा बाहु भूमीवर पडतांच सर्व लोकांना अतिशय खेद वाटला. प्रहार करण्यास उद्युक्त झालेल्या त्या बाहूचा अदृश्य अर्जुनानें छेद करतांच तो पंचमुखी नागाप्रमाणें मोठ्या वेगानें भूमीवर पडला. अर्जुनानें आपला यत्न व्यर्थ घालविला, हें पाहून कौरवाग्रणी भूरिश्रवा सात्यकीस सोडून अर्जुनाची निर्भर्त्सना करूं लागला.

भूरिश्रवा—हे कौन्तेया, मी अन्यत्र युद्ध करण्यांत गढून गेलों असतां, तुझ्याकडे माझें लक्षहि नव्हतें. माझें अनवधान पाहून तूं माझ्या बाहूचा छेद

केलास; हें खरोखर अतिशय निर्दयपणाचें कृत्य केलें आहेस. अरे, 'भूरिश्रवा काय करीत असतां मीं त्याचा युद्धांत वध केला' असें तूं युधिष्ठिराला सांगशील ! तुला ही विद्या शिकविली तरी कोणीं ? साक्षात् इंद्रानें, महेश्वरानें, द्रोणाचार्यानें, कीं कृपानें !

हे पार्था, तूं स्वतःला अस्त्रधर्मज्ञ समजतोस, जगांतील श्रेष्ठ वीर म्हणवितोस आणि आपल्या बरोबर युद्ध न करणारावर रणांत प्रहार करतोस ! हे धर्मकोविदा, प्रमत्त-संज्ञाशून्य, भ्यालेला, विरथ झालेला, शरणार्थी व संकटग्रस्त अशा योद्धयावर थोर अंतःकरणाचे वीर प्रहार करीत नसतात. असत्पुरुषच अशा नीच आचरणाचें सेवन करीत असतात. अशा प्रकारचें हें पापकर्म तूं कसें आचरिलेंस !

हे धनंजया, सज्जनाला सत्कर्मच सुकर असतें व अनार्यकर्म त्याच्या हातून घडत नसतें, असें म्हणतात. तथापि हे नरव्याघ्रा, मनुष्य ज्या सत् किंवा असत् सहवासांत असतो व ज्या शुभ किंवा अशुभ कार्यांत प्रवृत्त होतो, त्याला अनुसरून त्याची वृत्ति बनत असते. हाच नियम तुझ्या ठिकाणींहि दिसून येत आहे.

तूं राजकुलांत उत्पन्न झालेला आहेस, विशेषतः कुरुवंशांत तुझा जन्म झालेला आहे. तूं सच्छील व सदाचरणी आहेस. असें असतां आज तूं क्षत्रधर्माचें अतिक्रमण कसें केलेंस ! अरे, सात्यकीसाठीं असलें निंद्य कर्म करण्याची ही तुझी बुद्धि दिसत नाहीं. हें कृष्णाचें मत दिसतें. तुझ्या मनांत हा पापी विचार येणें संभवत नाहीं. अन्यत्र युद्धमग्न असलेल्या गैरसावध योद्धयावर प्रहार करून त्याला संकटांत टाकण्यास कृष्णसख्यावांचून दुसरा कोण उद्युक्त होणार! हे पार्था, व्रात्य, क्लिष्ट कर्में करणारे आणि स्वभावतःच निंद्य अशा या वृष्णि-अंधकांना तूं प्रमाण तरी कसा मानतोस !

(२) अर्जुन—हे प्रभो, मनुष्य जरेनें ग्रस्त होऊं लागला, म्हणजे त्याची बुद्धिहि जीर्ण होत जाते, असें जें म्हणतात, त्याचें सत्यत्व आज माझ्या प्रत्ययाला आलें. तूं जें कांहीं बोललास त्यांत कांहींच तथ्य नाहीं. तूं संग्रामांतील धर्म जाणत आहेस. सर्व शस्त्रविशारद आहेस. मग सर्व जाणत असूनहि हृषीकेशाला व मला व्यर्थ दूषणें कां देतोस ! माझ्या हातून अधर्म घडणार नाहीं, हें जर तूं जाणतोस तर व्यर्थ असा मोहित कां होतोस !

हे राजन्, आपापले भ्राते, आप्त, स्वजन, पिता, पुत्र, स्नेही व बांधव, या सर्व परिवारांसह क्षत्रिय स्वतःच्या बाहुबलाच्या आश्रयानें युद्ध करीत असतात. यास्तव माझा प्रिय शिष्य व आप्त अशा सात्यकीची मीं उपेक्षा कशी करावी! तो वीर आमच्यासाठीं प्राणावर उदार होऊन युद्ध करीत होता. रणांगणांत माझा उजवा हातच असलेल्या युद्धदुर्मद सात्यकीचें रक्षण करणें, हें माझें कर्तव्यच आहे.

हे नराधिपा, रणामध्यें स्वतःच्या जीवाचें रक्षण करूं नये, पण आपल्या-साठीं जे युद्धांत नियुक्त झाले असतील त्यांचें रक्षण अवश्य करावें. अशा योद्ध्यांचें रक्षण केलें तरच त्यांच्याकडून राजाचें संरक्षण होत असतें. यास्तव माझ्या समक्ष सात्यकीचा वध होत असतां मी तटस्थ राहून केवळ पहात राहीन तर त्याच्या वियोगानें फार मोठा अनर्थ ओढवेल व मला पातक लागेल. तस्मात् मीं त्याचें रक्षण केलें. असें असतां तूं मजवर व्यर्थ कां बरें कोपतोस!

हे राजन्, तूं दुसऱ्याशीं युद्ध करीत असतां मीं तुजवर प्रहार केला, असा जो तूं मला दोष देत आहेस, त्याविषयीं माझें मत भिन्न आहे. तूं कवच धारण करून रथारूढ होतास आणि धनुष्याची दोरी ओढून शत्रूशीं युद्ध करीत होतास, त्यावेळीं मीं तुजवर प्रहार केला. हा गंभीर सैन्यसागर रथ, गज, पदाति इत्यादिकांनीं आकुल झालेला आहे. आपलें व शत्रूचें सैन्य एकमेकांत मिसळून गेलें आहे. अशा वेळीं सात्यकि युद्धांत गुंतला असतां, एकानें एका-शींच युद्ध करणें कसें संभवतें!

हे वीरा, हा सात्यकि अनेक वीरांशीं युद्ध करून व महारथांना जिंकून श्रांत झाला आहे. त्याचे अश्व क्लान्त झाले आहेत, मन त्रस्त झालें आहे व देह शस्त्रप्रहारांनीं क्षतयुक्त झाला आहे. अशा स्थितींत तुझ्या हातीं सांपड-लेल्या सात्यकीस युद्धांत जिंकून तूं स्वतःचा पराक्रम अधिक मानीत आहेस. असहाय स्थितींत असलेल्या सात्यकीच्या मस्तकावर खड्गप्रहार करण्यास तूं उद्युक्त झालास, तेव्हां अशा संकटांत सांपडलेल्या सात्यकीची कोण उपेक्षा करील! तुला स्वसंरक्षण करतां आलें नाहीं, यास्तव तूं स्वतःलाच दोष दे. हे वीरा, तुला स्वतःचेंच संरक्षण जर करतां येत नाहीं, तर मग तुझ्या आश्र-याला असलेल्या लोकांचें रक्षण तूं कसें करणार!

संजय—हे महाराज, अर्जुनाचें हें भाषण ऐकून महापराक्रमी भूरिश्रवा सात्यकीला सोडून रणांत प्रायोपवेशन करून बसला. त्या महायशस्वी महात्म्यानें डाव्या हातानें दर्भ पसरले आणि ब्रह्मलोकप्राप्तीच्या इच्छेनें प्राणांचें वायूमध्यें संक्रमण केलें. तो मुनि दृष्टि सूर्यामध्यें स्थिर करून व मनाला जलांत प्रसन्न करून महोपनिषादाचें ध्यान करीत योगयुक्त झाला.

तेव्हां सर्व सैनिक कृष्णार्जुनांची निंदा करूं लागले व त्या पुरुषश्रेष्ठाची प्रशंसा करूं लागले. याप्रमाणें कृष्णार्जुनांची निंदा चालली असतां, त्यांनीं यत्किंचित्‌हि अप्रिय शब्द उच्चारला नाहीं. किंवा भूरिश्रवाहि आपली स्तुति ऐकून हृष्ट झाला नाहीं. तथापि तुझ्या पुत्रांचे ते शब्द पार्थाला सहन झाले नाहींत. तो भूरिश्रव्याचें तें वचन ऐकून विमनस्क झाला, त्यानें स्वस्थ चित्तानें विचार केला व आक्षेपपूर्वक भूरिश्रव्याशीं बोलूं लागला.

अर्जुन—माझ्या पक्षांतील कोणताहि योद्धा, माझ्या बाणाच्या कक्षेंत असतांना शत्रूकडून वध पावणें शक्य नाहीं, हें माझें महाव्रत सर्व नृपालांना अवगत आहे. यास्तव हे यूपकेतो, विचार कर. व्यर्थ मला दोष देऊं नको. धर्म न जाणतां दुसऱ्याला दोष देणें योग्य नाहीं. तूं जेव्हां त्या वृष्णिवीराचा वध करण्यास उद्युक्त झालास, त्यावेळीं तुझ्या हातांत शस्त्र होतें. तुझ्या शस्त्रयुक्त बाहूचा मीं छेद केला आहे. धर्मानें निंद्य मानलेलें कृत्य मीं केलेलें नाहीं. हे तात, विरथ, कवचहीन, निःशस्त्र व बाल अशा अभिमन्यूचा वध कोणत्या धार्मिकाला प्रशंसनीय वाटेल !

अर्जुन असें बोलला असतां भूरिश्रव्यानें आपलें मस्तक वांकवून भूमीला स्पर्श केला आणि आपल्या डाव्या हातानें उजवा हात अर्जुनाकडे उडवून दिला. पार्थाचें तें वचन ऐकल्यावर तो भूरिश्रवा अधोमुख होऊन स्तब्ध बसला.

तेव्हां अर्जुन त्याला पुनः म्हणाला—हे शलाग्रजा, माझी धर्मराजावर जेवढी प्रीति आहे, बलाढ्य भीमसेन व नकुल-सहदेव हे मला जेवढे प्रिय आहेत, तेवढाच तूंहि मला प्रिय आहेस. तूं औशीनर शिबीप्रमाणें पुण्यवानांच्या लोकीं गमन कर. महात्म्या कृष्णाची व माझी तुला पूर्ण अनुमति आहे.

त्यावेळीं वासुदेवहि त्याला म्हणाला—हे भूपाला, तूं सतत अग्निहोत्र चालविणारा आहेस. माझे जे सद्यःप्रकाशित विमल लोक आहेत, त्यांची ब्रह्मदेवादिकहि इच्छा करीत असतात. त्या लोकीं तूं सत्वर जा आणि मत्तुल्य होऊन गरुडाच्या पाठीवर आरूढ हो.

संजय—हे महाराज, इकडे सौमदत्तीच्या हातांतून सुटलेला सात्यकिहि खड्ग घेऊन उठला आणि त्या महात्म्याचा शिरश्छेद करण्याच्या इच्छेनें पुढें सरसावला. अगोदरच ज्या महात्म्याला अर्जुनानें मृतप्राय करून टाकिलें होतें, त्या विपुल दक्षणा देणाऱ्या भूरिश्रव्याचा वध करण्यास सात्यकि उद्युक्त झाला. भुजाचा छेद झाल्यामुळें तो शुंडाशून्य गजाप्रमाणें दीन होऊन बसला होता.

(३) अशा स्थितींत सात्यकि जेव्हां त्या सौमदत्तीचा वध करण्यासाठीं पुढें झाला, तेव्हां सर्व सैन्यें भयभीत होऊन आक्रोश करूं लागलीं. लोक त्याची निंदा करूं लागले. उदार मनाच्या कृष्णार्जुनांनींहि त्याचें निवारण करण्याचा यत्न केला. भीमसेन, उत्तमौजा, युधामन्यु, अश्वत्थामा, कृपाचार्य, कर्ण, वृषसेन व जयद्रथ यांनींहि त्याचा निषेध केला. तथापि सात्यकीनें त्या कोणाकडेहि लक्ष न देतां आक्रोश करणाऱ्या सैन्यांची उपेक्षा करून त्या व्रतधारण करून बसलेल्या नृपतीचा वध केला.

सौमदत्तीच्या बाहूचा अर्जुनानें छेद केला होता. तो महात्मा रणांगणांत प्रायोपवेशन करून बसला होता. अशा स्थितींत सात्यकीनें त्या भूरिश्रव्याच्या मस्तकाचा खड्गानें छेद केला. तेव्हां त्याच्या या कृत्यामुळें सैन्यें सात्यकीची प्रशंसा करीनातशीं झालीं. अर्जुनानें ज्याला अगोदरच मृतप्राय करून सोडलें होतें, त्याचाच सात्यकीनें शिरश्छेद केला.

तो भूरिश्रवा सहस्राक्ष इंद्रतुल्य होता. तो रणांगणांत प्रायोपवेशन करून बसला असतां वध पावला, हें पाहून सिद्ध, चारण व मानव यांसह विस्मित झालेले देव त्याची प्रशंसा करूं लागले. तुझ्या पक्षांतील सैनिक अनेक प्रकारें प्रलाप करूं लागले. कोणी म्हणाले—"यांत सात्यकीचा अपराध नाहीं. भवितव्यच तसें होतें. यास्तव तुम्ही व्यर्थ कोपूं नका. क्रोध मनुष्याचें दुःख अधिक वाढवीत असतो. वीराच्या हातूनच त्या महात्म्याचा अंत होणार होता. तसें घडून आलें. त्याविषयीं आतां विचार करण्यांत काय अर्थ आहे ! सात्यकीच्या हातून त्याला मृत्यु यावा, असें धात्याचें विधिलिखितच असेल."

हे सर्व प्रवाद ऐकून सात्यकि म्हणाला—हे अधार्मिक योद्धयांनो, धर्माचें पांघरूण घेऊन तुम्ही मला 'वध करूं नको, वध करणें योग्य नव्हे' इत्यादि धर्मवाद सांगत अहां. पण तुम्हीं जेव्हां अल्पवयी सौभद्रबाळाला निःशस्त्र करून युद्धांत त्याचा वध केलात, तेव्हां तुमचा धर्म कोठें गेला होता !

मी अशाच एका कोणत्या तरी निंदेच्या प्रसंगीं प्रतिज्ञा केली आहे कीं, रणांगणांत मी जिवंत असतां जो कोणी क्रोधानें मजवर पादाघात करील, तो माझा शत्रु मुनिव्रत धारण करून जरी बसलेला असला, तरीहि मला वध्यच आहे. शिवाय हा भूरिश्रवा एका भुजानें मजवर प्रत्याघात करण्याची संधि पहातच होता. तुम्ही हें सर्व प्रत्यक्ष आपल्या नेत्रांनीं पहात असतांना त्याला मृत झालेला म्हणतां, हें तुमच्या बुद्धीचें लाघव आहे.

प्रतिज्ञेचें पालन करणाऱ्या पार्थानें मला पाहूनहि त्याचा सखड्ग हात तोडून टाकला. त्यामुळें मी फसलों गेलों. भवितव्याप्रमाणें सर्व घडून येत असतें. हें सर्व दैवाचें चेष्टित आहे. अशा तुमुल युद्धांत त्याचा वध झाला यांत अधर्माचरण तें काय घडलें ! पूर्वीं या भूलोकीं वाल्मीकि मुनीनें असा एक श्लोक गायलेला आहे. “ हे प्लवङ्ग, ‘ स्त्रिया अवध्य आहेत ’ असें तूं म्हणतोस खरें, तथापि नित्य व्यवसायी मनुष्यानें शत्रूंना पीडाकारक असें जें जें असेल, तें तें अवश्य केलेंच पाहिजे.”

संजय—हे महाराज, सात्यकि असें बोलला असतां त्या कौरवपुंगवांनीं त्याला कांहींहि उत्तर दिलें नाहीं. त्यांनीं मनांतून त्याची प्रशंसा केली. भूरिश्रव्यानें पूर्वीं असंख्य दक्षिणा दिली होती. श्रेष्ठ प्रतीचे यज्ञयाग करून त्यांतील मंत्रांनीं तो पावन झालेला होता. अरण्यवासी मुनीप्रमाणें तो कीर्तिमान् होता. त्या महात्म्याचा तेथें झालेला वध कोणालाहि रुचला नाहीं.

हे राजा, त्या नृपालाच्या मस्तकावरील केस नीलवर्णाचे होते. नेत्र पारव्यासारखे रक्तवर्ण होते. अशा प्रकारचें त्याचें तें शिरकमल हविर्गृहांत ठेवलेल्या मेध्य अश्वाच्या मस्तकासारखें शोभलें. तो भूरिश्रवा तीक्ष्ण शस्त्रानें वध पावल्यामुळें पावन झाला. त्यानें अनेक याचकांच्या इच्छा पूर्ण केल्या होत्या. अशा प्रकारचा वरद सौमदत्ति त्या धारातीर्थीं देह ठेवून श्रेष्ठ धर्माच्या योगानें भूलोक व स्वर्गलोक यांचें आक्रमण करून परम गतीला प्राप्त झाला. ७. ५. १४३

अध्याय १४४ वा.

[१ भूरिश्रवोत्पत्तिकथन. २ वृष्णिप्रशंसा.]

(१) धृतराष्ट्र—हे संजया, द्रोण, कर्ण, विकर्ण व कृतवर्मा यांच्यासारख्या धनुर्धरांसहि ज्याचा पराभव करतां आला नाहीं व जो युधिष्ठिरापाशीं

प्रतिज्ञा करून कौरवांचा सेनासागर तरून गेला, त्या सात्यकीला भूरिश्रव्यानें धरून भूमीवर कसें लोळविलें असावें ?

संजय—राजा, या शैनेयाची व भूरिश्रव्याची उत्पत्ति कशी झाली, तो वृत्तान्त मी तुला सांगतों. ऐक. तो वृत्तान्त ऐकलास म्हणजे तुझी ही शंका दूर होईल.

हे महाराज, अत्रिऋषीचा 'सोम'-नामक एक पुत्र होता. त्याला 'बुध-' नांवाचा पुत्र झाला. बुधाचा पुत्र पुरूरवा. तो महेंद्रतुल्य तेजस्वी होता. पुरूरव्याचा पुत्र आयु आणि आयूचा पुत्र नहुष. देवर्षिसंमत ययातिराजा हा नहुषाचाच पुत्र होय. ययातीला देवयानीच्या ठिकाणीं झालेल्या ज्येष्ठ पुत्राचें नांव 'यदु' असें होतें. त्या यदूच्या वंशांत देवमीढ जन्म पावला. देवमीढाचा पुत्र त्रैलोक्यसंमत यादव 'शूर'-या शूराचा पुत्र शौरि. हाच वसुदेव होय. हा अप्रतिम धनुर्धर कार्तवीर्यासारखा पराक्रमी होता. याच कुलांत शिनि उत्पन्न झाला.

हे राजा, याच सुमारास देवकनृपतीनें आपल्या कन्येचा स्वयंवर आरंभिला. त्या स्वयंवरार्थ सर्व क्षत्रिय तेथें जमले होते. त्यावेळीं शिनीनें सर्व भूपालांस जिंकून देवकीला वासुदेवासाठीं आपल्या रथांत बसविलें. त्या रथस्थ देवीला पाहून महा तेजस्वी सोमदत्ताला शिनीचें तें कृत्य सहन झालें नाहीं. त्या दोघांचें युद्ध जुंपलें व अर्धा दिवस त्या उभयतां वीरांचें आश्चर्यकारक युद्ध झालें. शेवटीं शिनीनें सोमदत्ताला भूमीवर पाडविलें, खड्ग उपसलें व त्याची शिखा धरून सभोंवार असलेल्या सहस्रावधि नृपतींच्या समक्ष त्यावर लत्ताप्रहार केला. पण शेवटीं त्याच्यावर दया करून त्याला जिवंत सोडून दिलें.

हे मारिषा, शिनीनें अशी दुरवस्था केली असतां सोमदत्त क्रोधवश झाला. त्यानें महादेवाची आराधना करून त्याला प्रसन्न केलें. तेव्हां त्या वरद प्रभूनें संतुष्ट होऊन त्याला वर मागण्यास सांगितलें. त्यावेळीं सोमदत्तीनें 'हे भगवन्, रणांगणांत शिनिपुत्राला पाहून त्याच्यावर पदाघात करील, असा पुत्र मला प्राप्त व्हावा' असा वर मागितला.

तेव्हां 'ठीक आहे, तुझा मनोरथ पूर्ण होईल' असें बोलून महादेव अंतर्धान पावला. त्या वरप्रदानाच्या प्रभावानें सोमदत्ताला भूरिदक्षिण पुत्र प्राप्त झाला. तोच हा भूरिश्रवा होय. त्यानें शिनीच्या पुत्रास सर्व सैन्यासमक्ष भूमीवर पाडवून लत्ताप्रहार केला. राजा, याप्रमाणें हा पूर्ववृत्तान्त मीं तुला कथन केला.

(२) हे महाराज, कोणताहि श्रेष्ठ वीर सात्यकीला रणांत जिंकूं शकणार नाहीं. रणांगणांत लब्धलक्ष्य व चित्रयोधी अनेक योद्धे आहेत. ते देव-दानव-गंधर्वांसहि जिंकण्यास समर्थ आहेत. ते परक्याच्या वश न होतां स्वपराक्रमानें विजय मिळवीत असतात. तथापि मला या भूलोकीं वृष्णितुल्य एकहि वीर दिसत नाहीं. त्याच्यासारखा बलाढ्य योद्धा पूर्वी झाला नाहीं, सांप्रत विद्यमान नाहीं किंवा पुढें होणार नाहीं. हे वृष्णि आपल्या ज्ञातिबांधवांचा कदापि अवमान करीत नाहींत. त्यांच्या आज्ञेंत वागतात. देव, दानव, गंधर्व, यक्ष, उरग किंवा राक्षस यांतील कोणीहि वृष्णिवीरांस जिंकण्यास समर्थ नाहींत, मग मानवांची काय कथा ! ब्रह्मद्रव्य, गुरुद्रव्य किंवा ज्ञातिधन यांचा ते केव्हांहि अपहार करीत नाहींत. ते आपद्ग्रस्तांचे रक्षणकर्ते आहेत. संपन्न असूनहि निरभिमानी आहेत. ते ब्राह्मणभक्त व सत्यवादी आहेत. ते समर्थांचा अवमान करीत नाहींत. दीनांचा उद्धार करीत असतात. ते देवभक्त दान्त व उदार दाते असून कदापि आत्मश्लाघा करीत नाहींत.

एखादा मनुष्य मेरुपर्वतहि उचलूं शकेल, महासागर तरून जाईल; परंतु तो वृष्णिसेनेचा पराभव करूं शकणार नाहीं. वृष्णिवीरांशीं गांठ पडल्यावर त्याला त्यांचें उल्लंघन करून जातां येणें शक्य नाहीं. हे प्रभो, याप्रमाणें तुझ्या संशयाचें मीं निरसन केलें आहे. यांत सर्व दोष तुझाच आहे. ७. ५. १४४.

अध्याय १४५ वा.

[१ युद्धाविषयीं धृतराष्ट्राचा प्रश्न. २ संजयाचें उत्तर. ३ दुर्योधनाचें कर्णाला प्रोत्साहन. ४ कर्णाचें उत्तर. ५ तुमुल युद्ध.]

(१) धृतराष्ट्र—संजया, प्रायोपवेशन करून बसलेल्या भूरिश्रव्याचा वध झाल्यावर पुनः कसें युद्ध झालें ? तें मला सांग.

(२) संजय—हे प्रभो, भूरिश्रव्यानें परलोकीं गमन केलें असतां महाबाहु अर्जुन वासुदेवाला म्हणाला—"हा जयद्रथ युद्धांत तीन प्रकारच्या धर्मांचें अवलंबन करीत असतो, असें म्हणतात. ते तीन धर्म कोणते म्हणशील, तर सांगतों, ऐक. युद्ध करतां करतां वध झाल्यास तत्काल स्वर्गप्राप्ति होते, हा एक धर्म. युद्धांतून पलायन करीत असतां हत झाल्यास नरकप्राप्ति होत असते, हा धर्मांचा दुसरा प्रकार. किंवा माझ्या भयानें तो जर स्वदेशीं प्रयाण करील,

तर त्याच्या यशोरूपी शरीराचा नाश होईल, हा तिसरा प्रकार. यास्तव जोंवर तो सैंधव प्रथमधर्माचा आश्रय करून युद्धाभिमुख स्थित आहे, तोंवरच त्याचा वध करणें उचित आहे. तस्मात् अश्वांना सत्वर प्रेरणा कर आणि जेथें तो जयद्रथ स्थित आहे, तेथें रथ ने.

हे पुंडरीकाक्षा, माझी प्रतिज्ञा सफल करण्यास तूंच एक समर्थ आहेस. सूर्य त्वरेनें अस्ताला चालला आहे आणि मी तर या महत्कार्यास उद्युक्त झालों आहें. कौरवांचे हे सर्व महारथ त्या सिंधुपतीचें रक्षण करीत आहेत. यास्तव सूर्यास्ताच्या पूर्वीं माझी प्रतिज्ञा सत्य होईल, अशा योजनेनें अश्वांना प्रेरणा कर."

हे महाराज, अर्जुनाचें हें वचन ऐकतांच हयहृदयज्ञ वासुदेवानें आपल्या रजततुल्य वेगवान् अश्वांना प्रेरणा करून पार्थाचा तो श्रेष्ठ रथ जयद्रथाकडे चालविला. ज्याचे बाण अमोघ आहेत, तो पार्थ आपल्या वेगवान् अश्वांच्या योगानें जयद्रथाच्या वधासाठीं धांवून येत आहे, हें पहातांच सेनेंतील मुख्य मुख्य वीर त्याच्यावर तुटून पडले.

दुर्योधन, कर्ण, वृषसेन, शल्य, अश्वत्थामा, कृपाचार्य व जयद्रथ इतके वीर एकाच वेळीं अर्जुनावर चालून गेले. जयद्रथ आपल्या संमुख उभा आहे, हें पाहून अर्जुनानें त्याच्यावर चाल केली. त्यावेळीं तो कौंतेय क्रोधानें आरक्त झालेल्या नेत्रांनीं त्याला दग्धच करीत आहे कीं काय, असा भास झाला.

(३) हे महाराज, जयद्रथाच्या वधेच्छेनें अर्जुन पुढें सरसावला आहे, हें पाहून दुर्योधन त्वरेनें कर्णाला म्हणाला—" हे वैकर्तना, हा खरा युद्धाचा काल आहे. आतां आपलें सामर्थ्य दाखीव. हे महात्मन्, युद्धांत पार्थाच्या हातून जयद्रथाचा वध होणार नाहीं, अशी कांहीं तरी योजना कर. दिवस अगदीं थोडा उरला आहे. यास्तव शरौघानें शत्रूचा विघात कर. हे नरप्रवीरा, एकदा सूर्यास्त होऊन गेला कीं, आपण निःसंशय विजयी होऊं. सूर्यास्तापर्यंतच जयद्रथाचें संरक्षण झालें पाहिजे. एकदा सूर्य अस्ताला गेला कीं अर्जुन आपली प्रतिज्ञा मिथ्या झाल्यामुळें अग्निप्रवेश करील.

हे मानदा, याप्रमाणें अर्जुनानें प्राणत्याग केला कीं, या जगांत तद्विरहित झालेले त्याचे भ्राते क्षणभरहि रहाणार नाहींत. कर्णा, या पांडवांचा एकदा

नाश झाला कीं, आपल्याला शैल-वन-कानन यांसह या वसुंधरेचा निष्कंटक उपभोग घेतां येईल. दैवामुळेंच पार्थाची वृत्ति विपरीत झाली आहे. खरोखर कार्याकार्य न जाणतां त्यानें रणांत ही प्रतिज्ञा केली.

कर्णा, पार्थानें जयद्रथाच्या वधाची ही प्रतिज्ञा केवल स्वतःच्या नाशा-साठींच केली आहे. तुझ्यासारखा अजिंक्य वीर जिवंत असतां अर्जुनाला सूर्यास्तापूर्वी जयद्रथाचा वध करतां येणें कसें शक्य आहे! व्यूहाच्या अग्रभागीं मद्रराज शल्य व महात्मा कृप हे दोघे वीर जयद्रथाचें रक्षण करीत असतां अर्जुन त्याचा प्राण कसा घेणार? अश्वत्थामा, दुःशासन व मी त्याचें रक्षण करीत असतां तो कालप्रेरित बीभत्सु सैंधवाचा कसा वध करील! अनेक शूर योद्धे त्याच्या संरक्षणार्थ झटत आहेत व सूर्यहि दूर जात चालला आहे. यावरून जयद्रथ पार्थाच्या हातीं सांपडणार नाहीं, असेंच मला वाटतें. यास्तव बा कर्णा, तूं अश्वत्थामा, शल्य, कृपाचार्य, मी व इतरहि महारथ यांसह परम यत्नानें पार्थाशीं युद्ध कर.''

(४) हे मारिषा, तुझ्या पुत्राचें हें वचन ऐकून राधेयानें त्याला असें प्रत्युत्तर दिलें.

कर्ण—हे कुरुश्रेष्ठा, लक्ष्यवेधी भीमसेनानें अनेक शरजालांनीं मला युद्धांत अतिशय विद्ध केलें आहे. सांप्रत उभें रहाणें भागच आहे, म्हणून मी रणांगणांत उभा आहें. प्रदीप्त बाणांनीं क्षतयुक्त झालेलें माझें शरीर इतकें बधिर झालें आहे कीं, माझ्यानें जागचें हलवतहि नाहीं. तथापि मी यथा-शक्ति युद्ध करीन. तुझ्या कार्यासाठींच माझें जीवित आहे. यास्तव मी त्या पांडव-श्रेष्ठाला सैंधवाचा वध करतां येणार नाहीं, असा यत्न करीन.

मी तीक्ष्ण शर सोडीत असतां सव्यसाची पार्थ जयद्रथाच्या रथासमीप जाऊं शकणार नाहीं. हितेच्छु व भक्तिमान् मनुष्याला जेवढें कांहीं करतां येणें शक्य आहे, तेवढें सर्व मी आज तुजकरितां करीन. मग जय मिळणें दैवाधीन आहे. तथापि मी तुझें प्रिय करण्यासाठीं आज रणांत माझी पराकाष्ठा करीन. मी स्वतःच्या पुरुषार्थाचा आश्रय करून युद्ध करीन. जय केवल दैवावर अव-लंबून आहे. हे राजा, आज माझें व पार्थाचें दारुण युद्ध सर्वांच्या दृष्टीं पडेल.

(५) हे राजेंद्रा, इकडे दुर्योधन व कर्ण यांचें असें संभाषण चाललें असतां तिकडे पार्थानें तीक्ष्ण शरांनीं तुझ्या सैन्याचा संहार चालविला. त्या

पांडवानें शत्रूंच्या योद्धयांचे परिघतुल्य हात तोडून टाकले. रथ भग्न केले. गजारूढ योद्धयांचीं शकलें केलीं व गजाश्वांच्या मृत देहांनीं रणांगण व्यापून टाकिलें. तृणाला दग्ध करणाऱ्या अग्नीप्रमाणें पार्थानें अल्पावकाशांतच सर्व भूमि रक्तानें सिक्त केली.

याप्रमाणें तुझ्या सैन्यांतील श्रेष्ठ श्रेष्ठ वीरांचा वध करून त्या दुर्धर्ष धनंजयानें सैंधवाला गांठलें. त्यावेळीं भीम व सात्यकि त्याचें रक्षण करीत होते व तो वीर रणांगणांत प्रज्वलित अग्नीप्रमाणें प्रकाशत होता. अर्जुनाची ही वीर्यसंपद् तुझ्या पक्षांतील धनुर्धरांना सहन झाली नाहीं.

दुर्योधन, कर्ण, वृषसेन, शल्य, अश्वत्थामा, कृपाचार्य व स्वतः सैंधवहि या सर्वांनीं मिळून केवळ एकट्या सैंधवासाठीं किरीटीला वेढून टाकिलें. त्या सर्वांनीं मिळून सैंधवाला पाठीशीं घातलें व अर्जुनाच्या वधेच्छेनें ते वीर त्याच्या सभोंवार जमले. ते सर्व कौरव आरक्त झालेला सूर्य अस्त केव्हां पावतो, याची प्रतीक्षा करीत होते. त्यांनीं आपल्या भुजगोपम बाहूंनीं धनुष्यें वांकवून सहस्रावधि प्रखर बाण अर्जुनावर सोडिले. पण पार्थानें त्यांचे तुकडे करून त्या रथ्यांनाहि विद्ध केलें.

त्यानंतर शारद्वत कृपाचार्य आपला पराक्रम प्रकट करीत अर्जुनाचें निवारण करण्यास पुढें सरसावला. त्यानें अर्जुनावर दहा व कृष्णावर सात बाण सोडिले व जयद्रथाचें रक्षण करीत अर्जुनाच्या मार्गाचा निरोध केला. तें पाहून कौरवांचे सर्वच महारथ आपल्या प्रचंड रथसमूहासह कृपाचार्याच्या सभोंवार जमले व तुझ्या पुत्राच्या आज्ञेनें धनुष्यें सज्य करून सैंधवाचें रक्षण करूं लागले.

त्यावेळीं अर्जुनाच्या बाहूंचें बल, बाणांचें अक्षय्यत्व व धनुष्याचा प्रभाव दृष्टोत्पत्तीस आला. त्या पांडवानें अश्वत्थामा व कृप यांच्या अस्त्रांचा प्रत्यस्त्रांनीं नाश केला व प्रत्येकावर दहा दहा बाण सोडिले. तेव्हां त्या सर्व वीरांनीं असंख्य बाणांचा वर्षाव करीत पुनः अर्जुनाला समंततः वेढा दिला. त्या सर्वांनीं मिळून त्याच्या भोंवतीं रथांचें दृढ वर्तुळ केलें.

सूर्यास्ताची वाट पहाणाऱ्या त्या वीरांनीं मोठमोठ्यानें गर्जना करीत व आपलीं धनुष्यें हलवीत पर्वतावर वृष्टि करणाऱ्या मेघांप्रमाणें सर्व बाजूंनीं शरांची वृष्टि आरंभिली. दिव्यास्त्रांचा प्रयोग केला, पण अजिंक्य अर्जुनानें त्या

सर्वांचें निवारण करून तुझ्या सैन्यांतील मुख्य मुख्य योद्ध्यांचा संहार केला व सैंधवाला गांठलें. तेव्हां सात्यकि व भीमसेन यांच्या समक्ष कर्णानें तीक्ष्ण बाणांनीं त्याचें निवारण केलें. कर्ण आपला प्रतिकार करीत आहे, हें पहातांच धनंजय, सात्यकि व भीम या तिघांनीं त्याच्यावर बाण सोडले व त्या एकट्या वीराचें तिघांशीं युद्ध जुंपलें. तेव्हां सूतपुत्राचें अद्भुत कर्म आमच्या दृष्टीं पडलें.

अर्जुनानें कर्णावर शंभर बाण सोडून त्याचें सर्व शरीर रक्तानें सिक्त करून टाकिलें. तरी त्या प्रतापवान् वीरानें विह्वल न होतां पार्थावर पन्नास शर सोडले. त्याचें तें हस्तलाघव अर्जुनाला सहन झालें नाहीं. त्यानें कर्णाच्या धनुष्याचा छेद करून त्याच्या वक्षःस्थलावर नऊ बाण मारिले. पण कर्णानें तत्काल दुसरें धनुष्य घेऊन पार्थाला शरांनीं आच्छादित केलें. अर्जुनानें शलभांना उडवून देणाऱ्या वायूप्रमाणें ते सर्व शर निमिषार्धांत उडवून दिले. याप्रमाणें त्यांचे परस्परांवर शराघात सुरू झाले.

शेवटीं धनंजयानें कर्णाच्या वधेच्छेनें एक सूर्यासारखा तेजस्वी बाण त्वरेनें फेंकला. तो बाण पहातांच अश्वत्थाम्यानें प्रखर अर्धचंद्र बाण सोडून त्याचा मार्गांतच छेद केला. तेव्हां त्याचे तुकडे होऊन तो भूमीवर पडला. नंतर त्यांनीं परस्परांस शरसंघांनीं आच्छादून टाकिलें. त्यांच्या बाणांनीं सर्व आकाश भरून गेलें व ते दोघेहि वीर परस्परांस अदृश्य झाले.

अशाप्रकारें अदृश्यावस्थेंतहि ते दोघे पराक्रमी वीर परस्परांस आह्वान करीत युद्ध करीत होते. 'कर्णा, मी पार्थ आहें, उभा रहा व हे फाल्गुना, मी कर्ण आहें थांब' अशा रीतीनें अंगुलिनिर्देश करून ते परस्परांस वाक्शल्यांनीं टोंचीत होते. त्यांचें तें युद्ध अतिशय प्रेक्षणीय झालें. सिद्ध, चारण व पन्नग त्यांची प्रशंसा करूं लागले.

परस्परांच्या वधेच्छेनें युद्ध करणाऱ्या त्या दोघां श्रेष्ठ धनुर्धरांचा तो दारुण संग्राम पाहून दुर्योधन तुझ्या योद्ध्यांस म्हणाला—"हे वीरहो, अतिशय दक्ष राहून मोठ्या यत्नानें कर्णाचें रक्षण करा. अर्जुनाचा वध केल्यावांचून समरांगणांतून परत फिरणार नाहीं, अशी त्यानें आज मजपाशीं प्रतिज्ञा केली आहे."

इतक्यांत कर्णाचा पराक्रम पाहून पार्थानें त्याच्या चारी अश्वांना गतप्राण केलें, सारथ्याला रथनीडावरून खालीं पाडविलें व तुझ्या पुत्रांच्या समक्ष

कर्णाला बाणांनीं आच्छादित केलें. अश्व व सारथि हत होऊन कर्ण शरजालांनीं जेव्हां झांकून गेला तेव्हां तो भ्रान्त झाला. त्याला काय करावें, तें सुचेना.

हे महाराज, कर्णाला विरथ झालेलें पाहून अश्वत्थाम्यानें त्याला आपल्या रथावर घेतलें व पुनः त्याचें अर्जुनाशीं युद्ध जुंपलें. शल्य, कृप, कर्ण यांनीं कृष्णार्जुनांवर पृथक् पृथक् शर सोडिले. अर्जुनाची प्रतिज्ञा मिथ्या करण्यासाठीं ते सर्व एकत्र जमून अर्जुनावर प्रहार करूं लागले. तेव्हां पार्थानें वरुणास्त्र प्रकट करून धार्तराष्ट्रांस त्रस्त केलें.

त्यावेळीं त्यांचें पुनः दारुण युद्ध प्रवृत्त झालें. ते सर्व वीर जरी धनंजयावर तुटून पडले होते, तरीहि तो यत्किंचित्‌हि मोहित झाला नाहीं. कारण त्याला कौरवांच्या राज्याची तर इच्छा होतीच, पण त्यांनीं बारा वर्षें भोगावयास लावलेले क्लेश स्मरून तो निकरानें युद्ध करीत होता. त्या सव्यसाचीच्या धनुष्यापासून सुटलेल्या बाणांनीं दश-दिशा व्याप्त झाल्या. तो किरीटमाली आपल्या धनुष्यापासून सुटलेल्या बाणांनीं शत्रूंचा संहार करूं लागला. तेव्हां सर्व आकाश प्रदीप्त उल्कांनीं व्याप्त झाल्याप्रमाणें भासलें.

त्या महायशस्वी पार्थानें कौरवांकडील श्रेष्ठ श्रेष्ठ योद्ध्यांचा त्यांच्या उत्कृष्ट गजाश्वांसह संहार केला व यमराष्ट्राची वृद्धि करणारा तो पार्थ तुझ्या सैन्यास शरवृष्टीनें दग्ध करीत पुढें निघाला. त्या महाधनुर्धरानें तुझ्या असंख्य सैनिकांस निःशस्त्र करून त्यांना गतप्राण केलें व यमलोकीं पाठवून दिलें. ७. ५. १४५.

अध्याय १४६ वा.

[१ पार्थाचा पराक्रम. २ कृष्णाचा पार्थाशीं संकेत. ३ जयद्रथाचा जन्मवृत्तान्त. ४ जयद्रथवध.]

(१) संजय—हे महाराज, धनंजयानें आपलें गांडीवधनुष्य विस्फारून त्याचा टणत्कार केला असतां इंद्राच्या अशनिस्फोटासारखा घोर शब्द होऊं लागला. तो भयंकर शब्द मृत्यूच्या गर्जनेप्रमाणेंच भासला. तो प्रचंड ध्वनि कानीं पडतांच तुझें सैन्य भयभीत होऊन भ्रान्त झालें. प्रलयकालच्या वायूनें क्षुब्ध झाल्यामुळें ज्यांतील मीन व मकर लीन झाले आहेत अशा समुद्रा-

प्रमाणें तुझा सैन्यसागर त्यावेळीं भासला. धनंजय एकाच वेळीं सर्व दिशांत विविध अस्त्रें प्रकट करीत संचार करूं लागला. त्याचें तें चापल्य व शरसंधानांतील हस्तलाघव पाहून आम्हांला आश्चर्य वाटलें.

हे राजन्, नंतर त्या सव्यसाचीनें सर्व भारतवीरांस ग्रस्त करीत इंद्रास्त्र सोडलें. तेव्हां त्या दिव्यास्त्राच्या प्रभावानें अग्निज्वालेसारखे प्रखर शर उत्पन्न झाले. त्या सूर्यरश्मितुल्य प्रदीप्त बाणांनीं आकाश उल्कांनीं व्यापल्याप्रमाणें दुष्प्रेक्ष्य झालें. तेव्हां कौरववीरांनीं आपल्या शस्त्रांनीं सर्वत्र अंधकार पसरविला. त्याच्या नाशाचा मनांत विचार आणणेंहि इतरांना अशक्य होतें, पण अर्जुनानें तमोनुद भास्कराप्रमाणें दिव्यास्त्रमंत्रित शरांनीं त्या तमाचा क्षणार्धात नाश केला. आपल्या किरणांनीं जलाशयांतील उदकास तप्त करणाऱ्या सहस्ररश्मीप्रमाणें धनंजयानें तुझ्या सैन्याला शरांनीं तप्त केलें. अर्जुनाचे प्रखर बाण मोठ्या त्वरेनें तुझ्या वीरांच्या हृदयांत शिरले आणि स्वतःच्या शौर्याचा अभिमान बाळगणारे तुझे अनेक योद्धे प्रदीप्त अग्नींत पडणाऱ्या शलभाप्रमाणें नाश पावले.

याप्रमाणें शत्रूंचें जीवित व यश या दोहोंचें हरण करीत तो पार्थ साक्षात् मृत्यूप्रमाणें समरांगणांत संचार करूं लागला. त्यानें असंख्य वीरांचीं किरीटकुंडलयुक्त मस्तकें तोडून टाकिलीं; अनेकांच्या आयुधयुक्त बाहूंचा छेद केला. सारथ्यांचे प्रतोद धारण केलेले हात कापून टाकिले. तो इंद्रतुल्य पार्थ एकाच वेळीं सर्व दिशांत अस्त्रें सोडीत होता. धनुष्याचा टणत्कार व तलशब्द करीत होता. रथमार्गांत जणुंकाय नृत्यच करीत होता. त्यावेळीं तो अतिशय प्रेक्षणीय दिसत होता. त्या पांडवाकडे पहाण्याचा पुष्कळ नृपति यत्न करीत होते, पण प्रखर ताप देणाऱ्या माध्यान्हींच्या भास्कराप्रमाणें ते त्याच्या मुखाकडे पाहूंहि शकले नाहींत. इंद्रधनुष्यानें युक्त असलेल्या वर्षाकालीन मेघाप्रमाणें तो किरीटी तेजस्वी व प्रखर शरांच्या समुदायांत शोभत होता.

अर्जुनानें उत्पन्न केलेल्या त्या महाघोर व दुस्तर दिव्यास्त्रसागरांत श्रेष्ठ श्रेष्ठ योद्धेहि बुडून गेले. तेथें सैनिकांच्या छिन्न-भिन्न अवयवांच्या राशी पडल्या होत्या. मदोन्मत्त गजांच्या तुटलेल्या शुंडा व मोडलेले दांत इतस्ततः पसरले होते. रथांचें चूर्ण झालें. अनेक मरणोन्मुख झालेले योद्धे निश्चेष्ट पडले व कांहीं विव्हलत होते. तें रणांगण मृत्यूच्या क्रीडेचें आवडतें

स्थल झालें होतें. तें पाहून भीरूंचें भय वाढत होतें. जणुकाय तें पशूंचा संहार करणाऱ्या रुद्राचें क्रीडास्थानच झालें होतें. शूरांच्या मुखकमलांनीं व्यापलेली ती भूमि कमलमाला धारण केल्याप्रमाणें शोभत होती. वीरांच्या रत्नजडित भूषणांनीं अलंकृत झालेली ती मही चित्र-विचित्र अलंकार धारण केलेल्या नववधूप्रमाणें भासली.

हे महाराज, अर्जुनानें त्यावेळीं तेथें रक्ताची वैतरणीसारखी घोर नदीच निर्माण केली. रक्ताच्या प्रवाहानें युक्त असलेली ती नदी पाहून भीरु भयभीत होत होते. पार्थाचें तें कृतान्ततुल्य रूप पाहून कौरवहि भीतीनें ग्रस्त झाले. त्या पांडवानें शत्रूंच्या अस्त्रांचा अस्त्रांनींच नाश करून स्वतःचें उग्र स्वरूप प्रकट केलें.

याप्रमाणें दारुण कर्म करून तो इंद्रात्मज इतर श्रेष्ठ रथ्यांचेंहि उल्लंघन करून पुढें निघाला. त्यावेळीं अर्जुनानें जयद्रथाचा वध करण्याच्या इच्छेनें नाराच बाणांनीं महारथांना मोहित करीत त्यांचें अतिक्रमण केलें. नंतर सर्व दिशा व रथी यांना कदंबाच्या पुष्पाप्रमाणें तुच्छ लेखून तो कौन्तेय जयद्रथाकडे धांवला व त्यानें त्याला चौसष्ट बाणांनीं विद्ध केलें.

अर्जुनाला सैंधवाच्या संमुख गेलेलें पहातांच कौरववीर त्याच्या जीविताविषयीं निराश होऊन युद्धपराङ्मुख झाले. त्यावेळीं जो कोणी अर्जुनावर धांवून जाई, तो प्राणान्तक शरांनीं विद्ध होई. महारथ पार्थानें अग्निज्वालोपम बाणांनीं तुझें सैन्य कबंधांनीं व्यापून टाकिलें. तुझ्या चतुरंग सेनेचें उल्लंघन करून पार्थ जयद्रथावर चालून गेला. त्यानें अश्वत्थामा, वृषसेन, कृपाचार्य, शल्य, कर्ण व जयद्रथ यांच्यावर पृथक् पृथक् बाण सोडून प्रचंड सिंहनाद केला.

याप्रमाणें गांडीवधन्व्यानें शरांचा वर्षाव केला असतां सैंधवाला तो सहन झाला नाहीं. अंकुशानें टोंचलेल्या गजाप्रमाणें तो क्रोधसंतप्त झाला. त्यानें पार्थाचे अश्व व ध्वज, श्रीकृष्णासह स्वतः पार्थ यांवर अनेक तीक्ष्ण शर सोडिले, परंतु अर्जुनानें एका क्षणांत त्या शरांचे तुकडे करून टाकिले. एका बाणानें जयद्रथाच्या सारथ्याचा शिरश्छेद केला व दुसरा एक बाण सोडून त्याच्या ध्वजाचा छेद केला. तेव्हां ध्वजदंड मोडून सिंधुपतीचा तो अग्निशिखोपम देदीप्यमान वराहचिह्नांकित ध्वज भूमीवर पडला.

(२) हे प्रभो, इतक्यांत सूर्य त्वरेनें अस्तास चालला आहे, हें पाहून जनार्दन मोठ्या संभ्रमानें म्हणाला—"हे पार्था, या सहा महारथ वीरांनीं या सैंधवाला परिवेष्टित करून त्याचें रक्षण चालविलें आहे आणि जीविताची इच्छा करणारा हा सिंधुराज भीतीनें त्यांच्या मध्यभार्गी स्थित आहे व सूर्य अस्त पावत आहे. या सहाजणांना जिंकल्याशिवाय तुला सैंधवाचा वध करितां येणार नाहीं. या प्रसंगीं कपटावांचून गति नाहीं. यास्तव हे पुरुषश्रेष्ठा, मी सूर्याला आच्छादित करण्याची उपाययोजना करितों. त्याच्या योगानें सूर्य अस्तासच गेला, असें सैंधवाला निश्चयानें वाटेल व तो जीविताकांक्षी सैंधव लपून बसणार नाहीं. तो दुराचारी सिंधुपति तुझ्या विनाशार्थ निश्चयानें पुढें येईल. ही संधि साधून तूं त्याचा वध कर. सूर्यास्त झाला, असें समजून तूं मात्र स्वस्थ बसूं नको."

तेव्हां अर्जुन 'ठीक आहे' असें म्हणाला. नंतर योगेश्वर हरीनें योगाचें अवलंबन करून सूर्याला आच्छादित करण्याकरितां गाढ अंधकार निर्माण केला. अंधकार पसरलेला पहातांच तुझे सर्व योद्धे सूर्यास्त झाला, असें समजून आतां अर्जुनाचा नाश होईल, या आशेनें हृष्ट झाले, तेव्हां जयद्रथहि हर्षयुक्त होत्साता वर मुख करून पाहूं लागला. पण त्याला भास्कर दिसला नाहीं.

जयद्रथ सूर्याकडे पहात आहे, असें पाहून कृष्ण पुनः धनंजयाला असें वचन बोलला—"भरतश्रेष्ठा, हा पहा जयद्रथ तुझी भीति सोडून सूर्याकडे पहात आहे. या दुष्टाच्या नाशाची हीच वेळ आहे. यास्तव सत्वर याच्या मस्तकाचा छेद करून आपली प्रतिज्ञा पूर्ण कर."

हे राजन्, कृष्णानें असें सांगितलें असतां त्या प्रतापी पांडुपुत्रानें सूर्य व अग्नि यांच्यातुल्य प्रखर शरांनीं तुझ्या सैन्याचा संहार केला. त्यानें कृप, कर्ण, दुर्योधन, वृषसेन व जयद्रथ या सर्वांवर तीक्ष्ण बाण सोडिले. तो बलाढ्य पांडुनंदन याप्रमाणें तुझ्या वीरांना विद्ध करून जयद्रथावर धांवला. प्रदीप्त अग्नितुल्य पार्थ इतका समीप येऊन पोंचला, हें पहातांच जयद्रथाच्या रक्षकांना त्याच्या जीविताविषयीं पराकाष्ठेचा संशय वाटूं लागला.

हे महाराज, त्यावेळीं तुझे सर्व विजयेच्छु वीर अर्जुनावर शरांचा वर्षाव करूं लागले. तेव्हां शरजालांनीं आच्छादित झालेला तो अजिंक्य पार्थ अतिशय संतप्त झाला. त्यानें तुझ्या सैन्याच्या नाशार्थ बाणांचें जाळेंच पसरलें. तुझ्या योद्ध्यांचा असा संहार होऊं लागला असतां ते भयभीत होऊन सैंधवास

सोडून पळून गेले. ज्याला जेथें मार्ग मिळाला तेथें तो धांवत सुटला. दोन माणसें कांहीं एका मार्गानें एकत्र गेलीं नाहींत.

हे राजा, त्यावेळीं त्या कुंतीपुत्रानें जें अद्भुत कर्म केलें, तसें पूर्वी कधीं झालें नव्हतें व पुढें कधीं होणार नाहीं. पशूंचा संहार करणाऱ्या रुद्राप्रमाणें पार्थानें तुझ्या चतुरंग सेनेचा विध्वंस आरंभिला. अंतरिक्ष धूलीनें आच्छादित झालें. सर्वत्र अंधकार पसरला. त्यामुळें योद्धयांना कांहीं दिसेनासें झालें. आपला कोण व शत्रु कोणता हेंहि ओळखूं येईनासें झालें. त्यांत पार्थाच्या शरांचा मर्मावर प्रहार झाल्यामुळें ते इतस्ततः धावूं लागले. कित्येक धांवतां धांवतां अडखळून पडले. कांहीं तेथेंच बसले. कोणी क्लान्त झाले. याप्रमाणें प्रलयकालासारखें दारुण रणकंदन चालू असतां जमिनीचा पृष्ठभाग रक्तानें भिजून गेल्यामुळें वायूनें उडणारी धूलि खालीं बसली.

हे राजा, याप्रमाणें अर्जुनानें घोर शरांनीं तुझ्या सैन्याला त्रस्त करून सैंधवाच्या रक्षकांचा वध केला. अश्वत्थामा, कृप, कर्ण, शल्य, वृषसेन व सुयोधन यांना शरजालांनीं आच्छादित केलें. त्या सव्यसाचीचें हस्तचापल्य विलक्षण होतें. त्या धनुर्धरानें कर्ण व वृषसेन यांचीं धनुष्यें तोडून टाकिलीं. शल्याच्या सारथ्याला रथनीडावरून खालीं पाडविलें. अश्वत्थामा व कृपाचार्य या दोघांनाहि अतिशय विद्ध केलें.

अशाप्रकारें तुझ्या महारथांस व्याकुल करून पार्थानें एक अग्नितुल्य घोर शर भात्यांतून काढला. तो दिव्य बाण इंद्राशनिसम दारुण असून अस्त्रानें अभिमंत्रित केला होता. विपुल भार सहन करणारा तो प्रचंड बाण गंध पुष्पांनीं पूजन करून ठेवलेला होता. पार्थानें त्या शरावर वज्रास्त्राचा विधिवत् प्रयोग करून तो अभिमंत्रित बाण मोठ्या त्वरेनें गांडीव धनुष्यास जोडला.

हे महाराज, तो अग्नितुल्य तेजस्वी बाण जोडला जात असतां अंतरिक्षांत प्राण्यांचा प्रचंड ध्वनि होऊं लागला. तो शब्द ऐकून जनार्दन पुनः मोठ्या त्वरेनें पार्थाला म्हणाला—"धनंजया, या दुरात्म्या सैंधवाचा सत्वर शिरश्छेद कर. सूर्य अस्ताचलीं जात चालला, पहा. पण जयद्रथवधाच्या आधीं माझें हें वचन ऐक.

(१) जयद्रथाचा पिता वृद्धक्षत्र या लोकीं प्रसिद्ध आहे. त्याला दीर्घ कालानें हा पुत्र झाला. तो पुत्र जन्म पावला त्यावेळीं दुंदुभीसारख्या

घनगंभीर स्वरानें अशी आकाशवाणी झाली—'हे मनुष्येंद्रा, तुझा हा पुत्र कुल-शील-मनोनिग्रहादि गुणांनीं तुमच्या उभय वंशास अनुरूप होईल. हा जगद्वंद्य योद्धा निपजेल. शूरांकडून याचा सन्मान होईल. तथापि हा रणांगणांत युद्ध करीत असतां, याचा एक अलक्षित शत्रु क्रुद्ध होऊन याचा शिरश्छेद करील.'

ही भविष्यद्वाणी ऐकून त्या सिंधुपति वृद्धक्षत्रानें पुष्कळ विचार केला आणि पुत्रस्नेहानें प्रेरित झालेल्या त्यानें आपल्या ज्ञातिबांधवांस असें म्हटलें—'हा माझा पुत्र समरांगणांत फार मोठा भार अंगावर घेऊन युद्ध करीत असतां, जो कोणी त्याचें शिर भूमीवर पाडवील त्याचेंहि मस्तक शतधा विदीर्ण होईल यांत संशय नाहीं.'

असें बोलून त्या वृद्ध क्षत्रराजानें जयद्रथाला राज्यावर बसविलें व वनांत जाऊन उग्र तपश्चर्या आरंभिली. सांप्रत तो तेजस्वी वृद्धक्षत्र या स्यमंतपंचकाच्या बाहेर दुरासद तप करीत बसला आहे. यास्तव हे पार्था, तूं युद्धामध्यें जयद्रथाचा शिरश्छेद करून त्याचें तें मस्तक दिव्य अस्त्राच्या योगानें वृद्धक्षत्राच्या मांडीवर नेऊन टाक. तूं वायुपुत्राचा अनुज आहेस, तेव्हां तुला हें अद्भुत कृत्य अशक्य नाहीं. बा अर्जुना, तूं जर कां त्याचें मस्तक भूतलावर पाडविशील, तर तुझेंहि मस्तक शतधा विदीर्ण होऊन पडेल, हें निश्चित जाण. तपश्चर्या करीत बसलेल्या वृद्धक्षत्राच्या लक्षांत येणार नाहीं, अशा रीतीनें तूं दिव्यास्त्रानें हें कृत्य कर. या त्रिभुवनांत तुला कोणतेंहि कृत्य असाध्य नाहीं."

(४) संजय—हे महाराज, वासुदेवाचें हें भाषण ऐकतांच पार्थानें जयद्रथवधार्थ आपला वज्रतुल्य बाण काढला. तो दिव्यास्त्रयुक्त शर प्रचंड भार सहन करणारा असून पार्थ त्याची सदोदित गंध-पुष्पांनीं पूजा करीत असे. धनंजयानें तो अमोघ बाण सोडतांच गांडीवापासून सुटलेला तो शर श्येनपक्ष्याप्रमाणें त्वरेनें गेला व सैंधवाच्या मस्तकाचा छेद करून वर आकाशांत उडाला. तेव्हां त्या पांडुपुत्रानें सिंधुपतीचें तें मस्तक कंदुकाप्रमाणें बाणांनीं वरच्यावर उडवीत नेलें व त्याचवेळीं सहा महारथांशीं युद्धहि केलें. धनंजयाच्या बाणांनीं तें मस्तक उडवीत स्यमंतपंचकाच्या बाहेर नेलें. तेथें एक महदाश्चर्य आमच्या दृष्टीं पडलें.

हे राजन्, त्यावेळीं तुझा संबंधी वृद्धक्षत्रराजा संध्योपासना करीत बसला होता. त्याच्या मांडीवर जयद्रथाचें तें कुंतल व कुंडलें यांनीं शोभणारें मस्तक अर्जुनानें पाडविलें. तथापि तो राजा त्यावेळीं जप करीत बसलेला असल्यामुळें तें त्याच्या लक्षांत आलें नाहीं. जप संपल्यावर तो जेव्हां उठूं लागला, तेव्हां तें मस्तक एकदम भूतलावर पडलें.

याप्रमाणें वृद्धक्षत्राच्या हातून पुत्राचें मस्तक भूमीवर पडतांच त्या राजाचें मस्तकहि शतधा विदीर्ण झालें. हा चमत्कार पाहून सर्व सैन्यें विस्मित झालीं व त्यांनीं कृष्णार्जुनांची प्रशंसा केली.

हे भरतश्रेष्ठा, किरीटीनें सिंधुराजाचा वध केल्यानंतर वासुदेवानें अंधकाराचा नाश केला. तेव्हां तुझे पुत्र व त्याचे अनुयायी यांना ती कृष्णानें पसरलेली माया होती, हें कळून आलें, पण तें सर्व मागाहून त्यांच्या लक्षांत आलें.

हे नृपश्रेष्ठा, याप्रमाणें अमिततेजस्वी पार्थानें तुझ्या आठ अक्षौहिणी सैन्याचा संहार करून तुझ्या जामात्याचा वध केला. जयद्रथाचें निधन दृष्टीं पडतांच तुझे सर्व पुत्र दुःखाश्रु ढाळूं लागले. जयद्रथ हत झाल्याचें पहातांच कृष्णार्जुनांनीं आपले शंख वाजविले. भीम, सात्यकि, युधामन्यु व उत्तमौजा यांनींहि पृथक् पृथक् शंखनाद केला. तो प्रचंड ध्वनि ऐकतांच युधिष्ठिरानें महात्म्या फाल्गुनानें जयद्रथाचा वध केला असावा, हें जाणलें व त्यानें वाद्यांच्या घोषानें आपल्या योद्ध्यांना हर्षित केलें.

नंतर तो धर्मराज युद्धेच्छेनें द्रोणाचार्याकडे वळला व सूर्य अस्तास जात असतां त्यांचा घोर संग्राम प्रवृत्त झाला. सैंधव वध पावल्यामुळें सर्व योद्धे निकरानें युद्ध करूं लागले. जयोन्मदानें पांडव वीर तुझ्या योद्ध्यांवर तुटून पडले व द्रोणाचार्यांशीं युद्ध करूं लागले. अर्जुनहि सैंधवाचा वध केल्यानंतर तुझ्या इतर योद्ध्यांवर चालून गेला. इंद्र जसा दैत्यांस पळवून लावतो, किंवा सूर्य उदय पावतांच अंधकाराचा अनायासानें नाश करितो, तद्वत् त्या किरीटमालीनें आपली प्रतिज्ञा पूर्ण करून तुझ्या योद्ध्यांचा विध्वंस केला. ७. ५. १४६.

अध्याय १४७ वा.

[१ कृपाचार्याची मूर्च्छा. २ अर्जुनाचा शोक. ३ कर्ण-सात्यकियुद्ध.]

(१) धृतराष्ट्र—संजया, सव्यसाचीनें सैंधवाचा वध केला असतां माझ्या योद्ध्यांनीं काय केलें, तें मला सांग.

संजय—हे भारता, रणांत अर्जुनानें सैंधवाला हत केल्याचें पाहून कृपाचार्य क्रोधसंतप्त झाला व अर्जुनावर शरवृष्टि करूं लागला. रथस्थ अश्वत्थामाहि पार्थावर धांवला. ते दोघे रथिश्रेष्ठ दोहोंबाजूंनीं अर्जुनावर तीक्ष्ण बाण सोडूं लागले. त्यावेळीं त्या शराघातांनीं पार्थ अतिशय पीडित झाला तथापि कृपाचार्य गुरु व अश्वत्थामा गुरुपुत्र यांच्या वधाची इच्छा न करणाऱ्या धनंजयानें त्या पूज्यांचा सन्मानच केला. त्यानें अश्वत्थाम्याच्या व कृपाचार्यांच्या अस्त्रांचें प्रत्यस्त्रांनीं निवारण केलें व मंदगतीनें त्यांच्यावर बाण सोडिले. तथापि पार्थाच्या त्या बाणांनीं कृपाचार्य विह्वल झाला आणि पार्थशरांनीं पीडित झालेला शारद्वत रथांतच मूर्च्छित होऊन पडला.

त्यावेळीं त्या शरपीडित कृपाचार्याला पाहून 'आपला स्वामी मरण पावला' असें समजून त्याच्या सारथ्यानें रथ दूर नेला. कृपाचार्यांचा युद्धांत पराभव झालेला पाहून अश्वत्थामाहि अर्जुनाला सोडून दुसरीकडे निघून गेला.

(२) हे महाराज, कृपाचार्य आपल्या बाणांनीं विद्ध होऊन मूर्च्छित होऊन पडला, हें पहातांच पार्थाला अत्यंत विषाद झाला. त्याचें मुख अश्रूंनीं भिजून गेलें. तो शोकाकूल होऊन असें दीनवचन बोलला—

अर्जुन—महाप्राज्ञ विदुरानें या सर्व गुरुद्रोहादिकांचें भवितव्य जाणलें होतें. म्हणूनच त्यानें हा कुलघ्न पापी दुर्योधन जन्म पावतांच धृतराष्ट्राला सांगितलें कीं, या कुलक्षय करणाऱ्या पुत्रास परलोकीं पाठवून दे. सत्यप्रतिज्ञ विदुराच्या त्या वचनाचा आतां प्रत्यय येत आहे.

या दुरात्म्या दुर्योधनामुळेंच मला आज पूज्य भीष्माचार्याला शरपंजरीं पडलेलें पहावें लागत आहे. धिक्कार असो या क्षात्रधर्माला व बल-पौरुषाला ! अरे अरे, माझ्यासारखा ब्राह्मणद्रोही–विशेषतः आचार्याशीं द्रोह करणारा अन्य कोणी असेल काय ! हा कृपाचार्य ऋषिपुत्र असून माझा आचार्य आहे ! द्रोणाचार्यांचा परम सखा आहे ! ! पण असें असतांहि आज त्याला माझ्या शरांनीं विह्वल होऊन रथांत निजावें लागलें ना ?

त्या गुरूला पीडा देण्याची माझी इच्छा नव्हती; तरी माझ्या शरांनीं तो अतिशय व्यथित झाला. रथोपस्थावर पडलेल्या या आचार्याला पाहून माझे प्राण व्याकुल होत आहेत. मी अगोदरच पुत्रशोकानें संतप्त झालों आहें. त्यांत शत्रूंच्या शरांनीं मला अधिकच संत्रस्त केलें. अशा मनःस्थितींत कृपाचार्यांची ही दुरवस्था मला पुत्रवधाहूनहि अधिक दुःख देत आहे.

हे कृष्णा, रथांत निश्चेष्ट होऊन पडलेल्या या कृपाचार्यांकडे पहा! जे श्रेष्ठ पुरुष गुरूपासून विद्या संपादन करून त्याच्या कामना पूर्ण करितात, ते देवत्वाला प्राप्त होतात आणि जे दुराचरणी नराधम गुरूपाशीं अध्ययन करून त्याच्याच जीवावर उठतात ते नरकाला जातात. तस्मात् हे माधवा! आज मीं शरवृष्टीनें कृपाचार्यांस रथांत पाडून नरकाचेंच साधन केलें आहे.

पूर्वी अस्त्रप्रदानाच्या वेळीं कृपाचार्य मला म्हणाला होता कीं, बा पार्था, गुरूवर कदापि प्रहार करूं नको. पण आज युद्धामध्यें मीं त्या महात्म्या आचार्यांवर शरवर्षाव करून त्याच्या आज्ञेचें उल्लंघन केलें. युद्धपराङ्मुख न होणाऱ्या त्या पूज्य गौतमाला नमस्कार असो व त्या साधूवर प्रहार करणाऱ्या मला धिक्कार असो!

(३) संजय—हे प्रभो, याप्रमाणें सव्यसाची विलाप करीत असतां सैंधवाच्या वधानें क्रुद्ध झालेला कर्ण त्यावर धांवून आला. कर्ण अर्जुनाच्या रथावर चालून येत आहे, हें पहातांच युधामन्यु, उत्तमौजा व सात्यकि हेहि त्याच्या साह्यार्थ धांवले.

राधेय येत आहे हें पाहून पार्थ देवकीपुत्राला म्हणाला—"कृष्णा, हा कर्ण सात्यकीच्या रथावर चालून जात आहे. रणांगणांत भूरिश्रव्याचा झालेला वध त्याला सहन झाला नसावा. तो जिकडे जात आहे, तिकडेच रथ ने. म्हणजे हा कर्ण सात्यकीला सौमदत्तीच्या भेटीला पाठवूं शकणार नाहीं. त्याच्या रथाकडे अश्वांना प्रेरणा कर."

अर्जुनाचें हें वचन ऐकून जनार्दनानें त्याला समयोचित उत्तर दिलें—"हे पार्था, एकटा सात्यकि कर्णाला अजेय आहे. त्यांत आणखी द्रुपदपुत्र त्याचे साह्यकर्ते असल्यावर मग तर काय सांगावें! शिवाय पार्था, सांप्रत तुझा कर्णाशीं संग्राम होणें इष्ट नाहीं. त्या वैकर्तनापाशीं उग्र वासवी शक्ति आहे, ती महोल्केसारखी प्रज्वलित आहे. कर्णानें तिचें पूजन करून ती तुझ्यासाठीं

ठेवलेली आहे. यास्तव कर्णाला सात्वताकडे जाऊं दे. या दुरात्म्याचा काल मला ठाऊक आहे. तो समय प्राप्त झाला म्हणजे मी तुला सांगेन. त्यावेळीं तूं तीक्ष्ण शरांनीं त्याला भूतलावर पाडीव.

धृतराष्ट्र—संजया, भूरिश्रवा पडल्यानंतर व जयद्रथाचा वध झाल्यावर कर्ण व सात्यकि यांचा जो संग्राम झाला त्याचा वृत्तान्त मला सांग. विरथ झालेला सात्यकि व त्याचे दोघे चक्ररक्षक पांचालपुत्र कोणाच्या रथावर आरूढ झाले ?

संजय—राजा, ठीक आहे. त्या महायुद्धांत जसें वृत्त घडलें, तसेंच मी तें तुला कथन करतों. तूं स्थिर चित्तानें आपल्या दुराचरणाचा परिणाम श्रवण कर. हे प्रभो, सौमदत्ति उद्यां सात्यकीचा पराभव करणार, हें कृष्णानें आद-ल्याच दिवशीं जाणलें होतें. कारण तो जनार्दन भूत-भविष्यद्वेत्ता आहे. त्यामुळें श्रीकृष्णानें मनांत विचार केला व आपल्या दारुकाला हांक मारून 'उद्यां प्रातःकालींच माझा रथ सज्ज करून ठेव' अशी आज्ञा केली होती.

राजा धृतराष्ट्रा, देव, गंधर्व, यक्ष, उरग, राक्षस, किंवा मानव यांतील कोणीहि कृष्णार्जुनांस जिंकण्यास समर्थ नाहींत. पितामहादि देव व सिद्ध त्यांचा पराक्रम जाणतात. त्यांचा अतुल प्रभाव आणि युद्धाचा वृत्तान्त सांगतों, तो श्रवण कर.

विरथ झालेल्या सात्यकीवर कर्ण धांवून येत आहे, हें पाहून माधवानें मोठ्यानें शंख वाजविला. तो ध्वनि कानीं पडतांच दारुकानें तो आपल्यालाच संदेश आहे, हें जाणलें आणि आपला सुवर्णध्वजानें शोभणारा रथ त्याच्याकडे नेला. तेव्हां सात्यकि केशवाच्या अनुज्ञेनें त्या अग्नितुल्य देदीप्यमान रथावर आरूढ झाला. त्या रथाला शैब्य, सुग्रीव, मेघपुष्प व बलाहक हे इच्छागामी वेगवान् अश्व जोडलेले होते. त्या विमानप्रतिम रथांत बसून तो शैनेय शरांचा वर्षाव करीत कर्णावर धांवला. तेव्हां उत्तमौजा व युधामन्यु हेहि दोघे चक्र-रक्षक अर्जुनाचा रथ सोडून कर्णाच्या रथाकडे वळले.

हे महाराज, त्यावेळीं कर्ण व सात्यकि यांचें जें युद्ध झालें, तशाप्रकारचें युद्ध पूर्वी देव, गंधर्व, असुर किंवा राक्षस यांचें कधीं पृथ्वीवर किंवा स्वर्गांतहि झालें नव्हतें. त्यांचा पराक्रम पाहून विस्मय पावलेलें चतुरंग सैन्य स्वस्थ उभें राहिलें. त्यांतील सर्व योद्धे त्या नरश्रेष्ठांचें युद्ध व दारुकाचें सारथ्य उत्सुकतेनें

पाहूं लागले. विविध मंडलें घेऊन रथ चालविण्याचें त्याचें कौशल्य पाहून अंतरिक्षांत जमलेले देव, दानव व गंधर्व त्याची प्रशंसा करूं लागले आणि कर्ण-सात्यकींचा तो संग्राम दक्षतेनें पाहूं लागले.

हे राजेंद्रा, ते दोघेहि बलाढ्य योद्धे आपापल्या मित्रांसाठीं पराक्रम करीत होते. भूरिश्रवा व जलसंध यांचा वध सहन न झाल्यामुळें कर्णानें सात्यकीस बाणवृष्टीनें झांकून टाकिलें. शोकाकुल झालेला तो राधेय क्रुद्ध सर्पाप्रमाणें उष्ण निःश्वास टाकीत जणुंकाय त्याला दग्धच करीत पुनः पुनः सात्यकीवर धांवून जात होता. कर्ण अतिशय क्रोधसंतप्त झाला आहे, हें पाहून सात्यकिहि मोठ्या वेगानें त्याच्यावर चालून गेला.

ते दोघे अतुल पराक्रमी नरव्याघ्र एकमेकांवर प्रहार करूं लागले. सात्यकीनें सर्व पारसव शरांनीं कर्णाला पुनः विद्ध केलें. एका तीक्ष्ण बाणानें त्याच्या सारथ्याला रथनीडावरून खालीं पाडविलें, त्याच्या चारी अश्वांचा वध केला, त्याचा ध्वज तोडून टाकिला व रथ भग्न करून त्याचे सहस्रावधि तुकडे केले. याप्रमाणें दुर्योधनासमक्ष त्याला विरथ केलें.

कर्ण विरथ झालेला पहातांच कर्णाचा पुत्र वृषसेन, मद्राधिप शल्य व अश्वत्थामा यांनीं शैनेयाला चोहोंबाजूंनीं वेढून टाकिलें. तेव्हां भ्रांत झालेल्या इतर सैन्याला काय करावें, हें कळेनासें झालें.

सात्यकीनें कर्णाला विरथ केलेलें पाहून सर्वत्र हाहाकार उडाला. इतक्यांत कर्णहि आपल्या उपकारकर्त्या दुर्योधनाच्या रथावर चढला. तुझ्या पुत्राशीं त्याची बाळपणापासून मैत्री होती. त्यानें राज्यप्रदानाच्या वेळीं केलेली प्रतिज्ञा स्मरून दीर्घ निःश्वास सोडीत तुझ्या पुत्राच्या रथाचा आश्रय केला.

हे पार्थिवा, याप्रमाणें सात्यकीनें कर्णाला विरथ केलें व तुझ्या दुःशासनादि पुत्रांना शराघातांनीं विह्वल केलें. तथापि भीमाच्या प्रतिज्ञेचें रक्षण करण्यासाठीं त्या निग्रही वीरानें त्यांचे प्राण हरण केले नाहींत. अनुद्यूतप्रसंगीं भीमानें तुझ्या पुत्रांच्या वधाची व अर्जुनानें कर्णवधाची प्रतिज्ञा केली होती.

कर्णप्रभृति महारथांनीं सात्यकीच्या वधाचा यत्न केला, पण तें दुष्कर कर्म त्यांना साधलें नाहीं. परलोक व धर्मराजाची प्रीति संपादन करण्याच्या

इच्छेनें एकट्या सात्यकीनें अश्वत्थामा, कृतवर्मा, इतर महारथ व श्रेष्ठ क्षत्रिय या सर्वांस एका धनुष्यानें जिंकिलें. हे राजा, त्या परंतप सात्यकीचा पराक्रम उभय कृष्णांच्या सदृश आहे. त्यानें हंसतच तुझ्या सर्व सैन्यांना जिंकलें. या भूलोकीं एक कृष्ण, दुसरा पार्थ व तिसरा सात्यकि हे तीनच धनुर्धर आहेत. त्यांच्यातुल्य चवथा वीर नाहीं.

धृतराष्ट्र—संजया, रणामध्यें वासुदेवाच्या अजेय रथावर आरूढ झालेल्या व वासुदेवतुल्य पराक्रमी असलेल्या सात्यकीनें कर्णाला विरथ केलें. पण ज्याचा सारथि दारुक आहे, अशा शैनेयाला आपल्या बाहुबलाचा दर्प होता. त्यालाहि दुसऱ्या रथावर आरूढ व्हावें लागलें काय ! सात्यकि शत्रूला असह्य झाला असावा, असें मला वाटतें. संजया, तूं वर्णनकुशल आहेस, यास्तव मला तो सर्व वृत्तांत कथन कर.

संजय—हे राजन्, तेथें घडलेला सर्व वृत्तान्त सांगतों ऐक. दारुकाच्या अनुजानें उत्कृष्ट प्रकारें सज्ज केलेला दुसरा रथ तेथें आणला. त्या रथावर आरूढ होऊन सात्यकि तुझ्या सैन्यावर धांवला आणि दारुकहि स्वेच्छेनेंच केशवाच्या समीप गेला. इतक्यांत कर्णालाहि तुझ्या पक्षांतील लोकांनीं सुसज्ज रथ आणून दिला. तो रथ कुशल सारथ्यानें युक्त होता. त्यावर आरूढ होऊन कर्णानें शत्रूवर चाल केली.

हे महाराज, तूं विचारलेला सर्व वृत्तान्त मीं तुला सांगितला. आतां तुझ्याच अपनयामुळें केवढा क्षय झाला, तो सांगतों ऐक. भीमसेनानें तुझ्या विचित्र-योधी दुर्मुख पुत्रापासून आरंभ करून आतांपर्यंत एकतीस पुत्रांचा वध केला. अर्जुनानें भीष्मापासून व सात्यकीनें भगदत्तापासून आरंभ करून सहस्रावधि वीरांना गतप्राण केलें. तुझ्या दुर्मन्त्रित्वामुळें हा सर्व संहार झाला. ७. ५. १४७.

अध्याय १४८ वा.

[१ भीमार्जुनसंवाद. २ कर्णाची निर्भर्त्सना. ३ अर्जुनाचें अभिनंदन. ४ समर-भूमीचें वर्णन.]

(१) धृतराष्ट्र—संजया, माझे पुत्र व पांडव यांच्या योद्ध्यांचा असा क्षय होत असतां भीमसेनानें काय केलें ? तें मला तत्त्वतः ऐकूं दे.

संजय—राजा, भीम विरथ झाला असतां कर्णानें त्याच्यावर जे वाक्प्रहार केले, ते मीं तुला सांगितलेच आहेत. त्याचे ते कठोर शब्दप्रहार अमर्षी वृकोदराला सहन झाले नाहींत. तो क्रोधसंतप्त होऊन अर्जुनाला म्हणाला—"हे धनंजया, तुझ्या समक्ष कर्ण मला कशीं दुरुत्तरें बोलला तीं तूं ऐकलींच आहेस. 'मूढ, औदरिक, तूबरक, अकृतास्त्रज्ञ' इत्यादि सर्व दुर्वचनांनीं त्यानें मला संबोधिलें. 'तूं संग्रामकातर बाल आहेस. तूं युद्ध करूं नको.' असें पुनः पुनः बोलून त्यानें माझा उपमर्द केला आहे. जो कोणी माझी अशी निंदा करील तो मला वध्य होईल, अशी तुझ्याच बरोबर मींहि प्रतिज्ञा केली आहे. तिचें मला अवश्य पालन केलेंच पाहिजे. यास्तव हे महाबाहो, माझ्या या वचनाचें स्मरण ठेवून तें सत्य होईल, अशी योजना कर."

(२) अमित पराक्रमी भीमसेनाचें तें भाषण ऐकून पार्थ पुढें सरसावला व कर्णास म्हणाला—हे आत्मश्लाघा करणाऱ्या सूतपुत्रा कर्णा, तुझी दृष्टि मिथ्या आहे. तूं अधर्मबुद्धीचा आहेस. मी तुला आतां जें सांगणार आहें तें लक्षपूर्वक ऐक.

हे राधेया, युद्धामध्यें शूरांना जय व पराजय हे द्विविध परिणाम प्राप्त होत असतातच. युद्धांत साक्षात् वासवाचाहि जयापजय अनित्य असतो. त्या देवेंद्राचाहि नित्य जयच होत असतो, असें निश्चित नाहीं, मग मानवांची काय कथा? अरे, सात्यकीनें तुला विरथ करून तुझीं गात्रें विकल करून टाकिलीं होतीं. त्यावेळीं त्याच्या हातून तूं मृत्युमुखींच पडला असतास, पण तूं मलाच वध्य आहेस, हें जाणून त्यानें तुला जिवंत सोडून दिलें.

आतां महाबलाढ्य भीमसेन युद्ध करीत असतां तूं यदृच्छेनें कसें तरी त्याला विरथ करून दुर्वचनें बोललास हा खरोखर अधर्म होय. तुझें हें वर्तन अनार्य माणसालाच शोभण्यासारखें आहे. शूर नरश्रेष्ठ शत्रूला जिंकून कदापि आत्मश्लाघा करीत नाहींत, त्याला दुर्वचनें ऐकवीत नाहींत किंवा वृथा वल्गना करून दुसऱ्याची निंदाहि करीत नाहींत.

हे मूढ सूतजा, तुझी बुद्धि अपरिपक्व आहे, म्हणून तूं असा प्राकृताप्रमाणें वल्गना करून अवाच्य शब्द बोलत आहेस. आर्यव्रतांत स्थित होऊन युद्ध करणाऱ्या भीमसेनाला तूं जीं अप्रिय वचनें ऐकविलींस तें योग्य केलें नाहींस.

सर्व सैन्यें, श्रीकृष्ण व मी पहात असतां, आमच्या समक्ष शूर भीमसेनानें तुला कितीदा तरी विरथ केलें आहे. तथापि त्यानें तुझी यत्किंचित्‌हि निर्भर्त्सना केलेली नाहीं.

ज्याअर्थी तूं वृकोदराला कठोर वचनें ऐकविलींस आणि तुम्हीं सर्वांनीं मिळून माझ्या सौभद्राचा माझ्या परोक्ष वध केलात, त्याअर्थी आतां तूं त्या सर्व अन्यायाचें फल भोग. हे दुर्मते, तूं आत्मनाशार्थच अभिमन्यूचें धनुष्य तोडलेंस. मूढा, मी तुझे भृत्य, पुत्र व बांधव यांसह तुझा वध करीन. तूं आतां महत्संकटांत सांपडला आहेस, यास्तव तूं आपलीं सर्व कार्यें उरकून घे. मी तुझ्या समक्ष वृषसेनाचा वध करीन. दुसरेहि जे नृपति माझ्या संमुख येतील, त्यांचाहि संहार करीन. मी प्रतिज्ञापूर्वक शस्त्र हातीं घेत आहें, पहा. तूं अविचारी व अहंमन्य आहेस. पण तो मंदमति दुर्योधन तुला रणांमध्यें मृत होऊन पडलेला पाहून अतिशय शोकसंतप्त होईल.

संजय—हे महाराज, याप्रमाणें अर्जुनानें कर्णपुत्र वृषसेनाच्या वधाची प्रतिज्ञा केली असतां सर्व रथिश्रेष्ठांत फार मोठा कोलाहल झाला. याप्रमाणें सर्व योद्धयांना व्याकुल करणाऱ्या त्या संग्रामांत महद्भय उपस्थित झालें असतां सहस्ररश्मि अस्ताचलीं गेला.

(३) हे प्रभो, नंतर, प्रतिज्ञेंतून पार पडलेला पार्थ संग्रामाच्या शिरोभागीं स्थित असतां हृषीकेशानें त्याला आलिंगन देऊन म्हटलें—"हे जिष्णो, तूं दुष्कर प्रतिज्ञेंतून पार पडलास हें महद्भाग्य होय. पापी वृद्धक्षत्रहि पुत्रासह नाश पावला, हेंहि मोठें सुदैवच होय. हे भारता, सुयोधनाच्या या प्रचंड सेनेपुढें देवसेनाहि क्षय पावेल. या सैन्याशीं संग्राम करण्यास तुझ्या वांचून अन्य धनुर्धर समर्थ होणार नाहीं. दुर्योधनाच्या पक्षांत त्वत्तुल्य किंबहुना तुजहूनहि अधिक पराक्रमी असलेले अनेक भूपाल एकत्र जमले आहेत. पण तेहि कवचें चढवून सज्ज झालेले योद्धे तुझ्या पुढें आल्यावर जिवंत परत फिरणार नाहींत. तुझा पराक्रम साक्षात् रुद्र, इंद्र, किंवा यम यांच्या तुल्य आहे. तूं एकट्यानें आज रणांत जो पराक्रम दाखविलास, तसा पराक्रम करण्यास अन्य कोणीहि समर्थ नाहीं. धनंजया, तूं जेव्हां दुरात्म्या कर्णाचा त्याच्या अनुयायांसह निःपात करशील व शत्रूला जिंकशील, त्यावेळींहि मी तुझी अशीच प्रशंसा करीन."

अर्जुन—हे माधवा, केवल तुझ्या प्रसादामुळेंच मी या देवांनाहि दुस्तर अशा प्रतिज्ञेंतून पार पडलों. हे केशवा, तूं रक्षक असल्यावर जय मिळाल्यास कांहीं आश्चर्य नाहीं. तुझ्या प्रसादानेंच युधिष्ठिरास ही समग्र पृथ्वी प्राप्त होईल. हे वार्ष्णेया, हा तुझाच प्रभाव आहे व हा विजयहि तुझाच आहे. हे प्रभो, तूंच आमची नित्य वृद्धि करीत असतोस.

(४) पार्थ असें बोलला असतां कृष्णानें अश्वांना प्रेरणा करून त्यांना सावकाश चालविलें व ती विस्तीर्ण भयानक रणभूमि पार्थास दाखवीत म्हटलें—" हे अर्जुना, तुझ्या शरांनीं हत होऊन पडलेले हे नृपाल पहा. ते सर्व युद्धांत विजयी होऊन महद्यशाची इच्छा करणारे बलाढ्य वीर होते. त्यांचीं शस्त्रें व भूषणें इतस्ततः पसरलीं आहेत. कांहीं योद्धे मर्मस्थानें छिन्न-भिन्न होऊन विकल होऊन पडले आहेत. येथें कांहीं क्षत्रिय गतप्राण होऊन पडले आहेत व कित्येक मरणोन्मुख होऊन अद्यापि प्राण धारण करीत आहेत. तथापि त्या सर्वांच्या चर्येवर विलक्षण तेज झळकत असल्यामुळें मृत झालेले नराधिपहि सजीव असल्याप्रमाणेंच भासत आहेत.

त्याचप्रमाणें या सर्व योद्ध्यांचे विविध प्रकारचे अलंकार, भूषणें व नाना-विध शस्त्रें या रणांगणांत सर्वत्र इतस्ततः कशीं पसरलीं आहेत, पहा. शरत्कालांतील ग्रहांनीं शोभणाऱ्या नभोमंडलाप्रमाणें ही रणभूमि भासत आहे. पार्था, भूमीसाठींच भूपति प्राणत्याग करून भूतलावर पडले आहेत. ते जणुंकाय प्रिय कांतेप्रमाणें या पृथ्वीला आपल्या अंगांनीं आच्छादित करून येथें शयन करीत आहेत.

अर्जुना, हे ऐरावततुल्य प्रचंड गज पहा. त्यांच्या शरीरगतक्षतांतून अद्यापि रक्ताचे प्रवाह चालले आहेत. जणुंकाय हे पर्वत आपल्या दरीमुखांतून गेरूनें लाल झालेलें जलच सोडीत आहेत. हे गंधर्वनगरीच्या आकाराचे रथ पहा. त्यांचे अश्व, सारथि व स्वामी हत होऊन ते ध्वज, कूबर व रथनीड यांसह भग्न होऊन पडले आहेत. हे मृत अश्व विमानासारखे भासत आहेत. हे सर्व पदाति रक्तानें माखले आहेत व भूमीला आलिंगन देऊन शयन करीत आहेत. त्यांच्या हातां-तील धनुष्यें व ढाली तशाच दिसत आहेत.

हे महाबाहो, तुझ्या शरांनीं ज्यांचीं शरीरें विदीर्ण झालीं, त्या योद्ध्यांकडे पहा. तूं ज्यांचा संहार केलास, ते गज, रथ व अश्व यांनीं हें रणांगण व्यापून

टाकिलें आहे. रक्त, मेद व मांस यांचा कर्दम झाला आहे. हें भीषण दृश्य निशाचर, गोमायु, वृक, श्वान इत्यादि मांसभक्षक प्राण्यांस आनंद देत आहे. या दुष्प्रेक्ष्य रणांगणाचें एकवार निरीक्षण कर. समरांगणांत यशोवृद्धि करणारें हें दुष्कर कर्म एका तुलाच शक्य आहे. किंवा दैत्यदानवांचा संहार करणाऱ्या इंद्रालाच तें सामर्थ्य आहे. तुम्हां दोघां शिवाय अन्य कोणीहि असा पराक्रम करण्यास समर्थ नाहीं."

संजय—याप्रमाणें कृष्ण पार्थाला रणभूमि दाखवीत असतां हृष्ट झालेले त्याचे आप्तजन त्याला येऊन भेटले. त्यावेळीं त्यानें पांचजन्य शंख मोठ्यानें वाजविला. जनार्दन पार्थाला रणभूमीवरील दृश्य दाखवीत अजातशत्रु युधिष्ठिराच्या समीप येऊन पोंचला व त्यानें त्याला जयद्रथवधाचें वृत्त निवेदन केलें. ७. ५. १४८.

अध्याय १४९ वा.

[१ युधिष्ठिराचा हर्ष. २. श्रीकृष्णाचें स्तवन.]

(१) संजय—हे महाराज, पार्थानें सैंधवाचा वध केल्यामुळें हृष्ट झालेल्या कृष्णानें धर्मपुत्र युधिष्ठिराच्या समीप जाऊन त्याला वंदन केलें व म्हटलें—" हे राजेंद्रा, तुझ्या शत्रूचा वध झाला. तुझें यश वृद्धिंगत झालें, हें मोठें भाग्य होय. तुझा अनुज आपल्या प्रतिज्ञेंतून पार पडला ही केवळ्या आनंदाची गोष्ट आहे."

कृष्णाचें हें वचन कानीं पडतांच धर्मराजानें हर्षभरानें रथांतून उडी टाकिली. त्याचे नेत्र आनंदाश्रूंनीं भरून आले व त्यानें कृष्णार्जुनांस मोठ्या प्रेमानें गाढ आलिंगन दिलें. नंतर त्यानें आपलें कमलासारखें प्रफुल्ल वदन हातानें पुसलें व कृष्णार्जुनांस म्हटलें—" हे कमलनयना, तुझ्या मुखानें ही प्रिय वार्ता ऐकून मला अतिशय आनंद वाटला. समुद्रांत पोहणारा मनुष्य जसा जलांत निमग्न होतो, तसा मी हर्षसागरांत मग्न झालों आहें. हे कृष्णा, बुद्धिमान् पार्थानें हें अत्यंत अद्भुत कर्म केलें. दैवयोगानें तुम्हीं दोघांहि महारथांनीं हा प्रचंड भार आपल्या शिरावरून उतरलात.

(२) खरोखर, त्या अधम सैंधवाचा वध झाला, हें फार उत्तम झालें. तूं संरक्षण केल्यामुळेंच अर्जुनाच्या हातून जयद्रथाचा वध झाला. तुझा आश्रय

असलेल्या आम्हांला कोणतेंच कार्य अशक्य नाहीं. हे गोविंदा, तूं सर्व लोकांचा गुरु आहेस. तूं ज्यांचा नाथ आहेस, त्यांना या त्रैलोक्यांत कोणतीच गोष्ट दुष्कर नाहीं. तुझ्या प्रसादानेंच आम्ही शत्रूला जिंकूं. आमचें प्रिय व हित करण्यांत तूं सर्वदा तत्पर आहेस. दैत्यवधप्रसंगीं देवांनीं जसा इंद्राचा आश्रय केला, त्याचप्रमाणें तुझ्या आश्रयानें आम्हीं शस्त्र हातीं घेतलें.

हे जनार्दना, जयद्रथाचा वध देवांनाहि असंभाव्य होता, तें दुसाध्य कर्म फाल्गुन केवल तुझ्या बुद्धिबलाचा आश्रय केल्यानें करूं शकला. हे कृष्णा, मी बालपणापासून तुझीं अमानुष व दिव्य कर्में ऐकत आलों आहें आणि तेव्हांपासूनच 'आपले शत्रु हत होऊन ही पृथ्वी आपल्याला प्राप्तच झाली आहे' असें मी समजत आहें.

हे अरिसूदना, तुझ्याच प्रसादानें इंद्राला पराक्रम प्राप्त झाला व त्याच्या प्रभावानें तो सहस्रावधि दैत्यांचा संहार करून सुरेशत्व पावला. तुझ्याच प्रसादानें हें स्थावर-जंगमात्मक जगत् स्वमार्गांत स्थित होऊन जप-होमादि कर्में करीत असतें. हे नरोत्तमा, पूर्वीं हें समग्र जगत् एकार्णवानें युक्त व तमोमय होतें, तें तुझ्या केवल दृष्टिक्षेपानें अभिव्यक्त होऊन नाम-रूपास प्राप्त झालें. हे हृषीकेशा, तूं सर्व लोकांचा जनक, परमात्मा व अव्यय आहेस. तुला जे यथार्थ जाणतात, ते कदापि मोह पावत नाहींत.

हे पुरुषोत्तमा, तूं सनातन, परम देवदेवेश्वर आहेस. तुला शरण येणारे कदापि मोहित होत नाहींत. तूं आद्यंतरहित, लोककर्ता व अव्यय आहेस. तुझे भक्त सर्व संकटांना तरून जातात. तूं बुद्धीला अगोचर, नित्यसिद्ध, आदिपुरुष व परम श्रेष्ठ आहेस. तुज परमात्म्याला जे प्राप्त होतात, त्यांना परम ऐश्वर्य मिळत असतें. चारी वेद तुझेंच गायन करितात, वेदांत तुझेंच स्तवन केलें जातें. अशा तुज महात्म्याचा आश्रय करून मी परम ऐश्वर्य भोगीन.

हे प्रभो, तूं मायातीत असून परम ऐश्वर्याचा भोक्ता आहेस. तूं तिर्यगीश व नरेश्वर आहेस. तूं तिर्यग्योनींत व मनुष्ययोनींत जन्म घेऊनहि अविकृत रहातोस, त्या तुज परमात्म्याला नमस्कार असो.

आकाशादि सर्व जड पदार्थांच्या भोक्त्या जीवांना निर्माण करणारा जो नियंता ईश्वर, त्यालाहि तूं स्फूर्ति देतोस म्हणून तुला पुरुषोत्तम म्हणतात. तूं रुद्रादि ईशांचा ईश व राजधर्मांचा अधिपति आहेस. हे प्रभो, तुझा उत्कर्ष

होत जावो. तूं सर्वांची उत्पत्ति व प्रलय करणारा आहेस. हे सर्वात्मन् तूं धनंजयाचा सखा, त्याचा हितकर्ता व दुःखनिवारक आहेस. तुला शरण येणारास सुख प्राप्त होत असतें.

हे अनघा, पुराण ऋषि मार्कंडेय तुझें चरित्र जाणतो. त्यानें मला पूर्वींच तुझें माहात्म्य कथन केलें आहे. त्याचप्रमाणें असित, देवल, महातपस्वी नारद आणि पितामह व्यास यांनीं तुला श्रेष्ठ विधाता म्हटलें आहे. तूं तेज, ब्रह्म, सत्य व महत्तम आहेस. तूंच श्रेय व कीर्ति असून जगाचें आदिकारण आहेस. या स्थावर-जंगम जगताचा तूंच स्रष्टा आहेस. प्रलयकालीं तें तुझ्यामध्येंच लीन होतें. हे जगत्पते, वेदवेत्ते जन तुला धाता, अज व अव्यक्त म्हणतात. तूं भूतात्मा, महात्मा, अनंत, विश्वतोमुख व आदिगुह्य आहेस. तुज जगत्पतीला देवहि जाणत नाहींत.

तूं नारायण, परमात्मा, ज्ञानयोगी व मुमुक्षूंचें आश्रयस्थान आहेस. तुझ्या आदिगुणांची आणि इह व परलोकांतील भूत-भविष्यत्कर्मांची गणना करण्यास कोणीच समर्थ नाहीं. तुझ्यासारखा सर्वगुणसंपन्न सुहृद् आम्हांला लाभला आहे, तस्मात् देवांचें रक्षण करणाऱ्या शक्राप्रमाणें तुला आम्ही सर्वप्रकारें रक्षणीय आहों."

युधिष्ठिरानें याप्रमाणें स्तवन केलें असतां महायशस्वी जनार्दनानें त्याला असें अनुरूप उत्तर दिलें—

श्रीकृष्ण—हे युधिष्ठिरा, तुझें उग्र तप, परम धर्म, साधुत्व आणि सरलत्व या गुणांमुळें पापी जयद्रथाचा नाश झाला. तुझ्या शुभाशीर्वादाच्या बलावरच पार्थ सहस्रावधि योद्ध्यांचा संहार करून जयद्रथाचा वध करूं शकला. कर्तृत्व, बाहुबल, स्थिरबुद्धि, अमोघ बुद्धि व चापल्य यांत धनंजयाच्या तुल्य एकहि वीर नाहीं. तुझ्या अनुज्ञेनेंच आज स्वपराक्रमानें रणांत शत्रुसैन्याचा नाश करून सिंधुराजाचा शिरश्छेद केला.

संजय—हे महाराज, नंतर युधिष्ठिरानें अर्जुनाला आलिंगन दिलें. त्याच्या मुखावरून हात फिरविला व त्याला आश्वासन देत म्हटलें—"बा फाल्गुना, इंद्रासह देवांनाहि असाध्य असें महत्कृत्य आज तूं केलेंस. तूं शत्रूचा वध करून

---

१ येथील पुनरावृत्ति व एकाच अर्थाचीं अनेक विशेषणें गाळलीं आहेत.

आपल्या वरील भार उतरविलास व आपली प्रतिज्ञा सत्य केलीस, ही गोष्ट अतिशय आनंदाची घडली."

याप्रमाणें अर्जुनाला बोलून धर्मराजानें आपला पुण्य-गंधयुक्त हात त्याच्या पाठीवरून फिरविला. तेव्हां ते दोघे महात्मे कृष्णार्जुन धर्मराजाला म्हणाले—"राजा, तुझ्या क्रोधाग्नीनेंच पापी जयद्रथ दग्ध झाला. आम्हांला दुर्योधनाच्या प्रचंड सैन्याचें उल्लंघन करतां आलें. कौरवांचा संहार आजवर झाला, वर्तमान समयीं होत आहे आणि पुढेंहि होईल. तुझ्या क्रोधाग्नीनें ते पूर्वींच हत झाले आहेत. केवल क्रोधयुक्त दृष्टिक्षेपानें नाश करण्यास समर्थ असलेल्या तुला कोपवून तो दुर्मति दुर्योधन आपल्या मित्र-बांधवांसह प्राणांस मुकेल.

हा पितामह भीष्म पूर्वीं देवांसहि अजेय होता, पण तोहि आज केवल तुझ्या कोपानलामुळें शरतल्पावर शयन करीत आहे. तूं ज्यांवर क्रुद्ध होशील ते जरी शत्रूचा वध करणारे असले तरी त्यांना संग्रामांत विजय दुर्लभ आहे. ते निश्चयानें मृत्युवशच होतील. तूं ज्यांवर कोपतोस त्यांचें राज्य, प्राण, संपत्ति, पुत्र व विविध सौख्यें तत्काल नष्ट होतात. तस्मात् नित्य राजधर्मांत तत्पर रहाणारा तूं ज्याअर्थीं कोपला आहेस, त्याअर्थीं कौरव त्यांचे पुत्र, पशु व बांधव यांसह नाश पावलेच आहेत, असें मी समजतों."

संजय—हे महाराज, त्यानंतर शरांनीं विद्ध झालेले दोघे बलाढ्य महारथ भीमसेन व सात्यकि धर्मराजास वंदन करून पांचाल्यासह त्याच्यापुढें भूमीवंर स्थित झाले. ते दोघे हृष्ट झालेले वीर हात जोडून आपल्यापुढें उभे आहेत, हें पाहून युधिष्ठिरानें त्या दोघांचें अभिनंदन केलें व म्हटलें—" हे शूरांनो, तुम्ही हा दुस्तर सैन्यसागर तरून आलांत हें पाहून मला फार संतोष वाटत आहे. द्रोणरूपी ग्राहानें क्षुब्ध केलेल्या व हार्दिक्यरूपी मकरानें व्यापिलेल्या त्या सेनासमुद्राचें उल्लंघन करणें अतिशय दुष्कर कर्म होतें. त्यांतून तुम्हांला पार पडलेलें पाहून मला फार आनंद वाटत आहे. समग्र पृथ्वींतील सर्व पार्थिव जिंकले गेले व तुमचा विजय झाला, हें महद्भाग्य होय. द्रोण व हार्दिक्य यांचा युद्धांत पराभव झाला हा दैवयोगच म्हटला पाहिजे. तुम्हीं दोघां नरश्रेष्ठांनीं रणांत कर्णाचा पराभव केलात व शल्याला युद्धपराङ्मुख व्हावयास लावलेंत, हें ऐकून मी हृष्ट झालों आहें. तुम्ही दोघेहि युद्धविशारद

व अजिंक्य वीर आहांत. माझ्या आज्ञेंत स्थित असलेल्या तुम्हांला अक्षत परत आलेलें मीं पाहिलें, हें माझें भाग्य होय."

राजा, धृतराष्ट्रा, असें बोलून युधिष्ठिरानें युयुधान व भीमसेन या दोघांना आलिंगन दिलें. त्यावेळीं त्याचे नेत्र आनंदाश्रूंनीं भरून आले. त्यानंतर पांडवांचें सर्व सैन्य प्रमुदित झालें व तें मोठ्या उत्साहानें पुनः युद्धाला सज्ज झालें. ७. ५. १४९.

अध्याय १५० वा.

[१ दुर्योधनाचा अनुताप. २ आचार्यास प्रार्थना.]

(१) **संजय**—हे महाराज, जयद्रथ वध पावला असतां दुर्योधन अतिशय शोकाकुल झाला. त्याचें मुख अश्रूंनीं भरून गेलें. तो अत्यंत दीन झाला. शत्रूंना जिंकण्याचा त्याचा उत्साह नाहींसा झाला. तो खिन्न होऊन भग्नदंष्ट्र सर्पाप्रमाणें दीर्घ निःश्वास सोडूं लागला. समग्र पृथ्वीचा अपराधी असलेला तो तुझा पुत्र दुःखार्त झाला. पार्थ, भीम व सात्यकि यांनीं रणांगणांत केलेलें शत्रुसैन्याचें निर्दलन पाहून तो निस्तेज व कृश झाला आणि त्याचे नेत्र दुःखाश्रूंनीं भरून आले.

तो तुझा पुत्र मनांत म्हणाला—खरोखर अर्जुनासारखा योद्धा या समग्र जगतांत नाहीं. द्रोण, कर्ण, अश्वत्थामा किंवा कृपाचार्य हेहि रणांगणांत क्रुद्ध झालेल्या पार्थाच्या पुढें उभे रहाण्यास समर्थ नाहींत. पार्थानें माझ्या सर्व महारथांना जिंकून सैंधवाचा वध केला. पण त्याचें निवारण कोणीहि करूं शकला नाहीं. कौरवांचें महद्बल हत झालें आहे. साक्षात् इंद्रहि त्याचें रक्षण करण्यास समर्थ नाहीं.

ज्यांच्या बाहुबलाचा आश्रय करून आम्ही युद्धांत शस्त्र धरण्यास उद्युक्त झालों, त्यांतील कर्ण पराभव पावला व जयद्रथाचा वध झाला. अच्युत श्रीकृष्णानें शमाची याचना केली असतां ज्याच्या पराक्रमाच्या बलावर मीं त्याला तृणवत् लेखलें, तो कर्णहि या युद्धांत जिंकला जावा ना !

हे राजन्, याप्रमाणें मनांत विचार करून तो अपराधी सुयोधन खिन्न मनानें द्रोणाचार्यांच्या समीप गेला व त्यानें त्यास कौरवांचा क्षय, शत्रूचा विजय व धार्तराष्ट्रांचा पराभव कथन केला.

(२) नंतर दुर्योधन म्हणाला—हे आचार्य, मूर्धाभिषिक्त नृपालांचा हा दारुण संहार पहा. माझे शूर पितामह भीष्म यांच्या प्रमुखत्वाखालीं मीं युद्धास आरंभ केला. पण त्या वंचक शिखंडीनें त्यांचा वध केला. तो आपला मनोरथ पूर्ण करून पांचालांसह सैन्याच्या अग्रभागीं स्थित आहे, पहा.

दुसरा आपला दुर्धर्ष शिष्य जयद्रथ. त्या शूराचाहि सव्यसाचीनें सात अक्षौहिणी सैन्यांसह शिरश्छेद केला. याप्रमाणें आमच्या जयाची इच्छा करणारे आमचे सुहृद् यमलोकीं निघून गेले. त्यांचा मी कसा उपकृत होऊं ! मला ही वसुधा प्राप्त व्हावी, अशी इच्छा करणारे हे सर्व वसुधाधिप गतप्राण होऊन भूमीवर शयन करीत आहेत. अरे अरे, मज नीचासाठीं एवढ्या सर्व मित्रांचा क्षय व्हावा ना ? सहस्र अश्वमेधांनींहि मी या महद्दोषापासून पावन होणें शक्य नाहीं. खरोखर मी लुब्ध, पापी व धर्मद्रोही आहें. माझ्याच दुराचरणामुळें हे सर्व विजयेच्छु वीर यमलोकीं गेले.

मित्रद्रोही व दुर्वृत्त असलेल्या मला पृथ्वीनें या पार्थिवांतच कां बरें स्थल दिलें नाहीं ! पितामह भीष्माचा देह रुधिरानें सिक्त होऊन रणांगणांत भूपालांमध्यें पडला असतां मी त्याचें रक्षण करूं शकलों नाहीं. मज अधार्मिक मित्रद्रोही अनार्याला परलोकीं गेलेला अजेय भीष्म काय म्हणेल !

(२) हे द्रोणाचार्य, जलसंध माझ्यासाठीं स्वतःच्या प्राणांवरहि उदार होऊन युद्ध करीत होता. त्या महाधनुर्धर अलंबुषाचाहि सात्यकीनें वध केला. कांबोज, अलंबुष व दुसरे अनेक सुहृद् निधन पावले असतां, मला तरी आतां जिवंत राहून काय करावयाचें आहे ! रणांतून पराङ्मुख न होणारे अनेक शूर योद्धे माझ्या कार्यार्थ युद्ध करीत असतां व माझ्या शत्रूंना जिंकण्याचा पराकाष्ठेचा यत्न करीत असतां हत होऊन पडले आहेत. यास्तव आज मी बाहुबलानें त्यांच्या ऋणांतून मुक्त होईन व यमुनेच्या जलांत त्यांचें तर्पण करीन.

हे द्विजश्रेष्ठा, आपण सर्व शस्त्रभृतांमध्यें वरिष्ठ अहां. मी आज इष्टापूर्त, पराक्रम व माझे पुत्र यांची शपथ घेऊन सांगतों कीं, मी रणांगणांत सर्व पांचालांसह पांडवांचा वध करून शांत होईन, किंवा त्यांच्या सलोकतेस तरी प्राप्त होईन. माझ्यासाठीं युद्ध करणारे ते पुरुषश्रेष्ठ रणांमध्यें किरीटीच्या हातून वध पावून जेथें गेले आहेत तेथें मीहि जाईन.

आम्हीं योग्य परामर्ष न घेतल्यामुळें आमचे साह्यकर्ते आमच्या श्रेयासाठीं यत्न करीत नाहींत. ते पांडुपुत्रांचें जसें कल्याण इच्छितात, तसें आमच्या

हितार्थ तत्पर नसतात. हे आचार्य, सत्यप्रतिज्ञ भीष्मानें तर आपल्या हाता-नेंच स्वतःचा मृत्यु ओढवून आणला आणि अर्जुन आपला शिष्य असल्यामुळे आपण आमची उपेक्षा करीत अहां ! आपण लक्ष न पुरविल्यामुळेंच आमचे जयेच्छु अनेक वीर मरण पावले. सांप्रत आमच्या जयाची आकांक्षा बाळगणारा एकटा कर्णच मला दिसत आहे.

जो मंदमति मनुष्य योग्य परीक्षा न करतां मित्राची कार्यामध्यें योजना करितो, त्याचें तें कार्य नाश पावतें. हे आचार्य, मी मोहानें लुब्ध झालों. धनलोभानें कुटिल व पापी झालेल्या माझ्या कार्याचीहि माझे मित्र म्हणविणारांनीं अशीच व्यवस्था केली. जयद्रथ, सौमदत्ति, अभीषाह, शूरसेन, शिबि व वसाति हे सर्व मृत झाले आहेत. तस्मात् मीहि मदर्थ प्राणत्याग करणारे ते नरश्रेष्ठ जेथें गेले आहेत, तेथेंच जातों. त्या पुरुषश्रेष्ठांवांचून माझें जीवित व्यर्थ आहे. यास्तव अहो पांडुपुत्रांचे आचार्य, मला अनुज्ञा द्या. ७. ५. १५०.

अध्याय १५१ वा.

[१ द्रोणाचें दुर्योधनाला प्रत्युत्तर. २ अश्वत्थाम्याला संदेश.]

(१) धृतराष्ट्र—बा संजया, सव्यसाचीनें सिंधुराजाचा वध केला व भूरिश्रवाहि निधन पावला, त्यावेळीं तुमची मनःस्थिति काय झाली ? त्याचप्रमाणें कौरवांच्या समुदायांत दुर्योधनानें द्रोणापाशीं अनुतापाचे उद्गार काढले असतां तो आचार्य काय म्हणाला ? तें सर्व मला सांग.

संजय—हे भारता, सैंधव व भूरिश्रवा या दोघांना हत झालेलें पाहून तुझ्या सैन्यांत दुःखोद्गार निघाले. तुझ्या पुत्रांच्या दुष्ट संकेतामुळें सहस्रावधि क्षत्रियश्रेष्ठांचा संहार झाला, हें जाणून कौरवांच्या सैन्यांतील ते सर्व वीर दुर्योधनाचा निषेध करूं लागले.

हे महाराज, इकडे दुर्योधनाचे ते उद्गार ऐकून द्रोण विमनस्क झाला, त्यानें क्षणमात्र विचार केला व तो असें आर्त वचन बोलला—

---

१ यो हि मित्रमविज्ञाय याथातथ्येन मन्दधीः ।
मित्रार्थे योजयत्येनं तस्य सोऽर्थोऽवसीदति ॥

द्रोण—बा दुर्योधना, मला असा वाक्शरांनीं कां बरें टोचीत असतोस ! सव्यसाची अर्जुन युद्धांत अजिंक्य आहे, हें मी तुला नेहमीं सांगत आलों आहें ना ? हा किरीटी रक्षण करीत असल्यामुळेंच शिखंडी भीष्माचा वध करूं शकला. एवढ्यावरूनच तुला अर्जुनाचें सामर्थ्य कळावयास पाहिजे होतें. रणामध्यें देव-दानवांसहि अवध्य असलेला भीष्महि ज्याअर्थी निधन पावला, त्याअर्थी ही सर्व भारतीसेना नष्ट होणार, हें मला त्याच वेळीं कळून चुकलें होतें.

बाबारे, ज्या शूराला आपण त्रिभुवनांतील श्रेष्ठ पुरुष मानीत होतों, तो भीष्महि हत झाल्यावर आतां आपण कोणाचा विश्वास धरावा ! दुर्योधना, शकुनीनें कौरवसभेंत कपटद्यूतप्रसंगीं जे अक्ष टाकले, ते खरोखर अक्ष नसून शत्रूंना ताप देणारे बाणच होते. तेच हे पार्थाचे तीक्ष्ण शर आतां आपला नाश करीत आहेत. द्यूतप्रसंगीं विदुरानें तुला त्या अक्षांचें स्वरूप सांगितलें होतें. तथापि त्यावेळीं तें तुला रुचलें नाहीं. तो विजयी विदुर महात्मा आहे. तो तुझ्या कल्याणार्थ हितवचन सांगत असतां तूं तें ऐकलें नाहींस, त्याच्या उपदेशाचा अनादर केल्यामुळेंच हा दारुण विनाश प्राप्त झाला आहे.

जो मूढ मनुष्य हितचिंतक सुहृदांच्या पथ्यकर वचनाचा अवमान करून स्वमतानेंच वागतो, तो अल्पावधींतच शोचनीय स्थितीला प्राप्त होत असतो[1]. अरे, ती सत्कुलोत्पन्न पांचाली सद्धर्मांचें पालन करणारी आहे. तिचा अपमान करणें सर्वथा अनुचित होतें. तथापि तुम्हीं आमच्या समक्ष तिला राजसभेंत तशाप्रकारें आणलीत. त्या अधर्मांचें हें महत्फल तुला आतां प्राप्त होत आहे.

हे गान्धारेया, तुला इहलोकीं जर हें पापाचें फल मिळालें नसतें, तर परलोकीं याहूनहि अधिक क्लेश भोगावे लागले असते. तूं पांडवांना केवल कपटानें द्यूतांत जिंकलेंस व त्यांना अजिनें पांघरून वनवासाला पाठविलेंस. सदोदित पुत्रधर्मानें वागणाऱ्या पांडवांशीं मजवांचून दुसरा कोणता ब्राह्मण म्हणविणारा मनुष्य द्रोह करील बरें !

---

१ योऽवमन्य वचः पथ्यं सुहृदामाप्तकारिणाम् ।
स्वमतं कुरुते मूढः स शोच्यो न चिरादिव ॥

धृतराष्ट्राच्या संमतीनें तूं व शकुनि अशा दोघांनीं मिळून कौरवसभेंत पांडवांना क्रुद्ध केलें, दुःशासनानें त्यांचा तो क्रोधाग्नि प्रदीप्त केला, कर्णानें तोच संवृद्ध केला आणि तूं विदुरवचनाची उपेक्षा करून पुनः पुनः त्याचीच आवृत्तीनें केलीस. त्याचें हें फल आहे. तुम्हीं सर्वांनीं मोठ्या दक्षतेनें जयद्रथाच्या समीप राहून पार्थाला वेढून टाकिलें होतें. असें असतां तुमचा सर्वांचाच पराभव कसा झाला! तुम्हां सर्वांच्या मध्यभागीं स्थित असतां जयद्रथ कसा हत झाला! कर्ण, कृप, शल्य व अश्वत्थामा हे जिवंत असतां सैंधवाचा वध कसा झाला! युद्ध करणारे सर्व पार्थिव सिंधुराजाच्या रक्षणासाठीं स्वपराक्रमाची पराकाष्ठा करीत असतां तुमच्या सर्वांच्या मध्यभागीं असलेल्या सैंधवाचाच शिरश्छेद कसा झाला!

हे दुर्योधना, 'तूं किंवा विशेषतः मी त्याचें अर्जुनापासून संरक्षण करीन' अशी त्या राजाला फार आशा होती. तथापि फाल्गुनापासून त्याचें रक्षण होऊं शकलें नाहीं. आतां ज्याकरितां जिवंत रहावें असें एकहि कार्य मला दिसत नाहीं. शिखंडीसह सर्व पांचालांचा वध होईपर्यंत मी धृष्टद्युम्नाच्या भयार्णवांत बुडालों आहें. अशावेळीं दुःखानें तप्त झालेल्या मला तूं वारंवार वाक्शल्यानें कां टोचीत आहेस!

हे भारता, अक्लिष्ट कर्मे करणाऱ्या सत्यप्रतिज्ञ भीष्माचा सुवर्णमय ध्वज रणांगणांत प्रकाशत नसतां तूं जयाची आकांक्षा तरी कशी करतोस! महारथांच्या मध्यभागीं स्थित असलेलाहि जयद्रथ हत झाला; भूरिश्रवाहि गतप्राण झाला, तेथें आतां काय अवशिष्ट राहिलें! सिंधुराजाच्या मार्गांत नसलेला दुर्धर्ष कृप जर जिवंत असेल तर मी त्याचा सत्कारच करीन.

हे धार्तराष्ट्रा, भीष्माचार्य दुष्कर कर्मे करणारा असून इंद्रासह सर्व देवांनाहि अवध्य होता. मीं त्या महात्म्यालाहि जेव्हां तूं व तुझा अनुज दुःशासन यांच्या समक्ष हत झालेलें पाहिलें, तेव्हांच ही पृथ्वी तुला प्राप्त होणार नाहीं, हें जाणलें.

हे दुर्योधना, हीं पहा, पांडव-सृंजयांचीं सैन्यें एकत्र जमून मजवर चालून येत आहेत. यास्तव सर्व पांचालांचा निःपात केल्यावांचून मी अंगांतून हें कवच काढणार नाहीं. आज मी तुझ्या हिताचेंच कर्म करीन.

(२) राजा, माझ्या अश्वत्थाम्या पुत्राला सांग कीं, तूं स्वतःच्या जीविताशेनें सोमकांना मोकळे सोडूं नको. तुझ्या पित्यानें उपदेशिलेल्या वचनाचें

पालन कर. आपल्या ठिकाणीं कारुण्य, शांति, सत्य व सरलत्व यांना स्थिर कर. तूं धर्म, अर्थ व काम यांत कुशल आहेस. तथापि धर्म व अर्थ यांना बाध न आणतां नेहमीं धर्मप्रधान कार्येंच करीत जा, असें मी तुला पुनः पुनः सांगत आहें.

आपली दृष्टि व मन यांच्या योगानें विप्रांस संतुष्ट करावें. त्यांचा यथाशक्ति सत्कार करावा. ते अग्नीच्या ज्वालेसारखे आहेत; यास्तव त्यांचें कदापि अप्रिय करूं नये. हे अरिसूदना दुर्योधना, तुझ्या वाक्शरांनीं मी अत्यंत पीडित झालों आहें. यास्तव मी महायुद्धासाठीं या रणांत प्रवेश करीत आहें. तुला सामर्थ्य असलें तर आपल्या सैन्याचें रक्षण कर. हे क्षुब्ध झालेले पांडव व सृंजय रात्रींहि युद्ध करतील.

संजय—हे महाराज, दुर्योधनाला असें बोलून तो तेजस्वी द्रोणाचार्य नक्षत्रांचें तेज क्षीण करणाऱ्या भास्कराप्रमाणें क्षत्रियांच्या तेजाचा लोप करीत पांडव-सृंजयांवर मोठ्या संभ्रमानें चालून गेला. ७. ५. १५१.

अध्याय १५२ वा.

[१ दुर्योधन-कर्णसंवाद. २ पुनर्युद्धारंभ.]

(१) संजय—हे महाराज, याप्रमाणें द्रोणानें प्रेरणा केली असतां क्रोधवश झालेल्या दुर्योधनानें पुनः युद्ध करण्याचें मनांत आणलें. त्यावेळीं तो तुझा पुत्र कर्णाला असें म्हणाला—

दुर्योधन—हे कर्णा, या अर्जुनानें केवल कृष्णाच्या साह्यानें या दुर्भेद्य व्यूहाचा भेद केला. आचार्यांनें रचलेला हा व्यूह देवांनाहि दुर्गम होता. महात्मा द्रोण व तूं जयद्रथाच्या रक्षणासाठीं पराकाष्ठेचा यत्न करीत असतांहि श्रेष्ठ श्रेष्ठ योद्ध्यांच्या समक्ष पार्थानें त्या सैंधवाचा वध केला. हे राधेया, एकट्या सिंहानें जसा वन्य पशूंचा संहार करावा, तसा एकट्या धनंजयानें अनेक प्रमुख पार्थिवांचा निःपात केला, पहा ! महात्म्या द्रोणासह मी भगीरथ यत्न करीत असतांहि त्या इंद्रात्मजानें माझ्या बहुतेक सैन्याचा नाश केला. आतां अगदीं अल्प सैन्य अवशिष्ट राहिलें आहे. बा कर्णा, युद्धामध्यें आचार्य इतके दक्ष असतां अर्जुनानें त्या दुर्भेद्य व्यूहाचा भेद कसा बरें केला ! शेवटीं त्या फाल्गुनानें सैंधवाचा वध करून आपली प्रतिज्ञा पूर्ण केली ना !

हे वैकर्तना, हे सर्व इंद्र त्य पराक्रमी भूपति अर्जुनाच्या शरांनीं हत होऊन येथें पडले आहेत, पहा! आचार्यांच्या दुर्गम व्यूहांत अर्जुनाचा प्रवेश झाला तरी कसा! किंवा तो फाल्गुन महात्म्या द्रोणाचा अतिशय आवडता शिष्य आहे त्यामुळें त्यानेंच युद्ध न करतां पार्थाला मार्ग दिला नसेल ना, असेंहि माझ्या मनांत येतें. परंतप द्रोणानें एकीकडे जयद्रथाला अभय दिलें व दुसरीकडे पार्थाला व्यूहाचें द्वार मुक्त ठेविलें. काय माझें दुर्दैव आहे, पहा! यापेक्षां आचार्यानें सैंधवाला जर आरंभींच घरीं जाण्याची अनुज्ञा दिली असती तर एवढी प्राणहानि तरी झाली नसती! बा कर्णा, जयद्रथ जीविताशेनें स्वगृहीं जाण्यास निघाला असतां द्रोणानें अभय दिल्यामुळें मींच मूढानें त्याला थांबवून घेतलें. आज रणांगणांत भीमसेनाशीं गांठ पडल्यामुळें आम्हां दुरात्म्यांच्या समक्ष माझ्या चित्रसेनादि भ्रात्यांचा वध झाला!

कर्ण—राजा दुर्योधना, आचार्यांस व्यर्थ दोष देऊं नको. तो महात्मा स्वतःच्या प्राणांचा त्याग करून स्वसामर्थ्यानुसार युद्ध करीत आहे. तो वृद्ध द्विज आपल्या शक्तीच्याहि पलीकडे उत्साहानें शत्रूचें निवारण करीत आहे. असें असतां जर श्वेतवाहन पार्थानें व्यूहभेद करून आंत प्रवेश केला; तर त्यांत आचार्यांचा काय दोष आहे.

अर्जुन कर्तृत्ववान्, दक्ष, तरुण, शूर व अस्त्रज्ञ असून त्याचें हस्तलाघव अप्रतिम आहे. आपल्या बाहुबलाचा दर्प बाळगणारा पार्थ अभेद्य कवचानें युक्त आहे. त्यानें कधींहि जीर्ण न होणारें गांडीव धनुष्य धारण केलें आहे. त्याचा वानरध्वजांकित रथ दिव्यास्त्रांनीं संपन्न असून साक्षात् श्रीकृष्ण त्याच्या अश्वांचें नियमन करीत आहे. अशा श्रेष्ठ रथावर आरूढ झालेल्या पार्थानें तीक्ष्ण शरांचा वर्षाव करून जर द्रोणाचें अतिक्रमण केलें तर तें त्याला शोभण्यासारखेंच आहे!

परंतु हे राजन्, आचार्यांची स्थिति याहून विपरीत आहे. द्रोणाचार्य आतां वृद्ध झाला आहे. तो आतां शीघ्रगतीनें गमन करण्यास व शरक्षेपादि हस्तव्यवसाय चपलतेनें करण्यास असमर्थ झाला आहे. त्यामुळें कृष्णसारथि पार्थ त्याचें उल्लंघन करून गेला, यांत द्रोणाचा कांहीं दोष आहे, असें मला वाटत नाहीं. द्रोण जरी अस्त्रवेत्ता आहे, तरी रणांत त्याला पांडव अजेय आहेत, असेंच मी मानतों. याच कारणानें पार्थ त्या द्विजाचें अतिक्रमण करून व्यूहांत प्रवेश करूं शकला.

हे दुर्योधना, पराभव होणें दैवाधीन आहे. त्यांत द्रोणाचा अपराध आहे, असें मी समजत नाहीं. ज्याअर्थी आपण परम यत्न करीत असतांहि सैंधव हत झाला, त्याअर्थी दैवच बलवत्तर आहे, असें मानावें लागतें. अरे, आपण रणांगणांत पराकाष्ठेचा यत्न करीत आहों, पण आमच्या पराक्रमाचा विघात करून दैव आपल्याला मागें ओढीत आहे, पहा ! [1]दुर्दैवग्रस्त पुरुष जें कार्य करीत असतो, तें त्याचें कार्यच दैवाकडून नष्ट केलें जातें. तथापि व्यवसायी पुरुषानें आपलें कर्तव्य सदोदित निःशंकपणें करीत रहावें. त्यांत सिद्धि मिळणें दैवाधीन आहे.

हे भारता, आपण पांडवांची कपटानें वंचना केली, विषप्रयोग केला, त्यांना जतुगृहांत दग्धहि केलें, कपटद्यूतांत त्यांचा पराभव केला, राज-नीतीला दूर सारून त्यांना वनवासाला पाठविलें, तथापि आपण इतक्या दक्षतेनें केलेले ते सर्व प्रयत्न दैवानें निष्फल करून टाकिले. यास्तव दुर्योधना, आतां तूं दैवाचा आश्रय न करतां उद्योगाचें अवलंबन कर. तूं व पांडव यत्न करीत असतां ज्यांचा यत्न बलवत्तर ठरेल ते विजयी होतील. प्रयत्नानें दैवहि अनुकूल होत असतें.

हे वीरा, पांडवांचाच जय व्हावा, असें त्यांनीं बुद्धिपुरःसर कांहीं सुकृत केलें आहे, किंवा तूं आपला पराजय व्हावा, असें कांहीं पातक मूर्खपणानें आचरिलें आहेस, असें मला तर कांहीं वाटत नाहीं. [2]सुकृत किंवा दुष्कृत हें दैवच ठर-वीत असतें. मनुष्य निद्रित असला तरी त्याचें दैव जागृतच असतें. मनुष्याचें पूर्वीचें जें स्वकृत कर्म तेंच दैव होय. यास्तव यत्नानें दैवाचाहि बाध करतां येणें शक्य आहे.

हे कुरूद्वहा दुर्योधना, युद्धाला जेव्हां आरंभ झाला तेव्हां आपल्या-कडे विपुल सैन्यें व अनेक योद्धे होते. पांडवांच्या पक्षांत तेवढे नव्हते

---

१ दैवोपसृष्टः पुरुषो यत्कर्म कुरुते क्वचित् ॥
कृतं कृतं हि तत्कर्म दैवेन विनिपात्यते ॥
यत्कर्तव्यं मनुष्येण व्यवसायवता सदा ।
तत्कार्यमविशङ्केन सिद्धिर्दैवे प्रतिष्ठिता ॥

२ दैवं प्रमाणं सर्वस्य सुकृतस्येतरस्य वा ।
अनन्यकर्म दैवं हि जागर्ति स्वपतामपि ॥

तथापि त्या अल्पसंख्यांकांनींच तुमच्या विपुल सैन्याचा क्षय करून बहुतेक योद्ध्यांचा संहार केला. यावरून इंद्रियांचें अध्यक्षभूत जें विज्ञान—बुद्धिबल तेंच दैव होय, त्यानेंच तुमच्या पक्षांतील वीरांचें शारीरबल जें पौरुष तें नष्ट केलें, असें मला वाटतें.

(२) संजय—हे जनाधिपा धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें कर्ण व दुर्योधन अनेकप्रकारें संभाषण करीत असतां, पांडवांचीं सैन्यें त्यांच्या दृष्टीं पडलीं. तेव्हां ते वीरहि पुढें सरसावले. हे राजा, गज व रथ परस्परांशीं भिडले आणि तुझ्या पक्षांतील वीरांचें व पांडुपुत्रांचें पुनः तुमुल युद्ध प्रवृत्त झालें. ७. ५. १५२.

येथें पांचवें जयद्रथवधपर्व समाप्त झालें.

घटोत्कचवधपर्व ६.

अध्याय १५३ वा

[१ दुर्योधनाचें युधिष्ठिराशीं युद्ध. २ दुर्योधनाची मूर्च्छा.]

(१) संजय—हे राजन्, तुझें तें सज्ज झालेलें गजसैन्य पांडवसैन्यावर चारी बाजूंनीं चालत जाऊन त्याच्याशीं लढलें. पांचाल आणि कौरव हे यमनगरीला जाण्याकरितांच कीं काय, परलोकाची दीक्षा घेऊन परस्परांशीं लढूं लागले. शूर शूरांशीं व रथी रथ्यांशीं सशस्त्र भिडले आणि त्यांनीं एकमेकांस विद्ध करून यमसदनीं पाठविलें. भयंकर रक्तस्राव होऊं लागला. मदोन्मत्त हत्ती खवळून जाऊन आपल्या दंष्ट्रांनीं परस्परांस विदारित करूं लागले. महायशाच्या इच्छेनें अश्वसादींनीं अश्वसादींना गांठून तुमुल युद्ध केलें. शेंकडों पराक्रमी पदाति अन्योन्यांस शस्त्रांनीं मारूं लागले. त्यावेळीं गोत्रें, नांवें आणि कुलें यांच्या श्रवणानेंच केवळ पांचाल आणि कुरु आम्हांला ओळखतां येत होते.

हे भारता, याप्रमाणें पांडव लढत असतां दुर्योधन जयद्रथाच्या नाशानें दुःखित झाला व आतां आपणाला मरणच उचित आहे, असा विचार करून शत्रुसैन्यांत शिरला. त्यानें रथघोषानें पृथ्वी दणदणावीत व कांपवीत पांडवांच्या सैन्यावर चाल करून त्याच्याशीं तुमुल युद्ध केलें. त्यामुळें निरुत्साह होऊन त्यानें रणांगणांतून पळ काढण्याचें ठरविलें. तुझा महात्मा व धनुर्धर पुत्र लखलखीत

अग्रांच्या सुवर्णपुंख बाणांचा वेध करूं लागल्यामुळें पांचाल धांवत सुटले आणि पांडवांचे सैनिकहि शरपीडित होऊन पटापट पडूं लागले. हे नराधिपा, त्यावेळीं तुझ्या पुत्रासारखा पराक्रम दुसऱ्या कोणींहि केला नाहीं. सभोंवार प्रफुल्लित कमलांनीं सुशोभित असलेलें सरोवर ज्याप्रमाणें हत्तीनें घुसळून टाकावें, त्याप्रमाणें तुझ्या पुत्रानें समरांगणांत पांडवसेनेचें मंथन केलें. वायु व सूर्य यांमुळें पाणी आटून ज्याप्रमाणें कमलांचें सरोवर निस्तेज होऊन जातें, त्याप्रमाणें ती पांडवांची सेना तुझ्या पुत्राच्या तेजानें अगदीं निष्प्रभ झाली.

हे भारता, तुझ्या पुत्रानें पांडवसेनेचा नाश आरंभिलेला पाहून भीमसेनाला पुरःसरत्व देऊन पांचाल त्यावर धांवून गेले. त्यावेळीं दुर्योधनानें भीमावर, नकुल-सहदेवांवर, विराट-द्रुपदांवर, शिखंडीवर, धृष्टद्युम्नावर, धर्मराजावर आणि केकय व चेदी यांवर पुष्कळ तीक्ष्ण बाण टाकले. त्यानें सात्वतावर व द्रौपदी-पुत्रांवरहि शर सोडून त्यांस विद्ध केलें. तसेंच घटोत्कचाला विद्ध करून सिंहाप्रमाणें गर्जना केली. क्रुद्ध झालेल्या कृतान्ताप्रमाणें आपल्या उग्र शरांनीं त्या महारणांत शेंकडों योद्धयांचा हत्तींसह संहार केला. हे राजन्, त्या संग्रामांत तुझ्या पुत्रानें त्रस्त केलेली पांडवसेना पळूं लागली. त्या वेळीं युद्धभूमीवर सूर्यासमान प्रकाशणाऱ्या कुरुराजाकडे पांडवसैनिक पाहण्यासहि समर्थ झाले नाहींत.

हे राजसत्तमा, नंतर युधिष्ठिर राजा खवळला आणि तुझ्या पुत्राला ठार करण्याच्या इच्छेनें त्या कुरुपतीवर चालून गेला. तेव्हां ते दोघे जयशाली व कुरुकुलोत्पन्न—दुर्योधन व युधिष्ठिर आपापला स्वार्थ साधण्याकरितां त्या रणांगणांत परस्परांस गांठून लढले. दुर्योधनानें नतपर्व बाणांनीं युधिष्ठिरास विद्ध केलें. त्याच्या ध्वजाचा चुराडा केला आणि सारथ्याच्या मस्तकावरहि बाण टाकिले. इतकेंच नव्हे, तर त्या महारथ दुर्योधनानें एका बाणानें युधिष्ठिराचें धनुष्य तोडलें व चार बाणांनीं त्याचे चार घोडे मारून टाकिले !

तेव्हां युधिष्ठिर राजा संतप्त झाला. त्यानें तत्काल दुसरें धनुष्य घेऊन वेगानें दुर्योधनाचें निवारण केलें. युधिष्ठिरानें भल्लबाणांच्या योगानें त्याच्या धनुष्याचे तुकडे केले आणि आपल्या तीक्ष्ण शरांनीं त्याला विद्ध केलें. ते बाण त्याच्या मर्मस्थलीं लागले आणि एकमेकांशीं जुळून जमिनींत शिरले. देव जसे

वृत्राच्या वधाकरितां इंद्रासभोंवतीं जमले होते, त्याप्रमाणें सर्व वीर आपापल्या परिवारासह युधिष्ठिराभोंवतीं जमा झाले.

(२) हे मारिषा, तेव्हां युधिष्ठिरानें सूर्यकिरणांप्रमाणें देदीप्यमान, अत्युग्र व निवारण करण्यास कठीण असा एक बाण 'हा पहा ठार झालास' असें म्हणून दुर्योधनावर सोडला. त्या बाणानें दुर्योधन विद्ध होऊन रथांतच पडला! मग हे राजेंद्रा, आनंदित झालेल्या पांचालसैन्यांमध्यें सर्वत्र 'राजा दुर्योधनाचा वध झाला' अशी एकच गर्जना झाली. तीबरोबरच बाणांचाहि उग्र ध्वनि ऐकूं येऊं लागला, इतक्यांत द्रोण तेथें येऊन पोंचला. दुर्योधनहि सावध झाला, त्यानें बळकट धनुष्य घेतलें आणि 'उभा रहा, उभा रहा' असें म्हणत तो धर्मराजावर धांवून गेला. जयाची इच्छा करणारे पांचालहि त्यावर चालून आले; परंतु सूर्य प्रचंड वाऱ्यानें आलेले मेघ जसे नाहींसे करितो, त्याप्रमाणें दुर्योधनाचें रक्षण करण्याच्या इच्छेनें द्रोणानें त्यांचें निवारण केलें. राजा, युद्धाच्या इच्छेनें जमलेल्या तुझ्या व शत्रूंच्या लोकांमध्यें भयंकर संग्राम होऊन त्या दोन्ही पक्षांतील बरेच लोक मारले गेले. ७. ६. १५३.

अध्याय १५४ वा.

[१ रात्रियुद्ध. २ कौरवांच्या सैन्यांत अशुभ चिन्हें.]

(१) धृतराष्ट्र—तो क्रुद्ध आणि बलवान् आचार्य जेव्हां माझ्या मंद आणि आज्ञा न मानणाऱ्या पुत्राशीं भाषण करून पांडवांच्या सेनेंत शिरला व रथांतून संचार करूं लागला, तेव्हां त्याचें पांडवांनीं कसें निवारण केलें? आचार्यांशीं झालेल्या महायुद्धांत दक्षिणेकडील सैन्याचें रक्षण कोण करीत होता? शत्रूकडील पुष्कळ लोकांचा वध करून उत्तर बाजूचें रक्षण कोणीं केलें? त्या युद्धेच्छु वीराच्या मागें कोण कोण वीर होते? आणि त्या महारथ्याचे समोर पांडवांचे कोण वीर होते? युद्धांत कधींहि पराभव न पावणारा आचार्य जेव्हां पांचालांत शिरला आणि रथमार्गांमध्यें नाचतच त्यांचें सर्व सैन्य दग्ध करूं लागला, तेव्हां अग्नीसारखा तो पांचालांचा क्रुद्ध महारथी त्याला मारण्यास कसा समर्थ झाला बरें?

संजय—संध्याकाळीं जयद्रथाचा वध झाला असतां अर्जुन धर्मराजाकडे गेला. नंतर तो आणि महाधनुर्धर सात्यकि हे द्रोणावर धांवून आले. तसेंच

युधिष्ठिर व भीमसेन, धीमान् नकुल व दुर्जय सहदेव, ससैन्य धृष्टद्युम्न, केकयांसह विराट, मत्स्य, शाल्व हे आपापल्या सैन्यांसह द्रोणावर चालून आले. पांचालांनीं संरक्षण केलेला धृष्टद्युम्नाचा पिता द्रुपदराजा, तसेंच द्रौपदीचे पुत्र, घटोत्कच, प्रभद्रक व सहा हजार शूर पांचाल हे आपल्या सैन्यासह शिखंडीला पुढें करून द्रोणावर धांवले. पांडवांचे दुसरेहि मोठमोठे महारथी एकत्र होऊन त्या द्विजश्रेष्ठ द्रोणाशीं भिडून युद्धास प्रवृत्त झाले.

हे भरतश्रेष्ठा, त्या शूरांमध्यें अशा प्रकारें रणसंग्राम होत असतां भीरूंना भयंकर, वीरांना अशुभकारक, मृत्यूजवळ जाणारी, गज व मनुष्यें यांचा प्राण घेणारी भयंकर रात्र येऊन ठेपली. त्या घोर रात्रीं चारी बाजूंनीं कोल्हीं ओरडत होतीं व सर्वत्र घुबडेंहि दिसत होतीं. त्यावरून मोठें भय आल्याचें दिसून येत होतें. विशेषेंकरून हे भयंकर प्रकार कौरवांच्याच सैन्यांत होऊं लागले. तेव्हां त्या सैन्यामध्यें मोठा कलकलाट सुरू झाला. भेरींचा नाद, मृदंगांचा ध्वनि, हत्तींचा चीत्कार, घोड्यांचें खिंकाळणें आणि त्यांच्या टापांचा आवाज यांच्या योगानें जिकडे तिकडे एकच कोलाहल सुरू झाला.

हे महाराजा, मग संध्याकाळीं द्रोणाशीं सर्व सृंजयांचें युद्ध झालें. सर्व विश्व अंधकारानें व्याप्त झाल्यामुळें व चहूंकडून सैन्याच्या हालचालीनें उठलेल्या धुळीमुळें कांहींच समजेना ! आम्ही भयभीत झालों असल्यामुळें जमिनीवरील धूळहि आम्हांला दिसेनाशी झाली. रात्रीच्या वेळीं पर्वतावरील वेळूंचें रान पेटलें असतां जसा शब्द होतो, त्याप्रमाणें एकमेकांवर आपटणाऱ्या शस्त्रांचा नाद होऊं लागला. राजन्, सर्वत्र अंधकार झाल्यामुळें आपला कोण आणि परकीय कोण हेंहि समजेनासें झालें ! रात्रीच्या प्रारंभीं तें रणांगण अगदीं उन्मत्त होऊन गेल्यासारखें दिसत होतें. जमिनीवरील धूळ रक्ताचे योगानें बसून गेली होती आणि अंधकारहि सुवर्णांच्या कवचांनीं व भूषणांनीं नाहींसा होऊं लागला होता !

(२) हे भरतर्षभा, रात्रीं ती सुवर्णमणिविभूषित भारती सेना नक्षत्रयुक्त आकाशाप्रमाणें शोभत होती. त्या रात्रीं कोल्हे ओरडत होते, शक्ति फुरफुरत होत्या, ध्वज फडकत होते, हत्ती चीत्कार करीत होते आणि वीरांच्या गर्जना होत होत्या. अशा वेळीं अंगावर कांटा उभारणारा प्रचंड आवाज होऊं लागला.

त्यानें सर्व दिशा दणाणून गेल्या. मध्यरात्रीं ती भारती सेना आपल्या बाहु-भूषणांनीं, कुंडलांनीं, सुवर्णाच्या माळांनीं व शस्त्रांनीं प्रकाशमान दिसूं लागली. तेथें सोन्याचे अलंकार घालून विभूषित केलेले गज व रथ हे विद्युद्युक्त मेघांसारखे दिसत होते. गदादि आयुधें पडत असतां तीं अग्नीसारखीं शोभायमान दिसत होतीं. दुर्योधन त्या सेनेंतील पूर्वेकडील वारा होता. त्याचे योगानें हालचाल करणारे रथ आणि गज जणुंकाय मेघ होते. वाद्यांचा घोष तेथील मेघ-गर्जना असून धनुष्यें ह्या विजा चमकत होत्या. द्रोण व पांडव हे तेथील पर्जन्यमेघ असून खड्ग, शक्ति आणि गदा ह्या अशनि होत्या. शरांची वृष्टि ह्या पर्जन्यधारा पडत होत्या. अस्त्रें हे तेथील सुटलेले वायु होते. अशा त्या अत्यंत भयंकर सैन्यामध्यें वीरांनीं युद्धाच्या इच्छेनें प्रवेश केला. त्या भयंकर रात्रीच्या प्रारंभीं मोठी गर्जना झाली आणि भीरूंना भिवविणारें व शूरांना हर्ष-विणारें असें अतिदारुण युद्ध सुरू झालें. त्या वेळीं क्रुद्ध झालेले पांडव आणि सृंजय द्रोणावर धांवून आले. परंतु हे राजा, त्यांतील प्रमुख महार-थ्यांना द्रोणानें पराङ्मुख केलें व कित्येकांस यमपुरींहि पाठविलें. एकट्या द्रोणानें तें सर्व चतुरंग सैन्य त्या रात्रीं त्रस्त केलें. ७. ६. १५४.

अध्याय १५५ वा.

[१ धृतराष्ट्राचा प्रश्न. २ संजयाचें उत्तर, शिबीचा वध. ३ भीमाचा पराक्रम.]

(१) धृतराष्ट्र—तो अमितपराक्रमी द्रोण क्षुब्ध होऊन सृंजयांमध्यें शिरला, तेव्हां तुम्हांला काय वाटलें बरें ? दुर्योधनाशीं संभाषण करून द्रोण जेव्हां सैन्यांत प्रविष्ट झाला, तेव्हां युधिष्ठिराच्या मनांत काय आलें असावें ? जयद्रथ आणि भूरिश्रवा हे वीर ठार झाले असतां, युद्धांत कधींहि पराजित न झालेला तो महातेजस्वी द्रोण पांचालांवर चालून गेला, तेव्हां आतां आप-णास कोणतें कृत्य अवश्य केलें पाहिजे, असें दुर्योधनास वाटलें ? त्या वरद व द्विज-श्रेष्ठ वीराच्या बरोबर कोण होते व पाठीमागें कोण होते ? शत्रूकडील योद्ध्यांचा संहार करणाऱ्या त्या द्रोणापुढें तरी कोण होते ? हे प्रभो, द्रोणाच्या बाणांनीं व्याकुळ झालेल्या सर्व पांडवांची स्थिति शिशिरऋतूंत थंडीनें कांपणाऱ्या कृश धेनूंप्रमाणें झाली असावी, असें मला वाटतें ! तो शत्रूंचा नाश करणारा महाधनुर्धर पुरुषश्रेष्ठ पांचालांत शिरून मृत्यु तरी कसा पावला ? हे संजया,

माझे रथी शत्रूशीं संग्राम करीत असतां मारले गेले, कित्येकांचा पराजय झाला, कित्येक विरथ केले गेले, असें तूं सांगत आहेस! पांडवांच्या प्रहारांमुळें घाबरून गेलेले ते वीर घनदाट काळोखांत सांपडले असतां, त्यांचे मनांत कोणते विचार आले असावे? तूं पांडव हृष्ट व प्रक्षुब्ध झालेले असून माझे लोक दुःखी व भ्रान्त झाल्याचें सांगत आहेत! हे संजया, रात्रीच्यावेळीं पलायन न करणारे कौरव व पांडव एकमेकांस कसे ओळखतां येत होते हें सांग पाहूं!

(२) संजय—हे राजन्, तें अतिदारुण रात्रियुद्ध सुरू होऊन सोमकांसह सर्व पांडव द्रोणावर धांवून आले. तेव्हां द्रोणानें केकयांना आणि धृष्टद्युम्नाच्या सर्व पुत्रांना शीघ्रगामी बाणांच्या योगानें यमलोकीं पाठविलें. महारथी द्रोण आपल्या वीरांचा वध करीत आहे, हें पाहून खवळलेला प्रतापवान् शिबिराजा त्यावर चालून गेला. आपल्यावर वेगानें चालून येणाऱ्या त्या महारथ्यास द्रोणानें तीक्ष्ण बाणांनीं विद्ध केलें. शिबिराजानें हंसत-हंसतच भल्ल बाण मारून द्रोणाच्या सारथ्याला खालीं पाडिलें. तेव्हां द्रोणानें त्याचे अश्व आणि सारथि यांचा वध केला व त्याचें मस्तकहि शिरस्त्राणासह धडापासून वेगळें केलें. इतक्यांत दुर्योधनानें द्रोणाकरितां दुसरा सारथि पाठविला. त्यानें अश्वांचे रज्जु आपल्या हातीं घेतले आणि द्रोण पुनः शत्रूवर धांवून गेला!

(३) नंतर पितृवधामुळें क्रुद्ध झालेला कलिंगराजाचा पुत्र सेनेसह रणांत भीमसेनावर चालून आला. त्यानें भीमावर बारा बाण, विशोकावर तीन बाण व त्याच्या ध्वजावरहि एक बाण टाकिला. तेव्हां क्रुद्ध झालेला भीम त्याच्या रथावर चढला व त्यानें मुष्टिप्रहार करून त्या शूर कलिंगवीराचा वध केला! हे परंतपा, हें भीमाचें कृत्य कर्ण व त्याचे बंधु यांना सहन झालें नाहीं. त्यांनीं भीमावर सर्पसदृश नाराच बाण टाकले. तेव्हां भीमसेन ध्रुवाच्या रथाकडे वळला आणि बाणवृष्टि करणाऱ्या त्या ध्रुवाचाहि त्यानें मुष्टिप्रहारानें वध करून त्याला जमिनीवर लोळविलें. हे महाराजा, नंतर तो बलवान् भीमसेन जयराताच्या रथावर चढला आणि सिंहनाद करीतच उजव्या हातानें जयरातालो एक चपेटिका मारून त्यानें त्याचा वध केला!

रणांत असें महत् कर्म करून तो अद्भुतपराक्रमी भीमसेन पुनः आपल्या रथावर चढला आणि तुझ्या सेनेवर चालून आला. संहार करण्यासाठीं धांवून येणाऱ्या त्या महाबाहु भीमसेनाचें तुझ्या पुत्रांनीं निवारण केलें. त्यांनीं त्यावर मोठी शरवृष्टि करून त्याला आच्छादून टाकिलें. भीमानें

रणांत दुर्मदाच्या रथाचे अश्व व सारथि यांना सहज हंसत बाण मारून यमलोकीं पाठविलें. तेव्हां दुर्मद दुष्कर्णाच्या रथावर चढला. नंतर ते तुझे दोघे पुत्र एका रथांत बसून भीमावर बाण सोडूं लागले. तेव्हां कर्ण, अश्वत्थामा, दुर्योधन, कृपाचार्य, सोमदत्त व बाल्हीक हे पहात असतां त्या शत्रुमर्दन भीमानें दुर्मद व दुष्कर्ण यांचा रथ लत्ताप्रहार करून भग्न केला व तुझ्या त्या बलवान् व शूर पुत्रांचा मुष्टिप्रहारानें वध करून मोठी गर्जना केली ! तेव्हां त्या सैन्यांत अत्यंत हाहाकार झाला ! हे राजा, तेव्हां भीमाला पाहून 'हा साक्षात् रुद्रच भीमाच्या रूपानें धृतराष्ट्रपुत्रांशीं युद्ध करीत आहे' असें म्हणून ते सर्व राजे रणांतून पळूं लागले !

याप्रमाणें निशारंभीं सैन्याची अत्यंत त्रेधा झालेली पाहून मोठमोठ्या राजांनीं त्या भीमाची स्तुति केली. नंतर तो महाबलवान् भीमसेन युधिष्ठिराजवळ गेला व त्यानें त्याला वंदन केलें. त्यावेळीं भीमसेनाचे डोळे प्रफुल्लित कमलाप्रमाणें शोभत होते. भीमास पाहून नकुल, सहदेव, द्रुपद, विराट व केकय यांस आणि धर्मराजासहि परम आनंद झाला. अंधकासुराचा वध झाला असतां देवांनीं जशी शंकराची प्रशंसा केली, त्याप्रमाणें त्यांनीं वृकोदराची अत्यंत स्तुति केली. नंतर क्रुद्ध झालेले तुझे पुत्र आणि महात्मा द्रोणाचार्य यानें युद्धाच्या इच्छेनें रथ, पदाति आणि गज यांसह भीमाला वेढिलें ! हे नृपवरा, नंतर कृष्णघनांनीं व्याप्त होऊन अतिभयंकर दिसूं लागलेल्या प्रदोषसमयीं कौरव आणि पांडव यांचें महाभयंकर आणि परम आश्चर्यकारक युद्ध झालें. ७. ६. १५५.

अध्याय १५६ वा.

[१ सोमदत्ताची प्रतिज्ञा. २ सात्यकीचें त्यास उत्तर. ३ सोमदत्तमूर्च्छा. ४ द्रोण-पांडवयुद्ध व घटोत्कचवर्णन. ५ अंजनपर्व्याचा वध. ६ घटोत्कच व अश्वत्थामा यांचें युद्ध. ७ घटोत्कचाचा पराभव.]

(१) संजय—सात्यकीनें प्रायोपवेशन करून बसलेल्या आपल्या पुत्राचा वध केला असल्यामुळें अत्यंत क्रुद्ध झालेला सोमदत्त सात्यकीला म्हणाला— "हे सात्वता, पूर्वी देवांनीं आणि क्षत्रिय महात्म्यांनीं जो धर्म आचरला, तो सोडून तूं आज अधम धर्माचे ठिकाणीं कसा प्रवृत्त झालास ? सात्यके,

कोणता क्षत्रियधर्मरत सुज्ञ पराङ्मुखावर, दीनावर आणि शस्त्रत्याग करणाऱ्यावर शस्त्र टाकील बरें? हे सात्वता, वृष्णींमध्यें महाबाहु प्रद्युम्न आणि तूं असे दोघे महारथि म्हणून प्रसिद्ध आहां. पार्थानें ज्याचा बाहु छेदिला आहे आणि जो प्रायोपवेशन करून बसला आहे, त्याच्या वधासारखें नीच व पापमूलक कृत्य तूं कसें केलेंस बरें? हे दुराचारा, तूं त्या कर्माचें फळ आज युद्धांत भोग! हे मूर्खा, तुझा पराभव करून तुझें मस्तक मी आज छेदीन! अरे सात्वता, मी माझे दोन पुत्र, यजन आणि सारें पुण्य यांची शपथ घेऊन सांगतों कीं, ज्या तुला आपल्या वीरत्वाचा मोठा अभिमान वाटत आहे, त्या तुझें संरक्षण विजयी पार्थ करण्यास तयार नसेल, तर पुत्र-बांधवांसह तुझा वध आजची रात्र संपण्यापूर्वी मी करीन! माझे हातून असें न झाल्यास मी घोर नरकांत पडेन!" याप्रमाणें भाषण करून सोमदत्तानें उच्च स्वरांत आपला शंख वाजविला आणि सिंहनाद केला!

(२) तेव्हां सात्यकि क्रोधाविष्ट होऊन त्या सोमदत्ताला म्हणाला "हे कौरवेया, तुझ्या बरोबर अगर दुसऱ्या अनेकांबरोबर युद्ध करितांना माझ्या हृदयांत अल्पहि भीति कधीं उत्पन्न झाली नाहीं! जरी तूं या सर्व सैन्यासह मजशीं युद्धाला सिद्ध झालास, तरी तुजपासून मला किंचितहि व्यथा होणार नाहीं! नीचांना मान्य असलेल्या युद्धविषयक गोष्टी तूं मला कितीहि सांगितल्यास, तरी क्षत्रियधर्मांत तत्पर असलेल्या मला तूं मुळींच भिववूं शकणार नाहींस! तुझी माझ्याशीं युद्ध करण्याची इच्छा असेल, तर तूं निर्दयतेनें तीक्ष्ण बाण मजवर टाक आणि मग मीहि तसेंच करीन! मीं तुझा महारथी व शूर पुत्र याचा वध केला आहे! आणि आपल्या बंधूच्या संकटसमयीं धांवून आलेल्या शलाचाहि घात मींच केला आहे! आज तुझा पुत्र आणि बांधव यांसह मी वध करीन! तूं महारथी कौरव आहेस, त्याअर्थी रणांत सावधपणें उभा रहा. ज्याच्या ठिकाणीं नित्य दान, दम, पावित्र्य, अहिंसा, विनय, धृति, क्षमा इत्यादि गुण वसतात, त्या युधिष्ठिराच्या तेजानें तूं आधींच हत झालेला आहेस! आणि आतां तूं कर्ण आणि शकुनि यांसह रणांत नाश पावणार आहेस! मी कृष्णाच्या पायांची आणि माझ्या हातून जीं यज्ञादि पुण्यकर्में झालीं असतील, त्यांची शपथ घेऊन सांगतों कीं, मी तुज पाप्याचा युद्धांत पुत्रांसहवर्तमान वध करीन! युद्ध सोडून पळून जाशील, तरच तुझें रक्षण होईल!"

क्रोधानें ज्यांचे नेत्र आरक्त झाले आहेत, असे ते पुरुषश्रेष्ठ याप्रमाणें बोलून एकमेकांवर शरवृष्टि करूं लागले. नंतर हजारों रथ आणि गज यांसह चारी बाजूंनीं सोमदत्तास वेष्टून दुर्योधन उभा राहिला. शकुनीहि आपले पुत्र-पौत्र आणि इंद्रासमान पराक्रमी बंधु यांस घेऊन त्याच्या रक्षणास आला. तुझा तो वज्रदेही श्यालहि लक्षाधिक अश्वसादी घेऊन त्या महाधनुर्धर सोमदत्ताचें चारी बाजूंनीं रक्षण करूं लागला !

(३) याप्रमाणें बलवान् वीरांनीं रक्षण केलेल्या सोमदत्तानें सात्यकीस बाणांनीं आच्छादिलें. तें पाहून क्रोधसंतप्त धृष्टद्युम्न मोठ्या सैन्यानिशीं त्यावर धांवून आला. हे राजन्, तीं दोन्ही सैन्यें परस्परांशीं युद्ध करूं लागलीं असतां प्रचंड वायूनें क्षुब्ध झालेल्या समुद्राप्रमाणें गर्जना होऊं लागली. नंतर सोमदत्तानें नऊ बाण मारून सात्यकीला विद्ध केलें व सात्यकीनेंहि त्या कुरुश्रेष्ठावर तितकेच बाण टाकिले. सात्यकीच्या बाणांनीं विद्ध झाल्यामुळें सोमदत्त रथांत मूर्च्छा येऊन पडला ! तेव्हां सारथ्यानें त्या महारथी सोमदत्ताचा रथ त्वरित रणांतून दूर नेला! हतसंज्ञ झालेल्या सोमदत्तास पाहून सात्यकीला मारण्याच्या इच्छेनें द्रोण त्यावर धांवला ! तेव्हां युधिष्ठिरादिक सात्यकीचें रक्षण करण्यासाठीं त्याच्या सभोंवतीं उभे राहिले. नंतर पूर्वी त्रैलोक्य जिंकण्याच्या इच्छेनें देवांशीं बलीचें युद्ध झालें, त्याप्रमाणें द्रोण आणि पांडव यांमध्यें युद्ध जुंपलें. पांडवांच्या सैन्यावर बाणांची वृष्टि करून महातेजस्वी द्रोणानें युधिष्ठिराला विद्ध केलें. नंतर सात्यकि, धृष्टद्युम्न, भीम, नकुल, सहदेव, शिखंडी, द्रौपदेय, विराट, द्रुपद, युधामन्यु व उत्तमौजा इत्यादि सैनिकांचा वेध करून तो द्रोण पुनः युधिष्ठिरावर चालून आला. पांडवांचे सैनिक याप्रमाणें हत होऊं लागले, तेव्हां ते भयभीत होऊन आर्तस्वरानें दशदिशांस पळून गेले! आपल्या सैन्याचा द्रोणानें केलेला संहार पाहून अर्जुन त्यावर धांवून आला व युधिष्ठिराचें सैन्यहि पुनः मागें फिरलें !

(४) नंतर द्रोण आणि पांडव यांमध्यें पुनः युद्ध प्रवृत्त झालें. हे राजन्, द्रोणानें त्या पांडवसेनेला उधळून लाविलें ! अशाप्रकारें द्रोणाकडून सारखा वध होऊं लागल्यामुळें सव्यसाची अर्जुन पहात असतांहि भीतीनें तें पांडवांचें सैन्य पळून गेलें !

हे भारता, द्रोणानें रात्रीं आपल्या सैन्याचा भंग केलेला पाहून अर्जुन कृष्णाला 'द्रोणाच्या रथाकडे चल' असें म्हणाला. तेव्हां कृष्णानें आपले कुंद-

पुष्पाप्रमाणें शुभ्र अश्व द्रोणरथाकडे शीघ्र चालविले. अर्जुन द्रोणाकडे निघाला असतां भीमानेंहि आपला रथ द्रोणाकडेच वळविला. हे महाराजा, नंतर पांचालादि वीरहि त्यालाच अनुसरले. तेव्हां हे राजा, अंगावर रोमांच उभा राहील, असा भयंकर संग्राम झाला! दक्षिणेच्या बाजूनें अर्जुनानें व उत्तरेच्या बाजूनें वृकोदरानें मोठ्या रथसमुदायानिशीं तुझ्या सैन्यास अडवून धरिलें. त्या पुरुषश्रेष्ठ भीमार्जुनांस पाहून धृष्टद्युम्न आणि महाबलिष्ठ सात्यकि हे तेथें आले. तेव्हां प्रचंड वाऱ्यानें खवळलेल्या सागरांप्रमाणें एकमेकांवर प्रहार करणाऱ्या त्या सैन्यसमूहांमध्यें प्रचंड ध्वनि उत्पन्न झाला. हे राजन्, सौमदत्तीच्या वधानें संतप्त झालेला अश्वत्थामा सात्यकीला रणांत पाहून त्याचा वध करण्याच्या निश्चयानें त्यावर धांवला. परंतु अतिशय खवळलेल्या भीमसेनपुत्र घटोत्कचानें त्याचें निवारण केलें!

ज्या रथांत तो घटोत्कच बसला होता, तो महाभयंकर रथ लोखंडी असून त्याला अस्वलाच्या कातड्याचें आवरण होतें! तो औरसचौरस बारा हजार हात होता! सर्वप्रकारची युद्धसामुग्री आंत ठेविली असून त्याचा आवाज महामेघांच्या शब्दाप्रमाणें होता. त्या रथाला अश्व किंवा गज नसून हत्तींसारखे पिशाच्च जोडलेले होते! रथाचा ध्वज उंच असून त्यावर एक गृध्रपक्षी होता. त्याचे योगानें त्या रथास अद्भुत शोभा आली होती. त्या पक्ष्याचे पंख व चरण पसरलेले असून डोळे उघडलेले होते व तो जसा कांहीं बोलतच आहे, असें वाटत असे. रथाच्या पताका रक्तानें आर्द्र झाल्या होत्या व आंतड्यांच्या माळांनीं तो सुशोभित केला होता. त्याला आठ चक्रें होतीं. अशा त्या भव्य रथांत घटोत्कच बसला असून त्याबरोबर एक अक्षौहिणी राक्षस होते. त्यांच्या हातांत शूल, मुद्गर, पाषाण व वृक्ष होते. हे राजा, त्यानें आपलें तें प्रचंड चाप हातांत घेतल्याचें ऐकतांच राजे भयभीत होत असत! तो घटोत्कच म्हणजे प्रळयकाळचा दंडधारी अंतकच होय, असें त्यांना वाटत असे. तो पर्वतशिखरासारखा भयंकर स्वरूपाचा दिसत असे. अशा त्या राक्षसेंद्र घटोत्कचाला पहातांच तुझ्या पुत्रांची सेना भयविह्वल व त्रस्त होऊन गेली. सोसाट्याच्या वाऱ्याच्या वेगानें जिचे भोंवरे क्षुब्ध झाले आहेत व जिच्या लाटा वर उसळत आहेत, अशा गंगेसमान ती सेना दिसूं लागली! घटोत्कचाच्या सिंहनादानें गज भयभीत होऊन मूत्रोत्सर्ग करूं लागले आणि लोकहि अतिव्यथित झाले. नंतर सायंकाळ होतांच त्या राक्षसांची संख्या वाढत जाऊन त्यांनीं केलेल्या

पाषाणवृष्टीमुळें सर्व भूमि आच्छादून गेली आणि लोखंडी चक्रें, भृशुंडी इत्यादिकांचीहि सारखी वृष्टि होऊं लागली.

तें अतिभयंकर युद्ध पाहून राजे, तुझे पुत्र आणि कर्णहि व्यथित होऊन दशदिशांना पळून गेले. एकटा मानी अश्वत्थामा मात्र डगमगला नाहीं. त्यानें घटोत्कचानें निर्माण केलेली माया आपल्या बाणांनीं नष्ट केली. आपल्या मायेचा नाश अश्वत्थाम्यानें केलेला पाहून संतप्त झालेल्या घटोत्कचानें अश्वत्थाम्यावर घोर बाणांची वृष्टि केली. तेव्हां क्रोधमूर्च्छित भुजंग ज्याप्रमाणें वेगानें वारुळांत शिरतात, त्याप्रमाणें ते बाण अश्वत्थाम्याच्या शरीरांत घुसले. तेव्हां त्या चपल व प्रतापी अश्वत्थाम्यानें संतापून त्या घटोत्कचावर दहा बाण टाकले व त्याला विद्ध केलें. मर्मांचे ठिकाणीं विद्ध होऊन घटोत्कच फार व्यथित झाला. नंतर त्यानें लक्ष आरांचें अत्यंत तीक्ष्ण व मणिरत्नविभूषित चक्र अश्वत्थाम्याचा वध करण्याच्या इच्छेनें सोडलें. तें वेगानें आपल्यावर येत आहे, असें पाहून अश्वत्थाम्यानें त्यावर तीक्ष्ण शरांचा वर्षाव केला. त्यायोगानें अभाग्याच्या संकल्पाप्रमाणें तें चक्र व्यर्थ होऊन जमिनीवर पडलें! चक्र फुकट गेलेलें पाहून मग सूर्यास राहू जसा आच्छादून टाकतो, त्याप्रमाणें घटोत्कचानें अश्वत्थाम्यास आपल्या बाणांनीं आच्छादून टाकिलें!

(५) इतक्यांत 'अंजनपर्वा'नामक घटोत्कचपुत्रानें अश्वत्थामा आपल्यावर चालून येत आहे, असें पाहून मोठा पर्वत जसा वायूला अडवितो, त्याप्रमाणें त्याचा अटकाव केला. त्यावेळीं मेघानें जलधारांनीं व्याप्त केलेल्या मेरुपर्वतासारखा अश्वत्थामा शोभूं लागला. त्या रुद्र, उपेंद्र व इंद्र यांसारख्या पराक्रमी अश्वत्थाम्याला या गोष्टीची कांहींच भीति वाटली नाहीं! त्यानें एक बाण टाकून अंजनपर्व्याचा ध्वज छेदिला, दोन बाणांनीं त्याचे दोन सारथि मारिले, तीन बाणांनीं त्याचें त्रिवेणुक मोडलें, एका बाणानें धनुष्य तोडलें व चार बाणांनीं त्या रथाश्वांचा वध केला. हे राजन्, त्या हिडिंबासुताच्या पुत्रानें—अंजनपर्व्यानें—सुवर्णमय गदा फेंकली असतां तीहि अश्वत्थाम्यानें बाणांचा मार केल्यामुळें खालीं पडली! नंतर आकाशांत उड्डाण करून कालमेघाप्रमाणें अंजनपर्व्यानें गर्जना केली आणि अंतराळांतून त्या अश्वत्थाम्यावर तो वृक्षांची वृष्टि करूं लागला; परंतु त्या मायावी घटोत्कचपुत्राला अश्वत्थाम्यानें, सूर्य जसा किरणांनीं मेघाला भेदितो, त्याप्रमाणें बाणांनीं विद्ध केलें.

नंतर तो अंजनपर्वा खालीं उतरून एका सुवर्णविभूषित रथावर चढला. तेव्हां तो जमिनीवर कोसळून पडलेला काळाकुट्ट काजळाचा पर्वतच कीं काय, असा भासला! परंतु अंधकासुराचा ज्याप्रमाणें महेश्वरानें अंत केला, त्याप्रमाणें पोलादी चिलखत घातलेल्या भीमसेनपौत्राचा अश्वत्थाम्यानें वध केला!

आपल्या महाबलिष्ठ पुत्राचा अश्वत्थाम्यानें वध केलेला पाहून वन जाळणाऱ्या प्रदीप्त अग्नीप्रमाणें पांडवांच्या सेनेचा विध्वंस करणाऱ्या शारद्वतीसुत अश्वत्थाम्याजवळ घटोत्कच आला आणि न डगमगतां त्याला मोठ्या रागानें बोलला.

घटोत्कच—द्रोणपुत्रा, थांब, थांब! माझ्या हातून तूं कधींहि जीवंत सुटणार नाहींस! षडाननानें जसा क्रौंचाचा वध केला, त्याप्रमाणें आज मी तुझा वध करीन!

अश्वत्थामा—वत्सा, अमरांसारखा तूं पराक्रमी आहेस! जा, दुसऱ्या कोणाबरोबर तरी युद्ध कर! भीमसेन माझा गुरुबंधु आहे, तरी पित्यासमान मला पीडा देणें तुला कधींहि न्याय्य होणार नाहीं. तुझ्यावर माझा बिलकूल रोष नाहीं. कोणालाहि राग आला असतां तो आपलाच घात करून घेत असतो, हें लक्षांत ठेव आणि त्याप्रमाणें वाग!

संजय—पुत्रशोकानें आधींच दुःखी झालेल्या घटोत्कचाचे डोळे हें भाषण ऐकून क्रोधानें लाल झाले आणि तो अश्वत्थाम्यास म्हणाला "हे द्रौणे, तूं मला असल्या बोलण्यानें भिववूं पाहतोस! तूं मला प्राकृत जनाप्रमाणें युद्धभीरु समजतोस काय? हें तुझें बोलणें मिथ्या आहे. कौरवांच्या विख्यात कुलांत मी भीमसेनापासून जन्म पावलों असून समरांत कधींहि परावृत्त न होणाऱ्या पांडवांचा पुत्र आहें. मी राक्षसांचा राजा असून पराक्रमामध्यें रावणासमान आहें! द्रोणपुत्रा, उभा रहा, उभा रहा! माझ्यापासून तूं जीवंत सुटणार नाहींस! आज समरांगणांत तुझा युद्धाभिमान मी नाहींसा करतों पहा!"

(६) असें बोलून क्रोधानें लाल झालेला तो अतिबलाढ्य राक्षस गजावर सिंह चालून जातो, त्याप्रमाणें अश्वत्थाम्यावर धांवून गेला. जलधारांची वृष्टि करणाऱ्या मेघाप्रमाणें त्या घटोत्कचानें रथाच्या आंसासारख्या बाणांनीं त्या रथिश्रेष्ठ अश्वत्थाम्यावर वृष्टि केली. ती शरवृष्टि आपल्या अंगावर येण्यापूर्वींच द्रौणीनें आपल्या बाणांनीं तिचा नाश केला. तें पाहून घटोत्कचानें एका अति-

उंच पर्वताचें रूप धारण केलें. त्या पर्वताच्या शिखरांवर दाट वृक्षांची झाडी वाढली असून त्यांतून शस्त्रसंघ पडत होते ! असा अंजनगिरीसारखा पर्वत पाहूनहि अश्वत्थामा भ्रांत झाला नाहीं. त्यानें हास्यपूर्वक आपलें वज्रास्त्र सोडून त्या योगानें त्या प्रचंड पर्वताचा नाश केला. नंतर त्या घटोत्कचानें नीलवर्ण मेघाचें रूप धारण केलें व आकाशांतून रणांत त्या द्रोणपुत्रावर भयंकर पाषाणवृष्टि केली ! तेव्हां अस्त्रवेत्त्यांमध्यें श्रेष्ठ असलेल्या द्रोणपुत्रानें वायव्यास्त्राची योजना करून त्या उठलेल्या नील मेघाचा नाश केला ! नंतर आपल्या बाणांनीं सर्व दिशा रोधून त्या नरश्रेष्ठ अश्वत्थाम्यानें लाखों रथ चूर्ण करून टाकिले. तरीहि न डगमगतां घटोत्कच आपलें धनुष्य आकर्ण ओढून पुष्कळ राक्षसांसह रथांत बसून पुनः चालून येत आहे, असें द्रौणीनें पाहिलें. ते राक्षस सिंह-शार्दूलांप्रमाणें उग्र व मदोन्मत्त गजांसारखे पराक्रमी दिसत होते. कांहीं गजांवर, कांहीं रथांवर, तर कांहीं अश्वांवर आरूढ झाले होते. त्यांनीं नानाप्रकारचीं शस्त्रें, कवचें व भूषणें धारण केलीं होतीं. ते मोठे सामर्थ्यवान् दिसत असून क्रोधावेशामुळें त्यांनीं डोळे वटारलेले होते. प्रचंड आरोळ्या मारीत ते युद्धास प्रवृत्त झाले होते.

याप्रमाणें तो घटोत्कच युद्धाकरितां येत आहे, असें पाहून तुझा मुलगा दुर्योधन खिन्न होऊन गेला. तेव्हां त्याला अश्वत्थामा म्हणाला " दुर्योधना, उभा रहा ! तूं, तुझे बंधु, वीर आणि इंद्रासमान पराक्रमी राजे यांनीं गडबडून जाण्यासारखें कांहीं नाहीं. तुझ्या शत्रूंचा आज मी संहार करीन ! तुझा पराजय होणार नाहीं, हें मी प्रतिज्ञापूर्वक सांगत आहें. तूं सैन्याचें समाधान कर !"

दुर्योधन—हे गौतमिनंदना, तुझें मन थोर असून तुझी आम्हांवर अत्यंत भक्ति आहे. म्हणून या तुझ्या बोलण्यांत अद्भुत असें कांहीं मला वाटत नाहीं.

संजय—अश्वत्थाम्याशीं असें भाषण करून तो शकुनीला म्हणाला, " अर्जुनाचे एक हजार रथ आहेत, तेव्हां तूं साठ हजार रथ घेऊन त्यावर जा. कर्ण, वृषसेन, कृप, नील, उत्तर दिशेकडील वीर व दुसरेहि अनेक योद्धे व साठ हजार पदाति तुझ्या मागून येतील. मामा, देवेंद्र जसा असुरांस जिंकितो, तसा तूं भीमाला, नकुल-सहदेवांना, आणि धर्मराजाला जिंकून टाक ! माझी जयाशा केवळ तुझ्यावर अवलंबून आहे. हे मातुला, अश्वत्थाम्यानें बाणांनीं

पांडवांचीं शरीरें विद्ध केलीं आहेत. तरी कार्तिकेयानें जसा असुरांवर जय मिळविला, त्याप्रमाणें तूं या कुंतीपुत्रांना जिंकून टाक!"

हे राजन्, याप्रमाणें तुझ्या पुत्रानें सांगतांच, पांडवांचा नाश करण्याचा हेतु मनांत धरून तो शकुनि जाऊं लागला. तें पाहून तुझ्या पुत्रांस अत्यंत आनंद झाला. नंतर अश्वत्थामा व घटोत्कच यांचें रणांगणावर शक्र-प्रल्हादांच्या युद्धाप्रमाणें रात्रीच्या समयीं मोठें तुमुल युद्ध झालें. तेव्हां घटोत्कचानें अग्नि किंवा विष यांप्रमाणें अतिप्रखर दहा बाण गौतमीसुताच्या छातीवर मारिले. भीमसुताच्या बाणांनीं विद्ध झालेला अश्वत्थामा वाऱ्यानें हालविलेल्या वृक्षाप्रमाणें कांपूं लागला! पुनः घटोत्कचानें अंजलिक शरानें अश्वत्थाम्याच्या हातांतील महातेजस्वी धनुष्य तोडून टाकिलें. नंतर द्रोणपुत्र अश्वत्थाम्यानें दुसरें मोठें भार सहन करणारें धनुष्य घेतलें आणि पर्जन्यवृष्टि करणाऱ्या मेघाप्रमाणें घटोत्कचावर तीक्ष्ण बाणांचा वर्षाव केला. हे भारता, त्या शारद्वतीसुतानें शत्रूंचा घात करणारे सुवर्णपुंख बाण त्या राक्षसांवर टाकिले! त्या बाणांनीं पीडित झालेला राक्षसांचा समुदाय सिंहांनीं व्याकुळ केलेल्या गजसमूहाप्रमाणें दिसला! अश्व, सारथि, गज आणि रथ यांसह त्या राक्षसांचा संहार अश्वत्थाम्यानें केला आणि प्रलयकालच्या अग्नीप्रमाणें त्यानें त्यांना जाळून टाकिलें! हे नृपा, पूर्वीं महेश्वर शंकर त्रिपुरासुराला जाळून स्वर्गांत शोभला, त्याप्रमाणें किंवा युगांतीं सर्व भूतांचा दाह करून प्रदीप्त झालेल्या प्रलयाग्नीप्रमाणें तुझ्या शत्रूंचा विध्वंस करून तो विजयिश्रेष्ठ द्रोणपुत्र अधिकच प्रकाशूं लागला!

नंतर त्या घटोत्कचानें 'द्रोणपुत्राला मारून टाका' असें त्या भीमकर्मी राक्षसांना सांगून त्यांची मोठी सेना अश्वत्थाम्यावर पाठविली. घटोत्कचाची आज्ञा मान्य करून ते राक्षस, प्रचंड सिंहनाद करून व पृथ्वी दणदणावून नानाप्रकारच्या आयुधांसह द्रोणपुत्रावर त्याला मारण्याला धांवून आले. त्यांचें स्वरूप भयंकर असून जिह्वा भयानक दिसत होत्या! त्यांचे नेत्र लालभडक झालेले होते. अशा त्या भीमपराक्रमी राक्षसांनीं हजारों शक्ति, शतघ्नी इत्यादि आयुधें त्या अश्वत्थाम्याच्या मस्तकावर फेंकलीं! द्रोणपुत्राच्या मस्तकावर होणारी ती मोठी शरवृष्टि पाहून ते सर्व वीर व्यथित झाले. परंतु त्या पराक्रमी द्रौणीनें ती वरून होणारी शरवृष्टि आपल्या उज्ज्वल व वज्रतुल्य बाणांनीं नाहींशी केली! नंतर दिव्यास्त्रांनीं मंत्रित दुसऱ्या

सुवर्णपुंख बाणांनीं उदार मनाच्या द्रोणपुत्रानें त्या राक्षसांवर त्वरित प्रहार केला. त्या बाणांनीं त्या विशालवक्ष राक्षसांचे समुदाय व्यथित झाले! सिंहाकडून मत्त गजसमूह जसा व्याकुल व्हावा, त्याप्रमाणें त्यांची स्थिति झाली! तेव्हां द्रोणपुत्रानें बाणांनीं पीडित केलेले राक्षस अतिसंतप्त होऊन त्याला मारण्याकरितां त्यावर धांवून गेले! त्यावेळीं हे भारता, दुसऱ्या कोणींहि न केलेला असा अतिअद्भुत पराक्रम द्रोणपुत्रानें तेथें करून दाखविला! त्या एकट्या अश्ववेत्त्या द्रौणीनें एका क्षणांत राक्षसाधिपति घटोत्कचाच्या समक्ष ती राक्षससेना प्रज्वलित बाणांच्या योगानें जाळून खाक केली! त्या राक्षसांचें सगळें सैन्य नष्ट करून तो अश्वत्थामा युगांतीं सर्व भूतांना व्यापून टाकणाऱ्या अग्नीप्रमाणें शोभूं लागला! हे भारता, सर्पसदृश बाणांनीं तो सैन्यें दग्ध करीत असतांना त्या समरांत पांडवांकडील हजारों राजांमध्यें घटोत्कचाखेरीज दुसरा कोणीहि त्या द्रोणपुत्राकडे दृष्टि टाकूं शकला नाहीं! हे भरतश्रेष्ठा, त्या घटोत्कचानें क्रोधानें डोळे गरगर फिरवून, हातावर हात मारून व दांतओंठ खाऊन आपल्या सारथ्याला म्हटलें ‘ मला अश्वत्थाम्याकडे घेऊन चल! ’

मग तो अरिसूदन घटोत्कच घोररूपी व तेजस्वी पताकांनीं सुशोभित रथांत बसून पुनः द्रौणीशीं द्वंद्वयुद्ध करण्यास निघाला. त्या भीमविक्रमी घटोत्कचानें सिंहासारखी गर्जना केली आणि जिला आठ घंटा लाविल्या आहेत, अशी देवांनीं निर्माण केलेली अशनि त्यानें द्रोणपुत्रावर सोडली! परंतु द्रौणीनें आपलें धनुष्य रथांतच ठेवलें आणि उडी मारून ती अशनि घेतली आणि उलट घटोत्कचावरच सोडली! तेव्हां घटोत्कचानें रथांतून खालीं उडी घेतली. त्या महातेजस्वी व अतिदारुण अशनीनें घटोत्कचाचे अश्व, सारथी, ध्वज आणि रथ यांचें भस्म केलें आणि मग भूमि विदीर्ण करून ती आंत शिरली! ती शंकरनिर्मित अशनि द्रोणपुत्रानें उडी मारून घेतल्याचें पाहून सर्व लोक त्याची स्तुति करूं लागले!

हे नृपा, मग तो भीमपुत्र धृष्टद्युम्नाच्या रथावर गेला आणि इंद्रधनुष्यासमान मोठें घोर धनुष्य घेऊन द्रोणपुत्राच्या विशाल छातीवर प्रखर बाण टाकूं लागला. धृष्टद्युम्नानें देखील भ्रांत न होतां सर्पतुल्य सुवर्णपिसाऱ्याच्या बाणांनीं त्या द्रौणीच्या वक्षःस्थलावर प्रहार केला. तेव्हां द्रोणपुत्रानें हजारों नाराच बाण त्यावर सोडले आणि त्यांनींहि अग्निशिखांसारख्या शरांनीं ते अश्वत्थाम्याचे बाण छेदून टाकिले. हे भरतश्रेष्ठा, याप्रमाणें त्या अश्वत्थाम्याचें

आणि त्या दोघां पुरुषश्रेष्ठांचें वीरांस हर्षविणारें अतितीव्र व महाघोर युद्ध झालें. नंतर भीम आपल्या सैन्यासह तेथें आला, तरी धर्मात्मा व अमितविक्रमी द्रोणपुत्र अश्वत्थामा घटोत्कच, धृष्टद्युम्न व त्यांचे अनुचर यांशीं युद्ध करीतच होता! हे भारता, त्या युद्धांत दुसऱ्या कोणींहि करून दाखविला नाहीं, असा अतिअद्भुत पराक्रम द्रोणपुत्रानें करून दाखविला. त्यानें क्षणमात्रांत भीमसेन, घटोत्कच, धृष्टद्युम्न, नकुल-सहदेव, धर्मराज व श्रीकृष्ण यांच्या देखत घोडे, सारथी, रथ आणि गज यांसुद्धां त्या अक्षौहिणी राक्षससेनेचा विध्वंस करून टाकला! वेगानें आलेल्या बाणांनीं विद्ध झालेले हत्ती सशृंग पर्वताप्रमाणें जमिनीवर पडले! नुकत्याच कापून काढलेल्या गजशुंडा इकडून तिकडे हालचाल करीत असतां ती जमीन जणुंकाय सरपटणाऱ्या सर्पांनींच व्याप्त झाली आहे, असा भास होत होता. सोन्याच्या दांड्यांनीं विभूषित असलेलीं राजछत्रें मोडून जमिनीवर पडलीं होतीं, त्यामुळें ज्यावर चंद्रसूर्य उगवले आहेत व जें ग्रहांनीं व्याप्त झालें आहे, अशा प्रलयकालच्या आकाशाप्रमाणें ती भूमि शोभत होती.

हे राजा, त्या द्रोणपुत्र अश्वत्थाम्यानें तेथें एक महाघोर नदीचें निर्माण केली होती. मोठमोठे ध्वज हे तिच्यामधील बेडूक, भेरी हीं तीमधील विस्तीर्ण कांसवें, छत्रें ह्या तिचें सेवन करणाऱ्या हंसपंक्ती, आणि चामरें हा तिजवर आलेला फेंस होता![1]

(७) राक्षसांना बाणांनीं मारून अश्वत्थाम्यानें घटोत्कचाचा पाडाव केला व पुनः अतिसंतापानें भीमसेन, धृष्टद्युम्न यांसह पांडवांना त्यानें आपल्या नाराच बाणांनीं विद्ध केलें आणि सुरथनामक द्रुपदपुत्राचा त्या महाबलिष्ठानें वध केला! नंतर त्यानें पुनः शत्रुंजय नांवाच्या दुसऱ्या द्रुपदाच्या मुलाला आणि बलानीक, जयानीक, जयाश्व यांनाहि परलोक दाखविला. त्याप्रमाणें सुवर्णालंकारमंडित श्रुताह्वय राजाला तीन तीक्ष्ण बाण मारून यमलोकीं पाठविलें! हे मारिषा, पृषध्र व चंद्रसेन यांचा वध करून दहा बाणांनीं कुंतिभोजाचे दहा पुत्र त्यानें वधिले! नंतर एक यमदंडासमान घोर बाण घटोत्कचावर सोडला. तो महाबाण घटोत्कचाचें हृदय विदारून त्वरित जमिनींत शिरला. हे पृथ्वीपते, मग घटोत्कच मरून पडला, असें वाटून महारथी धृष्ट-

1 येथील नदीचें वर्णन पूर्वी पुष्कळ वेळां आलें असल्यामुळें सोडलें आहे.

द्युम्नानें आपला उत्तम रथ अश्वत्थाम्यापासून दूर पळविला! नंतर हे नृपा, युधिष्ठिरसैन्यांतील राजांनींहि पलायन केलें! याप्रमाणें रणांगणांत द्रोणपुत्रानें धर्मराजाच्या सैन्याचा पराभव करून गर्जना केली, तेव्हां भारता, सर्व लोक व तुझे पुत्र यांनीं त्याची स्तुति केली.

नंतर शेंकडो शरांनीं छिन्नदेह होऊन गतप्राण होऊन पडलेल्या राक्षसांच्या योगानें ती रणभूमि जणुंकाय पर्वतशिखरांनींच अतिदुर्गम व अतिभयंकर होऊन गेली. सिद्ध, गंधर्व, पिशाच्च, यांचे संघ आणि नाग, सुपर्ण, पितर, पक्षी, राक्षससमुदाय, भूतगण, अप्सरा आणि देव त्या पराक्रमी अश्वत्थाम्याची प्रशंसा करूं लागले. ७. ६. १५६.

अध्याय १५७ वा.

[१ बाह्लीकवध. २ भीमाचा पराक्रम. ३ द्रोण-युधिष्ठिरयुद्ध.]

(१) संजय—द्रुपदाचे पुत्र, कुंतिभोजाचे पुत्र आणि हजारों राक्षस यांचा द्रोणपुत्राकडून वध झालेला पाहून युधिष्ठिर, भीमसेन, पार्षत, धृष्टद्युम्न आणि सात्यकि यांनीं पुनः जोरानें संग्राम करण्याचा विचार केला. तेव्हां सात्यकीला रणांत पाहून सोमदत्त अतिशय खवळला आणि हे भारता, त्यानें बाणांची मोठी वृष्टि करून त्याला आच्छादून टाकिलें. नंतर तेथें तुझे विजयेच्छु लोक आणि शत्रु यांमध्यें अत्यंत भीतिप्रद व घोर युद्ध झालें! सोमदत्त धांवून येत आहे, असें पाहून सात्यकीच्या रक्षणासाठीं शिलाधौत सुवर्णपुंख व उज्ज्वल बाणांनीं भीमानें त्याला जर्जर केलें आणि एक नवीन, बळकट व भयंकर परीघ घेऊन तो सोमदत्ताच्या मस्तकावर फेंकला! इतक्यांत पुत्रशोकानें विह्वल, वृद्धावस्थेंत शोभणाऱ्या गुणांनीं संपन्न व नाहुष ययातीसमान योग्यतेच्या त्या वृद्ध सोमदत्ताच्या मस्तकावर अत्यंत क्रुद्ध होऊन सात्यकीनें वज्रासमान तीक्ष्ण बाण सोडून त्याला विद्ध केलें आणि एक अतितीक्ष्ण बाण त्यानें त्याच्या वक्षःस्थलावर मारला. हे वीरा, तो घोर परीघ व बाण एकाच वेळीं सोमदत्ताच्या देहावर पडल्यामुळें तो महारथी मूर्च्छित होऊन भूमीवर पडला!

आपला पुत्र मूर्च्छित झालेला पाहून प्रलयकालच्या मेघाप्रमाणें वृष्टि करीत बाल्हीक त्या सात्यकीवर चालून गेला. नंतर भीमानें सात्यकीचा पक्ष

घेऊन युद्धारंभींच बाल्हीकाला बाणांनीं विद्ध केलें. तेव्हां त्या क्षुब्ध प्रातिपेयानें इंद्राच्या वज्राप्रमाणें आपल्या शक्तीचा प्रहार भीमाच्या छातीवर केला. त्या शक्तीनें विद्ध झालेला भीम कांपूं लागला व लगेच त्याला मूर्च्छाहि आली. शुद्धीवर येतांच त्या बलवान् भीमानें आपली गदा बाल्हीकावर फेंकली. त्या योगानें वज्रप्रहारानें जसा मोठा पर्वत कोसळून पडतो, तसा तो बाल्हीक मस्तक तुटून भूमीवर पडला !

(२) हे पुरुषश्रेष्ठा, तो बाल्हीक वीर मृत होऊन जमिनीवर पडल्यावर नागदत्त, दृढरथ, महाबाहु, अयोभुज, दृढ, सुहस्त, विरजा, उग्र, प्रमाथी व अनुयायी हे दाशरथी रामाप्रमाणें तुझे दहा पुत्र भीमावर चालून गेले. त्यांस पाहून भीमानें प्रत्येकाच्या मर्मस्थलीं एकेक बाण मारिला ! त्यामुळें ते हतप्रभ व गतप्राण होऊन सोसाट्याच्या वाऱ्यानें पर्वताग्रावरून पडणाऱ्या वृक्षां-प्रमाणें रथांतून खालीं पडले. त्या तुझ्या दहा पुत्रांचा दहा नाराच बाणांनीं वध करून कर्णाच्या आवडत्या वृषसेन पुत्रावरहि त्यानें बाणवृष्टि केली. तेव्हां कर्णाचा प्रख्यात बंधु जो वृकरथ, त्यानें भीमावर शरांचा वर्षाव केला. तेव्हां तो बलिष्ठ भीमसेन त्यावरहि धांवून गेला. नंतर हे भारता, त्या वीरानें तुझ्या श्यालकांचे सात रथ्यांना गतप्राण केलें आणि बाणांनीं शतचंद्राचाहि वध केला. महारथी शतचंद्राचा वध झाल्याचें सहन न होऊन गवाक्ष, शरभ, विभु, सुभग आणि भानुदत्त ह्या शकुनीच्या पांच शूर बंधूंनीं भीमावर चालून जाऊन त्यावर मेघवृष्टीप्रमाणें तीक्ष्ण बाणांचा वर्षाव केला. तथापि त्या भीमानें पांच बाणांनीं त्या पांच अतिरथ्यांस यमसदनीं पाठविलें. त्या वीरांना मारलेले पाहून मोठमोठे राजे भयानें कांपूं लागले !

(३) हे अनघा, मग युधिष्ठिर क्रुद्ध होऊन द्रोण व तुझे पुत्र पहात असतां तुझ्या सैन्याचा नाश करूं लागला. त्या क्षुब्ध झालेल्या युधिष्ठिरानें अंबष्ठांस, मालवांस, शूर त्रिगर्तांस आणि शिबींसहि रणांत यमलोकीं पाठ-विलें ! त्याप्रमाणें अभीषाह, शूरसेन व वसातिकांसह बाल्हीकांचाहि वध करून त्या युधिष्ठिरानें पृथ्वीवर रक्ताचा चिखलच करून ठेवला ! हे राजन्, यौधेय, मालव व मद्रक यांचे शूर गणांसहि त्यानें परलोकीं धाडलें. युधि-ष्ठिराच्या रथाजवळ त्यावेळीं 'मारा, ओढून काढा, पकडा, विद्ध करा, तोडा' असा एकच तुमुल ध्वनि होत होता !

युधिष्ठिर आपल्या सैन्याचा संहार करीत असल्याचें पाहून तुझ्या पुत्राच्या प्रेरणेनें द्रोणानें त्यावर बाणवृष्टि करण्यास आरंभ केला. अत्यंत क्रुद्ध होऊन त्यानें धर्मावर वायव्यास्त्र सोडलें. धर्मानेंहि प्रत्यस्त्र सोडून त्या दिव्यास्त्राचा नाश केला. नंतर द्रोणानें त्या पांडुनंदनाचा वध करण्याच्या हेतूनें त्यावर वारुण, याम्य, आग्नेय, त्वाष्ट्र व सावित्र हीं अस्त्रें फेंकलीं; परंतु त्या सर्वांचें महाबाहु धर्मपुत्रानें न भितां आपल्या अस्त्रांनीं निवारण केलें. हे भारता, नंतर तुझ्या पुत्रांचें हित करण्यांत तत्पर असलेल्या द्रोणानें आपली प्रतिज्ञा खरी करण्याच्या इच्छेनें धर्मपुत्रास मारण्यासाठीं ऐंद्र व प्राजापत्य हीं अस्त्रें त्याच्यावर सोडलीं. तेव्हां महातेजस्वी धर्मानें माहेंद्र अस्त्र सोडून त्या अस्त्रांचा नायनाट केला. तें पाहून द्रोण क्रोधसंतप्त झाला आणि धर्माचा वध करण्याच्या हेतूनें त्यानें त्यावर ब्रह्मास्त्र सोडलें. हे महीपते, त्यायोगानें जिकडे-तिकडे घोर अंधार पडून कांहीं दिसेनासें झालें आणि सर्व प्राणी त्रासून गेले. ब्रह्मास्त्राचा उदय झाल्याचें पाहून कुंतीपुत्र युधिष्ठिरानें ब्रह्मास्त्राचीच योजना करून त्याचा प्रतिकार केला. नंतर दोन्ही सैन्यांतील मुख्य अधिकारी त्या नरश्रेष्ठ द्रोण-युधिष्ठिरांची प्रशंसा करूं लागले. कारण, ते दोघे महाधनुर्धर असून सर्व प्रकारच्या युद्धांत मोठे निष्णात होते.

हे भारता, हें पाहून द्रोणानें धर्माला सोडलें आणि क्रोधानें लाल नेत्र करून त्यानें द्रुपदाच्या सैन्यावर वायव्यास्त्र सोडलें आणि त्याची फांकाफांक केली. द्रोणाच्या प्रहारामुळें भीम व महात्मा अर्जुन यांच्या देखत ते पांचाल भिऊन पळून जाऊं लागले. तें पाहून अर्जुन आणि भीम ह्या दोघांनीं त्या सैन्यास अडवून धरिलें व दोघे रथसंघानिशीं द्रोणसैन्याकडे गेले. दक्षिणेच्या बाजूनें अर्जुनानें व उत्तरेच्या बाजूनें भीमानें त्या भारद्वाजावर मोठी शरवृष्टि केली. केकय, सृंजय व महापराक्रमी पांचाल आणि सात्वतांसह मत्स्य हे त्यांच्या मागून जाऊं लागले. नंतर त्या भारती सेनेचा अर्जुनाकडून वध होत असतां अंधकार व झोंप यांमुळें व्याकुळ होऊन ती सेना पुनः फांकली. तेव्हां द्रोण व तुझा मुलगा दुर्योधन यानें स्वतः तिला मागें फिरविण्याचा यत्न केला; परंतु त्यांच्यानें तिचें निवारण झालें नाहीं. ७. ६. १५७.

अध्याय १५८ वा.

[१ कर्ण व दुर्योधन यांचा संवाद. २ कृपाचार्यकृत कर्णाधिक्षेप.]

(१) संजय—तें पांडवांचें मोठें सैन्य खवळलें आहे, यास्तव त्याचा प्रतिकार करणें आपणाला कठीण आहे, असें वाटून दुर्योधन कर्णाला म्हणाला " हे मित्रवत्सला, मित्राला साहाय्य करण्याची हीच वेळ आहे. म्हणून हे कर्णा, समरांत सर्व महारथी योद्धयांचें तूंच रक्षण कर. कारण पांचाल, मत्स्य, केकय व महारथ पांडव हे सर्व निश्वास टाकणाऱ्या सर्पांप्रमाणें चिडून जाऊन त्यांनीं चारी बाजूंनीं आमच्या योद्धयांस वेढलें आहे. जयाची इच्छा करणारे पांडव आणि तें इंद्रासारखें पांचालांचें पराक्रमी रथसैन्य हर्षभरित होऊन गर्जना करीत येत आहे पहा ! "

कर्ण—आज प्रत्यक्ष इंद्र अर्जुनाचें रक्षण करण्याकरितां येथें आला, तरी त्याचाहि क्षणांत पराभव करून मी अर्जुनाचा वध करीन. हे भारता, मी ही सत्य गोष्ट तुला प्रतिज्ञापूर्वक सांगत आहें. यासाठीं धीर धर. मी पांडवांना आणि पांचालांना मारीन आणि कार्तिकेयानें इंद्रास जसा जय मिळवून दिला, तसा तुला मिळवून देईन. हे पार्थिवा, माझ्या हातून तुझें हित व्हावें एवढ्याचकरितां मी जगलों आहें. सर्व पांडवांमध्यें अर्जुन हाच काय तो बलवान् आहे. त्यावर इंद्रानें निर्माण केलेली अमोघ शक्ति मी सोडीन. तिनें तो महाधनुर्धर निधन पावला असतां त्याचे बंधु तुझ्या आधीन होतील किंवा पुनः वनवासाला तरी जातील ! हे कौरवा, मी जीवंत असतां तूं दुःखी होऊं नकोस. मी समरांत सर्व पांडवांना, पांचालांना, केकयांना व वृष्णींना जिंकीन आणि बाणसमूहांनीं त्यांचे तुकडे तुकडे करून तुला पृथ्वी मिळवून देईन."

(२) संजय—कर्ण याप्रमाणें बोलत असतां कृप हंसला व त्या सूतपुत्राला बोलला " हे कर्णा, ठीक, ठीक ! आज तुझ्यासारखा नाथ मिळाल्यानें कुरुश्रेष्ठ दुर्योधन सनाथच झाला आहे ! पण राधेया, नुसत्या बोलण्यानें कार्यसिद्धि कधीं होत नसते ! कर्णा, तूं दुर्योधनाजवळ मोठी प्रौढी मिरवितोस, परंतु तुझा विक्रम किंवा त्या प्रकारची फलप्राप्ति कोठेंच दिसून येत नाहीं. आजपर्यंत रणांत तूं अनेक वेळां पांडवांबरोबर युद्धार्थ उभा राहिल्याचें आम्हीं पाहिलें आहे; परंतु हे सूतपुत्रा, सर्वत्र तुलाच पांडवांनीं जिंकलें आहे. कर्णा,

दुर्योधनाला गंधर्व पकडून नेत असतां सैन्यें लढत राहिलीं, तूं मात्र एकटा सर्वांच्या आधीं पळालास ! त्याचप्रमाणें विराटनगरांत सर्व कौरवांना पांडवांनीं जिंकलें असतां त्यांत तूंहि बांधवांसह जिंकला गेला होतास ! जो तूं एकट्या अर्जुनाला रणांगणांत जिंकण्यास असमर्थ आहेस, तो तूं सर्व पांडव व कृष्ण यांस जिंकण्याचा उत्साह धरितोस हें कसें ? हे सूतपुत्रा, तोंडानें कांहीं न बोलतां युद्ध करून दाखीव ! तूं आत्मश्लाघा करीत आहेस ! कांहीं न बोलतां करून दाखविणें हेंच सत्पुरुषांचें व्रत होय. शारदीय मेघाप्रमाणें तूं व्यर्थ गर्जना केलीस, परंतु कर्णा, तूं निष्फल आहेस, हें दुर्योधन राजाला मात्र कळत नाहीं. हे राधेया, अर्जुनाची जोंवर गांठ पडली नाहीं, तोंवर खुशाल गर्जना कर. पार्थाच्या बाणांनीं विद्ध झालास, म्हणजे तुझी ही बडबड आपोआपच बंद पडेल. बाहुवीर्यांत क्षत्रिय शूर आहेत, वाग्बलांत ब्राह्मण शूर आहेत, धनुष्यकलेंत अर्जुन शूर आहे आणि कर्ण हा मनोरथ करण्यांत शूर आहे ! ज्यानें प्रत्यक्ष शंकरालाहि आपल्या पराक्रमानें संतोषविलें, त्या अर्जुनाचा प्रतिकार कोण करूं शकेल बरें ?"

याप्रमाणें कृपानें त्यावेळीं कर्णाला संतापविलें असतां तो वीरश्रेष्ठ कर्ण कृपाला बोलला "वर्षाकालांतील मेघांप्रमाणें शूर सर्वदा गर्जना करीत असतात, आणि ऋतुकालीं पेरलेल्या बीजासमान फलप्राप्तीहि शीघ्र करून देत असतात. रणामध्यें मोठा भार सहन करणारे शूर प्रौढी मिरवीत असले, तरी त्यांत त्यांचा मला कांहीं दोष दिसत नाहीं. कांहीं भार धारण करण्याचा मनुष्य निश्चय करितो, तेव्हां दैवच त्याला साहाय्य होत असतें. उद्योगाचा आश्रय करून मोठा भार धारण करण्याचें मीं योजिलें आहे आणि पांडव, कृष्ण व सात्यकि यांचा रणांत वध केल्याचें समजूनच मी ही गर्जना करीत आहें ! तर हे विप्रा, यांत तुझें काय जातें, सांग पाहूं ! शूर शरत्कालांतील मेघांप्रमाणें कधींहि वृथा गर्जना करीत नसतात व पंडितहि आपली शक्ति ओळखूनच गर्जना करीत असतात. हे गौतमा, आज रणांत एकत्र सज्ज झालेल्या कृष्णार्जुनांस जिंकण्याची माझ्या मनांत मोठी हौस आहे; म्हणून मी गर्जना करीत आहें आणि या माझ्या गर्जनेचें फळ काय आहे, तेंहि पहा ! युद्धांत पांडव, कृष्ण व सात्यकि यांचा वध करून ही निष्कंटक पृथ्वी मी दुर्योधनास देणार आहें !"

कृप—तुझे हे मनोरथ मला आनंद देत नाहींत. तूं कृष्णार्जुनांची आणि पांडुपुत्र धर्मराजाची सर्वदा निंदा करीत असतोस ! परंतु कर्णा, जिकडे ते

युद्धविशारद असतील, तिकडेच सर्वदा जय निश्चयानें असतो. कारण, देव, गंधर्व, यक्ष, मनुष्य, सर्प, राक्षस हे सर्व जरी सज्ज होऊन आले, तरी युद्धांत कृष्णार्जुन हे अजिंक्यच आहेत! हा धर्मपुत्र युधिष्ठिर ब्राह्मणांचे ठिकाणीं आदरबुद्धि ठेवणारा, सत्यवक्ता, मनोनिग्रही, गुरु आणि दैवत यांचें पूजन करणारा, सदोदित धर्मरत, विशेषेंकरून अस्त्रनिपुण, धैर्यवान् आणि कृतज्ञ आहे. याचे बंधुहि बलिष्ठ आणि त्याच्याचसारखे सर्व गुणांनीं संपन्न आहेत. त्यांचे संबंधीहि इंद्राप्रमाणें पराक्रमी, पांडवांवर अनुरक्त आणि मोठे रणशूर आहेत. धृष्टद्युम्न, शिखंडी, दौर्मुखी, जनमेजय, चंद्रसेन इत्यादि वीर, द्रुपदाचे पुत्र आणि मोठा अस्त्रवेत्ता स्वतः द्रुपदराजा आणि विराटराजा, तसेच नकुल-सहदेव आणि घटोत्कचादि योद्धे हे ज्यांच्याकरितां लढत आहेत, त्या पांडवांचा नाश कधींहि होणार नाहीं! हे आणि दुसरेहि अनेक वीरांचे संघ त्या पांडुपुत्र युधिष्ठिराकडे आहेत. यांपैकीं दोघे भीमार्जुनच देव, दानव, मानव, यक्ष, राक्षस, भूतें, सर्प व भुजंग यांसह सर्व जगताचा निःपात आपल्या अस्त्रवीर्यानें करण्यास समर्थ आहेत! एकटा युधिष्ठिर आपल्या घोर दृष्टीनें सर्व पृथ्वी जाळून टाकील! कर्णा, अमितसामर्थ्यवान् श्रीकृष्ण ज्यांच्या-करितां सज्ज होऊन राहिला आहे, त्यांना युद्धांत जिंकण्याकरितां तूं धजतोस तरी कसा? हे सूतपुत्रा, तूं कृष्णाशीं रणसंग्राम करण्याची मोठी हौस धरून राहिला आहेस, हें तुझें नित्याचेंच मोठें अनीतिकारक वर्तन होय!

संजय—हे भरतर्षभा, हें कृपाचें भाषण ऐकून कर्ण हंसतहंसत त्यास म्हणाला "हे ब्रह्मन्, तूं पांडवांविषयीं जें बोललास, तें सत्य आहे. पांड-वांमध्यें आणखीहि पुष्कळ गुण आहेत. पांडव हे रणांत इंद्रासह देवांना, आणि दैत्य-यक्ष-गंधर्वांसह पिशाच, उरग आणि राक्षस यांनाहि अजय्य आहेत; परंतु इंद्रानें दिलेल्या शक्तीनें मी पांडवांना जिंकीन. विप्रा, इंद्रानें मला अमोघ शक्ति दिली आहे; तिच्या योगानें मी सव्यसाची अर्जुनाचा रणांत वध करीन आणि तो पांडुपुत्र अर्जुन रणांत हत झाला असतां त्याचे ते सख्खे बंधु अर्जुनावांचून पृथ्वीचा उपभोग घेण्यास मुळींच समर्थ होणार नाहींत! गौतमा, याप्रमाणें सर्व पांडव नाश पावले असतां ही समुद्रवलयां-कित पृथ्वी आपोआप कौरवेंद्र दुर्योधनाला वश होईल. या जगांत सर्व कामें मोठ्या दूरदर्शीपणानें केलीं असतां साधतात, यांत संशय नाहीं. हें जाणूनच मी गर्जना करीत आहें. तूं ब्राह्मण असून वृद्ध आहेस; त्यामुळें युद्ध करण्यास

केवळ असमर्थ आहेस. पांडवांशीं तुझा स्नेह असल्यामुळें मोहानें तूं माझा असा अपमान करीत आहेस ! हे ब्राह्मणा, येथें पुनः जर अशा प्रकारचें अप्रिय भाषण केलेंस, तर हे दुर्मते, माझें खड्ग उगारून मी तुझी जिह्वाच छाटून टाकीन ! कौरवांच्या सर्व सैन्यास भिवविण्याकरितां तूं रणांत पांडवांची स्तुति करण्याची इच्छा करतोस काय ? हे द्विजा, त्यासंबंधींहि माझें यथार्थ भाषण ऐक. दुर्योधन, द्रोण, शकुनि, दुर्मुख, जय, दुःशासन, वृषसेन, मद्रपति शल्य, तूं, सोमदत्त, भूरि, तसाच अश्वत्थामा आणि विविंशति हे सर्व युद्धविशारद वीर सज्ज होऊन ज्याच्या बाजूनें लढण्यास उभे आहेत, त्यास इंद्रासमान बलाढ्यहि कोणता शत्रु जिंकणार ? हे सर्व शूर, अस्त्रनिपुण, बलिष्ठ, स्वर्गाची इच्छा करणारे, धर्मज्ञ आणि युद्धकुशल आहेत. हे लढाईंत देवांनाहि मारतील. पांडवांचा वध व दुर्योधनाचा जय इच्छिणारे हे सर्व सज्ज होऊन युद्धांत उभे राहतील. अत्यंत बलवानांनाहि जय मिळणें, ही गोष्ट दैवाधीन आहे, असें मी समजतों. कारण महाबाहु भीष्म हा शेंकडो शरांनीं विह्वल होऊन पडला आहे ! विकर्ण, चित्रसेन, बाल्हीक, जयद्रथ, भूरिश्रवा, जय, जलसंध, सुदक्षिण, रथिश्रेष्ठ शल आणि वीर्यवान् भगदत्त हे व देवांनाहि अजिंक्य असलेले दुसरे शूर व बलवत्तर राजे समरांत पांडवांकडून मारले गेले ! हे नराधमा, ही गोष्ट दैवाशिवाय दुसऱ्या कशानें झाली आहे, असें समजतोस ? हे द्विजा, तूं ज्या दुर्योधनाच्या शत्रूंची वारंवार स्तुति करतोस, त्यांचेहि शेंकडो हजारों वीर पडले आहेत. कौरवांचीं सर्व सैन्यें पांडवांबरोबरच क्षय पावत आहेत, यांत पांडवांचा कांहीं प्रभाव आहे, असें मला मुळींच वाटत नाहीं. हे द्विजाधमा, तूं त्यांना सर्वदा बलवान् समजतोस, म्हणूनच मी यथाशक्ति त्यांच्याबरोबर दुर्योधनाच्या हितास्तव लढण्याची इच्छा करीत आहें. जय होणें, न होणें हें दैवाधीन आहे !" ७. ६. १५८.

अध्याय १५९ वा.

[१ अश्वत्थाम्याकडून कर्णाचा अधिक्षेप. २ कर्णपराक्रम. ३ कर्णपराजय. ४ दुर्योधनाचा संताप. ५ युद्धांत पांडवांचा निग्रह करण्याविषयीं दुर्योधनाची अश्वत्थाम्यास विनवणी.]

(१) **संजय**—याप्रमाणें तो सूतपुत्र आपल्या मातुलास दुर्भाषण करून बोलला, असें पाहून अश्वत्थामा तत्काल आपलें खड्ग उगारून मदोन्मत्त

गजावर उडी घालणाऱ्या सिंहाप्रमाणें क्रोधाविष्ट होऊन कुरुराजाच्या समक्ष त्यावर चालून गेला.

अश्वत्थामा—नराधमा, माझा मामा अर्जुनाच्या सत्य गुणांची स्तुति करीत असतां तूं द्वेषामुळें त्याची निर्भर्त्सना करतोस काय? तुला मोठा गर्व झाला आहे आणि त्यामुळें तूं कोणाहि धनुर्धराची पर्वा ठेवीत नाहींस आणि आपल्याच शौर्याचा मोठेपणा मिरवीत असतोस! तुला समरांत जिंकून तुझ्या देखत जयद्रथाचा गांडीवधारी अर्जुनानें वध केला, तेव्हां तुझें तें वीर्य आणि तीं अस्त्रें कोठें गेलीं होतीं? ज्यानें पूर्वीं साक्षात् शंकराशीं युद्ध केलें, त्याच्या-बरोबर हे सूताधमा, केवळ मनोरथ करून युद्ध करण्याची व्यर्थ इच्छा करीत आहेस! सर्व शस्त्रधरांमध्यें श्रेष्ठ कृष्ण अर्जुनाचा पाठीराखा असतां, इंद्रासहित एकत्र झालेले सर्व सुर व असुर ज्याला जिंकण्यास समर्थ नाहींत, त्या कधींहि पराभव न पावलेल्या लोकैकवीराला या राजांच्या साहाय्यानें हे दुर्बुद्धे, तूं कसा जिंकूं शकणार? नराधमा, अरे जरा थांब! दुर्मते, तुझें मस्तक धडापासून वेगळें करतों पहा!

संजय—वेगानें कर्णावर क्रुद्ध झालेल्या त्या अश्वत्थाम्यास स्वतः दुर्योधन राजानें आणि नरश्रेष्ठ कृपाचार्यानें आंवरून धरिलें.

कर्ण—हा दुर्मति ब्राह्मणाधम मोठा शूर दिसत आहे खरा! याला युद्धाची मोठी प्रौढी वाटत आहे. हे कुरुसत्तमा, माझा पराक्रम याला एकदां पाहूं दे! सोड आतां याला!

अश्वत्थामा—दुर्मते सूतपुत्रा, तुझ्या या अपराधाची आम्ही क्षमा करितों. तुझा हा शिखरास गेलेला गर्व एकटा अर्जुनच नाहींसा करील!

दुर्योधन—अश्वत्थामन्, शांत हो. हे मानदा, क्षमा कर. कांहीं झालें तरी या कर्णावर क्रोध करणें तुला योग्य नाहीं. तूं, कर्ण, कृप, द्रोण, मद्रराज व शकुनि यांवर मोठा कार्यभार येऊन पडला आहे. तर हे द्विजसत्तमा, शांत हो! हे सर्व पांडव कर्णाबरोबर युद्ध करण्याची इच्छा धरून चारी बाजूंनीं इकडेच येत आहेत!

संजय—दुर्योधनानें समाधान केलें असतां तो महाशय अश्वत्थामा अत्यंत क्षुब्ध झाला होता, तरी शांत झाला; तसाच तो उदार अंतःकरणाचा कृपा-चार्यहि आपल्या सौम्य स्वभावामुळें लवकरच शांत झाला.

कृप—दुर्मते सूतपुत्रा, तुझ्या अपराधाची आम्ही क्षमा करितों. तुझा हा मर्यादेच्या पलीकडे गेलेला दर्प एक अर्जुनच नाहींसा करील !

(२) संजय—मग ते पांडव आणि यशस्वी पांचाल एकत्र होऊन चोहों बाजूंनीं सिंहनाद करीत कर्णावर धांवून आले आणि देवगणांनीं वेष्टित इंद्राप्रमाणें कौरववीरांनीं वेष्टिलेला महारथी, वीर्यवान् व तेजस्वी कर्णहि आपल्या बाहुबलाचा आश्रय करून व धनुष्य घेऊन समरास उभा राहिला. नंतर कर्ण व पांडव यांचें युद्ध सुरू झालें. हे महाराजा, त्या भयंकर युद्धास सिंहनादानें अद्भुत शोभा आली होती. नंतर हे राजा, ते पांडव आणि यशस्वी पांचाल यांनीं महाबाहु कर्णाला पाहून मोठी आरोळी ठोकली आणि म्हणाले "हा कर्ण, कोठें कर्ण ! कर्णा, या महारणांत उभा रहा ! हे दुरात्मन् पुरुषाधमा, कर आतां आमच्याबरोबर युद्ध !' दुसऱ्या कित्येकांनीं कर्णास पाहतांच क्रोधानें नेत्र लाल करून म्हटलें "ह्या अल्पबुद्धि, गर्विष्ठ सूतपुत्राचा सर्व राजश्रेष्ठांनीं वधच केला पाहिजे. याला जीवंत ठेवणें योग्य नाहीं. हा पापपुरुष पांडवांचा नित्याचा मोठा वैरी असून दुर्योधनाच्या मतानें वागणारा आहे. सर्व अनर्थांचें कारण हाच आहे. मारा याला !" असें ओरडत धर्मराजानें सूतपुत्राच्या वधाकरितां नेमलेले ते क्षत्रिय महारथी शरांची वृष्टि करीत त्यावर धांवले. ते आपल्यावर धांवून येत असलेले सर्व महारथी पाहून तो कर्ण यत्किंचितहि भ्याला नाहीं, किंवा त्रासलाहि नाहीं. हे भरतर्षभा, तो सैन्यसागर संहारकालच्या सागराप्रमाणें उसळलेला पाहून तुझ्या पुत्रांस संतोषविणाऱ्या, रणांत अपराजित, बलवान् व कुशाग्रबुद्धि कर्णानें शरांचा वर्षाव करून त्या सैन्यास चारी बाजूंनीं प्रतिबंध केला. मग ते राजेहि शरवृष्टि करून त्याचें निवारण करूं लागले. इंद्राशीं ज्याप्रमाणें दैत्यगण युद्ध करितात, त्याप्रमाणें ते अनेक राजे कर्णाबरोबर लढले. हे प्रभो, त्या राजांच्या बाणांचें निवारण कर्णानें मोठी शरवृष्टि करून केलें. देवदानवांच्या युद्धांत ज्याप्रमाणें इंद्राचें दानवांशीं युद्ध झालें, त्याप्रमाणें पांडव व कौरव वीरांचें तें युद्ध झालें. त्या युद्धांत कर्णाचें अद्भुत कौशल्य आम्हांला दिसून आलें. सर्व बाजूंनीं दक्ष शत्रु त्याला धरण्यास सज्ज असतांहि तो रणांत कोणालाहि सांपडला नाहीं. त्या महारथी कर्णानें राजांचे ते बाणसमूह निवारण केले आणि त्यानें जोकडें, दांडे, छत्रें, ध्वज आणि अश्व यांवर आपल्या नांवानें अंकित असलेले बाण टाकले. नंतर ते राजे त्याच्या बाणांनीं पीडित होऊन थंडीनें कुडकुडणाऱ्या गाईप्रमाणें

इकडेतिकडे भटकूं लागले. कर्णानें मारलेले अश्व, गज व रथी जागजागीं मरून पडल्याचें आम्हीं पाहिलें. राजा, युद्धांतून परत न फिरणाऱ्या वीरांचीं पडलेलीं मस्तकें व बाहु यांनीं सर्व रणभूमि व्यापिली होती ! मृत झालेले, मरणारे व सर्वत्र हळहळणारे वीर यांनीं सर्व समरांगण यमनगरीप्रमाणें अतिभयंकर झालें होतें !

कर्णाचा तो पराक्रम पाहून दुर्योधन राजानें अश्वत्थाम्यासमीप जाऊन म्हटलें, "हा कर्ण रणांत सर्व सज्ज असलेल्या राजांशीं युद्ध करीत आहे ! कार्तिकेयानें विध्वस्त केलेल्या राक्षससेनेप्रमाणें कर्णाच्या बाणांनीं व्याकुल झालेली ही सेना पळत आहे पहा ! बुद्धिमान् कर्णानें या सेनेला समरांत जिंकल्याचें पाहून तो अर्जुन कर्णाचा वध करण्याच्या इच्छेनें त्यावर धांवून येत आहे ! तर ज्या योगानें तुमच्या देखत अर्जुन या महारथी कर्णाला समरांगणांत मारणार नाहीं, अशी कांहींतरी युक्ति योजिली पाहिजे !"

तेव्हां दैत्यसेनेवर येणाऱ्या इंद्राप्रमाणें अर्जुन कर्णावर धांवून येत आहे, असें पाहून त्याचें रक्षण करण्याच्या इच्छेनें अश्वत्थामा, कृप, शल्य आणि महारथी कृतवर्मा हे पार्थावर चालून गेले. तेव्हां पांचालांनीं परिवेष्टित अर्जुनहि वृत्रासुरावर चालून येणाऱ्या इंद्राप्रमाणें कर्णावर धांवून आला !

धृतराष्ट्र—प्रलयकालच्या यमासारखा क्षुब्ध झालेला अर्जुन येत आहे, असें पाहून वैकर्तन कर्णानें पुढें काय केलें ? जो अर्जुनाशीं नित्य स्पर्धा करीत असे आणि त्या दारुण योद्ध्याला युद्धांत जिंकण्याची ज्याला इच्छा होती, त्या कर्णानें आपला वैरी युद्धांत सहज प्राप्त झाला असतां पुढें काय केलें ?

(३) संजय—एका गजावर जसा दुसरा गज चालून येतो, त्याप्रमाणें तो पांडुपुत्र आपल्यावर येत आहे, असें पाहून कर्ण मुळींच न डगमगतां रणांत त्यावर धांवून गेला. कर्ण वेगानें येत असतां पार्थानें बाणांची वृष्टि करून त्यास आच्छादून टाकलें. कर्णानेंहि तशीच शरवृष्टि करून त्यास झांकिलें. तेव्हां त्या शत्रुतापन अर्जुनानें कर्णावर देदीप्यमान अग्रांच्या तीनशें बाणांची वृष्टि केली आणि एक नाराच बाण टाकून त्याच्या डाव्या हाताच्या मनगटावर मोठा प्रहार केला. त्यामुळें त्याच्या हस्तांतून धनुष्य गळून पडलें; परंतु निमिषार्धांत त्यानें तें धनुष्य उचलून रणांत कसलेल्या वीराप्रमाणें अर्जुनास आपल्या शरसमूहानें झांकून टाकिलें. अर्जुनानें ती कर्णाची शरवृष्टि आपल्या

बाणांनीं हंसतच उधळून लाविली. त्यावेळीं करिणीसाठीं क्रुद्ध झालेल्या वन्य गजांचे युद्धाप्रमाणें कर्ण व अर्जुन यांमध्यें अत्यद्भुत व भयंकर युद्ध झालें! मग महाधनुर्धर अर्जुनानें कर्णाचा पराक्रम पाहून त्याचें धनुष्य त्वरेनें मुष्टि-प्रदेशींच तोडून टाकलें आणि अर्धचंद्राकृति बाणांनीं त्याचे चार अश्व मारले व कर्णाच्या सारथ्याचें मस्तक धडापासून वेगळें केलें. नंतर ज्याचा सारथि व अश्व मारले आहेत आणि ज्याचें धनुष्य छिन्न केलें आहे, अशा त्या कर्णावर पांडुनंदन अर्जुनानें चार बाण टाकून त्याला विद्ध केलें. तेव्हां तो अर्जुनाच्या बाणांनीं पीडित कर्ण त्या रथांतून खालीं उडी टाकून कृपाचार्यांच्या रथावर चढून बसला. अशाप्रकारें साळू पक्ष्यासारखा अर्जुनाच्या बाणांनीं विद्ध झालेला कर्ण जीविताच्या रक्षणाकरितां कृपाच्या रथांत जाऊन बसला!

(४) हे भरतर्षभा, कर्णाचा पराजय झालेला पाहून, अर्जुनाच्या बाणांनीं व्याकुळ झालेले तुझे योद्धे दाही दिशांना पळूं लागले. हे नृपा, ते पळतांना पाहून दुर्योधन राजानें त्यांना मागें परतवून म्हटलें "शूरहो, तुमचें पळणें आतां पुरे! श्रेष्ठ क्षत्रियहो, उभे रहा! हा मी अर्जुनाच्या वधाकरितां स्वतः रणांत जात आहें! पांचाल व सोमक यांसुद्धां सर्व पांडवांचा मी वध करीन! मी आज युद्ध करीत असतां युगांतींच्या कालाप्रमाणें माझा पराक्रम पांडवांच्या दृष्टीस पडेल! मी धनुष्य हातांत घेऊन बाणांची वृष्टि करीत असतां ग्रीष्म-तूंच्या अखेरीला होणाऱ्या मेघवृष्टीप्रमाणें माझी शरवृष्टि समरांत सैनिक पाह-तील! नतपर्व बाणांनीं मी आज रणांत अर्जुनाला जिंकीन. शूरहो, उभे रहा! अर्जुनाची भीति सोडा! ज्याप्रमाणें मकरालय समुद्र नियत मर्यादेला पोंचला असतां तिचें उल्लंघन करीत नाहीं, त्याप्रमाणें आज माझा पराक्रम पाहून अर्जुनहि त्याचें आक्रमण करूं शकणार नाहीं!"

असें म्हणून दुर्योधन मोठ्या सैन्यानिशीं अर्जुनाकडे निघून गेला. त्यावेळीं त्याचे नेत्र क्रोधानें आरक्त झाले होते. तो महाबाहु दुर्योधन निघालेला पाहून शूर शारद्वत कृपाचार्य अश्वत्थाम्याला म्हणाला "हा महाबाहु व असहिष्णु राजा क्रुद्ध झाला आहे. हा पतंगवृत्ति धारण करून अर्जुनाशीं लढण्याची इच्छा करीत आहे. म्हणून जोंपर्यंत अर्जुनाला गांठून आमच्या देखत हा प्राण सोडणार नाहीं, तोंपर्यंत या कुरुनाथाचें रक्षण कर! हा कौरवराज अर्जुनाच्या बाणांच्या तडाक्यांत सांपडला नाहीं, तोंपर्यंत याला आंवर! सर्पासमान भयंकर पार्थाच्या बाणांच्या तावडींत सांपडून ह्याचें भस्म झालें नाहीं, तोंवर

याला युद्धापासून पराङ्मुख कर! हे मानदा, आम्ही सर्व युद्धास तयार असतां कोणाचेंहि साहाय्य न घेतां हा राजा एकटाच अर्जुनाबरोबर युद्धार्थ जात आहे, हें मला अनुचित दिसतें. शार्दूलाच्या हातून गजाची मुक्तता ज्याप्रमाणें अशक्य आहे, त्याप्रमाणें अर्जुनाशीं लढत असतां त्याच्या हातून कुरुपतीची जीवंत सुटका दुर्लभ आहे, असें मला वाटतें!''

मातुलानें याप्रमाणें सांगितलें असतां शस्त्रधरांमध्यें श्रेष्ठ अश्वत्थाम्यानें दुर्योधनाला म्हटलें "गांधारे, मी जीवंत असतां युद्धाला जाणें तुला योग्य नाहीं. हे कौरवा, सदोदित तुझ्या हिताकरितां प्रयत्न करणाऱ्या माझा अनादर करून युद्धाला जाणें बरें नव्हे. पार्थाच्या विजयाविषयीं तूं कांहीं चिंता करूं नकोस! हे सुयोधना, उभा रहा! मी अर्जुनाचें निवारण करितों!''

(५) दुर्योधन—आचार्य पांडुपुत्रांचें पुत्रांप्रमाणें रक्षण करित असतो आणि द्विजोत्तमा, तूंहि त्यांची नित्य उपेक्षाच करीत असतोस! आतां हें माझ्या दुर्भाग्यामुळें होत आहे किंवा तुझा पराक्रम मंद आहे अथवा धर्मराजाचें किंवा द्रौपदीचें प्रिय करण्यासाठीं आहे, हें मला समजत नाहीं. ज्याच्याकरितां सुखार्ह व अपराजित असलेले सर्व माझे बांधव परम दुःखांत पडले आहेत, त्या मज लोभ्याला धिक्कार असो! शस्त्रवेत्त्यांमध्यें श्रेष्ठ आणि महेश्वरासारखा पराक्रमी पुरुष गौतमीपुत्राखेरीज दुसरा कोण आहे कीं जो अंगांत सामर्थ्य असतांहि शत्रूचा वध करणार नाहीं! हे गौतमीसुता, प्रसन्न हो आणि या माझ्या शत्रूंचा संहार कर! तुझ्या अस्त्रांपुढें उभें राहण्यास देव किंवा दानवहि समर्थ होणार नाहींत! द्रौणे, या पांचालांना व सोमकांना त्यांच्या सेवकांसह मारून टाक! आम्ही तुझ्या आश्रयानें बाकीच्यांचा वध करतों! हे सोमक व यशस्वी पांचाल दावानलाप्रमाणें माझ्या सैन्यांत फिरत आहेत. हे नरोत्तमा, अर्जुन ज्यांचें रक्षण करीत आहे, अशा पांचालांनीं माझ्या सैन्याचा भंग करण्यापूर्वींच त्यांचें व केकयांचें निवारण कर. हे अरिंदमा, त्वरा करून जा! हे मारिषा, आरंभीं किंवा नंतर तुला हें केलेंच पाहिजे. हे महाबाहो, तूं या पांचालांच्या नाशासाठींच उत्पन्न झाला आहेस! आणि तूं मनांत आणशील, तर हें सर्व जग पांचालरहित करून टाकशील! अरे ही सिद्धांची वाणी आहे आणि ते बोलले, तसेंच होणार आहे. यासाठीं हे पुरुषश्रेष्ठा, तूं पांचालांचा आणि त्यांच्या सेवकांचा वध कर! तुझ्या अस्त्रांसमोर उभें राहण्यास इंद्रासह देवहि समर्थ होणार नाहींत, मग पांचालांसह पांडवांची

योग्यता ती काय ? हें मी सत्य सांगत आहें. सोमकांसह पांडव तुझ्या समोर संग्रामांत टिकणार नाहींत, हें माझें बोलणें सत्य समज. हे महाबाहो, जा ! आजची वेळ निघून जातां उपयोगी नाहीं. कारण पार्थाच्या बाणांनीं पीडित झालेली ही माझी सेना पळून जात आहे पहा ! हे महाबाहो, तूं आपल्या दिव्य तेजाच्या योगानें पांडव व पांचाल यांचा निग्रह करण्यास समर्थ आहेस !" ७. ६. १५९.

अध्याय १६० वा.

[१ अश्वत्थाम्याचा पराक्रम.]

(१) संजय—याप्रमाणें दुर्योधनाचें भाषण ऐकतांच दैत्यवधाविषयीं प्रयत्न करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें त्या युद्धदुर्मद अश्वत्थाम्यानें शत्रूचा वध करण्याचा यत्न केला आणि तो महाबाहु तुझ्या पुत्राला म्हणाला " हे महाबाहो, तूं बोलतोस, तें सत्य आहे. मला आणि माझ्या पित्याला पांडव हे प्रिय आहेत, त्याप्रमाणें आम्हीहि त्यांना प्रिय आहों. परंतु हे कुरूद्वहा, तो संबंध युद्धांत मात्र नाहीं ! बाबारे, आम्ही प्राणांचीहि क्षिति न बाळगतां निर्भयपणें आमच्या सामर्थ्यानुसार युद्ध करीत आहों. हे नृपोत्तमा, मी, कर्ण, शल्य, कृप आणि कृतवर्मा हे मिळून पांडवांच्या सेनेचा निमेषांत नाश करून टाकूं ! आणि हे कुरुश्रेष्ठा, आम्ही रणांत नसल्यास ते पांडवहि कुरुसेना निमेषार्धांत नष्ट करून टाकतील. हे भारता, आम्ही पांडवांशीं किंवा पांडव आमच्यांशीं युद्ध करूं लागले असतां एकमेकांचें तेज एकत्र मिळून शांत होत असतें. तेव्हां पांडव जीवंत असतां त्यांची सेना जिंकणें म्हणजे अशक्यच गोष्ट होय, हें मी तुला सत्य सांगतों. हे भारता, पांडव स्वतःकरितां लढणारे आहेत. ते समर्थ असतांनाहि तुझ्या सेनेचा नाश कां करीत नाहींत बरें ? हे कौरवा, तूं अत्यंत लुब्ध व कपटपटु आहेस. तूं सर्वांविषयीं शंका घेणारा आहेस, तसा मानीहि आहेस. म्हणून आम्हांविषयीं व इतरांविषयींहि तुझें मन साशंक आहे, असें मला वाटतें. हे कुरुनंदना, तुझ्याकरितां मी प्राणांवरहि उदार होऊन व यत्नाचा आश्रय करून हा युद्धाला चाललों पहा ! मी शत्रूंबरोबर लढून मोठमोठ्यांनाहि जिंकीन ! हे अरिंदमा, मी पांचाल, सोमक, केकय आणि पांडवेय यांबरोबर युद्ध करीन. माझ्या बाणांनीं दग्ध झालेले पांचाल आणि सोमक सिंहपीडित बैलांप्रमाणें चारी

बाजूंना आज पळून जातील ! माझा पराक्रम पाहून आज धर्मसुत युधिष्ठिराला आणि सोमकांना सर्व जग अश्वत्थाममयच दिसेल ! पांचाल व सोमक यांना रणांत हतप्राण केलेले पाहून धर्मराजाला परम दुःख होईल. हे भारता, जे जे मजबरोबर युद्ध करण्यास येतील, त्यांचा मी वध करीन. हे वीरा, माझ्या बाहूंच्या तडाक्यांत जे कोणी येतील, ते कधींहि जिवंत सुटणार नाहींत."

हे धृतराष्ट्रा, तुझ्या पुत्रास असें बोलून कौरवांच्या कल्याणाची इच्छा करणारा व सर्व धनुर्धरांना त्रस्त करणारा तो पुरुषश्रेष्ठ अश्वत्थामा युद्धाला निघाला. तो कैकयांना व पांचालांना म्हणाला "हे महारथहो, आतां तुम्ही सर्व माझ्या शरीरावर प्रहार करा ! स्थिर राहून युद्ध करा आणि आपलें अस्त्रकौशल्य दाखवा !"

हे महाराजा, असें अश्वत्थाम्यानें सांगतांच जलधर मेघाप्रमाणें त्या सर्वांनीं अश्वत्थाम्यावर शरवृष्टि केली. परंतु हे प्रभो, द्रोणपुत्रानें त्या बाणांचा नाश करून पांडुपुत्र व धृष्टद्युम्न यांच्या देखत दहा वीरांचा वध केला ! तेव्हां त्या द्रौणीच्या मारानें भयभीत झालेले पांचाल व सोमक हे त्यास रणांत सोडून दाही दिशांस पळूं लागले ! हे महाराजा, सोमकांसह पांचालांना पळून जातांना पाहून रणांत धृष्टद्युम्न अश्वत्थाम्यावर धांवून गेला. त्याबरोबर रणांत कधींहि परावृत्त न होणाऱ्या शूरांचे शंभर रथ होते. त्यांचा नाद सजल मेघांप्रमाणें होत होता व ते सुवर्णभूषणांनीं चित्रविचित्र दिसत होते. मग तो पांचाल राजपुत्र महारथी धृष्टद्युम्न आपले योद्धे मारलेले पाहून द्रौणीला म्हणाला "हे दुर्बुद्धे आचार्यपुत्रा, इतर वीरांचा वध केलास, यांत काय महत्त्व आहे ? जर तूं खरा शूर असशील, तर माझ्याबरोबर युद्ध कर. आतां माझ्या समोर उभा रहा, म्हणजे मी तुझा वध करतों !" असें बोलून त्या प्रतापी धृष्टद्युम्नानें अश्वत्थाम्यावर मर्मभेदक तीक्ष्ण बाण टाकून त्याला विद्ध केलें. तेव्हां सर्पाच्या शेपटीवर पाय पडला असतां जसा तो क्रुद्ध होतो, तसा तो मानी अश्वत्थामा किमपिहि न गडबडतां हातांत धनुष्य घेऊन म्हणाला 'हे धृष्टद्युम्ना, स्थिर होऊन उभा रहा ! म्हणजे तेवढ्या वेळांत मी तुला यमलोकीं पाठवितों !'

याप्रमाणें शत्रुवीरांचा नाश करणाऱ्या त्या द्रौणीनें पार्षतास सांगून आपल्या हस्तलाघवानें त्यावर शरसंधान करून चारी बाजूंनीं त्याला आच्छादिलें.

अशाप्रकारें रणांत पीडा होत असतां तो युद्धदुर्मद पांचालपुत्र धृष्टद्युम्न द्रौणीला टोंचून बोलला " माझी प्रतिज्ञा काय व माझी उत्पत्ति कशाकरितां आहे, हें तूं जाणत नाहींस! हे सुदुर्बुद्धे, द्रोणाचा वध केल्यावर तुझाहि मी वध करणार आहें. म्हणून आज द्रोण जीवंत असतां मी तुला रणांत मारीत नाहीं. आज रात्र होण्यापूर्वीच तुझ्या पित्याला मारून, नंतर तुझाहि वध करावा, असें माझ्या मनांत आहे. पांडवांविषयीं जो द्वेष व कौरवांविषयीं जी भक्ति तुझ्या मनांत आहे, ती आज माझ्या समोर स्थिर राहून मला दाखीव! तूं माझ्या हातून आज जीवंत सुटणार नाहींस! कारण, जो ब्राह्मण ब्राह्मण्य टाकून क्षात्रधर्माच्या ठिकाणीं रत झाला, तो हे पुरुषाधमा, तुझ्यासारखा जगांतील सर्व लोकांना सर्वदा वध्यच होय!"

पार्षत धृष्टद्युम्नाचें असें कठोर भाषण ऐकून तो द्विजश्रेष्ठ अश्वत्थामा अत्यंत क्रुद्ध झाला आणि 'अरे उभा रहा, उभा रहा' असें त्याला बोलला. त्यानें धृष्टद्युम्नाकडे पाहिलें, तेव्हां तो आपल्या नेत्रांनीं त्यास जाळीतच आहे कीं काय, असा भास झाला. सर्पाप्रमाणें निश्वास टाकीत आपल्या बाणांनीं त्यानें धृष्टद्युम्नास आच्छादून टाकिलें. हे राजश्रेष्ठा, पांचाल सेनांनीं परिवेष्टिलेला तो अतिबलवान् महारथी आपल्याच वीर्याचा आश्रय करून यत्किंचितहि भ्याला नाहीं. त्यानें अश्वत्थाम्यावर अनेक बाण टाकले. नंतर बाणांचा पण लावून जणुंकाय द्यूतच खेळत आहेत, असें युद्ध त्यांनीं आरंभिलें. अतिसंतापानें ते महाधनुर्धर परस्परांवर बाण टाकून एकमेकांस पीडा करूं लागले. त्यांची शरवृष्टि चोहों बाजूंनीं होऊं लागली. अश्वत्थामा आणि धृष्टद्युम्न यांचें तें अत्यंत घोर व भयानक युद्ध पाहून सिद्ध, चारण आणि वादिक यांनीं त्यांची प्रशंसा केली! त्यांनीं आपल्या बाणसमूहांनीं आकाश व दशदिशाहि व्यापून टाकिल्या. आपल्या शरांनीं त्यांनीं घनदाट अंधार उत्पन्न केला आणि अदृश्य होऊन ते युद्ध करूं लागले. परस्परांच्या वधाकरितां सज्ज झालेले आणि प्राणिमात्रास भयप्रद वाटणारे ते आपलीं धनुष्यें आकाशांत मंडलाकार फिरवीत रणांत जणुंकाय नाचतच होते. त्या महाबाहूंची ती चमत्कारिक व लाघवपूर्वक युद्धाची पद्धत पाहून हजारों मोठमोठ्या योद्ध्यांनीं त्यांची स्तुति केली. वनांत जागृत झालेल्या वन्य गजांप्रमाणें रणक्षुब्ध झालेल्या त्या दोघांस पाहून दोन्ही सैन्यांत आनंदीआनंद होऊन सिंहनाद होऊं लागले आणि सैनिकांनीं शंख वाजविले. जिकडे-तिकडे हजारों वाद्यें वाजूं लागलीं. अशा-

प्रकारें भीरूंची भीति वाढविणारें तें युद्ध दोन घटकांपर्यंत बरोबरीनें चाललें. मग हे महाराजा, त्या द्रोणपुत्रानें महात्म्या धृष्टद्युम्नाचा ध्वज, धनुष्य, छत्र, हीं तोडलीं आणि दोन पार्ष्णिसारथि, सारथि आणि चार घोडे यांना मारून तो रणांत धांवून गेला. तेथें आपल्या सन्नतपर्व बाणांनीं त्या महानुभाव द्रौणीनें हजारों पांचालांना पळवून लावलें. नंतर हे भरतर्षभा, रणांत इंद्राप्रमाणें त्या अश्वत्थाम्याचा पराक्रम पाहून ती पांडवी सेना अगदीं व्याकुळ होऊन गेली. महारथी अश्वत्थाम्यानें शंभर बाणांनीं शंभर पांचाल वीरांना मारून मग धृष्टद्युम्न व अर्जुन यांचे देखत तीन तीक्ष्ण बाणांनीं तीन महारथ्यांचा वध केला ! अत्यंत व्यवस्थित रीतीनें राहिलेल्या पांचालांचा त्यानें नाश केला. नंतर ते रणग्रस्त झालेले पांचाल व सृंजय आपले रथ व अश्व यांचा नाश झालेला पाहून अश्वत्थाम्यासमोरून पळून गेले !

याप्रमाणें त्या महारथी द्रोणपुत्रानें समरांत शत्रूंना जिंकिलें आणि ग्रीष्मकालाच्या अखेरीला होणाऱ्या मेघगर्जनेप्रमाणें महानाद त्यानें केला ! युगांतीं सर्वभूतांचें भस्म करून अग्नि जसा शोभतो, त्याप्रमाणें अनेक शूरांचा रणांत घात करून तो अश्वत्थामा अधिकच तेजस्वी दिसूं लागला ! कौरव ज्याची स्तुति करीत आहेत व ज्यानें समरांत हजारों शत्रूंचा वध केला आहे, असा तो प्रतापी अश्वत्थामा, शत्रुगणांचा संहार करून शोभायमान झालेल्या देवेंद्राप्रमाणें शोभूं लागला ! ७. ६. १६०.

अध्याय १६१ वा.

[१ संकुलयुद्ध.]

(१) संजय—हे महाराजा, मग युधिष्ठिर व भीमसेन यांनीं अश्वत्थाम्याला चारी बाजूंनीं घेरलें आणि दुर्योधनहि भारद्वाजासह रणांत पांडवांवर चालून गेला. तेव्हां त्या दोन सैन्यांमध्यें भीरूंचें भय वाढविणारें घनघोर युद्ध झालें. हे महाराजा, अंबष्ट, मालव, वंग, शिबि आणि त्रैगर्त यांच्या तुकड्या वृकोदरानें यमलोकीं पाठविल्या आणि अभीषाह व शूरसेन या देशांतील रणोन्मत्त क्षत्रियांना कापून काढून पृथ्वीवर रक्ताचा चिखलच करून टाकला ! राजा, किरीटी अर्जुनानें यौधेय, अद्रिज, मद्रक आणि मालव यांना आपल्या तीक्ष्ण बाणांनीं मृत्युलोकीं पाठविलें. सरळ गतीच्या नाराच बाणांनीं विद्ध

गज दोन शिखरांच्या पर्वतांप्रमाणें जमिनीवर पडले ! जिकडे-तिकडे विवळत पडलेल्या गजांच्या कापलेल्या शुंडांनीं व्याप्त झालेली पृथ्वी जणुंकाय सरपटणाऱ्या सर्पांनींच व्यापून गेल्यासारखी दिसत होती ! सुवर्णविभूषित राजछत्रें जमिनीवर पडलेलीं असल्यामुळें ती युगांतीं सूर्यचंद्रादि ग्रहांनीं भरून गेलेल्या आकाशाप्रमाणें दिसत होती ! 'मारा, प्रहार करा, कापून काढा' इत्यादि प्रकारचा एकसारखा तुमुल ध्वनि द्रोणाच्या रथाजवळ होत होता. द्रोणानें परम क्रुद्ध होऊन रणांत वायव्यास्त्र योजून प्रचंड वाऱ्यानें मेघांप्रमाणें शत्रूंना उधळलें. द्रोणाकडून मारले जाणारे पांचाल भीमसेन व अर्जुन यांसमक्ष भीतीनें पळूं लागले. नंतर अर्जुन आणि भीमसेन प्रचंड रथसमूह व मोठी सेना घेऊन एकाएकीं द्रोणावर चालून गेले ! अर्जुन दक्षिणेकडून व भीमसेन उत्तरेकडून त्यावर बाणसमूहांची वृष्टि करूं लागले. हे महाराजा, ते द्रोणावर धांवून येतांच सृंजय, महापराक्रमी पांचाल, मत्स्य आणि सोमक हेहि त्यांच्या मागून गेले. हे राजन्, त्याप्रमाणें तुझ्या पुत्राचे शूर महारथी मोठ्या सैन्यानिशीं द्रोणाच्या रथाकडे जाऊं लागले. तेव्हां ती भारती सेना अर्जुनाच्या शराघातामुळें, अंधारामुळें आणि झोंप येऊं लागल्यामुळें पुनः विस्कळित झाली. तेव्हां द्रोण व तुझा पुत्र दुर्योधन हे तिचें निवारण करूं लागले. परंतु त्यांच्या हातून त्या सैन्याचें निवारण झालें नाहीं. पांडुपुत्र अर्जुनाच्या बाणांनीं विस्कळित झालेली ती सेना दाट अंधकार पडल्यामुळें चारी बाजूंनीं पळत सुटली आणि हे महाराजा, कित्येक राजेहि भीतीनें आपले शेंकडो रथ तेथेंच टाकून पळून गेले ! ७. ६. १६१.

अध्याय १६२ वा.

[१ सोमदत्तवध. २ द्रोण-युधिष्ठिरयुद्ध. ३ युधिष्ठिराचें दुर्योधनाकडे गमन.]

(१) संजय—सोमदत्त आपलें धनुष्य गरगर फिरवीत आहे, हें पाहून सात्यकि आपल्या सारथ्यास म्हणाला 'सूता, सोमदत्ताकडे मला घेऊन जा. महाबलिष्ठ सोमदत्ताला रणांत मारल्याशिवाय मी मागें फिरणार नाहीं. हें माझें वचन सत्य समज !' मग त्या सारथ्यानें मनोजव, शंखवर्ण व कधींहि न थकणारे सिंधुदेशाचे अश्व रणांत हांकले. हे राजा, पूर्वीं दैत्यवधाविषयीं उद्युक्त इंद्रास जसे त्याचे हरिदश्व घेऊन गेले, त्याप्रमाणें मन किंवा वायु

यांप्रमाणें ते वेगवान् अश्व सात्यकीस सोमदत्ताकडे घेऊन गेले. क्षुब्ध होऊन सात्यकि आपल्यावर वेगानें येत आहे, असें पाहून महाबलिष्ठ सोमदत्तहि निर्भयपणें मागें फिरला आणि वृष्टिमान् पर्जन्याप्रमाणें शरवृष्टि करून, सूर्यास आच्छादणाऱ्या मेघासमान त्यानें सात्यकीला आच्छादून टाकलें. सात्यकीनेंहि न भितां शरसमुदायांनीं त्या कुरुपुंगव सोमदत्ताला झांकून टाकिलें.

याप्रमाणें त्या नरश्रेष्ठांनीं परस्परांस बाणांनीं विद्ध केल्यामुळें वसंतऋतूंतील फुललेल्या पळसांप्रमाणें ते दिसूं लागले. त्यांचें सर्व अंग रक्तानें भिजून गेल्यामुळें कुरु आणि वृष्णिकुलाची कीर्ति पसरविणारे ते दोघे वीर एकमेकांस पाहूं लागले, तेव्हां ते आपल्या नेत्रांनीं परस्परांस जाळीतच आहेत कीं काय, असा भास झाला. बाणांनीं त्यांचीं शरीरें भिन्न होऊन सर्वत्र त्यांचीं शकलें झालेलीं दिसत होतीं, आणि अंगांत बाण रुतल्यामुळे ते वीर साळू पक्ष्यांप्रमाणें शोभत होते. सुवर्णपुंख बाणांनीं ते विद्ध झाल्यामुळें पावसाळयांत काजव्यांनीं व्याप्त झालेल्या वृक्षांप्रमाणें प्रकाशत होते! त्यांचें शरीर बाणांच्या योगानें तेजस्वी झाल्यामुळें ते दोघे महारथी ज्यांच्या पाठीवर टेंभे पाजळले आहेत अशा क्रुद्ध हत्तींप्रमाणें रणांत शोभूं लागले.

नंतर हे महाराजा, महारथी सोमदत्तानें अर्धचंद्र बाणानें सात्यकीचें मोठें धनुष्य तोडून टाकलें. सात्यकीनेंहि तत्काल दुसरें वेगवत्तर धनुष्य घेतलें आणि एक क्षुरप्र बाण टाकून सोमदत्ताचें धनुष्य तोडलें आणि मग भग्नदंष्ट्र हत्तीप्रमाणें त्या सोमदत्ताला शंभर नतपर्व बाणांनीं आच्छादून टाकलें. हे राजा, तेव्हां त्या सोमदत्तानें दुसरें धनुष्य घेतलें आणि सात्यकीवर मोठी शरवृष्टि केली. अशा रीतीनें त्या दोघां वीरांनीं परस्परांवर बाण टाकून परस्परांस विद्ध केलें!

नंतर सात्यकीच्या बाजूनें भीमसेन येऊन त्यानें त्या बाल्हीकपुत्र सोमदत्तावर दहा बाण टाकिले. परंतु सोमदत्त यत्किंचित्हि न गडबडतां त्या भीमसेनावर तीक्ष्ण बाण सोडूं लागला! मग पुनः भीमानें सात्यकीसाठीं एक बळकट व भयंकर परीघ घेऊन तो सोमदत्ताच्या छातीवर टाकला! तो घोर परीघ आपल्यावर येत आहे, असें पाहून सोमदत्तानें रणांत त्याचे हंसतच तुकडे केले. तेव्हां तो पोलादी महान् परीघ दुखंड होऊन वज्रानें तोडलेल्या मोठ्या पर्वतशिखराप्रमाणें भूमीवर पडला. राजा, सात्यकीनें एका

भल्लानें सोमदत्ताचें धनुष्य तोडलें आणि पांच भल्लांनीं त्याच्या हस्तत्राणाचा भंग केला. त्याचे उत्तम चार अश्वांचाहि त्यानें चार बाणांनीं वध केला आणि त्यानंतर हे भारता, त्या नरश्रेष्ठानें एक नतपर्व भल्ल टाकून त्याच्या सारथ्याचें मस्तक धडापासून वेगळें केलें ! नंतर हे राजा, अग्नीप्रमाणें प्रज्वलित, तीक्ष्ण धारेचा एक सुवर्णपुंख भयंकर बाण सात्यकीनें त्या सोमदत्तावर सोडला. बलवान् सात्यकीनें टाकलेला तो बाण, हे भारता, त्याच्या छातींत घुसला ! याप्रमाणें तो महारथी व महाबलिष्ठ सोमदत्त मृत होऊन खालीं पडला !

(२) सोमदत्त मरून पडलेला पाहून ते महारथी मोठी शरवृष्टि करीत सात्यकीवर धांवले. हे महाराजा, सात्यकि शरांनीं आच्छादित होत असलेला पाहून युधिष्ठिर व इतर पांडव प्रभद्रकांसह मोठी सेना घेऊन द्रोणसैन्यावर धांवले. मग युधिष्ठिरानें बाणांची वृष्टि करून तुझ्या प्रचंड सैन्याचा द्रोणादेखत अगदीं संहार करून टाकला. आपलीं सैन्यें पळून जात असल्याचें पाहून द्रोण क्रोधानें नेत्र लाल करून त्या धर्मराजावर धांवून गेला. नंतर अतितीक्ष्ण सात बाणांनीं द्रोणानें त्या युधिष्ठिरास विद्ध केलें. युधिष्ठिरानेंहि क्रोधसंतप्त होऊन पांच बाणांनीं द्रोणाचा वेध केला. त्यामुळें महाबाहु द्रोण अतिपीडित झाला. तरी ओंठ चावीत त्यानें युधिष्ठिराचा ध्वज आणि धनुष्य तोडून टाकलीं. तेव्हां त्या नृपोत्तमानें त्वरेनें दुसरें बळकट धनुष्य घेतलें आणि त्यानें द्रोणावर हजारों बाण टाकून त्याला अश्व, सारथि, ध्वज आणि रथ यांसुद्धां विद्ध केलें. त्या वेळचा तो धर्मराजाचा पराक्रम अत्यद्भुतच होता !

हे भरतसत्तमा, त्या शरवर्षावानें व्याकुळ झालेला द्रोण मुहूर्तभर त्या रथोपस्थावर स्वस्थ बसून राहिला. शुद्धीवर येतांच क्रोधाविष्ट होऊन त्यानें वायव्यास्त्र सोडलें. परंतु हे भारता, त्या वीर्यवान् युधिष्ठिरानें न गडबडतां त्या अस्त्राचें प्रत्यस्त्रानें निवारण केलें आणि त्या ब्राह्मणाचें प्रचंड धनुष्य मोडून टाकलें. मग त्या क्षत्रियमर्दक द्रोणानें दुसरें धनुष्य घेतलें; परंतु त्या कुरुपुंगवानें तीक्ष्ण भल्लांनीं त्याचेंहि तुकडे करून टाकिले !

(३) इतक्यांत वासुदेव त्या कुंतीपुत्र युधिष्ठिराला बोलला " महाबाहो युधिष्ठिरा, मी तुला सांगतों तें ऐक. हे भरतसत्तमा, तूं आतां द्रोणाशीं युद्ध करण्याचें पुरें कर. द्रोण हा रणांत तुला धरण्याविषयीं सारखा प्रयत्न करीत आहे. तेव्हां त्याचें तुझ्याशीं युद्ध होणें, हें मला योग्य दिसत नाहीं. त्याच्या

नाशासाठीं जो निर्माण झाला आहे, तो त्याचा वध करील. म्हणून आचार्यांला सोडून जेथें राजा दुर्योधन आहे, तेथें जा ! राजानें राजाशींच युद्ध करावें, इतरांशीं त्यानें युद्ध करणें योग्य नव्हे. म्हणून हे कौंतेया, माझ्या साहाय्यानें धनंजय आणि रथशार्दूल भीम हे कौरवांबरोबर संग्राम करीत आहेत, तोंपर्यंत गज, अश्व व रथ यांसुद्धां तेथें जा !" वासुदेवाचें भाषण ऐकून युधिष्ठिरानें एक मुहूर्तभर विचार केला आणि मग शत्रूंचा संहार करणारा भीम जेथें उभा होता, तिकडे अंतकाप्रमाणें तुझ्या योद्ध्यांचा वध करीत आणि मोठ्या रथघोषानें सर्व पृथ्वी निनादित करीत त्या भयंकर युद्धासाठीं त्वरित निघून गेला. तेव्हां तो उन्हाळ्याच्या अंतीं दाही दिशा नादित करणाऱ्या मेघाप्रमाणें दिसला. त्यानें शत्रूंचा वध करणाऱ्या भीमाची बाजू घेतली. इकडे द्रोणानेंहि पांडव आणि पांचाल यांची अगदीं दाणादाण करून सोडली ! ७. ६. १६२.

अध्याय १६३ वा.

[१ युद्धवर्णन. २ धृतराष्ट्राचा प्रश्न. ३ दीपोद्योतन. ४ रथदुर्दिनवर्णन.]

(१) संजय—हे पृथ्वीपते, याप्रमाणें भयंकर व घोर युद्ध सुरू झाल्यामुळें सर्व पृथ्वी अंधार व धूळ यांनीं व्याप्त झाली. त्यामुळें रणांत उभे असलेले लोक परस्परांना दिसेनासे झाले. केवळ अनुमान व संज्ञा यांच्या योगानें तें युद्ध चाललें होतें. हे नृपसत्तमा, त्या युद्धांत मनुष्यें, गज, अश्व यांचा सारखा संहार होत होता. तो पाहून अंगावर रोमांच उभे राहात. द्रोण, कृप, कर्ण, भीमसेन, धृष्टद्युम्न आणि सात्यकि हे वीर परस्परांच्या सैन्यास क्षोभवूं लागले. त्या महारथ्यांनीं चारी बाजूंनीं सैन्याचा नाश चालविला असतां व दाट काळोख पडला असतां जिकडे वाट फुटेल, तिकडे तीं सैन्यें पळत सुटलीं. हे महाराजा, देहभान सुटून ते योद्धे सर्वत्र पळूं लागले आणि पळत असतांना मारले गेले. तुझ्या पुत्राच्या मसलतीवरून हजारों महारथ्यांनीं त्या लढाईंत परस्परांचा वध केला. हे भारता, नंतर सर्व सैन्यें आणि सेनापतिहि रणांत सर्वत्र अंधार झाल्यामुळें अगदीं उद्विग्न होऊन गेले !

(२) धृतराष्ट्र—पांडवांनीं तुम्हांला त्रास दिल्यामुळें तुमच्या मनाचा तेजोभंग आधींच झाला होता; तशांत तुम्ही त्या गाढ अंधकारांत सांपडलां असतां, तुमच्या मनाची स्थिति काय बरें झाली असेल ? तसेंच संजया, सर्व

जग अंधकारमय झालें असतां पांडवांच्या सैन्यास किंवा आपल्या सैन्यासहि प्रकाश कोठून मिळाला बरें ?

(३) संजय—नंतर द्रोणानें सेनापतींस आज्ञा केली आणि युद्धांत वध पावून शेष राहिलेल्या सैन्याचा पुनः व्यूह रचला. त्याच्या पुढील बाजूस आपण स्वतः उभे राहून शल्य, अश्वत्थामा, कृतवर्मा व शकुनि ह्यांना मागच्या बाजूस ठेविलें. राजा दुर्योधन स्वतः त्या रात्रीं सर्व सैन्याचें रक्षण करीत फिरत होता. हे पार्थिवा, तो सर्व पदातिसमूहांस सांत्वनपूर्वक म्हणाला, 'तुम्ही सर्व दिव्याखें टाकून हातांत मोठमोठे पेटलेले दीप घ्या पाहूं !' राजश्रेष्ठाची आज्ञा होतांच त्यांनीं मोठ्या आनंदानें हातांत मोठमोठे पेटलेले दिवे घेतले. मग देव, ऋषि, गंधर्व, सुरर्षि, विद्याधर व अप्सरा यांचे समूहांनीं आणि अंतरिक्षांतील नाग, यक्ष, उरग, किन्नर यांनींहि तें युद्ध पाहण्याच्या कौतुकानें हातांत सुगंधतैलयुक्त दीप धारण केले !

(४) अशाप्रकारें ती विस्कळित झालेली सेना अग्निप्रभेनें पुनः रात्रीच्या वेळीं शोभूं लागली. तसेंच मोठ्या मोलाचीं आणि तेजस्वी विभूषणें आणि पडणारीं चकचकीत शस्त्रें यांच्या योगानें ती विशेष शोभायमान दिसूं लागली. अशा रीतीनें कौरववीरांनीं क्षणांत दीप प्रदीप्त करून तुझ्या सेनेस प्रकाशित केलें. पदातींनीं दिवे व तेल हातांत घेऊन सर्व सैन्यांत अत्यंत प्रकाश पाडला. हे राजेंद्रा, तेव्हां रात्रीच्या वेळीं ती सेना आकाशांत विजांनीं शोभणाऱ्या मेघांप्रमाणें दिसूं लागली. याप्रमाणें ती प्रकाशित झाली असतां अग्नीप्रमाणें सर्वांस ताप देणारा व सोन्याचें कवच अंगांत घातलेला द्रोण, मध्याह्नकालीं आकाशांत आलेल्या अंशुमाली सूर्याप्रमाणें चकाकूं लागला ! त्यावेळीं तेथें सुवर्णाचीं विभूषणें, शुद्ध निष्क आणि चकचकीत धनुष्यें व शस्त्रें यांवर त्या दीपांच्या ज्योतींचें प्रतिबिंब पडून तीं विशेष शोभायमान दिसूं लागलीं ! हे अजमीढकुलोत्पन्ना, शिंक्यांत ठेवलेल्या गदा, शुभ्र परिघ आणि रथासभोंवतीं फिरणाऱ्या शक्ति यांपासून किरण परावृत्त होऊन त्यांपासून पुनः दुसरे दिवे निर्माण होत असल्याचें दिसत होतें !

हे राजन्, शस्त्रांच्या प्रभा व दीपांचा प्रकाश यांनीं प्रकाशित झालेल्या त्या सैन्यांत आणखी अलंकारांच्या प्रभांची भर पडतांच तें सैन्य अधिकच देदीप्यमान दिसूं लागलें. रक्तानें सिंचन झालेलीं पाणीदार शस्त्रें व वीरांचीं

कवचें ह्यांची उन्हाळयाच्या अंतीं आकाशांत दिसणाऱ्या विजांप्रमाणें तेथें उज्ज्वल शोभा दिसूं लागली. त्या ठिकाणीं प्रहारांच्या वेगानें कंपित होणाऱ्या, प्रहार करणाऱ्या आणि वेगानें अंगावर धांवून येणाऱ्या लोकांचीं तोंडें वाऱ्यानें कंपित झालेल्या कमलांप्रमाणें शोभूं लागलीं. वृक्षांनीं भरून राहिलेल्या मोठ्या वनाला दावाग्नि लागून त्यानें पेट घेतला असतां जसें सूर्याचेंहि तेज नष्ट होऊन जातें, त्याप्रमाणें ती सेना हे भारता, प्रदीप्त होऊन महा- भयंकर व घोरस्वरूपाची दिसूं लागली !

आमचें सैन्य प्रकाशित झालेलें पाहून पांडवांनीं देखील आपल्या सेनेंतील पदातींस आज्ञा दिली व त्यांनींहि आमच्याप्रमाणें त्वरेनें दिवे तयार केले आणि चारी बाजूंना, मागेंपुढें, मध्यें लोकांनीं पेटलेले दीप घेऊन ती पांड- वांची सेना प्रदीप्त केली. हातांत दिवट्या घेऊन लोक दोन्ही सैन्यांत फिरूं लागले. त्यामुळें तुझी सेना प्रकाशित झाली, तसेंच तें पांडवांनीं रक्षण केलेलें सैन्यहि प्रकाशमान झालें. प्रकाशोत्पादक सूर्यानें आपलें तेज अग्नींत ठेवलें असतां अग्नि जसा अधिक देदीप्यमान दिसतो, तशी तुझी ती सेना पांडवांचें सैन्य उद्दीपित झाल्यामुळें अधिकच शोभूं लागली ! त्या दोन्ही सेनांचा प्रकाश पृथ्वी व आकाश यांना व्यापून त्यानें सर्व दिशाहि व्यापिल्या. त्या प्रकाशामुळें तीं दोन्ही सैन्यें स्पष्टपणें ओळखतां येऊं लागलीं. हे राजा, त्या प्रकाशामुळें अंतरिक्षांतील देवगण जागे झाले ! मग गंधर्व, यक्ष, असुर आणि सिद्ध यांचे समुदाय आणि सर्व अप्सरांचे गण त्या ठिकाणीं प्राप्त झाले. तें देव आणि गंधर्व यांच्या समुदायांनीं व्याप्त झालेलें समरांगण यक्ष, असुरेंद्र व अप्सरा यांच्या गणांनीं, त्याचप्रमाणें मृत झालेल्या वीरांचे स्वर्गा- रोहणानें आकाशासारखें दिसूं लागलें. रथ, अश्व आणि गज, यांनीं जें फुलून गेलें आहे, दिव्यांनीं जें प्रकाशित झालें आहे, ज्यांतील योद्धे अगदीं क्षुब्ध होऊन गेले आहेत, अश्व मृत होऊन पडले आहेत व कांहीं सैनिक पळून गेले आहेत, जेथें रथ, अश्व आणि गज ह्यांची रचना उत्तम प्रकारें केली आहे, असें तें मोठें सैन्य देवदानवांच्या व्यूहासारखें दिसूं लागलें. शक्ति- संघाची व्यग्रता हाच ज्याचा भयंकर वारा, महारथ हींच ज्याचीं अभ्रें, गज आणि अश्व यांच्या किंकाळ्या हाच ज्याचा घोष, शस्त्रांचे ओघ हीच ज्याची वृष्टि, रक्ताचा स्राव ह्याच ज्याच्या जलधारा असें तें रथदुर्दिन रात्रीच्या वेळीं सुरू झालें. वर्षाऋतूच्या शेवटीं ज्याप्रमाणें आकाशाच्या मध्यभागीं असणारा

सूर्य आपल्या किरणांनीं लोकांस त्रास देतो, त्याप्रमाणें त्या सैन्यामध्यें महाग्नीप्रमाणें उदारधी द्विजश्रेष्ठ द्रोण पांडवांच्या सैन्यास त्रस्त करूं लागला. ७. ६. १६३.

अध्याय १६४ वा.

[१ संकुलयुद्ध. २ धृतराष्ट्राचा प्रश्न. ३ संजयाचें उत्तर.]

(१) **संजय**—अंधार व धूळ यांनीं व्याप्त झालेलें जग पुनः प्रकाशित झालें असतां परस्परांच्या वधाची इच्छा करणारे वीर एकमेकांवर धांवून गेले. हे राजन्, एकमेकांचे अन्याय करणाऱ्या त्या वीरांनीं प्रास आणि खड्ग हीं आयुधें घेतलीं आणि एकमेकांस रणांत गांठून ते त्यांजकडे क्रुद्ध दृष्टीनें पाहूं लागले. चोहोंकडे पेटलेल्या हजारों प्रदीपांनीं व सुवर्णदंडाच्या, सुगंधी तैलाच्या, उज्ज्वल प्रभेच्या, देवगंधर्वादिकांनीं धारण केलेल्या, रत्नखचित दिव्यांच्या योगानें ती भूमि नक्षत्रांनीं शोभणाऱ्या आकाशाप्रमाणें देदीप्यमान दिसूं लागली. हे भारता, प्रलयकालीं पृथ्वी दग्ध होत असतां जशी दिसते, त्याप्रमाणें ती रणभूमि शेंकडों उल्कांनीं प्रकाशित होऊन दिसूं लागली. त्या प्रदीपांनीं चोहोंकडे सर्व दिशा प्रकाशित झाल्या आणि वर्षाकालांतील प्रदोषसमयीं काजव्यांनीं फुललेल्या वृक्षांप्रमाणें शोभायमान झाल्या. नंतर वीरांनीं वीरांना गांठून पृथक् पृथक् युद्ध केलें. गज गजांशीं, अश्वारूढ अश्वारूढांशीं व रथ रथांशीं परमहर्षानें भिडले. राजा, तुझ्या पुत्राच्या आज्ञेनें त्या भयप्रद प्रदोषकालीं चतुरंग सैन्यामध्यें भयंकर युद्ध सुरू झालें. परंतु हे महाराजा, अर्जुनानें सर्व पार्थिवांचें निवारण करून त्वरेनें कौरवसैन्याची दाणादाण करून सोडली !

(२) **धृतराष्ट्र**—तो अजय्य आणि दुर्धर्ष अर्जुन क्षुब्ध होऊन माझ्या पुत्राच्या सैन्यांत शिरला, तेव्हां तुमच्या मनाची स्थिति काय झाली असेल बरें ? तो शत्रुविमर्दक आंत शिरला, तेव्हां सैन्यानें काय केलें ? आणि दुर्योधनानें यावेळीं कोणतें कृत्य योग्य ठरवून तें करण्याचें मनांत आणलें ! कोणते वीर त्याबरोबर युद्धाला तयार झाले ? तो श्वेतवाहन अर्जुन सैन्यांत शिरला असतां द्रोणाचें रक्षण कोणीं बरें केलें ? द्रोणाच्या उजव्या बाजूच्या सेनेचें रक्षण कोणीं केलें, तसेंच डाव्या बाजूचें रक्षण करण्यास कोण

होते ? शत्रूंच्या वीरांचा वध करणाऱ्या त्या द्रोणाच्या मागच्या बाजूस कोण होते ? आणि रणांत शत्रूंना मारीत पुढें कोण गेले तें मला सांग ! रणांत पराजय म्हणून ज्याला कधींच ठाऊक नाहीं, जो महाधनुर्धर, जो मोठा वीर्यशाली, जो नरव्याघ्र रथमार्गांवरून जणुंकाय नाचतच पांचालांमध्यें शिरला आणि बाणांच्या योगानें ज्यानें शत्रूंच्या रथसमुदायांचें भस्म करून टाकलें, तो धूमकेतूप्रमाणें क्रुद्ध द्रोण मृत्यु कसा पावला बरें ? हे सूता, शत्रू-कडील लोक अव्यग्र होते, त्यांचा पराजय झाला नाहीं, ते आनंदित होते, त्यांना त्वेष आला होता, असें मला सांगतोस, परंतु माझ्या वीरांविषयीं मात्र तसें कांहींच सांगत नाहींस ! उलट ते मारले गेले, त्यांची ताटातूट झाली, ते चोहोंकडे फांकले, रथी विरथ केले गेले, असेंच सांगत आहेस !

(२) संजय—हे महाराजा, युद्धाला अतिउत्सुक झालेल्या द्रोणाचें मत घेऊन त्या रात्रीं आपल्या वश्य बंधूंना आणि कर्ण, वृषसेन, मद्रराज शल्य, दुर्धर्ष, दीर्घबाहु, तसेंच त्यांच्या अनुयायी वीरांना उद्देशून दुर्योधन म्हणाला, 'पराक्रमी वीरांनो, तुम्ही द्रोणाच्या मागील बाजूचें अत्यंत दक्षतेनें रक्षण करा. हार्दिक्यानें दक्षिणेकडील व शल्यानें उत्तरेकडील बाजूचें रक्षण करावें.'

हे राजन्, त्रिगर्तांपैकीं जे शूर महारथी जीवंत राहिले होते, त्यांना तुझ्या पुत्रानें युद्धांत पुढें पाठविलें. तो म्हणाला, "द्रोण युद्धास तयार झाला आहे, आणि तिकडे ते पांडवहि तसेच अत्यंत उत्सुक दिसत आहेत, तरी तुम्ही अत्यंत दक्षतेनें रणांत शत्रूंचा वध करणाऱ्या त्या द्रोणाचार्यांचें रक्षण करा. द्रोण हा अत्यंत बलवान् असून त्याचें रणांतील हस्तलाघव अपूर्व आहे, तसाच त्याचा प्रतापहि अद्भुत आहे. तो समरांत देवांनाहि जिंकून टाकील, तेथें सोमकांसह पांडवांचा पराजय करील, यांत नवल तें काय ? म्हणून तुम्ही सर्व महारथांनीं मोठ्या सावधगिरीनें द्रोणाचें पंचालपुत्र महारथी धृष्टद्युम्नापासून रक्षण केलें पाहिजे. पांडवसैन्यामध्यें द्रोणापुढें टिकेल, असा धृष्टद्युम्नाशिवाय दुसरा कोणी पुरुष मला दिसत नाहीं. मला वाटतें कीं तुम्हीं अंतःकरणपूर्वक भारद्वाजाचें रक्षण करावें, म्हणजे तो पांडवांचा, सृंजयांचा आणि सोमकांचाहि वध करील. याप्रमाणें सेनेच्या तोंडींच सर्व सृंजयांना मारलें असतां तो अश्व-त्थामा धृष्टद्युम्नाचा वध करील, यांत संशय नाहीं. मग महारथी कर्ण अर्जु-नाला मारील आणि रणदीक्षित मी भीमसेनाला मारीन आणि बाकी

राहिलेल्या तेजोहीन पांडवांचा माझे योद्धे पराभव करतील. असा चिरकाल संस्मरणीय जय खात्रीनें मी मिळवीन. म्हणून हे वीरहो, या संग्रामांत तुम्ही द्रोणाचेंच रक्षण करा!"

हे भरतश्रेष्ठा, याप्रमाणें तुझा पुत्र दुर्योधन बोलला आणि त्यानें त्या घनदाट अंधकारांत सैन्याला युद्धाची आज्ञा केली. त्या रात्रीं एकमेकांना मारण्याच्या इच्छेनें उभय सैन्यांमध्यें भयंकर युद्ध सुरू झालें. अर्जुनानें कौरवसैन्याला व कौरवांनीं अर्जुनाला, याप्रमाणें परस्परांनीं परस्परांस नानाशस्त्रसमुदायांनीं व्याकुळ केलें. अश्वत्थाम्यानें पांचालराजाला व द्रोणानें सृंजयांना संनतपर्व बाणांनीं आच्छादून टाकिलें. हे भारता, याप्रमाणें पांडवांची सेना व पांचालसेना यांचा कौरवसेनेशीं संग्राम झाला. त्यांत एकमेक एकमेकांना मारीत असतां विद्ध झालेल्यांचें विवळणें सुरू झालें. अशा प्रकारचें रौद्र व भयंकर युद्ध आम्हींच नव्हे, तर पूर्वींच्याहि लोकांनीं कधीं पाहिलें नाहीं, किंवा झाल्याचेंहि कधीं ऐकिलें नाहीं! ७. ६. १६४.

अध्याय १६५ वा.

[१ युधिष्ठिराचें पलायन.]

(१) संजय—हे राजा, सर्व प्राण्यांचा क्षय करणारें तें अतिदारुण रात्रियुद्ध सुरू झालें असतां धर्मपुत्र युधिष्ठिर पांडव, पांचाल व सोमक यांना बोलला, "द्रोणाला मारण्याच्या ईर्ष्येनें त्याकडे धांवत जा, व त्यावर मारा करा. युधिष्ठिराच्या सांगण्यावरून पांचाल आणि सृंजय भयंकर गर्जना करीत द्रोणावर चालून गेले. क्रोधाविष्ट होऊन आपली शक्ति, आपला उत्साह आणि आपलें वीर्य दाखवीत ते वीर मोठ्यानें ओरडत रणांत येऊन ठेपले. तेव्हां मत्त गजावर दुसरा मत्त गज चालून यावा, त्याप्रमाणें युधिष्ठिर द्रोणावर चालून येत असतां हार्दिक्य कृतवर्मा त्यावर धांवून आला. हे राजा, सात्यकि समरांत शरवृष्टि करीत असतां समरांगणाच्या तोंडींच कौरवपक्षाकडील भूरीनें त्याला गांठलें. राजा, महारथी द्रोणाला गांठण्याच्या इच्छेनें येणाऱ्या सहदेवाचें वैकर्तन कर्णानें निवारण केलें. तोंड पसरून येणाऱ्या भीमसेनाला—प्रत्यक्ष आपल्या मृत्यूला—येतां पाहून दुर्योधन त्यावर चाल करून गेला. वीरश्रेष्ठ व सर्वयुद्धविशारद नकुलाचें सौबल शकुनीनें सत्वर

निवारण केलें. हे राजा, रथिश्रेष्ठ शिखंडी रथांत बसून येत असतां शारद्वत कृपाचार्यानें त्याला अडवून धरिलें. हे महाराजा, मयूरांसारख्या अश्वांनीं प्रतिविंध्य पुढें चाल करून येत असतां दुःशासनानें मोठ्या सावधगिरीनें त्याचें निवारण केलें. हे राजन्, मायेचे शेंकडो प्रकार जाणणारा भीमसेनपुत्र घटोत्कच चाल करून येत आहे, असें पाहून अश्वत्थाम्यानें त्या राक्षसाचा निरोध केला. महारथी द्रुपद ससैन्य व आपल्या अनुयायांसह द्रोणावर येत असतां वृषसेनानें त्याचें निवारण केलें. हे भारता, द्रोणाला मारण्याचा हेतु धरून सत्वर येणाऱ्या विराटास क्रोधाविष्ट झालेल्या मद्रराज शल्यानें मागें हटविलें. नकुलपुत्र शतानीक धांवून येत असतां द्रोणाचें रक्षण करण्यासाठीं चित्रसेनानें बाणवृष्टि करून त्याला अडवून धरिलें. वीरश्रेष्ठ व महारथी अर्जुन चाल करीत असतां राक्षसाधिपति अलंबुषानें त्याचा निग्रह केला. रणांगणांत शत्रूंचा संहार करणारा जो महाधनुर्धर द्रोण, त्याचें पंचालपुत्र धृष्टद्युम्नानें मोठ्या कौतुकानें निरोधन केलें. त्याचप्रमाणें पांडवांकडील दुसरे महारथी चाल करून आले असतां हे राजा, तुझ्या रथ्यांनीं आपल्या बळानें त्यांना मागें फिरविलें. त्या महारणांत गजारूढ अनेक वीर शत्रुपक्षाच्या गजांशीं भिडून परस्परांचें मर्दन करूं लागले. हे राजा, संध्यासमयीं अश्व परस्परांवर उलटून पडले असतां आपल्या वेगानें ते सपक्ष पर्वतच आहेत कीं काय, असें भासूं लागलें. प्रास, शक्ति, ऋष्टि हीं आयुधें हातांत घेऊन अश्वसादी शत्रूच्या अश्वसादींबरोबर पृथक् पृथक् गर्जना करीत युद्ध करूं लागले. इतर लोकहि गदा, मुसळें इत्यादि नानाप्रकारचीं आयुधें घेऊन परस्परांशीं झगडूं लागले!

इकडे खवळलेल्या समुद्राला ज्याप्रमाणें मर्यादा थांबवून धरिते, त्याप्रमाणें क्रुद्ध झालेल्या हार्दिक्य कृतवर्म्यानें युधिष्ठिराचें निवारण केलें. तथापि युधिष्ठिरानें त्या हार्दिक्याला पांच बाणांनीं विद्ध केलें आणि पुनः वीस बाण त्यावर टाकून 'अरे उभा रहा, उभा रहा,' असें म्हटलें. परंतु हे मारिषा, क्रोधसंतप्त होऊन कृतवर्म्यानें एक भल्ल बाण धर्मपुत्रावर टाकून त्याचें धनुष्य तोडून टाकलें आणि सात बाणांनीं त्याला विद्ध केलें. नंतर त्या महारथी युधिष्ठिरानें दुसरें धनुष्य घेतलें आणि त्या कृतवर्म्याच्या छातीवर व बाहूंवर दहा बाण टाकले. त्यांनीं विद्ध झालेला कृतवर्मा इतका संतप्त झाला कीं, तो रोषानें थरथर कांपूं लागला. तशा स्थितींतहि त्यानें युधिष्ठिरावर सात बाण फेंकले,

त्यावर युधिष्ठिरानें त्याचें धनुष्य तोडलें व त्याच्या हस्तत्राणाचेहि तुकडे केले आणि नंतर पांच तीक्ष्ण बाण त्यावर टाकले. ते त्याच्या सुवर्णविभूषित व मूल्यवान् कवचाचा भेद करून वारुळांत शिरणाऱ्या सर्पांप्रमाणें जमीन फोडून आंत शिरले! परंतु त्या हार्दिक्यानें दुसरें धनुष्य घेऊन निमेषमात्रांत धर्मराजावर साठ व त्याचे सारथ्यावर नऊ बाण टाकून त्या दोघांनाहि विद्ध केलें. हे भरतश्रेष्ठा, तेव्हां उदार अंतःकरणाच्या त्या युधिष्ठिरानें आपलें मोठें धनुष्य रथांत ठेवलें आणि सर्पिणीपेक्षांहि भयंकर अशी शक्ति त्या कृतवर्म्यावर सोडली. धर्मराजानें टाकलेली ती मोठी सुवर्णचित्रित शक्ति हार्दिक्याच्या उजव्या बाहूचा छेद करून पृथ्वीतलांत शिरली. इतक्या अवकाशांत त्या युधिष्ठिरानें दुसरें धनुष्य घेतलें आणि सन्नतपर्व बाणांनीं त्या हार्दिक्याला झांकून टाकिलें! नंतर रणशूर आणि वृष्णिकुलांतील प्रख्यात रथी कृतवर्म्यानें निमिषार्धांत युधिष्ठिराचे अश्व व सारथि यांस मारलें आणि धर्मराजाला विरथ केलें! नंतर त्या ज्येष्ठ पांडवानें ढाल व खड्ग घेतलीं, परंतु तींहि कृतवर्म्यानें रणांत बाणांनीं उडवून दिलीं. नंतर एक सुवर्णदंडाचा दुरासद तोमर त्या धर्मपुत्र युधिष्ठिरानें घेतला आणि त्वरेनें हार्दिक्यावर सोडला. त्या तोमराचे हार्दिक्यानें हंसतहंसतच मोठ्या हुशारीनें दोन तुकडे करून टाकले! नंतर त्यानें शेंकडो बाण युधिष्ठिरावर फेंकले आणि क्रोधावेशांत तीक्ष्ण शरांनीं त्याचें कवचहि फोडून टाकलें. राजा, हार्दिक्याच्या बाणांनीं तें बहुमूल्य कवच फुटून त्याचे आकाशांतून पडणाऱ्या नक्षत्रांच्या समूहांप्रमाणें तुकडे उडाले!

याप्रमाणें विरथ झालेला युधिष्ठिर कवच भग्न झाल्यामुळें कृतवर्म्याच्या बाणांच्या प्रहारांनीं त्रस्त झाला आणि त्यानें त्वरेनें रणांतून पलायन केलें. याप्रमाणें धर्मात्म्या युधिष्ठिराला जिंकून तो कृतवर्मा द्रोणाच्या चक्राचें रक्षण करूं लागला. ७. ६. १६५.

अध्याय १६६ वा.

[१ भूरिवध. २ घटोत्कचपराभव. ३ दुर्योधनपराजय.]

(१) संजय—हे राजन्, रथिश्रेष्ठ सात्यकि प्रयाणस्थानापासून गजाप्रमाणें चाल करून येत असतां, भूरीनें त्यास रणांत गांठलें. तेव्हां सात्यकि क्रोधाविष्ट होऊन त्यानें पांच तीक्ष्ण बाण भूरीच्या हृदयावर मारून त्याला विद्ध

केलें. त्यामुळें त्याच्या शरीरांतून रक्तस्राव होऊं लागला! भूरीनेंहि त्या रण-दुर्मद सात्यकीवर दहा बाण मारून त्याला दोहों भुजांच्या मध्यभागीं विद्ध केलें. अशा रीतीनें हे महाराजा, त्या दोघांनीं एकमेकांस बाणांनीं व्याकुळ केलें. क्रोधानें त्यांचे नेत्र लाल झाले होते, आणि त्यांनीं आपलीं धनुष्यें आकर्षून धरिलीं होतीं. अशा स्थितींत त्यांनीं परस्परांवर भयंकर शरवृष्टि केली. क्षुब्ध झालेले ते दोघे वीर त्या वेळीं प्रत्यक्ष यम किंवा अंतक यांसारखे दिसत होते. त्यांनीं परस्परांस बाणांनीं आच्छादिलें होतें. असें तें युद्ध एक मुहूर्तभर अगदीं बरोबरीनें झालें. मग क्रुद्ध सात्यकीनें हंसतहंसतच रणांत त्या कौरवपक्षाकडील महात्म्या भूरीचें धनुष्य तोडून टाकिलें. नंतर नऊ तीक्ष्ण बाणांनीं सात्यकीनें त्याच्या हृदयावर मारा केला आणि त्याला 'उभा रहा, उभा रहा' असें ओरडून सांगितलें. जरी तो शत्रुतापन भूरि बलवान् शत्रूकडून असा विद्ध झाला होता, तरी त्यानें दुसरें धनुष्य घेऊन सात्य-कीवर बाणांचा मार सुरू केला. हे राजन्, त्यानें तीन बाणांनीं सात्यकीला विद्ध केलें आणि भल्ल बाणानें त्याचें धनुष्य तोडून टाकलें. धनुष्य छिन्न होतांच सात्यकि अत्यंत क्षुब्ध झाला. त्यानें एक वेगवती शक्ति भूरीच्या वक्षः-स्थलावर फेंकली. त्याबरोबर तो भूरि दिव्य किरणांचा मंगळ तारा आका-शांतून पडावा, त्याप्रमाणें आपल्या उत्तम रथांतून दैवयोगानें एकाएकीं खालीं कोसळून पडला!

(२) हे नराधिपा, भूरीला मारलेला पाहतांच महारथी अश्वत्थामा सात्य-कीच्या रथाकडे वेगानें धांवला आणि "हे शैनेया, थांब, थांब" अशी त्यानें गर्जना केली. तेव्हां मेघ मेरुपर्वताला ज्याप्रमाणें वृष्टीनें आच्छादून टाकतो, त्याप्रमाणें आपल्या शरौघानें त्यानें त्यास झांकून टाकलें! हे राजा, तो स्वव-कून सात्यकीच्या रथावर येत आहे, असें पाहून घटोत्कचानें मोठी गर्जना केली आणि त्याला म्हटलें "हे द्रोणपुत्रा, थांब, उभा रहा, तूं माझ्या हातून जीवंत सुटणार नाहींस. ज्याप्रमाणें षडाननानें महिषासुराचा वध केला, त्याप्रमाणें हा मी तुला मारितों! मी आज तुझा सारा रणावेश नाहींसा करितों पहा!"

क्रोधानें डोळे आरक्त करून तो शत्रुतापन घटोत्कच असें बोलला आणि गजश्रेष्ठावर जाणाऱ्या सिंहाप्रमाणें तो अश्वत्थाम्यावर धांवून गेला! नंतर

रथाच्या आंसाएवढ्या बाणांनीं मेघधारांप्रमाणें त्यानें अश्वत्थाम्यावर वृष्टि केली. शरवृष्टि होऊं लागतांच सर्पसदृश बाणांनीं हंसतहंसतच द्रौणीनें ती तत्काल नाहींशी केली. आणि शेंकडो तीक्ष्ण, मर्मभेदक व शीघ्रगामी बाणांनीं त्या अरिविमर्दक राक्षसाधिपति घटोत्कचाला त्यानें आच्छादून टाकलें. बाणांनीं व्याप्त होऊन पिसांनीं शोभणाऱ्या साळू पक्ष्याप्रमाणें तो युद्धांत शोभूं लागला. नंतर क्रुद्ध होऊन त्या प्रतापवान् भीमपुत्रानें वज्राप्रमाणें उग्र शरांनीं द्रौणीला छिन्न-भिन्न केलें आणि क्षुरप्रादि बाणांनीं त्यावर सारखी वृष्टि केली. वज्राप्रमाणें व मेघगर्जनेप्रमाणें गर्जना करीत ती अतुल शरवृष्टि अंगावर पडत असतां तो क्रोधसंतप्त अश्वत्थामा किमपिहि भ्याला नाहीं. त्या महातेजस्वी अश्वत्थाम्यानें दिव्यास्त्रमंत्रित घोर शरांच्या योगानें, वायु जसा मोठमोठ्या मेघांस नाहींसे करून टाकतो, त्याप्रमाणें ती दिव्य शक्ति उडविली ! हे महाराजा, इतक्यांत अंतरिक्षांत जणुंकाय बाणांची दुसरी लढाईच जुंपली. ती लढाई अतिभयंकर असून योद्ध्यांचा हर्ष वाढवणारी होती. त्यावेळीं अस्त्रांच्या संघर्षानें सर्वत्र ठिणग्या पडूं लागल्या. त्यामुळें रात्रीच्या प्रारंभीं आकाश जणुंकाय काजव्यांनींच भरून गेल्यासारखें दिसूं लागलें. नंतर द्रौणीनें आपल्या बाणसमूहांनीं सर्व दिशा व्यापून टाकिल्या आणि तुझ्या पुत्रांच्या कल्याणाकरितां त्या घटोत्कच राक्षसास बाणांनीं झांकून टाकिलें. त्या घोर रात्रीच्या वेळीं रणांगणांत अश्वत्थाम्याचें घटोत्कचाशीं युद्ध इंद्र व प्रह्लाद यांच्या युद्धासारखें झालें. तेव्हां घटोत्कचानें अतिसंतप्त होऊन द्रौणीच्या वक्षःस्थलावर प्रलयाग्नीसमान दहा तेजस्वी बाण मारले. त्या प्रचंड बाणांचा मारा होतांच तो महाबलवान् अश्वत्थामा समरांगणावर वाऱ्यानें हालणाऱ्या वृक्षाप्रमाणें कांपूं लागला आणि मूर्च्छा येऊन ध्वजयष्टीला धरून राहिला ! हे राजा, तेव्हां तुझ्या सैन्यांत सर्वत्र हाहाकार झाला आणि हे पृथ्वीपते, तुझ्या सर्व लोकांना द्रौणि मेला असें वाटलें. त्या युद्धांत द्रोणपुत्र अश्वत्थाम्याची तशी स्थिति झालेली पाहून पांचाल आणि सृंजय यांनींहि मोठा सिंहनाद केला.

तो महाबलिष्ठ अश्वत्थामा नंतर लवकरच शुद्धीवर आला. नंतर त्या शत्रुनाशनानें आपलें धनुष्य डाव्या हातानें घट्ट धरलें व आकर्ण ओढून एक यमदंडासारखा भयंकर उत्कृष्ट बाण त्या घटोत्कचावर सोडला. तो बाण घटोत्कचाच्या हृदयाचा भेद करून पिसाऱ्यासुद्धां जमिनींत शिरला ! त्यामुळें घटोत्कच मूर्च्छित होऊन रथपीठावर बसून राहिला. एवढा मोठा बलवान्

घटोत्कच त्या रणांत द्रोणपुत्राकडून विद्ध होऊन मूर्च्छित झाल्याचें पाहतांच त्याचा सारथि भिऊन गेला आणि त्यानें त्याला द्रोणपुत्रापासून दूर पळविलें ! हे भारता, नंतर तुझ्या पुत्रांनीं आणि सर्व योद्धयांनीं त्या द्रोणपुत्राचा गौरव केला. तेव्हां त्याचें शरीर मध्यान्हींच्या सूर्याप्रमाणें तेजस्वी दिसूं लागलें.

(३) इकडे भारद्वाजाच्या रथाजवळ भीमसेन युद्ध करीत असतां त्याच्यावर दुर्योधन राजानें स्वतः तीक्ष्ण शरांचा भडिमार केला. तेव्हां हे मारिषा, भीमानें त्यावर दहा बाण मारिले. मग आकाशांत मेघजालांचे योगानें जसे सूर्यचंद्र आच्छादून जातात, त्याप्रमाणें ते दोघे वीर समरांगणांत शरांनीं झांकून गेलेले दिसले. हे भरतश्रेष्ठा, मग दुर्योधन राजानें पांच बाणांनीं भीमसेनावर प्रहार करून ' अरे थांब, थांब ' अशी मोठ्यानें गर्जना केली. भीमसेनानें दहा बाणांनीं दुर्योधनाचें धनुष्य आणि त्याचा ध्वज यांचा छेद करून नव्वद नतपर्व बाणांनीं त्या कौरवश्रेष्ठाला विद्ध केलें. तेव्हां दुर्योधनानें दुसरें मोठें धनुष्य घेतलें आणि तीक्ष्ण बाणांनीं सर्व योद्धयांच्या समक्ष त्या भीमसेनावर बाणांचा प्रहार सुरू केला. त्या बाणांचा भीमसेनानें भंग केला आणि मग त्यानें पंचवीस क्षुद्र बाण दुर्योधनावर टाकले. हे मारिषा, मग दुर्योधन भीमावर अतिशय संतापला आणि त्यानें एक क्षुरप्र बाण घेऊन भीमाचें धनुष्य छेदून टाकिलें. भीमसेनानें त्वरित दुसरें धनुष्य घेतलें आणि त्या कौरवराजाला सात तीक्ष्ण बाणांनीं विद्ध केलें. परंतु दुर्योधनानें हां हां म्हणतां तेंहि धनुष्य छेदून टाकिलें ! हे महाराजा, ह्याप्रमाणें भीमानें जें जें धनुष्य घेतलें त्या त्या प्रत्येक धनुष्याचा त्या मदोत्कट व विजयेच्छु दुर्योधनानें भंग करून टाकावा, असें चाललें ! याप्रमाणें दुर्योधन आपलें धनुष्य पुनः पुनः छेदून टाकीत आहे, हें पाहून भीमसेनानें सर्वपारसवी नांवाची उत्कृष्ट शक्ति दुर्योधनावर टाकली. मृत्यूची प्रत्यक्ष बहीणच असलेली ती वह्निशिखेप्रमाणें प्रदीप्त शक्ति आकाशाचा भांग पाडीत दुर्योधनावर येऊं लागली ! परंतु ती शक्ति येण्यापूर्वींच दुर्योधनानें सर्व लोकांच्या व भीमसेनाच्या देखत तिचे तीन तुकडे करून टाकले. नंतर भीमानें आपली महाप्रभ व प्रचंड गदा घेतली आणि ती दुर्योधनाचे रथावर मोठ्या वेगानें फेंकली. तेव्हां त्या गदेनें रणांगणीं तुझ्या पुत्राचे अश्व, सारथि आणि रथ, यांचा चुराडा केला ! आणि हे राजेंद्रा, मग तुझा पुत्र भीमाच्या भीतीनें तेथून पळाला व महात्म्या नंदकाच्या रथावर चढून बसला ! नंतर तुझा महारथी पुत्र मेला, असें वाटून भीमानें त्या

रात्रीच्या वेळीं सर्व कौरवांना भिववीत सिंहनाद केला. हे राजा, तुझ्या सैनिकांनाहि तुझा पुत्र मेला, असें वाटून त्यांनीं सर्वत्र ' हायहाय ' असा आक्रोश केला ! सर्व त्रस्त योद्धयांचा आर्तनाद आणि महात्म्या भीमसेनाची गर्जना ऐकून युधिष्ठिरालाहि दुर्योधन मेला, असेंच वाटलें आणि मग तो जेथें भीमसेन होता, तेथें वेगानें गेला. हे पृथ्वीपते, नंतर पांचाल, केकय, मत्स्य, हे द्रोणाबरोबर युद्ध करण्याच्या इच्छेनें त्यावर चालून गेले. त्या ठिकाणीं द्रोणाबरोबर शत्रूंचें फार मोठें भयंकर युद्ध जुंपलें आणि त्यांत दोन्ही पक्षांचे लोक घोर अंधकारांत निमग्न होऊन परस्परांवर प्रहार करूं लागले ! ७. ६. १६६.

अध्याय १६७ वा.

[१ सहदेवाचा पराभव. २ विराटाचा पराभव. ३ अलंबुषाचा पराभव.]

(१) संजय—पृथ्वीपते, द्रोणाला गांठण्याच्या इच्छेनें सहदेव धांवून येत असतां वैकर्तन कर्णानें त्याला अडवून धरिलें. तेव्हां सहदेवानें त्यावर नऊ बाण टाकले आणि नंतर दहा नतपर्व बाणांनीं त्याला विद्ध केलें. कर्णानेंहि सहदेवावर शंभर नतपर्व बाणांचा मारा केला आणि मोठ्या त्वरेनें त्याचें सज्ज धनुष्य शीघ्र तोडून टाकलें. नंतर त्या प्रतापवान् सहदेवानें दुसरें धनुष्य घेतलें आणि कर्णाला वीस बाण मारिले. तो त्याचा पराक्रम अत्यद्भुत झाला. मग सन्नतपर्व बाणांनीं कर्णानें त्याचे घोडे मारले आणि त्याच्या सारथ्याला त्वरित एका भल्लानें यमलोकीं पाठविलें ! याप्रमाणें सहदेव विरथ झाल्यावर त्यानें ढाल व खड्ग घेतलीं. तीं देखील कर्णानें हंसतहंसतच बाण मारून तोडून टाकलीं. नंतर सहदेवानें प्रचंड, अतिघोर, सुवर्णविभूषित गदा घेऊन मोठ्या संतापानें वैकर्तन कर्णाच्या रथावर फेंकली. परंतु सहदेवानें फेंकलेली ती गदा कर्णानें बाणांनीं कुंठित करून जमिनीवर पाडली. आपली गदा फुकट गेल्याचें पाहून सहदेवानें त्वरेनें कर्णावर आपली शक्ति फेंकली. तिचाहि कर्णानें बाणांनीं नाश केला. हे महाराजा, मग सहदेवानें आपल्या सुंदर रथांतून खालीं उडी मारली आणि कर्ण नीट उभा आहे, असें पाहून सहदेवानें रथचक्र घेतलें आणि तें रणांत कर्णाच्या रथावर फेंकलें. तेव्हां उद्यत कालचक्राप्रमाणें आपल्यावर सहसा येणारें तें चक्र हजारों बाण मारून त्या सूतपुत्रानें छेदून टाकिलें. नंतर सहदेवानें दंड, दोऱ्या, जोकडें,

गजांचीं कलेवरें, मृत घोडे व मनुष्यें कर्णावर फेंकलीं, परंतु त्यानें बाणांनीं त्यांचाहि विध्वंस करून टाकला! मग निरायुध झालेल्या माद्रीसुतानें कर्णाच्या बाणांनीं व्यथित होऊन युद्ध करण्याचें सोडून दिलें. नंतर राधेय तत्काल त्याजवळ गेला आणि त्याला हंसून म्हणाला 'अरे भिऱ्या, आपल्यापेक्षां बलवानाशीं कधींहि युद्ध करूं नकोस! हे माद्रेया, आपल्या बरोबरीचे जे असतील, त्यांच्याशींच युद्धाला जा! माझ्या भाषणाविषयीं संशय घेऊं नकोस!' नंतर आपल्या उग्र धनुष्याच्या टोंकानें त्याला टोंचून म्हणाला, 'अरे हा अर्जुन रणांगणावर कौरवांशीं लढत आहे. हे माद्रीसुता, पाहिजे तर त्याच्याकडे जा, किंवा पसंत असल्यास घरीं निघून जा!"

याप्रमाणें बोलून त्या रथिश्रेष्ठ कर्णानें आपला रथ हांकिला आणि पांचाल व पांडव यांचीं सैन्यें दग्ध करीत तेथून निघाला. वध करण्याला सहदेव सांपडला असतांहि त्या महाकीर्तिमान्, शत्रुनाशन व सत्यसंध कर्णानें कुंतीचें भाषण स्मरून त्याचा वध केला नाहीं! हे राजन्, सहदेव अगदीं खिन्न होऊन गेला. आधींच तो शरपीडित झाला होता, तशांत कर्णाच्या वाग्बाणांनीं तप्त झाल्यामुळें त्याला आपला जीवहि नकोसा झाला होता. नंतर तो महारथी पंचालपुत्र जनमेजयाच्या रथावर मोठ्या त्वरेनें जाऊन बसला.

(२) इकडे विराट आपल्या सेनेसह वेगानें द्रोणावर चाल करून गेला असतां, मद्रराज शल्यानें त्या धनुर्धराला बाणांनीं आच्छादून टाकलें. हे राजा, ज्याप्रमाणें पूर्वीं जंभासुर व इंद्र यांचें युद्ध झालें, त्याप्रमाणें त्या दोघां महाधनुर्धरांचें समरांगणावर मोठें युद्ध जुंपलें. मद्रराजानें विराट सेनापतीवर शंभर नतपर्व बाणांचा मारा केला आणि हे राजन्, विराटानेंहि उलट नऊ तीक्ष्ण बाणांनीं त्याला विद्ध केलें. मग मद्रराजानें त्याचे चार अश्वांचा वध केला आणि दोन बाणांनीं त्याचा सारथि व ध्वज यांनाहि पाडिलें. तेव्हां त्या महारथानें रथांतून सत्वर खालीं उडी मारली आणि आपलें धनुष्य विस्फारीत व तीक्ष्ण शर सोडीत तो उभा राहिला!

आपल्या बंधूचे घोडे मारले गेले, असें पाहतांच शतानीक सर्व सैन्याच्या समक्ष आपला रथ तेथें घेऊन येऊं लागला. त्याला येतांना पाहून मद्रराज शल्यानें त्या महारणामध्यें त्याजवर पुष्कळ बाण मारून त्याला यमसदनीं पाठविलें! तो वीर हत झाला असतां रथिश्रेष्ठ विराट त्याच्या ध्वजचिह्नित रथावर जाऊन

बसला. त्यानें नेत्र वटारलेले होते व क्रोधातिरेकानें त्याचा उत्साहहि द्विगुणित झाला होता. त्यानें शल्याच्या रथावर बाणांचा वर्षाव केला. नंतर क्षुब्ध होऊन त्या शल्यानें एक नतपर्व बाण त्या सेनापति विराटाच्या उरःप्रदेशावर मारला. हे महाराजा, तो विराट राजा बाणाच्या योगानें अत्यंत विद्ध होऊन रथांतच पडून राहिला. हे भरतर्षभा, त्या विराटाला मोठी मूर्च्छा आली. हे भारता, त्या विद्ध झालेल्या विराट राजास त्याच्या सारथ्यानें रणांतून दूर नेलें. नंतर हे भारता, रणभूवर शल्यानें शेंकडो बाणांचा वर्षाव केल्यामुळें विराटाची ती मोठी सेना रात्रीं पळत सुटली !

(३) हे राजश्रेष्ठा, पळत सुटलेली ती सेना पाहून जेथें तो शल्य व्यवस्थित उभा होता, तेथें कृष्ण व अर्जुन जाऊं लागले. इतक्यांत राक्षसाधिपति अलंबुष त्यांवर चालून आला. त्याचा रथ उत्कृष्ट असून त्याला आठ चक्रें होतीं, व अश्वांच्या तोंडांचे पिशाच्च त्याला जोडलेले होते. त्याच्या पताका रक्तानें भिजलेल्या असून रक्तपुष्पांच्या माळांनीं तो सुशोभित केला होता. त्याचा ध्वज उंच उभारलेल्या काठीवर असून, त्यावर भयंकर स्वरूपाचा, चित्रविचित्र पंखांचा, विशाल डोळयांचा, शब्द करणारा गृध्रपक्षी विराजमान झाला होता ! हे राजा, भिन्न अंजनपर्वताप्रमाणें तो काळाकुट्ट राक्षस त्या ध्वजाच्या योगानें शोभत होता ! ज्याप्रमाणें मोठा पर्वत वायूला अडवून धरितो, त्याप्रमाणें त्या अलंबुषानें अर्जुन येतांना त्याच्या मस्तकावर बाणांची वृष्टि करून त्याचें निवारण केलें. त्यावेळीं अर्जुन व तो अलंबुष राक्षस यांमध्यें भयंकर व घोर युद्ध झालें. तें युद्ध पाहून सर्व प्रेक्षक अति आश्चर्यचकित होऊन गेले ! त्याचप्रमाणें गृध्र, काक, बक, घुबड, कंक, कोल्हे हेहि परम हर्षित झाले ! हे भारता, त्या युद्धांत अर्जुनानें शंभर बाणांचा मारा त्या अलंबुषावर केला आणि नऊ तीक्ष्ण बाणांनीं त्याचा ध्वज छेदून टाकला, तीन बाणांनीं त्याच्या सारथ्याला मारलें, दुसऱ्या तीन बाणांनीं त्याचें त्रिवेणुक मोडलें, एका बाणानें त्याचें धनुष्य आणि चार शरांनीं हे भरतसत्तमा, त्याचे चार अश्व मारले ! पुनः अलंबुषानें धनुष्य सज्ज केलें, परंतु त्याचेहि अर्जुनानें दोन तुकडे करून टाकले ! तेव्हां विरथ झालेल्या त्या अलंबुषानें खड्ग उगारिलें, त्याचेहि अर्जुनानें एक बाण मारून दोन तुकडे केले ! हे भरतर्षभा, नंतर अर्जुनानें चार तीक्ष्ण बाण त्या राक्षसावर टाकले आणि त्यामुळें तो विद्ध होऊन भीतीनें रणांगणांतून पळत सुटला !

राजा, याप्रमाणें त्या अलंबुष राक्षसाला जिंकून तो अर्जुन नर, अश्व आणि गज यांवर आपल्या बाणांचा प्रहार करीत द्रोणाजवळ त्वरेनें गेला आणि हे महाराजा, त्या यशस्वी अर्जुनाकडून मारले जाणारे तुझे सैनिक वाऱ्यानें कोसळून पडणाऱ्या वृक्षांप्रमाणें भूमीवर पडूं लागले ! हे नृपते, महावीर अर्जुन याप्रमाणें तुझ्या पुत्राचे सैन्यास मारूं लागला असतां, तें सर्व सैन्य पळून गेलें ! ७. ५. १६७.

अध्याय १६८ वा.

[१ शतानीक-चित्रसेनयुद्ध. २ द्रुपद-वृषसेनयुद्ध. ३ प्रतिविन्ध-दुःशासनयुद्ध.]

(१) संजय—हे भारता, तुझ्या सेनेला शतानीक आपल्या बाणांनीं दग्ध करीत असतां, तुझ्या चित्रसेन पुत्रानें त्याचें निवारण केलें. तेव्हां त्या नकुलपुत्र शतानीकानें चित्रसेनावर पांच बाण टाकिले व चित्रसेनानेंहि त्यावर दहा बाण मारले, आणि पुनः हे महाराजा, नऊ तीक्ष्ण बाणांनीं युद्धांत त्याच्या वक्षःस्थलावर चित्रसेनानें प्रहार करून त्यास विद्ध केलें ! मग नकुलपुत्रानें नतपर्व बाणांनीं त्याचें कवच त्याच्या शरीरापासून दूर उडवून दिलें ! तें त्याचें कृत्य अत्यद्भुत झालें ! हे नृपा, तुझ्या पुत्राचें कवच नाहींसें झाल्यामुळें, योग्य वेळीं कात टाकलेल्या सर्पाप्रमाणें तो विशेष तेजस्वी दिसूं लागला. नंतर नकुलपुत्रानें तीक्ष्ण बाणांच्या योगानें त्याच्या ध्वजाचा छेद केला आणि हे महाराजा, मोठ्या उत्साहानें युद्ध करीत असतां त्याचें धनुष्यहि तोडलें ! मग धनुष्यहीन व कवचहीन झालेल्या त्या नरश्रेष्ठ चित्ररथानें दुसरें शत्रुनिवारक धनुष्य घेतलें आणि हे मारिषा, त्या भरतकुलोत्पन्न महारथानें त्वरेनें क्रोधानें नऊ बाण टाकून शतानीकाला विद्ध केलें. त्यामुळें हे महाराजा, चित्ररथावर अत्यंत संतप्त होऊन त्या नरोत्तमानें त्याचे चार अश्व आणि सारथि यांना मारलें ! मग महारथि चित्ररथानें आपल्या रथांतून खालीं उडी टाकली आणि त्या महाबलिष्ठानें पंचवीस बाणांनीं नकुलपुत्राला विद्ध केलें. याप्रमाणें युद्ध करितांना त्याचें रत्नविभूषित धनुष्य शतानीकानें रणांत अर्धचंद्र बाणानें तोडून टाकिलें ! तेव्हां तो विरथ चित्ररथ महात्म्या कृतवर्म्याच्या रथावर चढला.

(२) इकडे महारथी द्रुपद आपल्या सेनेसह द्रोणास गांठण्याच्या इच्छेनें चाल करून येत असतां त्यावर वृषसेन शेंकडो बाणांची वृष्टि करीत धांवून

आला, तेव्हां द्रुपदानें महारथी कर्णपुत्राचे बाहू व उरःप्रदेश यांवर साठ बाणांनीं प्रहार केला. हे अनघा, वृषसेनानेंहि अतिसंतप्त होऊन त्या रथांत बसलेल्या द्रुपदाचे हृदयावर पुष्कळ तीक्ष्ण बाण मारले. ते बाण त्या दोघांच्या शरीरांत कांट्यांप्रमाणें रुतून बसले ! हे महाराजा, त्यामुळें पिसाऱ्यानें शोभणाऱ्या साळू पक्ष्यांप्रमाणें ते दिसूं लागले ! त्या महायुद्धामध्यें देदीप्यमान अग्रांच्या, सुवर्णपुंखांच्या बाणांनीं त्यांचीं कवचें विदीर्ण होऊन ते रक्तानें माखून गेले होते, व त्यामुळें ते रणांत विशेष प्रकाशत होते ! सुवर्णासमान कांतीनें शोभणारे ते दोघे वीर अद्भुत कल्पवृक्षांप्रमाणें किंवा प्रफुल्लित किंशुकवृक्षांप्रमाणें शोभूं लागले. नंतर हे राजा, वृषसेनानें नऊ बाणांनीं त्या द्रुपदाला विद्ध केलें आणि हजारों बाण त्यावर फेंकले ! त्यावेळीं हे महाराजा, तो कर्णपुत्र जलवृष्टि करणाऱ्या मेघाप्रमाणें दिसत होता. द्रुपद त्या योगानें अत्यंत क्रुद्ध झाला. त्यानें एक तीक्ष्ण भल्ल बाण टाकून त्याच्या धनुष्याचे दोन तुकडे केले. नंतर कर्णपुत्रानें दुसरें सुवर्णबद्ध नवीन बळकट धनुष्य घेतलें आणि एक लखलखीत व तीक्ष्ण भल्ल बाण द्रुपदावर सोडला. त्या बाणानें सर्व सोमकांस भयभीत करून सोडलें. तो बाण द्रुपदाचें हृदय विद्ध करून जमिनींत शिरला ! वृषसेनाच्या बाणानें विद्ध झालेला द्रुपद राजा संज्ञाहीन झालेला पाहून सारथ्यानें मोठ्या कौशल्यानें त्याला रणांतून दूर पळविलें. राजेंद्रा, पांचालांचा महारथी याप्रमाणें पराभव पावला असतां, ज्याचीं कवचें बाणांनीं भिन्न होऊन गेलीं आहेत, असें तें द्रुपदसैन्य त्या भयंकर रात्रीच्या वेळीं पळून गेलें ! त्यांतील सैनिकांनीं आपले दीप टाकले नसल्यामुळें सभोंवतीं पेटणाऱ्या त्या दीपांनीं ती भूमि निरभ्र आकाश नक्षत्रांमुळें जसें शोभतें त्याप्रमाणें शोभत होती. तसेंच हे महाराजा, भूमीवर पडलेल्या बाहुभूषणांनीं ती पृथ्वी वर्षा-ऋतूंतील विद्युद्युक्त मेघांप्रमाणें दिसत होती. नंतर कर्णसुताला भ्यालेले ते सोमक तारकासुराचे वेळीं इंद्राच्या भीतीनें पळून गेलेल्या दानवांप्रमाणें त्वरेनें पळून गेले ! हे महाराजा, त्या वृषसेनापासून पीडा पावलेले ते सोमक पळूं लागले, तेव्हां त्यांजवळ असलेल्या दीपांच्या प्रकाशानें ते पळत असल्याचें दिसून येत असे ! हे भारता, कर्णपुत्र वृषसेनानें त्यांस रणांत जिंकल्यावर तो मध्याह्नींच्या सूर्याप्रमाणें रणांगणावर शोभूं लागला. त्या तुझ्याकडील व शत्रूकडील हजारों राजांमध्यें तो एकटा प्रतापशाली वृषसेनच त्यावेळीं प्रकाशत होता. रणांत याप्रमाणें

सोमकांच्या शूर व महारथी वीरांस जिंकल्यावर तो वृषसेन जेथें युधिष्ठिर राजा होता, तेथें त्वरित गेला.

(३) क्रोधाविष्ट प्रतिविंध्य रणांत शत्रूंना जाळून टाकीत असतां तुझा पुत्र महारथी दुःशासन त्यावर चालून गेला. हे राजा, त्या दोघां वीरांचा समागम निरभ्र आकाशांतील सूर्य-बुधांच्या संगमाप्रमाणें विस्मयकारक झाला. प्रतिविंध्य रणांगणीं दुष्कर कर्म करीत असतां दुःशासनानें तीन बाणांनीं त्याच्या मस्तकावर प्रहार केला. तुझ्या महाबलिष्ठ व धनुर्धर पुत्रानें अतिविद्ध केलेला तो प्रतिविंध्य तीन शिखरांच्या पर्वताप्रमाणें शोभूं लागला. मग त्या महारथी प्रतिविंध्यानें दुःशासनाला नऊ बाणांनीं विद्ध करून त्यावर पुनः आणखी सात बाण टाकले. तेव्हां हे भारता, तुझ्या पुत्रानें तेथें मोठें दारुण कर्म केलें! उग्र बाण टाकून त्यानें प्रतिविंध्याचे अश्व पाडले, एका भल्ल बाणानें त्याचा सारथि व ध्वज यांना उडवून दिलें आणि त्या धनुर्धराच्या रथाचे तिळाएवढाले तुकडे करून टाकले! तसेंच हे प्रभो, त्या दुःशासनानें त्याच्या पताका, भाते, रश्मि व रज्जु यांचे क्रोधानें नतपर्व बाणांनीं तुकडे तुकडे करून टाकिले. मग तो धर्मात्मा विरथ झाला असतांहि हातांत धनुष्य घेऊन उभा राहिला आणि वारंवार शंभर शंभर बाण मारून तुझ्या पुत्राशीं लढूं लागला. परंतु तुझ्या पुत्रानें एक क्षुरप्र बाण टाकून त्याचें धनुष्य तोडलें आणि त्या धनुष्यहीन वीरावर दहा बाण मारले. मग तो विरथ झालेला पाहून त्याचे महारथी बंधु मोठ्या सेनेसह वेगानें त्याकडे आले. नंतर तो सुतसोमाच्या तेजस्वी रथावर चढून बसला आणि धनुष्य घेऊन तुझ्या पुत्रावर बाण मारूं लागला. नंतर तुझे सर्व योद्धे मोठ्या सैन्यासह तुझ्या पुत्रास वेढून युद्ध करूं लागले. हे भारता, त्या रात्रीच्या भयंकर वेळीं तुझ्या पुत्रांचें व त्यांचें यमराष्ट्राची वृद्धि करणारें मोठें युद्ध प्रवृत्त झालें. ७. ६. १६८.

अध्याय १६९ वा.

[१ शकुनीचा नकुलाकडून पराजय. २ शिखंडीचा कृपाचार्याकडून पराजय. ३ युद्धवर्णन.]

(१) संजय—नकुल तुझ्या सेनेचा क्रोधावेशानें घात करीत असतां त्यावर सौबल शकुनि रागानें धांवून आला आणि त्यानें 'थांब, थांब,' असें त्याला सांगितलें. त्या दोघां वीरांचें परस्परांशीं वैर असल्यामुळें ते अन्योन्यांच्या

वधाच्या इच्छेनें एकमेकांवर बाण टाकूं लागले. राजा, नकुल जसा सारखा शरवर्षाव करीत होता, तसाच सौबलहि युद्धामध्यें आपलें कौशल्य दाखवीत होता. हे महाराजा, त्यावेळीं ते दोघे वीर, बाणरूपी कंटकांनीं विद्ध होऊन, पिसांनीं शोभणाऱ्या साळू पक्ष्यांप्रमाणें समरांत शोभूं लागले ! सरळ अग्रांच्या सुवर्णपुंख बाणांनीं त्यांचीं कवचें फुटून गेलीं; रक्तस्रावानें भिजलेले ते वीर महायुद्धामध्यें प्रकाशूं लागले ! हे महाराजा, सुवर्णतुल्य कांतिमान् व विचित्र आकाराचे ते दोघे वीर रणांगणावर कल्पवृक्षांप्रमाणें किंवा प्रफुल्लित किंशुक-वृक्षांप्रमाणें दिसूं लागले. अंगांत शर रुतल्यामुळें ते दोघे शूर रणांत कंटकांनीं फुलून गेलेल्या सांवरीच्या वृक्षांप्रमाणें भासूं लागले ! डोळे वटारून एकमेकां-कडे सारखी नजर लावून पहाणारे ते वीर, क्रोधानें आरक्त झालेल्या डोळयांनीं जणुंकाय परस्परांस जाळीतच आहेत कीं काय, असा भास होत होता. तुझ्या श्यालकानें क्रोधाविष्ट होऊन माद्रीसुताला हंसतच एका कर्णाकार तीक्ष्ण बाणानें हृदयाच्या ठिकाणीं विद्ध केलें. तेव्हां तो नकुल रथोपस्थावरच पडून राहिला व त्याला प्रबळ मूर्च्छा आली. हे राजा, आपल्या अत्यंत वैरी व गर्विष्ठ शत्रूची मूर्च्छित झालेली अवस्था पाहून ग्रीष्मऋतूच्या शेवटीं गर्जना कर-णाऱ्या मेघाप्रमाणें शकुनीनें गर्जना केली. इतक्यांत पांडुपुत्र नकुल देहभाना-वर आला आणि मुख पसरून राहिलेल्या अंतकाप्रमाणें शकुनीवर पुनः धांवून गेला. हे भरतर्षभा, त्यानें क्षुब्ध होऊन शकुनीवर साठ बाण टाकिले आणि पुनः शंभर नाराच बाण त्याच्या वक्षःस्थलावर मारिले. नंतर त्यानें त्याचें सशर धनुष्य मुष्टिप्रदेशींच तोडून टाकिलें आणि त्वरेनें ध्वज छेदून टाकून रथाखालीं पाडविला ! नंतर एका तीक्ष्ण, पाणीदार व अणकुचीदार बाणानें त्या पांडुपुत्र नकुलानें सपक्ष श्येनपक्ष्याचा बाणानें जसा भेद करावा, त्या-प्रमाणें त्याच्या दोन्ही मांड्या फोडून त्याला पाडविलें ! हे महाराजा, तेव्हां तो अतिविद्ध होऊन कामुक कामिनीला जसा आलिंगन देतो, त्याप्रमाणें ध्वजयष्टीला दृढ धरून रथांतच पडून राहिला. हे अनघा, तुझा तो श्यालक मूर्च्छित झालेला पाहून सारथ्यानें त्वरित रथ हांकून सेनेच्या अग्रभागापासून त्याला दूर पळवून नेलें ! नंतर पांडव आणि त्यांचे अनुचर यांनीं मोठ्यानें गर्जना केली. तो शत्रुतापन नकुल शत्रूला रणांत जिंकिल्यावर क्रोधानें सारथ्याला बोलला, 'अरे, मला द्रोणसैन्याकडे घेऊन चल !' तें त्या माद्रीसुताचें भाषण ऐकून तो सारथि जेथें द्रोण होता, तेथें त्याला घेऊन गेला.

(२) हे राजा, रणांत द्रोणाचार्याला गांठण्याची शिखंडी इच्छा करीत असतां कृपाचार्य मोठ्या वेगानें त्यावर चालून आला. द्रोणाच्या सैन्याकडे तो शत्रुदमन गौतम त्वरेनें येत असतां शिखंडीनें हंसतच त्याजवर नऊ भल्ल-बाणांचा प्रहार केला. मग हे महाराजा, तुझ्या पुत्रांचें कल्याण करणाऱ्या कृपाचार्यानें त्यावर पांच बाण मारून पुनः आणखी वीस बाण टाकले. त्यांचें तें अत्यंत घोर व भयानक युद्ध, देवासुरांच्या युद्धकालीं शंबर व इंद्र यांमध्यें झालेल्या समराप्रमाणें झालें. त्या युद्धदुर्मद दोघां महारथी वीरांनीं ग्रीष्म-ऋतूच्या अंतकालीन घनांप्रमाणें शरजालांनीं आकाश व्यापून टाकिलें. त्यामुळें आधींच तें घोर आकाश पुनः अधिकच भयंकर दिसूं लागलें. हे भरतश्रेष्ठा, ती रात्र त्या युद्धशाली योद्ध्यांना कालरात्रीप्रमाणें घोर व महाभयंकर झाली. हे महाराजा, गौतमानें बाण लावून सज्ज केलेलें प्रचंड धनुष्य शिखंडीनें अर्धचंद्र बाणानें तोडून टाकिलें. तेव्हां हे राजा, क्रुद्ध होऊन कृपाचार्यानें सोन्याच्या दांड्याची, तीक्ष्ण अग्राची दारुण शक्ति त्यावर फेंकली ! ती आपल्यावर येणारी शक्ति शिखंडीनें पुष्कळ बाण मारून छेदून टाकली. तेव्हां ती छिन्न होऊन जमिनीवर पडली. नंतर त्या रथिश्रेष्ठ गौतमानें दुसरें धनुष्य घेतलें आणि तीक्ष्ण बाणांनीं शिखंडीला आच्छादून टाकिलें. अशा रीतीनें त्या यशस्वी गौतमानें रणांत बाणाच्छादित केलें असतां तो रथिश्रेष्ठ शिखंडी रथोपस्थावरच बसून राहिला. मग हे भारता, युद्धांत कष्टी झालेल्या त्या शिखंडीला पाहून शारद्वत कृपाचार्य त्याचा वध करण्याच्या इच्छेनें त्यावर पुष्कळ बाण मारूं लागला. नंतर तो महारथी याज्ञसेनि रणांत विमुख झालेला पाहून त्याला चारी बाजूंनीं सोमक व पांचाल यांनीं वेढिलें. त्याप्रमाणें तुझे पुत्रहि त्या द्विजश्रेष्ठासभोंवतीं आपल्या मोठ्या सैन्यासह जमा झाले. नंतर फिरून युद्धास आरंभ झाला.

(३) हे राजन्, एकमेकांवर धांवून जाणाऱ्या रथांचा आवाज मेघग-र्जनेप्रमाणें तुमुल होऊं लागला आणि हे राजेंद्रा, एकमेकांवर चालून जाणारे अश्व व गज यांच्या योगानें तें रणांगण अत्यंत भयानक दिसूं लागलें. तसेंच परस्परांवर तुटून पडणाऱ्या पदातींच्या पादशब्दानें पृथ्वी भयत्रस्त झालेल्या स्त्रीप्रमाणें कांपूं लागली. हे राजा, रथी अतिशय वेगवान् रथांत बसून मोठ्या वेगानें जात असतां त्यांनीं कावळे ज्याप्रमाणें टोळांस पकडतात, त्याप्रमाणें पुष्कळ रथस्वामींस धरिलें. हे भारता, तसेंच मदस्रावी महागजांनीं

दुसऱ्या मदस्रावी गजांना त्या ठिकाणीं अडवून ठेवलें. सादींनीं सादींना व पदातींनीं पदातींना गांठलें. अगदीं खवळून जाऊन ते परस्परांशीं लढले, परंतु कोणी कोणाचा पराजय करूं शकले नाहींत. तेथें एकमेकांवर धांवून जात असतां, पळून जात असतां, व पुनः मागें फिरून जात असतां, त्या सैन्याचा रात्रीच्या वेळीं मोठा घोर आवाज होत होता. हे महाराजा, रथ, गज आणि अश्व यांवर पेटत असलेले प्रदीप, आकाशांतून पडलेल्या मोठ्या उल्कांप्रमाणें दिसूं लागले. हे भरतश्रेष्ठा, दीपांनीं प्रकाशमान झालेली ती रात्र त्या रणाग्रभागीं दिवसाप्रमाणेंच भासत होती. ज्याप्रमाणें पृथ्वीवरील अंधकार सूर्याच्या योगानें नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें जिकडे तिकडे जळत असलेल्या प्रदीपांनीं त्या ठिकाणचा अंधकार नाहींसा झाला. आकाश, पृथ्वी, दिशा व उपदिशा, अंधकार व धूळ यांनीं भरून गेल्या होत्या, त्या पुनः या दीपप्रकाशानें प्रकाशित झाल्या. त्याचप्रमाणें महात्म्यांचीं अस्त्रें, कवचें व अंगांवरील रत्नें यांचीं तेजें त्या प्रदीपांच्या प्रभेमध्यें लोपून गेलीं. हे भारता, संध्यासमयीं तें युद्ध सुरू होऊन एकच कोलाहल झाला असतां, मी कोण हेंहि कोणास समजेना ! हे भरतसत्तमा, त्या रणांत पित्यानें पुत्रास मारिलें, पुत्रानें मोहवशात् पित्याला मारिलें, मित्रानें मित्राचा वध केला, मामानें भाच्याचा प्राण घेतला आणि भाच्यानें मामाला ठार केलें. आपले आपल्यांचा वध करूं लागले आणि शत्रुहि आपल्यांतच एकमेकांना मारूं लागले! अशा प्रकारें त्या रात्रीं भीरूंना भयानक वाटणारें असें अमर्याद युद्ध झालें ! ७. ६. १६९.

अध्याय १७० वा.

[१ द्रोण-धृष्टद्युम्नादिकांचें संकुल युद्ध.]

(१) संजय—हे महाराजा, तें अत्यंत तुमुल आणि भीतिजनक युद्ध प्रवृत्त झालें असतां धृष्टद्युम्न द्रोणाकडे निघाला. आपलें उत्तम धनुष्य सज्ज करून त्याची दोरी वरचेवर खेंचीत तो सुवर्णविभूषित द्रोणाच्या रथावर चालून आला. हे महाराजा, द्रोणाच्या वधेच्छेनें तो येत असतां पांचालांनीं आणि पांडवांनीं द्रोणाला वेढा दिला. आचार्यश्रेष्ठ द्रोण वेष्टित झालेला पाहून तुझ्या पुत्रांनीं रणांगणांत मोठ्या दक्षतेनें त्याचें सर्व बाजूंनीं रक्षण केलें. नंतर

वाऱ्यानें उसळून जाऊन ज्यांतील जीव क्षुब्ध होऊन गेले आहेत, अशा दोन भयंकर समुद्रांप्रमाणें ते सेनासागर परस्परांवर चालून आले. हे महाराजा, नंतर धृष्टद्युम्नानें पांच बाण द्रोणाच्या हृदयावर शीघ्र मारिले आणि सिंहनाद केला. हे भारता, द्रोणानेंहि पंचवीस बाण मारून त्याला रणांत विद्ध केलें. त्यानें एका भल्ल बाणानें त्याचें मोठा नाद करणारें धनुष्य तोडून टाकिलें. हे भरतर्षभा, अशा रीतीनें द्रोणानें विद्ध केलें असतां धृष्टद्युम्नानें ओंठ चावीत चावीत आपलें धनुष्य तत्काल टाकून दिलें व नंतर त्या प्रतापवान् क्रुद्ध धृष्टद्युम्नानें द्रोणाचा वध करण्याच्या इच्छेनें दुसरें एक उत्कृष्ट धनुष्य घेतलें आणि तें आकर्ण ओढून प्राणांतकारक एक घोर बाण द्रोणावर सोडला! त्या बलवान् वीरानें महारणांत टाकलेल्या त्या भयंकर बाणानें, उदय पावलेल्या सूर्याप्रमाणें, तें सर्व सैन्य प्रकाशित करून सोडलें. हे राजा, तो भयंकर बाण पाहून देव, गंधर्व आणि मानव 'युद्धांत द्रोणाचें कल्याण असो!' असें म्हणूं लागले. तो बाण आचार्यांच्या रथाकडे येत आहे, असें पाहून कर्णानें मोठ्या त्वरेनें त्याचे बारा तुकडे केले! हे राजा, त्या धनुर्धर सूतपुत्रानें छिन्न केलेला तो बाण निर्विष सर्पाप्रमाणें सत्वर खालीं पडला! नंतर कर्णानें दहा बाणांनीं धृष्टद्युम्नाला विद्ध केलें. द्रोणपुत्रानें पांच, द्रोणानें स्वतः सात, शल्यानें दहा, दुःशासनानें तीन, दुर्योधनानें वीस आणि शकुनीनें पांच बाण, याप्रमाणें त्या सर्व महारथींनीं धृष्टद्युम्नावर बाणांचा वर्षाव केला. त्या भयंकर सात वीरांनीं द्रोणाकरितां महारणांत त्या धृष्टद्युम्नाला विद्ध केलें. तरीहि हे राजा, यत्किंचितहि न भितां त्यानें त्या सर्वांवर तीन तीन बाण टाकले. त्यानें द्रोण, द्रोणपुत्र, कर्ण आणि तुझा पुत्र दुर्योधन यांचा वेध केला. त्या धनुर्धराकडून ते विद्ध झाले असतां त्यांतील प्रत्येक महारथी वीरानें रणांत धृष्टद्युम्नाला पुनः पांच पांच बाण मारिले आणि हे राजा, द्रुमसेनानें संक्रुद्ध होऊन एक बाण त्यावर मारून त्याला विद्ध केलें आणि तत्काल दुसरे तीन बाण मारून त्याला 'उभा रहा, उभा रहा' असें सांगितलें! त्या युद्धांत सात्यकीनें शीघ्रगामी तीन बाण त्यावर टाकून त्याला विद्ध केलें आणि त्या वीर्यवानानें पुनः एका भल्लानें द्रुमसेनाचें सोन्याच्या उज्वल कुंडलांनीं सुशोभित मस्तक त्याच्या देहापासून कापून काढलें! ज्यानें दंतांनीं ओष्ठपुटांचा चावा घेतला आहे, असें तें मस्तक सोसाट्याच्या वाऱ्यानें पडलेल्या पक्क ताडफळाप्रमाणें रणभूमीवर कोसळून पडलें!

पुनः त्या वीर धृष्टद्युम्नानें आपल्या अत्यंत तीक्ष्ण बाणांनीं त्या योद्ध्यांस विद्ध करून नानाप्रकारांनीं युद्ध करणाऱ्या कर्णाचें धनुष्य भल्लांनीं तोडून टाकलें. मोठ्या सिंहाचें शेंपूट पूर्ण तोडलें असतां तें जसें त्याला सहन होत नाहीं, त्याप्रमाणें आपलें धनुष्य तोडलेलें कर्णाला सहन झालें नाहीं. त्यानें दुसरें धनुष्य घेतलें आणि क्रोधानें नेत्र वटारून निश्वास टाकीत व शरवृष्टि करीत तो महाबलिष्ठ धृष्टद्युम्नावर धांवून आला. कर्ण क्षुब्ध झालेला पाहून ते सहा महारथी वीर पांचालपुत्र धृष्टद्युम्नास मारण्याच्या इच्छेनें त्वरेनें त्यास वेढा देऊन राहिले. तुझ्या सहा प्रमुख योद्ध्यांच्या हातांत धृष्टद्युम्न सांपडल्यामुळें तो मृत्युमुखींच पडला, असें आम्हांला वाटलें !

इकडे ह्याच वेळीं दाशार्ह सात्यकि बाण टाकीत पराक्रमी धृष्टद्युम्नाजवळ येऊन पोंचला. तो महाधनुर्धर व युद्धदुर्मद सात्यकि येत असतां राधेय कर्णानें दहा सरलगामी बाणांनीं त्यावर प्रहार केला. हे महाराजा, सात्यकीनें कर्णास दहा बाण मारून सर्व वीर पहात असतां विद्ध केलें आणि 'अरे, जाऊं नकोस, उभा रहा,' अशी गर्जना केली. हे राजा, त्या बलवंत सात्यकीचा आणि महात्म्या कर्णाचा बलि आणि वासव यांसारखा समागम झाला. आपल्या रथघोषानें क्षत्रियांस त्रासविणाऱ्या त्या क्षत्रियश्रेष्ठ सात्यकीनें महारथी कर्णावर बाणांचा वर्षाव केला. हे महाराजा, आपल्या धनुष्याच्या घोषानें पृथ्वी कांपवून सोडणारा बलिष्ठ सूतपुत्र कर्णहि सात्यकीशीं युद्धाला प्रवृत्त झाला. त्यानें सात्यकीवर अनेक बाणांचा वर्षाव केला. तसेंच त्या वृष्णिश्रेष्ठ सात्यकीनें देखील समरांत कर्णावर शरवृष्टि केली. अशा प्रकारें त्यांचें तें युद्ध बरोबरीचें झालें.

हे महाराजा, मग तुझे मुलगे आणि कर्णाचा कवच घालून सज्ज झालेला पुत्र यांनीं सात्यकीवर चोहों बाजूंनीं तीक्ष्ण बाणांचा सारखा भडिमार केला. परंतु हे प्रभो, प्रत्यस्त्रांनीं त्यांच्या व कर्णाच्या अस्त्रांचें निवारण करून क्रोधानें सात्यकीनें वृषसेनाच्या छातीवर प्रहार केला ! राजेंद्रा, त्या बाणानें तो वीर्यवान् वृषसेन विद्ध झाला व हातांतील धनुष्य टाकून रथांत मूर्च्छित पडला ! तेव्हां महारथ वृषसेन मृत्यु पावला, असें समजून पुत्रशोकानें व्यथित झालेला कर्ण सात्यकीस पीडा देऊं लागला. कर्णाकडून पीडित झालेल्या त्या महारथी युयुधानानें कर्णावर पुनःपुनः त्वरेनें बाणांचा वर्षाव केला. कर्णाला दहा बाणांनीं व वृषसेनाला सात बाणांनीं विद्ध करून सात्यकीनें त्यांचीं हस्तकवचें

व धनुष्यें तोडून टाकलीं. तेव्हां त्यांनीं शत्रूंना भयदायक अशीं दुसरीं धनुष्यें सज्ज केलीं आणि युयुधानावर समंततः तीक्ष्ण बाण मारून त्याला विद्ध केलें !

हे राजन्, वीराग्रणींचा क्षय करणारें तें युद्ध प्रवृत्त झालें असतां गांडीव-धनुष्याचा मोठा ध्वनि ऐकूं येऊं लागला. तेव्हां रथाचा घोष आणि गांडीवाचा ध्वनि ऐकून सूतपुत्र कर्ण दुर्योधनाला बोलला, "हा महाधनुर्धर पार्थ सर्व सेनांचा पराभव करून व मुख्य-मुख्य नरश्रेष्ठांचा व पुरुकुलोत्पन्नांचा वध करून आपलें उत्तम धनुष्य गरगर फिरवीत राहिला आहे. त्याच्या गांडीव धनुष्याचा टणत्कार आणि मेघांच्या गडगडाटासारखा रथघोष ऐकूं येत आहे. अर्जुन आपणाला योग्य असा पराक्रम करून दाखवीत आहे. हे राजा, यानें भारती सेना अनेक प्रकारांनीं कशी विदीर्ण करून सोडली आहे, पहा! सर्वत्र उधळून टाकलेलीं सैन्यें कांहीं केल्यानें स्थिर राहूं शकत नाहींत! वायूनें विदीर्ण झालेल्या अभ्रजालाप्रमाणें त्यांची तुटातूट झाली आहे. सव्यसाची अर्जुन दृष्टीस पडतांच समुद्रांतील फुटलेल्या नौकेप्रमाणें यांची स्थिति झाली आहे. हे राजा, पळून जाणाऱ्या व गांडीव धनुष्यापासून सुटलेल्या बाणांनीं विद्ध झालेल्या वीराग्रणींच्या गर्जना ऐकूं येत आहेत! हे राजशार्दूला, रात्रीं आकाशांत होणाऱ्या मेघगर्जनेसमान अर्जुनाच्या रथाजवळ होणारा दुंदुभिघोष ऐक! तसेंच हाहाकार व अनेक प्रकारचे सिंहनाद त्याच्या रथाजवळ होत आहेत, ते श्रवण कर! सात्वतांमधील श्रेष्ठ हा सात्यकि आमच्या मध्यभागीं आहे पहा! येथें हें सात्यकिरूप लक्ष्य आपल्या हातीं लागल्यास आम्ही सर्व शत्रूंना जिंकूं. तसा मोठमोठ्या रथिश्रेष्ठ शूरांनीं सर्व बाजूंनीं वेढिलेला हा पांचाल राजपुत्र धृष्टद्युम्न द्रोणाशीं भिडला आहे. त्या सात्यकीला व पार्षत धृष्टद्युम्नाला आम्ही मारूं शकूं, तर हे महाराजा, आमचा निःसंशय जय होईल. म्हणून हे महाराजा, या महारथी वीर वृष्णि-पार्षतांना वेढून सौभद्राप्रमाणें मारण्याचा प्रयत्न आम्ही करितों. हे भारता, अनेक कुरुश्रेष्ठ वीरांशीं सात्यकि भिडला आहे, हें जाणून हा सव्यसाची अर्जुन समोर द्रोणसैन्याकडे येत आहे पहा. म्हणून सात्यकीला पुष्कळांनीं वेढून टाकिल्याचें अर्जुनाला समजण्याआधींच अनेक मुख्य-मुख्य रथिश्रेष्ठांनीं तिकडे जाऊन त्वरित बाण सोडावे. हे महाराजा, जेणेंकरून हा मधुकुलोत्पन्न सात्यकि येथेंच परलोकाला जाईल, अशी कांहींतरी योग्य युक्ति शोधून काढ!"

हे राजा, कर्णाचे मताचा स्वीकार करून तुझा पुत्र दुर्योधन पूर्वी रणांत यशस्वी विष्णूशीं भाषण करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें शकुनीला असें म्हणाला—"कधींहि परत न फिरणारे दहा हजार गज आणि हजारों रथी घेऊन तूं अर्जुनावर चालून जा. दुःशासन, दुर्विषह, सुबाहु आणि दुःप्रधर्षण हे पुष्कळ पदातींसह तुझ्या मागून येतील. हे महाबाहो मातुला, तूं कृष्णार्जुनांना आणि त्या धर्मराजाला जिंक. त्याचप्रमाणें नकुल-सहदेवांना आणि भीमसेनालाहि जिंकून टाक. देवांची जयाशा जशी देवेंद्रावर होती, त्याचप्रमाणें माझी सर्व आशा तुझ्यावर आहे. ज्याप्रमाणें इंद्रानें असुरांस जिंकिलें, त्याप्रमाणें तूं सर्व कौंतेयांना जिंक!"

हे प्रभो, याप्रमाणें दुर्योधनानें सांगितलें असतां, तुझ्या पुत्रांचें कल्याण करण्याच्या इच्छेनें तो शकुनि तुझ्या पुत्रांसह मोठें सैन्य घेऊन पांडुनंदनांना दग्ध करण्याकरितां निघाला. हे राजा, मग तो सौबल पांडवांच्या सैन्यावर चाल करून गेला असतां तुझ्या लोकांचें शत्रुसैन्याशीं युद्ध जुंपलें. इतक्यांत सूतपुत्र कर्णहि मोठ्या सैन्यासह शेंकडो बाण टाकीत सात्यकीवर शीघ्र धांवून आला. त्यानंतर सर्व राजांनींहि सात्यकीला वेढून टाकलें. नंतर भारद्वाज द्रोण धृष्टद्युम्नाच्या रथाकडे गेला. रात्रीच्या वेळीं द्रोणाचें धृष्टद्युम्नाशीं व पांचालांशीं अत्यंत अद्भुत व घनघोर युद्ध झालें. ७. ६. १७०.

अध्याय १७१ वा.

[१ सात्यकीचा पराक्रम. २ अर्जुन-शकुनियुद्ध. ३ द्रोण-धृष्टद्युम्नयुद्ध.]

(१) संजय—नंतर ते सर्व क्षुब्ध झालेले युद्धदुर्मद व असहिष्णु वीर त्वरित युयुधानाच्या रथावर धांवून गेले. हे राजा, सुवर्णरौप्यभूषणांनीं शृंगारित रथ, अश्व आणि गज यांसह चारी बाजूंनीं त्यास त्यांनीं वेढा दिला. त्याला सर्व बाजूंनीं वेष्टून त्या महारथ्यांनीं त्याची निर्भर्त्सना करीत सिंहनाद केला. माधव सात्यकीचा वध करण्याची इच्छा करून त्या महारथ्यांनीं त्वरेनें त्या सत्यविक्रमी वीरावर तीक्ष्ण शरांचा वर्षाव केला. शत्रूंच्या वीरांचा संहार करणाऱ्या त्या महाबाहु सात्यकीनें आपल्यावर ते येऊन पडत आहेत, असें पाहून पुष्कळ बाण सोडून त्यांचा प्रतिकार केला. त्या ठिकाणीं युद्धदुर्मद वीर सात्यकीनें सन्नतपर्व उग्र बाणांनीं शत्रूंचीं मस्तकें तोडलीं, गजांच्या

सोंडा व अश्वांच्या माना कापल्या आणि तुझ्या वीरांचे बाहुहि हत्यारांसह क्षुरप्र बाणांनीं छेदून टाकिले ! हे भारता, इतस्ततः पडलेल्या चामरांनीं व शुभ्र छत्रांनीं पृथ्वी नक्षत्रपूर्ण आकाशासारखी दिसूं लागली. हे प्रभो, त्या युद्धांत युयुधानाशीं युद्ध करणाऱ्या वीरांचा तुमुल आक्रोश क्रंदन करणाऱ्या पिशाच्चांप्रमाणें होऊं लागला ! त्या प्रचंड आक्रोशानें पृथ्वी दुमदुमून गेली आणि रात्र तीव्र स्वरूपाची व अत्यंत भयावह भासूं लागली. युयुधानाच्या बाणांनीं भग्न झालेलें सैन्य पाहून अंगावर रोमांच उठविणाऱ्या प्रचंड आरोळ्या ऐकून हे राजा, तुझा रथिश्रेष्ठ पुत्र दुर्योधन आपल्या सारथ्याला ‘ जेथें हा शब्द होत आहे, तेथें घोडे हांक ’ असें वारंवार बोलला ! दुर्योधनाची आज्ञा होतांच सारथ्यानें ते उत्तम अश्व युयुधानाच्या रथाकडे हांकले. नंतर तो क्रुद्ध दुर्योधन युयुधानावर चालून गेला. तो उत्तम प्रकारचा धनुर्धर, युद्धांत श्रमसहिष्णु व चपलहस्ताचा असून त्याची युद्धपद्धतीहि आश्चर्यकारक होती. नंतर सात्यकीनें शत्रूच्या रक्ताचें प्राशन करणारे बारा बाण टाकून दुर्योधनाला विद्ध केलें. आपणाला प्रथमतःच बाणांनीं विद्ध केलेलें पाहून दुर्योधनानेंहि संतप्त होऊन त्या सात्यकीचा दहा बाणांनीं वेध केला. नंतर हे भरतर्षभा, त्या सर्व पांचालांचें व भरतांचें दारुण व तुमुल युद्ध प्रवृत्त झालें.

हे भारता, मग त्या सात्यकीनें रणांत क्रुद्ध होऊन तुझ्या महारथी दुर्योधन पुत्राच्या उरःप्रदेशीं ऐशीं बाण मारले व त्याच्या अश्वांचा वध केला. एका बाणानें त्याच्या सारथ्यालाहि त्वरित रथांतून खालीं पाडलें ! राजेंद्रा, त्या हताश्व रथांतूनच सात्यकीच्या रथावर तुझा पुत्र तीक्ष्ण बाण मारूं लागला; परंतु हे राजा, त्या शैनेयानें तुझ्या पुत्रानें टाकिलेले पन्नास बाण त्वरेनें तोडून टाकले. नंतर दुसऱ्या एका भल्ल बाणानें त्यानें तुझ्या पुत्राचें मोठें धनुष्य मुष्टिप्रदेशींच तोडून टाकलें. तेव्हां विरथ व धनुष्यहीन झालेला तो सर्वलोकेश्वर राजा दुर्योधन कृतवर्म्याच्या दीप्तिमान् रथावर त्वरेनें चढला. राजश्रेष्ठा, दुर्योधन तेथून परावृत्त होतांच त्या सात्यकीनें तुझ्या सेनेला त्या रात्रीं बाण मारून पळवून लाविलें !

(२) राजा, शकुनीनें अर्जुनाला हजारों रथांनीं, सहस्रावधि गजांनीं व कित्येक अश्वसहस्रांनीं चारी बाजूंनीं वेढा दिला आणि नानाप्रकारच्या शस्त्रांनीं त्यांवर मारा केला. कालप्रेरित झालेले ते क्षत्रिय अर्जुनावर सर्व

प्रकारचीं महास्त्रें टाकीत त्याच्याशीं युद्ध करूं लागले. नंतर अर्जुनानेंहि संतप्त होऊन त्या सैन्याचा विपुल संहार करीत त्यांतील हजारों रथ, गज आणि अश्व यांचें निवारण केलें. तेव्हां त्या समरशूर सौबल शकुनीनें हंसतच तीक्ष्ण शरांनीं अर्जुनाला विद्ध केलें आणि शंभर बाण मारून त्याचा मोठा रथ अडवून ठेवला. हे भारता, तेव्हां अर्जुनानें वीस बाणांनीं त्याला युद्धांत विद्ध केलें आणि दुसऱ्याहि महाधनुर्धरांवर तीन तीन बाण टाकले. राजा, धनंजयानें युद्धांत आपल्या बाणांनीं त्यांचें निवारण केलें आणि असुरांचा वध करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें तुझ्या योद्ध्यांचा संहार केला. हे महीपाला, युद्धांत तुटून पडलेल्या गजशुंडोपम भुजांनीं व्यापलेली पृथ्वी जणुंकाय पंचमुखी सर्पांनींच व्यापल्या-सारखी दिसत होती. ज्यांवर मुकुट धारण केलेले होते, ज्यांच्या कर्णांत सुंदर कुंडलें शोभत होतीं, ज्यांचीं नाकें शोभायमान दिसत होतीं, क्रोधानें ज्यांचे ओष्ठ चावले गेले होते, ज्यांनीं डोळे वटारिले होते व ज्यांचीं भाषणें अत्यंत मधुर होतीं, अशीं निष्क व चूणामणि धारण केलेलीं अनेक क्षत्रियांचीं मस्तकें कमलांप्रमाणें पसरिलीं जाऊन जणुंकाय जमिनीवर पडलेल्या शिलोच्चयां-प्रमाणें भासत होतीं. याप्रमाणें त्या उग्र व पराक्रमी अर्जुनानें तें दारुण कर्म करून पांच नतपर्व बाणांनीं शकुनीला पुनः विद्ध केलें. अर्जुनानें उलूकावर तीन बाण टाकले. उलूक विद्ध होतांच त्यानेंहि द्विगुणित अवसानानें हजारों बाण सोडून अर्जुनाचा वेध केला व नंतर त्यानें वासुदेवावरहि मारा केला आणि मोठी गर्जना करून पृथ्वी दणदणावून सोडली. नंतर अर्जुनानें रणांत शकु-नीचें धनुष्य बाणांनीं तोडलें आणि त्याचे चार अश्वांचा वेध केला. तेव्हां हे भरतर्षभा, तो सौबल शकुनि रथांतून उडी टाकून सत्वर उलूकाच्या रथावर चढला! हे राजेंद्रा, मग ते महारथी पितापुत्र एका रथावर आरूढ होऊन मेघ जसे पर्वतावर जलवृष्टि करितात, त्याप्रमाणें पार्थावर बाणवृष्टि करूं लागले. परंतु हे महाराजा, अर्जुनानें त्या दोघांना तीक्ष्ण बाणांनीं विद्ध केलें आणि मग तुझ्या सेनेची त्यानें बाण मारून चोहों बाजूंनीं तुटातूट करून सोडली. हे प्रजापालका राजा, वाऱ्यानें ज्याप्रमाणें अभ्रें सर्वत्र विच्छिन्न होऊन जातात, त्याप्रमाणें तुझ्या सेनेची त्यावेळीं फांकाफांक झाली. हे भरत-श्रेष्ठा, तेव्हां तें रात्रीच्या वेळीं वध पावणारें सैन्य व्याकुळ होऊन सर्वत्र भयानें पहात चारी दिशांस पळून गेलें! लढाईत कित्येक आपलीं वाहनें टाकून देऊन, कित्येक त्यांस हांकून, भ्रमिष्टांप्रमाणें त्या भयंकर अंधकारांतून

पळूं लागले! हे भरतर्षभा, तुझ्या योद्ध्यांना समरांत जिंकून आनंदित झालेले कृष्णार्जुन शंख वाजवूं लागले.

(३) हे महाराजा, धृष्टद्युम्नानें तीन बाणांनीं द्रोणाला विद्ध करून त्याच्या धनुष्याची दोरी एका तीक्ष्ण बाणानें तत्काल तोडून टाकली. मग क्षत्रिय-मर्दन शूर द्रोणानें तें धनुष्य जमिनीवर टाकून दुसरें अधिक वेगाचें व विशेष बळकट धनुष्य हातीं घेतलें. नंतर सात बाणांनीं द्रोणानें धृष्टद्युम्नाला विद्ध करून त्याच्या सारथ्याचा रणांत पांच बाणांनीं वेध केला. महारथी धृष्टद्युम्नानें त्यांचें बाणांनीं त्वरित निवारण करून आसुरी सेनेची दाणादाण करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें कौरवांच्या सेनेची तुटातूट करून सोडली. हे मारिषा, याप्रमाणें तुझ्या पुत्राचें सैन्य मारलें जात असतां दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागीं नर, अश्व व गज यांना वाहून नेणारी यमराजनगरीजवळील वैतरणीसारखी नदी उत्पन्न झाली. रक्तप्रवाह ह्या त्या नदीच्या लाटा होत्या. तो प्रतापी तेजस्वी धृष्टद्युम्न याप्रमाणें त्या सैन्याला उधळून लावून देवगणांमध्यें इंद्राप्रमाणें शोभूं लागला. नंतर धृष्टद्युम्न व शिखंडी यांनीं मोठे शंख फुंकले. तसेंच नकुल, सहदेव, सात्यकि आणि भीमसेन यांनींहि शंख वाजविले. हे राजेंद्रा, तुझ्या हजारों रथ्यांना जिंकून ते जयाभिमानी व रणोत्कट महारथी पांडव तुझा पुत्र, कर्ण, शूर द्रोण आणि द्रोणपुत्र यांच्या देखत सिंहनाद करूं लागले. ७. ६. १७१.

अध्याय १७२ वा.

[१ दुर्योधनाची द्रोण-कर्णांस प्रेरणा. २ द्रोणकृत पांवडसैन्याचा पराभव. ३ कृष्णार्जुनांचें द्रोणसैन्याकडे गमन. ४ संकुलयुद्ध.]

(१) **संजय**—हे राजेंद्रा, पराक्रमी वीरांनीं आपलें सैन्य मारल्यामुळें त्याची फाटाफूट झाली. त्यामुळें तुझा पुत्र दुर्योधन अत्यंत क्रोधाविष्ट झाला. तेव्हां कर्ण व जयिश्रेष्ठ द्रोण यांजवळ येऊन क्रोधसंतप्त झालेला तो वाक्पटु दुर्योधन त्यांस बोलला—" सव्यसाची अर्जुनानें युद्धांत सिंधुपतीचा वध केल्याचें पाहून तुम्ही दोघे संतापानें ह्या युद्धाला प्रवृत्त झालां आणि आतां पांडवांची सेना माझ्या सैन्याचा संहार करीत असतां, त्यांना जिंकण्यास समर्थ असूनहि तुम्ही दुर्बलांसारखे पहात राहिलां आहां! मानी वीर-

हो, मी त्याज्य आहें, असें जर तुम्हांला वाटत होतें, तर ‘ आम्ही दोघे पांडवांना रणांत जिंकूं, ’ असें त्यावेळीं तुम्हीं सांगावयाचें नव्हतें ! तुमचें तें भाषण ऐकूनच त्यावेळीं मीं युद्धाला अनुमति दिली. नाहींतर वीरांचा नाश करणाऱ्या त्या पांडवांबरोबरच्या युद्धास मी प्रवृत्त झालों नसतों. पुरुषश्रेष्ठहो, माझा त्याग करणें तुम्हांस योग्य वाटत नसल्यास तुमच्या पराक्रमानुरूप अजून तरी युद्ध करा. कारण तुम्ही दोघेहि मोठे पराक्रमी आहां ! ”

(२) याप्रमाणें तुझ्या पुत्राकडून वाक्शरांनीं पीडित होऊन त्या दोघां वीरांनीं दुखविलेल्या सर्पाप्रमाणें युद्ध करण्यास आरंभ केला. नंतर ते दोघे सर्वलोकधनुर्धर व रथिश्रेष्ठ रणांत सात्यकिप्रमुख पांडवांवर चालून गेले. तसेंच ते पांडवहि एकत्र होऊन सर्व सैन्यासह सारखा आक्रोश करणाऱ्या त्या वीरांवर धांवून आले. सर्व शस्त्रधरांमध्यें श्रेष्ठ व महाधनुर्धर द्रोणानें क्रुद्ध होऊन शिनिपुंगवावर त्वरित दहा बाण मारले. नंतर कर्णानें दहा, तुझ्या पुत्रानें सात, वृषसेनानें दहा आणि शकुनीनें सात बाण त्यावर सोडले. हे कौरवा, इतक्या वीरांनीं युद्धांत त्या सात्यकी वीरावर बाणवृष्टि केली. द्रोण पांडवसेनेचा वध करीत आहे, असें पाहून सोमक चोहों बाजूंनीं त्वरेनें त्यावर शरवृष्टि करूं लागले. हे राजेंद्रा, ज्याप्रमाणें सूर्य किरणांच्या योगानें अंधकार हरण करितो, त्याप्रमाणें त्या ठिकाणीं द्रोण क्षत्रियांचे प्राण हरण करूं लागला. राजेंद्रा, द्रोण पांचालांचा वध करूं लागला, तेव्हां ते एकमेकांच्या नांवानें आक्रोश करूं लागले आणि त्यांचा मोठा तुमुल शब्द ऐकूं येऊं लागला. पिता पुत्रांना, पुत्र पित्यांना, बंधु बंधूंना, भाचे मामांना, मामा भाच्यांना, मित्र मित्रांना व संबंधी लोक आपल्या बांधवांना, जीविताच्या आशेनें तेथेंच सोडून त्वरित पळूं लागले ! दुसरे कित्येक मोहित होऊन द्रोणाच्याच संमुख धांवून गेले ! आणि पांडवांचे इतर वीर रणांत मारले गेले ! याप्रमाणें त्या महात्म्याकडून पीडा पावत असतां रात्रीं हातांतील उल्का टाकून देऊन भीमसेन, अर्जुन, नकुल-सहदेव, युधिष्ठिर व धृष्टद्युम्न हे पहात असतां पांडवांची सेना शीघ्र पळून गेली ! अंधकारानें सर्व जग व्याप्त झाल्यामुळें कांहींच ओळखतां येत नव्हतें; तथापि पळून जाणारे हे पांडवाकडील होत, हें कौरवांकडील प्रकाशावरून समजत होतें. हे राजा, तें सैन्य पळून जात असतां महारथी द्रोण व कर्ण हे त्याजवर मागून पुष्कळ बाण मारूं लागले ! याप्रमाणें पांचालांचा भंग होऊन ते क्षीण होत आहेत, असें पाहून जनार्दन खिन्न वदनानें अर्जु-

नाला म्हणाला, "महाधनुर्धर द्रोण आणि कर्ण हे एकत्र होऊन धृष्टद्युम्न, सात्यकि आणि पांचाल यांवर वरचेवर बाणांचा सारखा प्रहार करीत आहेत आणि यांच्या शरवर्षावानें आमचे महारथी वीर त्रस्त झाले आहेत. कितीहि निवारण केलें तरी पळून जाणारी आमची सेना थांबत नाहीं."

(३) तेव्हां ती आपली सेना पळून जात आहे, असें पाहून श्रीकृष्ण व अर्जुन म्हणाले, "पांडववीरहो, त्रस्त होऊन पळूं नका, भीति सोडून द्या! आम्ही शस्त्रांनीं सज्ज असलेल्या सर्व सैन्यांचे व्यूह रचून द्रोण व सूतपुत्र कर्ण यांचा प्रतिबंध करण्याचा प्रयत्न करितों.' नंतर कृष्ण अर्जुनाला म्हणाला, "हे दोघेहि बलिष्ठ, शूर, अस्त्रसंपन्न व जयाभिलाषी आहेत; यांची तुझ्या सेनेनें उपेक्षा केली असतां, हे आजच्या रात्रींतच तुझ्या सर्व सैन्याचा नाश करून टाकतील!"

याप्रमाणें त्यांचें भाषण चाललें असतां भीमकर्मा महाबलवान् वृकोदर आपलें सैन्य मागें फिरवून त्वरेनें येऊं लागला. तें पाहून हे राजा, श्रीकृष्ण अर्जुनाला आनंदवीत पुनः म्हणाला, 'हा रणश्लाघी भीम, सोमक आणि पांडव यांना घेऊन महारथी द्रोण व कर्ण यांवर वेगानें चालून येत आहे; तर हे पांडुनंदना, सर्व सैन्यांच्या आश्वासनाकरितां हा व महारथी पांचाल यांच्यासह शत्रूशीं युद्ध कर.' नंतर ते दोघे पुरुषश्रेष्ठ कृष्णार्जुन, द्रोण व कर्ण यांना गांठून रणाच्या अग्रभागीं जाऊन उभे राहिले.

(४) संजय—नंतर तें युधिष्ठिराचें मोठें सैन्य पुनः मागें फिरलें. तेव्हां द्रोण व कर्ण हे युद्धामध्यें शत्रूंचें मर्दन करूं लागले. मग राजा, चंद्रोदय होऊन उचंबळलेले दोन समुद्र जसे मोठ्या आवेशानें परस्परांशीं भिडतात, त्याप्रमाणें रात्रीच्या वेळीं त्या दोन सैन्यांमध्यें रणसंग्राम प्रवृत्त झाला! नंतर तुझी सेना हातांतील दीप टाकून उन्मत्तासारखी पांडवांबरोबर लढूं लागली. सर्व पृथ्वी धूळ व अंधकार यांनीं व्यापून गेल्यामुळें ती अतिभयंकर दिसत होती आणि जयाभिमानी वीर एकमेकांनीं उच्चारलेलें नाम व गोत्र यांवरूनच एकमेकांशीं युद्ध करीत होते! हे राजा, स्वयंवरसमयाप्रमाणें त्या युद्धांत एक-मेकांवर प्रहार करणारे राजे आपलीं नांवें ऐकवीत असल्याचें ऐकूं येत होतें. नंतर एकाएकीं सर्व शांत झालें आणि मग पुनः क्रुद्ध होऊन लढणाऱ्यांमध्यें जय पावणाऱ्या, त्याचप्रमाणें जिंकलेल्यांचाहि एकच मोठा रणकल्लोळ माजून

राहिला. हे कुरुसत्तमा राजा, जेथें जेथें दीप दिसत, तेथें तेथें ते शूर पतंगां-प्रमाणें धांवून येत असत. राजेंद्रा, याप्रमाणें पांडव व कौरव यांमध्यें युद्ध चाललें असतां घनघोर व अतिगाढ रात्र पडली. ७. ६. १७२.

अध्याय १७३ वा.

[१ कर्ण-धृष्टद्युम्न युद्ध. २ पांचाल सेनेचें पलायन व कर्णाचें निवारण करण्यास युधिष्ठिराची अर्जुनाला प्रेरणा. ३ कृष्णार्जुनांचा संकेत. ४ कृष्णार्जुनांच्या प्रेरणेनें घटोत्कचाचा युद्धारंभ.]

(१) **संजय**—नंतर शत्रुविनाशक कर्णानें रणांत धृष्टद्युम्नाला पाहून मर्म-भेदक दहा बाणांनीं त्याच्या उरःप्रदेशावर प्रहार केला आणि हे मारिषा, धृष्ट-द्युम्नानें देखील मोठ्या त्वरेनें त्या कर्णाला दहा बाणांनीं विद्ध करून 'थांब, थांब,' म्हणून गर्जना केली. कर्णानें पांचालाग्रणी धृष्टद्युम्नाच्या सारथ्यास व चार अश्वांस बाणांनीं विद्ध केलें. तसेंच त्याचें उत्तम धनुष्यहि छेदून टाकिलें. एका भल्ल बाणानें त्याच्या सारथ्यालाहि रथाखालीं पाडलें. नंतर विरथ, हताश्व व सारथिहीन झालेल्या धृष्टद्युम्नानें भयंकर परिघ घेऊन कर्णाच्या अश्वांचें चूर्ण केलें! सर्पतुल्य बाणांनीं कर्णाकडून विद्ध झाल्यामुळें तो पायांनींच युधिष्ठिराच्या सैन्यांत गेला आणि हे मारिषा, सहदेवाच्या रथावर चढून बसला. पुनः कर्णा-वर चालून जावें, अशी त्याची इच्छा होती; परंतु धर्मपुत्र युधिष्ठिरानें त्याचें निवारण केलें.

(२) महातेजस्वी कर्णानेंहि धनुष्याच्या प्रचंड नादाबरोबर सिंहनाद केला आणि तारस्वरानें आपला शंखहि वाजविला. धृष्टद्युम्नाला त्या कर्णानें जिंकिलें, असें पाहून ते महारथी पांचाल व सोमक फारच संतप्त झाले. त्यांनीं मरणालाहि न भितां सूतपुत्र कर्णाच्या वधाकरितां सर्व बाजूंनीं शस्त्रें घेतलीं व ते कर्णावर धांवून गेले. इकडे कर्णाच्या सारथ्यानेंहि दुसरे शंख-वर्णाचे, सिंधुदेशचे व महावेगवान् उत्तम अश्व रथास जोडले. नंतर तो कर्ण पर्वतावर वृष्टि करणाऱ्या घनाप्रमाणें पांचालांच्या महारथी वीरांवर मोठ्या दक्षतेनें बाण टाकूं लागला. ती पांचालांची महासेना कर्णाकडून पीडित होत असतां सिंहानें भिवविलेल्या हरिणीप्रमाणें पळत सुटली. अश्वांवरून,

गजांवरून व रथांतून भूमीवर पडलेले लोक जिकडेतिकडे दिसूं लागले! कर्णानें पळून जाणाऱ्या वीरांचे त्या महायुद्धांत क्षुरप्र बाणांनीं बाहू तोडिले, कित्येकांचा शिरच्छेद केला आणि हे राजेंद्रा, गजांवर व अश्वांवर बसलेल्या व भूमीवर असलेल्यांच्या मांड्या त्यानें कापून काढल्या. पुष्कळ महारथी धांवत असतां त्यांना आपलीं गात्रें किंवा वाहनें छिन्न झालीं आहेत, हेंहि समजलें नाहीं! ते सृंजय आणि पांचाल युद्धांत मारले जात असतां इतके भिऊन गेले होते कीं, नुसती तृणाची काडी हालली असतां देखील तो कर्णच आला आहे, असें त्यांस वाटत असे! आपल्याच पक्षांतील एखादा योद्धा भांबावून पळत असतां तो कर्णच आहे, असें वाटून त्यालाच भिऊन ते पळून जात असत! हे भारता, त्या भग्न होऊन पळत सुटलेल्या सैन्यांवर कर्ण मागून बाण टाकीत त्यांचा पाठलाग करीत होता. विमनस्क झालेले ते लोक एकमेकांकडे मूढांसारखे पाहूं लागले; परंतु महारथी कर्णानें त्यांची दाणादाण केल्यामुळें ते उभेहि राहूं शकले नाहींत! हे राजा, कर्णानें व द्रोणानें याप्रमाणें तीक्ष्ण बाणांनीं प्रहार केल्यामुळें ते पांचाल सर्व दिशांकडे पहात पळत सुटले!

नंतर राजा युधिष्ठिरानें आपलें सैन्य पळून जात असल्याचें पाहून, तें पळून कां जात आहे हें जाणलें आणि तो अर्जुनाला म्हणाला, "हा महाधनुर्धर कर्ण भयंकर रात्रीं धनुष्य हातांत घेऊन संतप्त झालेल्या सूर्याप्रमाणें उभा आहे, पहा! कर्णाच्या बाणांनीं विद्ध झालेल्या तुझ्या बांधवांचा हा अनाथां-सारखा होणारा शब्द ऐकूं येत आहे! अरे, हा कर्ण बाण ओढतो केव्हां आणि सोडतो केव्हां, यांतील अंतर मला मुळींच समजत नाहीं. हा खरोखर आमचा नाश करणार आहे. यासाठीं हे धनंजया, आतां यापुढें कालानुसार काय करावयाचें तें ठरवून कर्णाचा वध जेणेंकरून होईल, ती गोष्ट कर!"

(३) हे महाराजा, याप्रमाणें धर्मानें सांगितलें असतां अर्जुन कृष्णाला म्हणाला, "हा कुंतीपुत्र धर्म राधेयाचा पराक्रम पाहून अगदीं भिऊन गेला आहे. कर्णाचें सैन्य आमच्यावर याप्रमाणें वारंवार धांवून येत आहे, तरी कालानुसार तुला जें योग्य वाटेल तें तूं लवकर कर. आमचें सैन्य पळत सुटलें आहे. हे मधुसूदना, हें सैन्य द्रोणाच्या बाणांनीं अगदीं त्रस्त होऊन

गेलें आहे. शिवाय कर्णाच्या त्रासानें त्याला स्थिरहि राहतां येत नाहीं! त्याचप्रमाणें हा कर्ण पळून जाणाऱ्या महारथ्यांवर निःशंकपणें तीक्ष्ण बाण टाकीत त्यांच्या मागें लागल्याचें मला दिसून येत आहे! हे वृष्णिशार्दूला, ज्याप्रमाणें सर्पाला प्रत्यक्ष पादस्पर्श सहन होत नाहीं, त्याप्रमाणें याला रणाच्या अग्रभागीं माझ्यानें पहावत नाहीं. म्हणून हे मधुसूदना, हा महारथी कर्ण जिकडे आहे, तिकडे मला घेऊन त्वरित चल! मग मी तरी त्याचा वध करीन, किंवा तो तरी मला ठार करील!"

वासुदेव—हे कौंतेया, हा कर्ण इंद्रासारखा अमानुषविक्रमी नरव्याघ्र रणभूमीवर संचार करीत असलेला मला दिसत आहे. हे पुरुषव्याघ्र धनंजया, तुझ्याशिवाय किंवा घटोत्कच राक्षसाशिवाय याच्या विरुद्ध युद्धांत उभा राहण्यास दुसरा कोणीहि समर्थ नाहीं. हे अनघा, तूं या सूतपुत्राशीं लढावें, अशी वेळ अजून आली नाहीं, असें मला वाटतें. हे महाबाहो, त्याच्या जवळ मोठ्या उल्केसमान प्रज्वलित वासवी शक्ति आहे, आणि ती रणांत तुजवर सोडावी, अशा विचारानें त्यानें तिचें रक्षण केलें आहे. कारण, ती तशीच घोर स्वरूपाची आहे. म्हणून महाबलवान् घटोत्कचानें या राधेयाच्या बरोबर युद्धास जावें. घटोत्कच बलवान् भीमाचा पुत्र असून देवांसारखा पराक्रमी आहे. दिव्य, राक्षसी आणि आसुरी या तिन्ही प्रकारच्या अस्त्रांत त्याची गति आहे. शिवाय हा घटोत्कच तुमच्यावर सर्वदा अनुरक्त असून तुमचा हितैषीहि आहे. हा कर्णाला युद्धांत जिंकील, यांत मला संशय वाटत नाहीं.

(४) याप्रमाणें कृष्णानें सांगितलें असतां त्या महाबाहु कमलनयन पार्थानें त्या घटोत्कच राक्षसाला हांक मारली. तेव्हां तो तत्काल त्यांच्यापुढें प्रकट झाला. हे राजेंद्रा, त्यानें कवच, धनुष्यबाण, खड्ग हीं धारण केलीं होतीं. राजा, मग कृष्ण व पंडुनंदन अर्जुन यांना प्रणाम करून तो कृष्णाला म्हणाला, 'हा मी सिद्ध आहें, मला आज्ञा असावी.' नंतर प्रज्वलित कुंडलें धारण करणाऱ्या, मेघसदृश वर्णाच्या व प्रदीप्त मुखाच्या हिडिंबासुत घटोत्कचाला दाशार्ह कृष्ण हंसत बोलला—

वासुदेव—बाबा घटोत्कचा, मी तुला जें कांहीं सांगणार आहें, तें लक्ष्यांत ठेव. सांप्रत तुझ्या पराक्रमाचा काळ येऊन ठेपला आहे. असा पराक्रम करून दाखविणें दुसऱ्या कोणालाहि शक्य नाहीं. म्हणून तूं या दुःखसमुद्रांत

बुडणाऱ्या बांधवांना नौकारूप हो ! विविध अस्त्रें आणि राक्षसी माया हीं तुला अवगत आहेत. हे घटोत्कचा, पहा ह्या कर्णानें गोवारी जसा गाईंना पिटाळून लावतो, त्याप्रमाणें रणाग्रभागीं पांडवांच्या सेनेची कशी त्रेधा उडविली आहे ! हा कर्ण महाधनुर्धर बुद्धिमान् व दृढपराक्रमी आहे. तो पांडवांच्या सैन्यांतील मोठमोठ्या क्षत्रिय वीरांस मारीत सुटला आहे. मोठी शरवृष्टि करणारे दृढधन्वी वीरहि त्याच्या बाणरूपी ज्वालांनीं पीडित होऊन त्याच्या पुढें उभें राहूं शकत नाहींत ! या रात्रीच्या समयीं सूतपुत्रानें शरवर्षावानें विह्वल केलेले पांचाल, सिंहानें गांजलेल्या हरणांप्रमाणें पळून जात आहेत ! अशा प्रकारें रणांत माजलेल्या सूतपुत्राचा प्रतिबंध करणारा हे भीमविक्रमा, तुझ्यावांचून दुसरा कोणी नाहीं ! म्हणून हे महाबाहो, यावेळीं तुला शोभण्यासारखा, तसाच तुझा मातुल व पितर यांच्या तेजाला व अस्त्रबलाला साजेसा पराक्रम करून दाखीव ! हे हिडिंबापुत्रा, लोक यासाठींच पुत्राची इच्छा करीत असतात. हा आम्हांला दुःखांतून कसा तारील, हीच त्यांना सर्वदा काळजी लागलेली असते. म्हणून तूं आपल्या बांधवांना दुःखमुक्त कर. हे घटोत्कचा, पिते पुत्रांची इच्छा करतात, ती स्वार्थामुळेंच करीत असतात ! जे इहलोकीं व परलोकीं पितरांस तारतात, तेच त्यांचे खरे हितकर्ते होत ! हे भीमनंदना, रणांत लढत असतां तुझें बळ भयंकर असतें. तुझ्या मायाहि दुस्तर आहेत. हे परंतपा, रात्रीच्या वेळीं कर्णानें बाणांचे योगानें पांडवांच्या सेनेला उधळून लावलें आहे. ती कौरवसैन्यसमुद्रांत बुडत आहे, तरी तूं तिला तीर हो ! राक्षस हे जात्याच बलवान्, अत्यंत दुर्धर्ष, शूर व पराक्रमी असतात आणि त्यांतहि रात्रीच्या वेळीं त्यांच्या पराक्रमाला मर्यादाच नसते. म्हणून तूं महाधनुर्धर कर्णाला रणांत आपल्या मायेनें जिंक ! धृष्टद्युम्नप्रमुख पांडव द्रोणाचा वध करितील !

संजय—हे कुरुकुलोत्पन्ना, केशवाचें भाषण ऐकून अर्जुनहि त्या अरिंदम घटोत्कच राक्षसाला बोलला, " हे घटोत्कचा, तूं, दीर्घबाहु सात्यकि आणि पंडुपुत्र भीमसेन एवढेच वीर सर्व सैन्यांत मला दिसत आहेत ! म्हणून तूं जा, आणि रात्रीं कर्णाशीं द्वंद्वयुद्ध कर ! या युद्धांत महारथी सात्यकि तुझा पाठीराखा होईल. स्कंदाच्या साहाय्यानें ज्याप्रमाणें पूर्वी इंद्रानें तारकासुराचा वध केला, त्याप्रमाणें सात्वताच्या साहाय्यानें तूं रणांत त्या शूर कर्णाचा वध कर ! "

घटोत्कच—हे भारता, मी कर्णाला, द्रोणाला व दुसऱ्याहि अस्त्रसंपन्न महाबलवान् क्षत्रियांना पुरून उरणारा आहें. आजच्या रात्रीं मी त्या सूत-पुत्राशीं अशा रीतीनें लढेन कीं, ही भूमि आहे, तोंपर्यंत लोक आमच्या संग्रामाचें वर्णन करीत राहतील ! आज मी कोणालाहि—शूरांना, भ्यालेल्यांना किंवा हात जोडून शरण आलेल्यांनाहि—सोडणार नाहीं ! राक्षसी धर्माला अनुसरूनच मी सर्वांचा वध करून टाकीन !

संजय—असें बोलून तो महाबाहू, परवीरांतक, हिडिंबासुत तुझ्या सैन्याला भिववीत रणांत कर्णावर धांवून गेला. दीप्तिमान् केंस धारण करणारा व प्रदीप्त मुखाचा तो राक्षस आपल्यावर क्रोधानें चालून येत आहे, असें पाहून पुरुषश्रेष्ठ सूतपुत्र कर्ण हंसतच त्याला सामोरा गेला. हे राजशार्दूला, इंद्र व प्रल्हाद यांमध्यें ज्याप्रमाणें भयंकर रणकंदन झालें, तसेंच कर्ण आणि घटोत्कच राक्षस यांमध्यें रात्रीच्या वेळीं तुमुल युद्ध झालें ! ७. ६. १७३.

अध्याय १७४ वा.

[१ दुर्योधनाची दुःशासनास कर्णाच्या रक्षणार्थ प्रेरणा. २ घटोत्कचाशीं युद्ध करण्यासाठीं आज्ञा देण्याविषयीं अलंबुषानें केलेली दुर्योधनाची प्रार्थना. ३ दुर्योधनाची त्यास संमति. ४ घटोत्कचाकडून अलंबुषाचा वध.]

(१) **संजय**—हे राजा, युद्धांत कर्णाला मारण्याच्या उद्देशानें त्याच्या रथावर चालून गेलेल्या घटोत्कचाला पाहून तुझा पुत्र दुर्योधन दुःशासनाला म्हणाला, "कर्णाचा पराक्रम पाहून हा राक्षस त्यावर त्वरेनें धांवून येत आहे, तर त्या महारथाचें निवारण कर. तूं मोठें सैन्य घेऊन जेथें तो महाबलवान् राक्षस आहे, तेथें जा. कारण वैकर्तन कर्ण त्या राक्षसाशीं युद्ध करूं इच्छीत आहे. हे मानदा, तुझ्या प्रमादामुळें त्या भयंकर राक्षसाकडून कर्णाचा नाश होऊं नये, म्हणून मोठ्या दक्षपणानें तूं युद्धांत कर्णाचें रक्षण कर !"

(२) राजन्, इतक्यांत जटासुराचा रणधुरंधर व बलिष्ठ मुलगा दुर्योधनाजवळ येऊन त्याला म्हणाला, "हे दुर्योधना, तुझी आज्ञा असेल तर, तुझे प्रख्यात व युद्धदुर्मद शत्रु जे पांडव त्यांना त्यांच्या अनुयायांसह मारावें, अशी माझी इच्छा आहे. माझा पिता जटासुर हा पूर्वीं राक्षसांचा ग्रामाधिपति

होता. या क्षुद्र पांडवांनीं राक्षसांचा नाश करण्याचा कांहीं उपाय योजून त्याचा वध केला आहे. म्हणून हे राजेंद्रा, शत्रूंच्या मांसानें आणि त्यांच्या रक्ताच्या पूजनानें त्याची निष्कृति करण्याची माझी इच्छा आहे. तर राजा, मला आज्ञा दे."

(३) तेव्हां दुर्योधन राजा संतुष्ट होऊन त्याला म्हणाला, "द्रोण, कर्ण वगैरे वीरांच्या साहाय्यानें शत्रूंचा वध करण्यास मी समर्थ आहें. तरी तूं माझ्या आज्ञेनें जा आणि घटोत्कचाला युद्धांत जिंक ! तो क्रूरकर्मा घटोत्कच राक्षस व मनुष्य यांपासून निर्माण झाला आहे. तो पांडवांचें सर्वदा कल्याण करणारा असून आमचे गज, अश्व व रथ यांचा नाश करितो; त्याचें राहणेंहि अंतरिक्षांत असतें ! तर तूं त्याच्याशीं युद्ध कर व त्याला यमसदनीं पाठवून दे !"

(४) त्यावर 'ठीक आहे,' असें म्हणून त्या महाकाय जटासुरपुत्रानें त्या घटोत्कचाला आह्वान करून त्यावर नानाप्रकारच्या शस्त्रांचा मारा केला. मग सोसाट्याच्या वाऱ्यानें ज्याप्रमाणें मेघ उडविले जातात, त्याप्रमाणें त्या घटोत्कचानें त्या अलंबुषाला, कर्णाला आणि दुस्तर कुरुसैन्यालाहि व्याकुल करून सोडलें ! नंतर अलंबुषानें त्याचें तें मायाबल पाहून त्वरेनें नानाविध बाणसमूहांनीं त्याला जर्जर केलें ! आणि त्या महाबलिष्ठ राक्षसानें घटोत्कचास पुष्कळ बाणांनीं विद्ध करून, पांडवांच्या सेनेला पळवून लाविलें ! हे भारता, त्यानें पळविलेली पांडवांची सेना सायंकाळीं वाऱ्यानें फांकल्या जाणाऱ्या मेघांप्रमाणें उधळून गेली. मग घटोत्कचानें आपल्या बाणांनीं तुझ्या सेनेला इतकें त्रस्त करून टाकलें कीं, हे राजा, हातांतील हजारों दीप टाकून ती सारखी पळत सुटली ! नंतर क्रुद्ध अलंबुषानें त्या महायुद्धांत, अंकुशांनीं जसा महागजावर मारा करावा, त्याप्रमाणें दहा बाण त्या घटोत्कचावर मारले ! त्यावर घटोत्कचानें त्याचा रथ, सारथि आणि सर्व आयुधें यांचे तिळांएवढे तुकडे केले आणि मोठी गर्जना केली ! मेघ मेरुपर्वतावर जलवृष्टि करितात, त्याप्रमाणें त्यानें बाणवृष्टि करून कर्ण, दुसरे हजारों कौरव आणि अलंबुष यांना विह्वल करून सोडलें. त्यामुळें त्या राक्षसाकडून पीडिलेलें तें कौरवसैन्य फारच खवळून गेलें. हे महाराजा, सारथि हत झाल्यावर विरथ झालेल्या जटासुरपुत्रानें क्रोधसंतप्त होऊन घटोत्कचावर मुष्टिप्रहार केला. भूकंपानें

ज्याप्रमाणें वृक्ष, गुल्म, तृण इत्यादिकांसह पर्वत कांपतो, त्याप्रमाणें त्या मुष्टिप्रहारानें घटोत्कच कांपूं लागला! नंतर त्या भीमपुत्र घटोत्कचानें शत्रुसंघाचा नाश करणाऱ्या आपल्या परिघसदृश बाहूनें अलंबुषावर जोरानें मुष्टिप्रहार केला आणि क्रोधानें इंद्रध्वजांसारख्या आपल्या हातांनीं त्याला भूतलावर आदळलें! जटासुरपुत्रानेंहि घटोत्कचापासून आपली मुक्तता करून घेतली आणि तो पुनः वेगानें घटोत्कचावर धांवून गेला. त्यानें घटोत्कचाला वर उचलिलें आणि संतापानें भूमीवर आपटलें! याप्रमाणें गर्जना करणाऱ्या त्या दोघां राक्षसांचें मोठें तुमुल व अंगावर रोमांच उभे करणारें युद्ध झालें! ते अतिमायावी व महापराक्रमी वीर मायेच्या योगानें एकमेकांवर सरशी करीत इंद्रवैरोचनांप्रमाणें लढले! थोडा वेळ अग्नि व समुद्र होऊन, तर कांहीं काळ गरुड व तक्षक होऊन ते लढत! केव्हां मेघ व महावायु तर केव्हां पर्वत व वज्रें होऊन, पुनः गज व शार्दूल या रूपांनीं ते प्रकट होत, आणि लगेच सूर्य व राहु यांचीं रूपें धारण करून ते युद्धाला प्रवृत्त होत असत! याप्रमाणें शेंकडों माया निर्माण करून परस्परांचा वध करूं पाहणाऱ्या त्या अलंबुष-घटोत्कचांचें युद्ध अत्यंत आश्चर्यकारक झालें! परिघ, गदा, प्रास, मुद्गर, पट्टिश, मुसलें आणि पर्वताग्रें यांचा परस्परांनीं परस्परांवर मारा केला. ते महामायावी राक्षस गजांवरून, अश्वांवरून, रथांवरून व पायांनींहि रणांत अन्योन्यांशीं लढले!

हे राजा, घटोत्कचानें अलंबुषाचा वध करण्याच्या इच्छेनें अत्यंत क्रोधानें आकाशांत उडी घेतली आणि वेगानें ससाण्याप्रमाणें त्यावर झडप घातली. नंतर त्या प्रचंडदेहाच्या राक्षसाधिपति अलंबुषाला उचलून मयासुराला विष्णूप्रमाणें भूमीवर आपटून मारलें! मग घटोत्कचानें आपला खड्ग बाहेर काढला आणि हे महाराजा, त्या पराक्रमी वीरानें अलंबुष राक्षसाचें रणांत स्फुरण पावणारें व भयंकर आक्रोश करणारें तें विक्राळ स्वरूपाचें मस्तक धडापासून वेगळें केलें! रक्तानें माखलेलें तें मस्तक केंसांच्या ठिकाणीं धरून घटोत्कच दुर्योधनाचे रथाकडे गेला आणि तें रथांत ठेवून हंसतहंसत त्याला म्हणाला, "ह्या तुझ्या बांधवाला मारलें आहे; ह्याचा पराक्रम तूं पाहिला आहेसच! ह्यापुढें कर्णाचाहि नाश असाच झालेला तूं पाहशील आणि नंतर तुझीहि तीच अवस्था होईल! ज्याला स्वधर्म, अर्थ आणि काम ह्या तीन गोष्टींची इच्छा आहे, त्यानें रिक्त हस्तानें राजा, ब्राह्मण व स्त्री यांचें

दर्शन घेऊं नये. तरी माझे हातून कर्णाचा वध होईपर्यंत तूं स्वस्थ आनंदानें रहा!"

हे नरेश्वरा, असें बोलून तो घटोत्कच कर्णाकडे निघून गेला. नंतर त्या नर-राक्षसांचें समरांगणावर अतिथोर, भयानक व आश्चर्यकारक युद्ध झालें. ७. ६. १७४.

अध्याय १७५ वा.

[१ कर्ण व घटोत्कच यांचें युद्ध.]

(१) धृतराष्ट्र—वैकर्तन कर्ण व राक्षस घटोत्कच यांचें रात्रीचे वेळीं युद्ध झालें, तें कसें झालें? त्या घोर राक्षसाचें रूप कशा प्रकारचें होतें? त्याचा रथ, त्याचे अश्व आणि त्याचीं सर्व आयुधें कशीं होतीं? त्याच्या अश्वांचे उंचीचें प्रमाण काय होतें, त्याचा रथध्वज व धनुष्य केवढीं मोठीं होतीं, त्याचें कवच व शिरस्त्राण कशा प्रकारचीं होतीं? हें सर्व मी तुला विचारीत आहें, तर संजया, तूं तें सर्व मला सांग; कारण तूं मोठा कुशल आहेस.

संजय—राजा, त्याचें शरीर प्रचंड होतें, नेत्र व तोंड तांबडें होतें, पोट खपाटीं गेलें होतें, त्याचे केंस उभारलेले होते, दाढी हिरवी होती, शंक्वाकार कान आणि हनुवटी मोठी होती! त्याचें तोंड कानांपर्यंत तासलेलें होतें! दाढा तीक्ष्ण होत्या, व त्याला पुढें चार लांब सुळे होते! त्याची लांब जीभ आणि ओष्ठ हीं तांबडीं लाल होतीं! त्याच्या शरीराचा वर्ण नील होता, त्याचा देह पर्वतासारखा होता. त्यामुळें त्याजकडे पाहून भीति वाटत असे! तो महाबलवान् असून दिसण्यांत अगदीं विद्रूप होता! त्याचा स्पर्श फार कठोर असे. त्या महामायावी राक्षसाचे हातांत कडीं वगैरे अलंकार असून बाहूंवर अंगद होते. पर्वतावरील वणव्याच्या रांगांप्रमाणें त्यानें हृदयावर निष्क धारण केले होते! सोन्याचा, चित्रविचित्र, सुंदर दिसणारा, तोरणासारख्या आकाराचा, शुभ्र किरीट त्याच्या मस्तकावर शोभत होता. बालसूर्योपम कांतीचीं कुंडलें त्याच्या कानांत असून गळ्यांत शुभ्र माला होती. अंगांत मोठें तेजस्वी व जड कांशाचें कवच घातलें होतें. त्याचा [१]रथ चारशें हात लांबीचा असून त्यावर शेंकडो बारीक घंटा असून त्यांचा आवाज होत

---

१ येथें रथवर्णनाचा संक्षेप केला आहे.

होता. ध्वजाच्या योगानें त्या रथाला फारच शोभा आली होती. मदोन्मत्त गजांसारखे, रक्तवर्ण नेत्रांचे, भयंकर, इच्छेप्रमाणें वर्ण धारण करणारे, अत्यंत वेगवान्, श्रमांविषयीं निष्काळजी, बलवान् शंभर अश्व त्या रथाला जोडलेले असून ते त्या राक्षसाला नेत होते. त्यांची आयाळ विपुल असून ते वरचेवर खिंकाळत होते. दीप्त कुंडलें धारण करणारा, प्रदीप्त मुखाचा, विरूप डोळ्यांचा एक घोर राक्षस त्याचा सारथि होता. सूर्यकिरणांसारख्या दोऱ्यांनीं त्यानें आपले घोडे खेंचून धरले होते. त्या सारथ्याच्या सांनिध्यांत तो राक्षस अरुणानें युक्त सूर्यासारखा किंवा ज्यावर मोठा मेघ आला आहे, अशा महापर्वतासमान दिसत होता! मेघगर्जनेसारख्या आवाजाचें, बळकट दोरीचें धनुष्य तो एकसारखें उडवीत होता! त्याची लांबी बारा मुंढे हात असून त्याचा विस्तार एक हातभर होता!

रथाच्या आंसाएवढ्या बाणांनीं सर्व दिशा आच्छादून त्या वीरांचा क्षय करणाऱ्या रात्रींत तो घटोत्कच कर्णावर धांवून गेला. रथामध्यें बसून तो धनुष्य गरगर फिरवीत असल्यामुळें त्याचा आवाज मेघगर्जनेप्रमाणें ऐकूं येत होता. हे भारता, त्या नादानें तुझी सेना भयभीत झाली आणि समुद्राच्या लाटांप्रमाणें कांपूं लागली! तो विरूपाक्ष व भयंकर राक्षस आपल्यावर चालून येत आहे, असें पाहून कर्णानें हंसतहंसतच त्वरेनें त्याचें निवारण केलें. घटोत्कच शर सोडीत अगदीं जवळ आला असतां यूथपति गजानें दुसऱ्या यूथपति गजावर हल्ला करावा, त्याप्रमाणें शर फेंकीत कर्ण त्यावर धांवून गेला. हे राजेंद्रा, तेव्हां तें कर्ण-घटोत्कचांचें युद्ध इंद्र-शंबरासुरांसारखें तुमुल झालें. भयंकर नादाचीं, मोठ्या वेगाचीं धनुष्यें घेऊन बाणवृष्टि करीत त्यांनीं परस्परांना झांकून टाकिलें! शार्दूल नखांनीं किंवा महागज दांतांनीं जसे एकमेकांस विद्ध करितात, त्याप्रमाणें त्यांनीं रथशक्ति व बाण यांच्या योगानें परस्परांस विह्वल केलें. शरसंधानानें एकमेकांचीं गात्रें छिन्नभिन्न झाल्यामुळें आणि शरोल्कांनीं ते तप्त होत असल्यामुळें त्यांच्याकडे पाहाणें देखील अत्यंत भयंकर झालें होतें! त्यांच्या सर्वांगाला क्षतें पडलीं असून रक्ताचे ओघानें ते भिजून अगदीं चिंब झाले होते! त्यामुळें ते जलस्राव करणाऱ्या गैरिकाचलां-प्रमाणें शोभत होते! बाणाग्रांनीं शरीरें विद्ध झालीं असतांहि ते महा-तेजस्वी योद्धे परस्परांचा भेद करण्याचा सारखा प्रयत्न करीत होते; तथापि कोणी कोणास कांपवूं शकला नाहीं! प्राणांचा पण लावून रणांगणांत द्यूत

खेळणाऱ्या त्या कर्ण-घटोत्कचांचें तें रात्रियुद्ध बराच वेळपर्यंत अगदीं बरोबरीचें झालें! तो घटोत्कच धनुष्याला तीक्ष्ण बाण जोडून जेव्हां ते सोडूं लागला, तेव्हां शत्रूकडीलच नव्हेत, तर आपल्याकडील लोकहि अगदीं भिऊन जाऊं लागले! हे राजा, जेव्हां कर्णाला घटोत्कचावर आपली सरशी करतां येईना, तेव्हां त्या अस्त्रवेत्त्यांमध्यें श्रेष्ठ वीरानें एका दिव्यास्त्राची योजना केली. आपल्यावर कर्णानें योजलेलें दिव्यास्त्र पाहून त्या पांडुनंदन घटोत्कचानें मोठी राक्षसी माया उत्पन्न केली. तेव्हां शूल, मुद्गर धारण करणाऱ्या व पर्वत आणि वृक्ष हातांत घेणाऱ्या राक्षसांची मोठी सेना त्याच्या सभोंवतीं गोळा झाली! मोठें धनुष्य सज्ज करून व उग्र कालदंड धारण करून अंतकाप्रमाणें येणाऱ्या त्या घटोत्कचाला पाहून ते सर्व राजे भयभीत होऊन गेले! घटोत्कचाच्या सिंहनादानें भिऊन गेलेले गज मूत्रोत्सर्ग करूं लागले! लोकहि अत्यंत भिऊन गेले! हे राजा, नंतर मध्यरात्र झाल्यावर अधिक बल चढलेल्या राक्षससैन्यानें चारी बाजूंनीं अति उग्र व मोठी पाषाणवृष्टि केली! तशींच लोखंडी चक्रें, भुशुंडी इत्यादिकांचीहि सारखी वृष्टि होऊं लागली!

हे नराधिपा, तें उग्र आणि घोर युद्ध पाहून तुझे पुत्र आणि योद्धे व्यथित होऊन तेथून पळाले! आपल्या अस्त्रबळाची श्लाघा करणारा मानी कर्ण मात्र एकटा डगमगला नाहीं. घटोत्कचानें निर्माण केलेली माया त्यानें आपल्या बाणांनीं नष्ट केली. तें पाहून घटोत्कच क्रोधसंतप्त झाला आणि त्यानें सूतपुत्रावर घोर बाण सोडले. नंतर कर्णहि क्रोधाविष्ट झाला आणि त्या प्रतापी वीरानें मोठ्या चपलतेनें घटोत्कचाला दहा बाणांनीं विद्ध केलें! तेव्हां घटोत्कचानें हजार आरांचें एक मणिरत्नभूषित बालरवीप्रमाणें तेजस्वी दिव्यचक्र घेतलें आणि तें कर्णाचा वध करण्याच्या हेतूनें त्याच्या रथावर फेंकलें! परंतु कर्णाच्या बाणांच्या योगानें तें अभाग्याच्या संकल्पाप्रमाणें व्यर्थ होऊन भूमीवर पडलें! त्यामुळें घटोत्कच अतिशय संतप्त झाला आणि राहु जसा सूर्याला आच्छादितो, त्याप्रमाणें त्यानें आपल्या बाणांनीं कर्णाला झांकून टाकिलें. परंतु रुद्र, उपेंद्र किंवा इंद्र यांसारख्या पराक्रमी कर्णानें यत्किंचितहि न भितां आपल्या बाणांनीं त्या घटोत्कचाचा रथ आच्छादून टाकिला. नंतर घटोत्कचानें सुवर्णवलयविभूषित गदा कर्णावर फेंकली, परंतु कर्णानें बाणांच्या प्रहारानें तीहि खालीं पाडली! नंतर तो प्रचंड देहाचा घटोत्कच आकाशांत उडी मारून कालमेघाप्रमाणें गर्जना

करीत नभस्तलांतून वृक्षांची वृष्टि करूं लागला. तेव्हां सूर्यकिरणांनीं मेघाला जसा भेदून टाकतो, त्याप्रमाणें कर्णानें आकाशांतहि त्या भीमसेन-पुत्राला बाणांनीं विद्ध केलें. शिवाय त्याचे सर्व अश्व मारून शेंकडों बाणसमूहांनीं त्याचा रथहि आच्छादून टाकला. नंतर वृष्टिमान् पर्ज-न्याप्रमाणें त्यानें त्यावर बाणवृष्टि केली. तेव्हां त्या घटोत्कचाच्या शरीरावर क्षतांवांचून दोन बोटेंहि रिकामी जागा नव्हती. असा तो एका मुहूर्ताच्या अवधींत साळू पक्ष्यासारखा दिसूं लागला! कर्णाच्या बाणांनीं आच्छादिल्या-मुळें त्याचे अश्व, रथ, ध्वज किंवा स्वतः तो घटोत्कच देखील आम्हांला रणभूमीवर मुळींच दिसेनासा झाला. परंतु त्या मायावी वीरानें दिव्यास्त्राचा अस्त्रानें नाश करून कर्णाशीं मायावी युद्ध करण्यास आरंभ केला. अशा रीतीनें तो मायेनें आणि लाघवानें कर्णाशीं युद्ध करूं लागला. तेव्हां आकाशांतून अदृश्य शरजालें पडूं लागलीं. हे कुरुसत्तमा, तो महामायावी भैमसेनी आपल्या मायेच्या योगानें सर्वांना मोह पाडीत संचार करूं लागला. हे भारता, वेडींवांकडीं व अशुभ तोंडें करून मायेनें त्यानें सूतपुत्राचीं दिव्यास्त्रें गिळून टाकलीं! आणि पुनः तो महादेही गतप्राण व निरुत्साह होऊन आकाशांतून खालीं पडलेला दिसूं लागला! तो मेला असें समजून कौरवा-ग्रणींनीं मोठी गर्जना केली! इतक्यांत दुसरे नवे देह धारण करून तो सर्वत्र दिसूं लागला! तो महाबाहु शंभर मस्तकें व शंभर उदरें धारण करून मैनाक पर्वतासारखा दिसूं लागला! पुनः तो राक्षस अंगुष्ठमात्र होऊन समुद्रतरंगां-प्रमाणें इकडून तिकडे व वरखालीं उसळूं लागला! नंतर त्यानें पाण्यांत उडी घेतली व दुसरीकडून वर आलेला दिसला! पुनः आकाशांतून खालीं उतरून व अंगांत कवच घालून आपल्या सुवर्णपरिष्कृत रथावर चढून बसला. नंतर मायेच्या योगानें पृथ्वी, आकाश आणि सर्व दिशा यांमध्यें फिरून कर्णाच्या रथाजवळ गेला आणि निर्भयपणें त्याला बोलला, 'अरे सूतपुत्रा, आतां उभा रहा; मी जीवंत असतां तूं कोठें जाणार आहेस? तुझी युद्धाची हौस आज रणांत जिरवितों पहा!'

असें बोलून त्या क्रूर पराक्रमी राक्षसानें क्रोधानें डोळे लाल केले, तो आका-शांत उडाला आणि फार मोठ्यानें हंसला. मग गजेंद्रावर प्रहार करणाऱ्या सिंहाप्रमाणें त्यानें कर्णावर बाणांचा मारा केला. परंतु कर्णानें ती बाणवृष्टि दुरूनच नाहींशी केली. हे भरतर्षभा, तेव्हां घटोत्कचानें गुप्त होऊन माया

उत्पन्न केली आणि आपण उंच पर्वतप्राय होऊन राहिला. त्या पर्वताच्या शिखरांवर दाट झाडी असून त्यांतून शूलप्रासादिजल पाझरत होतें! आपल्या प्रपातांतून उग्र आयुधें वाहून नेणारा तो काजळाच्या ढिगासारखा पर्वत पाहूनहि कर्ण डगमगला नाहीं! त्यानें मग हास्यपूर्वक दिव्यास्त्राची योजना केली. त्याचे योगानें तो महापर्वत नाश पावला. नंतर तो अत्युग्र राक्षस आकाशांत इंद्रधनुष्यासह एक नीलवर्ण मेघ होऊन त्या सूतपुत्रावर पाषाणवृष्टि करूं लागला. अस्त्रज्ञांमध्यें श्रेष्ठ वैकर्तन कर्णानें वायव्यास्त्राची योजना करून त्या कालमेघाला उडवून दिलें आणि बाणसमूहानें दिशा आच्छादून घटोत्कचानें टाकलेल्या अस्त्राचा नाश केला! तेव्हां महाबलिष्ठ भैमसेनीनें रणांत त्या कर्णावर महामायेची योजना केली. नंतर जे गजांवर, अश्वांवर व रथांत बसले आहेत, ज्यांनीं विविध शस्त्रें धारण केलीं आहेत, नानाप्रकारचीं कवचें व भूषणें ज्यांनीं परिधान केलीं आहेत, जे सिंहशार्दूलांसारखे व मत्तमातंगांप्रमाणें पराक्रमी आहेत, अशा घोर व क्रूर राक्षसांनीं वेष्टित घटोत्कच देवांनीं परिवृत इंद्राप्रमाणें रथांतून येत आहे, असें पाहून महाधनुर्धर कर्ण त्याशीं युद्ध करूं लागला! तेव्हां घटोत्कचानें पांच बाणांनीं कर्णाला विद्ध करून सर्व राजांना भयभीत करून सोडणारी भयंकर गर्जना केली, व शरगणांसह एका अंजलिकानें त्या कर्णाच्या हातांतील धनुष्य तोडून टाकिलें! नंतर कर्णानें दुसरें बळकट व भारसह धनुष्य घेतलें आणि तें जोरानें आकर्ण ओढलें. हे महाराजा, तेव्हां कर्णानें सुवर्णपुंखांचे, शत्रूंस मारणारे व अंतरिक्षगामी बाण त्या राक्षसावर टाकले! त्यामुळें वन्य गजांना सिंह जसा व्याकुळ करून सोडतो, त्याप्रमाणें त्या विशाल छातीच्या राक्षससमूहांना कर्णानें आपल्या बाणांनीं पीडित केलें. त्या समर्थानें बाणांनीं अश्व, सारथि, गज यांसुद्धां सर्व राक्षसांना व्याकुळ करून प्रलयकालीं प्राणिमात्रास जाळून टाकणाऱ्या अग्निनारायणाप्रमाणें त्यांना दग्ध करून टाकिलें! पूर्वीं त्रिपुरासुराला दग्ध करणाऱ्या महेश्वराप्रमाणें त्या राक्षससेनेला जाळून तो सूतपुत्र कर्ण शोभूं लागला! हे मारिषा, त्या पांडवपक्षीय हजारों राजांमध्यें त्या यमतुल्य महाबलिष्ठ राक्षसाधिपति घटोत्कचाशिवाय दुसऱ्या कोणाच्यानेंहि त्याजकडे पाहवेना! हे राजा, त्यावेळीं मोठ्या उल्कांमधून तैलाचे बिंदु पडतात, त्याप्रमाणें त्या क्रुद्ध घटोत्कचाच्या नेत्रांतून अग्नि उत्पन्न झाला! नंतर हातावर हात मारून व दांतओंठ चावून गजांएवढीं मोठीं व पिशाच्चांसारख्या

तोंडाचीं गाढवें लावलेल्या मायानिर्मित रथांत तो बसला आणि संतप्त होऊन आपल्या सारथ्यास बोलला, 'मला सूतपुत्राकडे घेऊन चल!'

हे राजा, नंतर तो रथिश्रेष्ठ आपल्या घोर रथांत बसून पुनः कर्णाशीं द्वंद्व-युद्ध करण्याकरितां गेला आणि शंकरानें निर्माण केलेली महाघोर व आठ चाकांची एक अशनि त्या राक्षसानें कर्णावर फेंकली! तिची उंची दोन योजनें असून लांबी एक योजन होती. ती पोलादी असून कदंबाच्या फुलांवरील केसरांप्रमाणें तीवर सारखे शूल होते! तेव्हां कर्णानें आपलें धनुष्य बाजूला ठेवून व उडी मारून ती अशनि घेतली आणि उलट घटोत्कचावरच फेंकली! इतक्यांत घटोत्कचानेंहि रथांतून खालीं उडी टाकली तरी ती महातेजस्वी अशनि अश्व, सारथि व ध्वज यांचें भस्म करून जमिनींत शिरली! हें पाहून देवांसहि आश्चर्य वाटलें! कर्णानें ती देवनिर्मित अशनि घेतल्याचें पाहून सर्व लोक त्याची स्तुति करूं लागले! नंतर तो परंतप कर्ण पुनः रथावर चढला आणि तेथून तो नाराच बाण टाकूं लागला. हे मानदा, त्या युद्धांत कर्णानें जें अद्भुत कर्म केलें, तशाप्रकारचें सर्व लोकांमध्यें दुसऱ्या कोणाच्याहि हातून होणें अशक्य होतें! पर्वतावर पडणाऱ्या जलधारांप्रमाणें नाराचांचा वर्षाव होत असतां तो गंधर्वनगराच्या आकाराचा राक्षस पुनः अंतर्धान पावला. त्या शत्रुविनाशक राक्षसानें मायेच्या योगानें व लाघवानें तीं सर्व दिव्यास्त्रें नाहींशीं केलीं, असें असतांहि कर्ण त्यावेळीं अगदीं शांतपणें त्याच्याशीं युद्ध करीत होता! हे महाराजा, नंतर त्या महाबलिष्ठ घटोत्कचानें क्रुद्ध होऊन महारथीहि भिऊन जातील, अशीं अनेक रूपें प्रकट केलीं! तेव्हां सिंह, व्याघ्र, तरस, अग्नीसारख्या जिभांचे साप व अयोमुख पक्षी चारी दिशां-कडून तेथें आले! तो घटोत्कच कर्णचापांपासून सुटलेल्या बाणांनीं पीडित झाला असतांहि दुष्प्रेक्ष्य नागराजाप्रमाणें गुप्त होत असे! राक्षस, पिशाच्च, यातुधान, कुत्रे व लांडगे वेडींवांकडीं तोंडें करून कर्णावर चारी बाजूंनीं धांवून आलीं! त्यांनीं आपल्या उग्र शब्दानें कर्णाला त्रासवून सोडलें! तेव्हां कर्णानें आपल्या दिव्य अस्त्रांनीं त्या राक्षसी मायेचा नाश करून आपल्या सन्नतपर्व बाणांनीं त्याच्या अश्वांना ठार केलें! त्या बाणांनीं ते विदीर्ण झाले, व कित्येकांच्या पाठी फुटून गेल्या! अशारीतीनें ते त्या राक्षसाच्या देखत भूमीवर पडले! याप्रमाणें त्या हैडिंबीची माया कर्णानें नष्ट केली. तेव्हां 'हा मी तुझा आतां वध करितों,' असें म्हणून तो अंतर्धान पावला. ७. ६. १७५.

अध्याय १७६ वा.

[१ अलायुधाचें युद्धार्थ आगमन.]

(१) **संजय**—अशाप्रकारें कर्ण व घटोत्कच यांचें युद्ध चाललें असतां वीर्यवान् अलायुध राक्षसाधिपति रणांगणांत आला आणि तो मोठ्या सैन्या-निशीं दुर्योधनाजवळ गेला. तो हजारों विद्रूप व नानाप्रकारचीं रूपें धारण करणाऱ्या राक्षसांनीं वेष्टित असून पूर्वीचें वैर लक्ष्यांत ठेवून आला होता. कारण त्याच्या जातीचा, पराक्रमी व ब्राह्मणभक्षक बकासुर, महातेजस्वी किर्मीर व त्याचा मित्र हिडिंब यांस पूर्वीं भीमानें मारलें होतें. रात्रियुद्ध सुरू झाल्याचें त्यास समजतांच तो भीमास मारण्याच्या उद्देशानें मत्त मातंगासारखा किंवा क्रुद्ध सर्पासारखा दुर्योधनाला म्हणाला, " भीमसेनानें माझे बांधव बकासुर, किर्मीर आणि हिडिंब मारल्याचें तुला ठाऊक आहेच ! तसेंच आमचा व दुसऱ्या राक्षसांचाहि अपमान करून त्यानें हिडिंबेचें पाणिग्रहण केलें आहे, याहून आणखी तें काय पाहिजे ? हे राजा, अश्व, रथ, गज आणि इतर परिवार यांसह त्यास मारावें आणि अमात्यांसह घटोत्कचाचाहि वध करावा, ह्या इच्छेनें मी आलों आहे ! वासुदेव ज्यांचा अग्रणी आहे, अशा सर्व कुंतीपुत्रांना आणि त्यांच्या अनुचरांना मारून मी आज त्यांचें भक्षण करीन ! राजा, तूं आपल्या सेनेला मागें फिरीव, आम्हीं पांडवांशीं युद्ध करूं ! "

तें त्याचें भाषण ऐकून दुर्योधनाला आनंद झाला आणि तो त्याला आदरपूर्वक बोलला, 'तुझ्या लोकांसह तुला पुढें करून आम्ही शत्रूंशीं लढूं ! या वैराचा एकदां शेवट लावून घेण्याचें माझ्या सैनिकांच्या मनांत असल्यामुळें ते युद्ध थांबवून कधींहि स्वस्थ बसणार नाहींत !'

यावर 'ठीक आहे,' असें राजा दुर्योधनास सांगून तो राक्षसाधिपति आपल्या मनुष्यभक्षक अनुचरांसह त्वरेनें भीमावर धांवला. तेव्हां दीप्ति-मान् शरीराचा अलायुध सूर्यसदृश तेजस्वी रथांत बसला होता. तो रथ घटोत्कचाच्या रथासारखाच होता. त्याचा निर्घोष अतुल असून तो अनेक तोरणांनीं चित्रविचित्र केला होता[१]. त्याचें धनुष्यहि फार मोठें, दृढ प्रत्यंचेचें,

---

१. ह्या रथाचें वर्णन मागें घटोत्कचाच्या रथाचें वर्णन दिलें आहे, त्या-प्रमाणेंच असल्यामुळें येथें गाळलें आहे.

व सुवर्णासारखें उज्ज्वल होतें ! त्याचे तीक्ष्ण व सुवर्णपुंख बाण आंसाएवढे मोठे होते ! तो घटोत्कचासारखाच महाबलिष्ठ होता ! त्याचा ध्वज अग्नि किंवा सूर्य यांप्रमाणें तेजस्वी असून कोल्हे त्याचें रक्षण करीत होते ! त्याचें स्वरूप घटोत्कचापेक्षां शोभिवंत असून त्याचें तोंड व्याकुळ व प्रदीप्त दिसत असे ! त्याचीं बाहुभूषणें प्रज्वलित असून मस्तकावर देदीप्यमान मुकुट होता ! त्यानें गळयांत माळा घातली होती, व खड्ग धारण केलें होतें ! त्यानें हातांत गदा-मुसलादि आयुधें घेतलीं असून त्याचा देह गजासारखा प्रचंड होता ! अग्नीसारख्या तेजस्वी रथांत बसून पांडवांच्या सेनेचा संहार करीत असतां तो रणांगणावर आकाशांतील विद्युद्युक्त मेघांसमान शोभत होता ! हे राजा, कवचें व ढाली धारण करून, सर्व श्रेष्ठ व महाबलवान् पांडवपक्षीय राजे मोठ्या हर्षानें त्याशीं लढूं लागले ! ७. ६. १७६.

अध्याय १७७ वा.

[१ अलायुधाशीं युद्ध.]

(१) संजय—तो भीमकर्मा राक्षस समरांगणावर येत असल्याचें पाहून सर्व कौरवांना मोठा हर्ष झाला. तसेंच समुद्र तरून जाणाऱ्या नौकाविहीन लोकांना ती सांपडली असतां जसा हर्ष होतो, तसा तुझ्या दुर्योधनप्रमुख पुत्रांस त्यावेळीं झाला. त्या पुरुषर्षभ वीरांना आपला पुनर्जन्म झाल्यासारखें वाटून त्यांनीं त्या अलायुध राक्षसाधिपतीचें स्वागतपूर्वक गौरव केलें.

इकडे कर्ण आणि घटोत्कच यांमध्यें अमानुष, महाभयंकर व अतिदारुण युद्ध प्रवृत्त झालें असतां सर्व राजांसह पांचाल कुतूहलपूर्वक तें पाहूं लागले ! तुझे वीरहि तें युद्ध पहात इतस्ततः फिरूं लागले ! समरांगणांत घटोत्कचाचा तो पराक्रम पाहून द्रोण, अश्वत्थामा, कृपाचार्य वगैरे संभ्रांत होऊन गेले आणि 'आतां आपलें सैन्य जीवंत रहात नाहीं,' म्हणून आक्रोश करूं लागले ! हे महाराजा, त्यावेळीं तुझें सैन्य उद्विग्न झालें, त्यामध्यें हाहाकार माजला आणि तें विमनस्क होऊन गेलें ! कर्णाच्या जीविताविषयीं त्याची अगदीं निराशा झाली ! कर्णाची ती संकटावस्था पाहून दुर्योधनानें अलायुधाला बोलाविलें आणि तो त्या राक्षसाधिपतीला म्हणाला, "वैकर्तन कर्ण हा हैडिंबाशीं भिडून रणांत आपणाला साजेल, असा मोठा पराक्रम करीत आहे ! गजानें वृक्षांचा नाश करावा, त्याप्रमाणें त्यानें नानाप्रकारच्या शस्त्रांनीं रणांत हे शूर राजे मारून

टाकिले आहेत, पहा ! घटोत्कच हा तुझा भाग आहे, असें मीं राजसभेंत तुझ्याच संमतीनें ठरविलें आहे. तर हे वीरा, तूं पराक्रम करून त्याचा वध कर ! हे अरिकर्शना, हा पापी घटोत्कच मायाबलाचा आश्रय करून आपल्या समोरच वैकर्तन कर्णाला आकर्षीत आहे पहा ! ”

दुर्योधन राजानें असें सांगतांच तो भीमपराक्रमी व महाबलवान् राक्षस ' ठीक आहे, ' असें म्हणाला आणि घटोत्कचावर धांवून गेला. हे प्रभो, तेव्हां घटोत्कचानें कर्णाला सोडून आपल्यावर चालून येणाऱ्या शत्रूला बाणांनीं उध्वस्त करून सोडलें ! त्यावेळीं अरण्यांत करिणीसाठीं ज्याप्रमाणें दोन मत्तगजांचें युद्ध व्हावें, त्याप्रमाणें त्या दोन राक्षसाधिपतींचें युद्ध झालें. घटोत्कचानें मुक्त केलेला रथिश्रेष्ठ कर्ण सूर्यसदृश रथांत बसून भीमसेनावर चालून गेला. परंतु सिंह जसा वृषभास त्रासवितो, त्याप्रमाणें अलायुधानें रणांत घटोत्कचाला ग्रस्त केल्याचें पाहून भीमसेनानें कर्णाकडे दुर्लक्ष केलें आणि आपल्या रविसमान तेजस्वी रथांतून बाण सोडीत अलायुधाच्या रथाकडे तो वीराग्रणी निघून गेला. हे प्रभो, आपल्यावर भीम येत आहेसें पाहून अलायुधानें घटोत्कचाला सोडून भीमाला युद्धार्थ आह्वान केलें ! हे प्रभो, तेव्हां राक्षसांतक भीमसेन त्यावर सहसा चालून गेला आणि त्यानें त्या राक्षसेंद्राला त्याच्या अनुचरांसह शरवर्षावानें आच्छादून टाकलें ! तसेंच अलायुधानेंहि शिलाशुद्ध सरलगामी बाणांनीं त्या भीमसेनावर पुनःपुनः बाणवृष्टि केली ! तेव्हां तुझ्या पुत्रांना जय मिळावा, या इच्छेनें अलायुधाचे अनुचर राक्षसहि भीमावर धांवून गेले ! त्या महाबलिष्ठ भीमसेनानें याप्रमाणें पुष्कळांकडून बाणांचा प्रहार होत असतांहि पांच-पांच तीक्ष्ण बाणांनीं त्या सर्वांना विद्ध केलें ! तेव्हां ते क्रूरबुद्धि राक्षस भयंकर गर्जना करीत दश-दिशांना पळून गेले ! आपल्या राक्षसांना भीम त्रस्त करीत आहेसें पाहून तो अलायुध भीमसेनावर वेगानें धांवून आला आणि शरवृष्टीनें त्यानें त्याला व्याप्त केलें ! भीमानेंहि त्याला तीक्ष्णाग्र बाणांनीं विद्ध केलें ! भीमानें रणांत सोडलेल्या कित्येक बाणांचा अलायुधानें छेद केला व कित्येक त्वरेनें ग्रहण केले ! नंतर त्या भीमपराक्रमी भीमानें आपली वज्रतुल्य गदा त्यावर फेंकली ! अग्नीसारख्या ज्वाला प्रसविणारी ती गदा येत आहे, असें पाहून अलायुधानें तिच्यावर आपल्या गदेनें जोरानें प्रहार केला. त्यायोगानें उलट ती भीमाकडे आली ! तेव्हां कुंतीपुत्रानें त्या राक्षसश्रेष्ठाला आपल्या बाणांनीं विद्ध केलें !

ते बाण देखील त्या राक्षसानें तीक्ष्ण शरांनीं विफल करून टाकले! नंतर रात्रीच्या वेळीं ते सर्व राक्षस त्या राक्षसेंद्राच्या आज्ञेवरून मोठमोठ्या रथांचा नाश करण्यास प्रवृत्त झाले. तेथें त्या राक्षसांकडून अत्यंत पीडित होऊन पांचाल, सृंजय, तसेच अश्व आणि मोठमोठे गज यांनाहि शांति मिळाली नाहीं!

तें अतिघोर महायुद्ध चाललेलें पाहून पुंडरीकाक्ष धनंजयाला म्हणाला, "हे पांडवा, हा महाबाहु भीम त्या राक्षसेंद्राच्या अधीन झाला आहे! तर तूं यत्किंचितहि विचार न करितां त्याच्या मागोमाग जा; धृष्टद्युम्न, शिखंडी, युधामन्यु, उत्तमौजा आणि द्रौपदेय या महारथींनीं कर्णावर चालून जावें आणि हे पार्था, नकुल, सहदेव आणि वीर्यवान् युयुधान यांनीं तुझ्या आज्ञेनुसार त्या राक्षसांचा वध करावा! हे महाबाहो, तूं देखील या द्रोणपुरस्कृत सेनेचा संहार कर; कारण हे नरव्याघ्रा, आपल्यावर मोठी भीतीची वेळ आली आहे!"

कृष्णानें ह्याप्रमाणें सांगतांच महारथी, वैकर्तन कर्णावर आणि त्या राक्षसावर रणांत चालून गेले. नंतर त्या प्रतापवान् राक्षसाधिपतीनें आपलें धनुष्य पूर्ण खेंचून सोडलेल्या सर्पतुल्य बाणांनीं भीमाचें धनुष्य तोडलें. तसेंच तीक्ष्ण बाणांनीं त्याचे अश्व आणि सारथि यांना भीमसेनाच्या समक्ष ठार केलें! नंतर तो भीम अश्वहीन व सारथिहीन होऊन रथासनावरून खालीं उतरला आणि त्यानें मोठी गर्जना करून आपली प्रचंड व घोर गदा त्यावर फेंकली! तेव्हां त्या राक्षसानें आपल्याकडे येणाऱ्या गदेवर गदेनें प्रहार केला व गर्जना केली. तें त्या राक्षसाचें घोर व भयावह कर्म पाहून भीमसेन प्रहृष्ट झाला व त्यानें ती गदा तत्काळ धारण केली! तेव्हां त्या नर-राक्षसांचें तुमुल युद्ध झालें आणि त्यांत गदाघातांच्या निनादानें पृथ्वी थरथर कांपूं लागली! नंतर गदा बाजूला ठेवून त्यांनीं एकमेकांना गांठलें व वज्राघातसदृश मुष्टिप्रहारांनीं ते अन्योन्यांना मारूं लागले! रथांचीं चाकें, जोकडें, आंस, आसनें आणि उपकरणें यांतील जें जें म्हणून आढळून येईल, तें तें घेऊन ते एकमेकांवर प्रहार करूं लागले. त्यांच्या अंगांतून रक्ताच्या धारा वाहात असतांहि परस्परांना भिडून मत्त मातंगांप्रमाणें पुनःपुनः ते एकमेकांना ओढूं लागले! तेव्हां पांडवांचे कल्याणाविषयीं सर्वदा तत्पर असलेल्या हृषीकेशानें त्यांना पाहिलें आणि भीमसेनाच्या रक्षणाकरितां घटोत्कचाला तिकडे पाठवून दिलें! ७. ६. १७७.

अध्याय १७८ वा.

[१ श्रीकृष्णाची घटोत्कचास अलायुधाकडे जाण्याची प्रेरणा. २ अलायुधाचा घटोत्कचाकडून वध.]

(१) संजय—हे राजन्, त्या राक्षसानें रणांत भीमाला ग्रस्त केल्याचें पाहून वासुदेव घटोत्कचाला म्हणाला, " हे महाबाहो, अलायुधानें समरांत सर्व सैन्याच्या व तुझ्या समक्ष भीमाला कसें ग्रस्त केलें आहे, पहा ! म्हणून तूं कर्णाला सोडून दे आणि आधीं या राक्षसाधिपति अलायुधाचा आणि नंतर कर्णाचाहि वध कर."

(२) श्रीकृष्णाचें भाषण ऐकून तो वीर्यवान् घटोत्कच बकासुराचा बंधु व राक्षसांचा अधिपति जो अलायुध, त्याच्याशीं युद्ध करूं लागला. हे भारता, त्या दोघां राक्षसांचें रात्रीच्या वेळीं अतितुमुल व अत्युग्र युद्ध झालें. ते उग्र स्वरूपाचे शूर राक्षस धनुष्यें घेऊन वेगानें येत असतां अत्यंत क्रुद्ध व सशस्त्र महारथी युयुधान आणि नकुल-सहदेव यांनीं तीक्ष्ण शरांनीं त्यांना विद्ध केलें ! हे राजा, किरीटी अर्जुनानें सर्व मोठ्या क्षत्रिय वीरांवर समंततः बाणांची वृष्टि केली ! इकडे कर्णानेंहि पांडवांकडील सर्व पार्थिवांना आणि धृष्टद्युम्न, शिखंडी इत्यादि पांचालांच्या महारथांस पळवून लाविलें ! ते पांचाल मारले जात आहेत, असें पाहून तो भीमपराक्रमी भीम रणांत बाण सोडीत वेगानें कर्णावर चालून आला ! तसेंच नकुल, सहदेव आणि सात्यकि यांनींहि राक्षसांचा संहार केला आणि कर्ण होता तेथें आले. नंतर ते कर्णाबरोबर व पांचाल द्रोणाबरोबर युद्ध करूं लागले !

इकडे अलायुध संक्रुद्ध होऊन त्यानें अरिंदम घटोत्कचाच्या मस्तकावर एका प्रचंड परिघाचा प्रहार केला ! त्यानें त्या बलवान् घटोत्कचाला क्षणमात्र मूर्च्छा आली, परंतु त्या वीर्यवानानें मोठ्या निग्रहानें आपणाला सांवरून धरिलें. नंतर अग्नीसारखी प्रदीप्त सुवर्णविभूषित गदा भीमसेनानें त्यावर टाकली ! ती गदा मोठा निनाद करीत आली आणि तिनें त्याचे अश्व, रथ आणि सारथि यांचें चूर्ण केलें ! नंतर अलायुधहि राक्षसी मायेचा आश्रय करून अश्व, चक्रें, अक्ष भंगून गेलेल्या व ध्वजकूबर चूर्ण झालेल्या रथांतून त्वरेनें वर उडाला ! त्यानें मायेनें रक्ताची सारखी वृष्टि चालविली ! त्यावेळीं विजा चमकूं लागल्या आणि आकाशहि दाट अभ्रांनीं व्याप्त होऊन गेलें ! नंतर त्या महायुद्धामध्यें

विद्युद्युक्त मेघांचे कडकडाट व त्यांबरोबरच शस्त्रप्रहारांचाहि महानिनाद होऊं लागला! तेव्हां घटोत्कचानें त्या राक्षसाची मोठी माया अवलोकून आकाशांत उडी मारली व त्या मायेचा मायेनेंच नाश केला! इतक्यांत तो मायावी अलायुध घटोत्कचावर भयंकर पाषाणवृष्टि करूं लागला! परंतु या वीर्यवान् घटोत्कचानें शरवृष्टि करून त्या पाषाणवृष्टीचा सर्वत्र संहार केला! तो त्याचा पराक्रम अत्यद्भुतच झाला! नंतर ते परस्परांवर नानाप्रकारची शस्त्रवृष्टि करूं लागले. ते लोखंडी परिघ, शूल, गदा इत्यादि आयुधांनीं, तसेंच उपटलेल्या प्रचंड शाखांच्या मोठमोठ्या शमी, ताड, कदंब, चंदन आदिकरून वृक्षांनीं अन्योन्यांवर वृष्टि करूं लागले! त्याचप्रमाणें अनेकविध धातूंनीं व्याप्त पर्वताग्रेंहि एकमेकांवर मारूं लागले! तेव्हां स्फोट होणाऱ्या वज्राच्या शब्दाप्रमाणें त्यांचा प्रचंड आवाज होऊं लागला! हे नृपा, त्या घटोत्कच व अलायुधाचें पूर्वीं झालेल्या वालिसुग्रीवांप्रमाणें किंवा दोन बलवान् सिंहांप्रमाणें भयंकर युद्ध झालें. नानाविध घोर आयुधांनीं व बाणांनीं युद्ध केल्यावर ते तीक्ष्ण खड्ग घेऊन परस्परांवर चालून गेले! ते महादेही व बलाढ्य वीर एकमेकांवर तुटून पडले आणि परस्परांचे केंस धरून खेंचूं लागले! हे राजा, त्यांचीं शरीरें घर्मानें इतकीं व्याप्त झालीं कीं, अतिवृष्टीच्या वेळीं मेघांतून पडणाऱ्या जलधारांप्रमाणें त्यांच्या शरीरांतून घर्म निघूं लागला आणि रक्तहि वाहूं लागलें! नंतर घटोत्कच वेगानें अलायुधावर धांऊन आला, त्यानें त्यास वर उचललें आणि जमिनीवर आपटून त्याचें प्रचंड मस्तक कापून काढलें! याप्रमाणें कुंडलविभूषित त्याचें मस्तक हरण केल्यावर त्या बलाढ्यानें मोठी भयंकर गर्जना केली! तो शत्रुविनाशक, प्रचंड देहाचा बकासुराचा बंधु हत झाल्याचें पाहून पांचाल आणि पांडव सिंहनाद करूं लागले! त्या राक्षसाचा वध रणांत होतांच पांडव वीरहि हजारों भेरी व अयुतावधि शंख वाजवूं लागले! ती रात्र पांडवांना अत्यंत विजयावह झाली आणि समंतात् लावलेल्या दीपमालांनीं ती फारच शोभूं लागली.

त्या महाबलाढ्य घटोत्कचानें तें मृत अलायुधाचें मस्तक नंतर दुर्योधनासमोर फेंकलें! हे भारता, अलायुधाचा वध झाल्याचें पाहून दुर्योधन आणि त्याचें सर्व सैन्य परम उद्विग्न झालें. कारण अलायुधानें पूर्वीचें वैर लक्ष्यांत आणून व दुर्योधनाकडे स्वतः येऊन 'मीच भीमसेनाला युद्धांत मारणार' अशी प्रतिज्ञा केली होती. त्याप्रमाणें तो खरोखरच त्याला मारणार, झा

विश्वासानें दुर्योधन आपलें व आपल्या बंधूंचें जीवित शाश्वत झाल्याचें मानीत होता. परंतु भीमसेनाच्या पुत्रानें त्याचा वध केल्याचें पाहून भीमसेनाची प्रतिज्ञा पूर्ण झाली असें त्यास वाटूं लागलें. ७. ६. १७८.

अध्याय १७९ वा.

[१ कर्ण-घटोत्कचयुद्ध; कौरवसैन्याचा संहार. २ वासवी शक्ति सोडण्याविषयीं कर्णाची प्रार्थना. ३ घटोत्कचवध. ४ कर्णाचा सत्कार.]

(१) **संजय**—अलायुधाचा वध केल्यामुळें घटोत्कचाला परमानंद झाला आणि तो तुझ्या सैन्यासमोर विविध प्रकारें गर्जना करूं लागला. गजांसहि कंपित करणारा त्याचा तुमुल शब्द ऐकून तुझ्या वीरांस सुद्धां मोठें भय उत्पन्न झालें. बलाढ्य घटोत्कच अलायुधाशीं युद्ध करण्यांत गुंतला आहे, असें पाहून महाबाहु कर्ण पांचालांवर धांवून गेला. त्यानें धृष्टद्युम्न व शिखंडी यांवर दहा-दहा नतपर्व बाण सोडले व त्यांच्या शरीरांचा भेद केला ! त्यानें नाराच बाणांनीं युयुधान आणि उत्तमौजा यांना विद्ध केलें आणि सात्यकीसारख्या महारथ्यालाहि कंपित केलें ! हे जनाधिपा, रणांगणावर ते सर्व योद्धे सव्यदक्षिण बाण सोडीत होते, तेव्हां त्यांचीं धनुष्यें मंडलाकार फिरतांना दिसत असत. त्यांच्या प्रत्यंचांचे नाद व रथनेमींचा निर्घोष हा उन्हाळ्याच्या शेवटीं होणाऱ्या मेघांच्या गडगडाटाप्रमाणें गंभीर होत असे. प्रत्यंचांचे टणत्कार व धांवांचा घोष ही ज्याची गर्जना, धनुष्यें हीं ज्याचीं विद्युन्मंडलाकार ध्वजशिखरें, शरौघ ही ज्याची मोठी जलवृष्टि असा तो संग्राममेघच तेथें निर्माण झाला होता ! हे नरेंद्रा, शत्रुगणांस त्रस्त करणारा, धैर्याचा महानग, तो वैकर्तन कर्ण महापर्वताप्रमाणें तेथें निश्चल स्थित राहिला आणि त्यानें त्या वृष्टीचा विध्वंस केला ! तुझ्या पुत्रांचें कल्याण करण्यांत तत्पर असलेल्या महात्म्या वैकर्तनानें सुवर्णपुंख वज्रपातासमान तीक्ष्ण शरांनीं शत्रूंना पळवून लाविलें ! त्या कर्णानें वेगानें कित्येकांचे ध्वज छिन्न करून टाकले, कित्येकांचे देह शरविद्ध करून भिन्न केले, कित्येकांचे सारथि मारले, तर कित्येकांच्या अश्वांचा वध केला ! युद्धांत कोठेंहि आश्रय न मिळाल्यामुळें ते परत युधिष्ठिराच्या सैन्याकडे फिरले ! भंग होऊन त्यांना पराङ्मुख झालेले पाहून घटोत्कच अत्यंत संतापला आणि आपल्या सुवर्णरत्नविभूषित रथांत बसून त्यानें

सिंहासारखी गर्जना केली आणि कर्णाच्या रथाजवळ जाऊन आपल्या वज्र-तुल्य शरांनीं त्याला विद्ध केलें ! त्या दोघांनीं कर्णि, नाराच, शिलीमुख आदि-करून बाणांनीं आकाश निनादित केलें ! त्यावेळीं अंतरिक्ष तिर्यग् गतीनें संचार करणाऱ्या सुवर्णपुंख व प्रज्वलित बाणांच्या धारांनीं व्याप्त असल्यामुळें जणुंकाय विचित्र पुष्पांच्या मालांनींच सुशोभित झाल्यासारखें दिसत होतें ! त्या दोघां अप्रतिम प्रभाववान् वीरांनीं उत्तम शस्त्रांनीं मोठ्या दक्षतेनें परस्परांवर प्रहार केले ! त्यावेळीं त्या दोघांमध्यें युद्धांत कोणाला यत्किंचित्‌हि अंतर दिसून आलें नाहीं. रविपुत्र व भीमपुत्र या दोघांमधील तें युद्ध अतिविस्मय-कारक, अद्वितीय, क्षोभजनक, शस्त्रनिपातांनीं घोर आणि राहु-सूर्याच्या युद्धा-प्रमाणें अत्यंत उन्मत्तपणें होऊं लागलें !

संजय—हे नृपा, युद्धांत कर्णाला घटोत्कचावर आपलें प्राबल्य दाखवितां येईना, तेव्हां त्या अस्त्रज्ञांतील श्रेष्ठ कर्णानें एक उग्र अस्त्र प्रकट केलें, आणि त्या अस्त्रानें घटोत्कचाचे अश्व व सारथि यांसह त्याच्या रथाचें चूर्ण केलें ! तेव्हां घटोत्कच विरथ होऊन तत्काळ अंतर्धान पावला !

धृतराष्ट्र—संजया, तो मायावी राक्षस शीघ्र अंतर्धान पावला असतां माझ्या वीरांनीं पुढें काय केलें, तें सर्व मला सांग.

संजय—तो राक्षस अंतर्धान पावला असतां सर्व कौरवांनीं मोठ्यानें आक्रोश केला. मायावी राक्षस अदृश्यपणें कर्णास मारणार नाहींना, अशी त्यांस मोठी काळजी वाटूं लागली ! तेव्हां त्या अस्त्रकुशल कर्णानें बाणांनीं सर्व दिशा व्यापून टाकल्या ! त्याच्या बाणांनीं सर्व आकाश अंधकारमय झाल्यामुळें कोणीहि प्राणी तेथें जाऊं शकेना ! हा कर्ण बाण घेतो केव्हां, सोडतो केव्हां आणि कराग्रांनीं भात्यास स्पर्श करितो केव्हां, हें त्याच्या चापल्यानें कोणालाच दिसत नव्हतें ! त्यानें सर्व अंतरिक्ष बाणांनीं व्याप्त केलें होतें. इतक्यांत आकाशांत राक्षसानें निर्माण केलेली, लोहिताभ्राप्रमाणें दिसणारी, देदीप्यमान, अग्निज्वालेप्रमाणें उग्र, दारुण, घोर आणि भयंकर माया आम्हांला दिसूं लागली ! हे कौरवेंद्रा, त्या मायेवर विजा चमकत होत्या व प्रज्वलित उल्काहि प्रकट झाल्या होत्या ! तिचा घोषहि हजारों दुंदुभींच्या आवाजाप्रमाणें अतिघोर होत होता ! सुवर्णपुंख बाण, शक्ति, ऋष्टि, इत्यादि आयुधें समंतात् प्रादुर्भूत झालीं ! तेथें ठिकठिकाणीं मोठमोठ्या

शिला पडूं लागल्या आणि हजारों अशनि, वज्रें व अग्निसमान शेंकडो क्षुरयुक्त चक्रें उत्पन्न झालीं ! शक्ति, पाषाण, पशु इत्यादिकांची ती विशाल व प्रदीप्त वृष्टि कर्ण आपल्या शरौघानें थांबवूं शकला नाहीं ! बाणांनीं हत झालेले अश्व, वज्रप्रहारांनीं पीडित झालेले गज आणि शिलाघातांनीं व्यथित झालेले महारथी पडत असतां मोठा ध्वनि होऊं लागला ! घटोत्कचाच्या भयंकर शस्त्रवृष्टीनें दुर्योधनाचें सैन्य फारच भयभीत होऊन सर्व दिशांना भ्रमण करूं लागलें ! हाहाकार करीत तें भ्रमण करीत होतें व दुःखी व विषण्ण होऊन लपतहि होतें ! त्यावेळीं त्यांतील श्रेष्ठ पुरुष मात्र आर्यभावामुळें तेथून पराङ्मुख झाले नाहींत. ती राक्षसी, भयंकर स्वरूपाची, अतिघोर पडणारी शरवृष्टि व मरून पडत असलेलें आपलें सैन्य पाहून तुझ्या पुत्रांना मोठी भीति उत्पन्न झाली ! हे नरेंद्रा, अग्नीप्रमाणें ज्यांच्या जिव्हा प्रदीप्त आहेत आणि ज्यांचा आवाज अतिभयंकर आहे, अशा शिवा शेंकडों प्रकारचे चीत्कार करितांना आणि राक्षसांचे समुदायहि गर्जत असतांना पाहून तुझे योद्धे फारच व्यथित होऊन गेले ! प्रदीप्त जिव्हांचे, तीक्ष्ण दंष्ट्रांचे व पर्वतप्राय देहाचे ते राक्षस शक्ति हातांत घेऊन आकाशांत गेले आणि मेघांप्रमाणें उग्र वृष्टि करूं लागले ! त्यांनीं मारलेले बाण, शक्ति, शूल इत्यादि आयुधांनीं जर्जर होऊन तुझे योद्धे पडले ! ते राक्षस शूल, भुशुंडी, पाषाण, शतघ्नी आणि लोखंडी पट्टयांनीं वेष्टित स्थूल तुझ्या पुत्राच्या सैन्यावर टाकूं लागले ! तेव्हां त्यांना फारच संकटावस्था प्राप्त झाली ! शूरांचीं आंतडीं निघालीं, मस्तकें विदीर्ण झालीं आणि देह छिन्नभिन्न होऊन त्यांनीं तेथें शयन केलें ! घोडे छिन्न झाले, हत्ती भंग पावले आणि पाषाणांच्या योगानें रथांचें चूर्ण होऊन गेलें ! याप्रमाणें त्या घोररूपी राक्षसांनीं पृथ्वीवर मोठी शरवृष्टि केली. अशी त्या घटोत्कचानें तेथें माया निर्माण केली. भ्यालेल्याला किंवा प्राणदानाची याचना करणारालाहि तो सोडीत नव्हता ! तेथें कौरवांचा भयंकर संहार प्रवृत्त झाला असतां आणि क्षत्रियांचा अभाव होण्याची वेळ आली असतां कौरवांचे सैनिक भग्न होऊन ‘ कौरवहो, पळा पळा, आतां येथें राहूं नका ! आम्हांला पांडवांकरितां हे इंद्रादि देवच मारीत आहेत !’ अशा आरोळ्या देत ते सारखे पळत सुटले ! याप्रमाणें सर्व भारतवीर दुःखसागरांत मग्न झाले असतां सूतपुत्र कर्णच एकटा तेथें द्वीपासारखा निश्चल स्थित होता. तुमुल आक्रोश चालू असतां आणि भग्न झालेल्या सैन्याची वाताहत झाली असतां अंधकारांत

कौरव कोण व इतर कोण हेंहि ओळखतां येईनासें झालें. कौरव संभ्रांत होऊन अमर्याद पळूं लागले आणि सर्व दिशा शून्य होऊन जणुंकाय त्यांजकडे निरखून पाहूं लागल्या. ती वृष्टि सहन करणारा काय तो एक कर्णच दिसून आला. राक्षसाच्या दिव्य मायेशीं झगडून त्यानें बाणांनीं अंतरिक्ष व्यापून टाकलें. दुष्कर आर्यकर्म करणारा तो विनयशील कर्ण त्या युद्धांत यत्किंचितहि भ्रांत झाला नाहीं. राजा, भयभीत झालेले सर्व सैंधव आणि बाल्हीक कर्णाकडे पाहूं लागले. राक्षसाच्या विजयांतहि कर्णाच्या स्थैर्यावरून ते त्याची प्रशंसा करूं लागले !

(२) इतक्यांत घटोत्कचानें चक्रयुक्त शतघ्नी कर्णावर फेंकली. तिनें कर्णाचे चारहि अश्व हत झाले. तेव्हां तो अश्वहीन कर्ण उद्विग्न होऊन यानांतून खालीं उतरला. कौरव रणांतून पळून जात आहेत आणि त्यांचीं अस्त्रें मायेनें विफळ होत आहेत, हें पाहूनहि तो संभ्रांत झाला नाहीं. पुढील कर्तव्याचाच विचार तो करूं लागला. तेव्हां सर्व कौरव ती घोर स्वरूपाची माया पाहून कर्णाकडे बघून म्हणाले "कर्णा, आपल्या शक्तीनें आज ह्या राक्षसाचा वध कर ! कारण धृतराष्ट्रपुत्र कौरव येथें नाश पावत आहेत ! भीम आणि अर्जुन आमचें काय करणार आहेत ? आज मध्यरात्रीं ताप देणाऱ्या या पापी राक्षसाला मार ! आमच्यांपैकीं जो कोणी या घोर संग्रामांतून वांचेल, तो पांडवांशीं व त्यांच्या सैन्याशीं युद्ध करील व त्यांना जिंकील. यासाठीं इंद्रानें दिलेल्या शक्तीनें या घोर राक्षसाला मार ! कर्णा, हे सर्व इंद्रतुल्य कौरव रात्रियुद्धांत वीरांसह नाश पावूं नयेत !

(३) राजा, मध्यरात्रीं राक्षसानें आपल्यावर केलेला संप्रहार व त्याजकडून त्रस्त झालेलें सैन्य पाहून आणि कौरववीरांनीं केलेली प्रार्थना लक्ष्यांत घेऊन ती शक्ति सोडण्याचें कर्णानें मनांत आणलें. तो सिंहासारखा असहिष्णु असल्यामुळें त्याला रणांतील प्रतिघात सहन झाला नाहीं. त्यानें त्या राक्षसाचा नाश करण्यासाठीं ती कोणालाहि असह्य व श्रेष्ठ वैजयंती शक्ति हातांत घेतली. अर्जुनाच्या वधाकरितां त्यानें ती शक्ति वर्षानुवर्ष आदरपूर्वक रक्षण करून ठेवली होती व ती कुंडलांचा मोबदला म्हणून इंद्रानें त्याला दिली होती. ती पाशयुक्त, रक्तलोलुप, अंतकाची जणुंकाय जिह्वाच, यमाची भगिनी किंवा प्रज्वलित उल्काच, कर्णानें राक्षसावर फेंकली ! हे राजा, ती

श्रेष्ठ व प्रदीप्त परकायाविनाशक शक्ति कर्णाच्या हातांत झळकतांना पाहून घटोत्कच भयभीत झाला आणि विंध्यपर्वतासमान होऊन पळूं लागला! ती शक्ति पाहतांच अंतरिक्षांतील प्राणिवर्ग आर्तस्वरानें आक्रोश करूं लागले. हे राजा, त्यावेळीं वारे सोसाट्यानें वाहूं लागले आणि मेघगर्जनेबरोबर विद्युत्पा-तहि होऊं लागला! त्या प्रदीप्त शक्तीनें ती माया भस्म करून राक्षसाचें हृदय अति भग्न केलें! ती माया रात्रीच्यावेळीं पेटत वर उडून नक्षत्रांत शिरली. अशाप्रकारें दिव्य, नाग, मानुष आणि राक्षस या विविध अस्त्रांनीं युद्ध करून शेवटीं तो घटोत्कच वासवी शक्तीनें भिन्न झाला आणि भयंकर किंकाळया फोडीत त्यानें प्राण सोडला!

हे राजन्, शत्रूचा क्षय करण्याकरितां त्या राक्षसानें हेंचसें काय, परंतु आण-खीहि दुसरें आश्चर्यकारक कर्म केलें. त्या शक्तीनें त्याचीं मर्मस्थलें विदीर्ण झालीं असतांहि पर्वत किंवा मेघ यांसमान तो दिसूं लागला आणि अशा-प्रकारें प्रचंडदेही घटोत्कच खालीं डोकें करून आकाशांतून पृथ्वीवर गतप्राण होऊन पडला! त्याचीं गात्रें स्तब्ध व जिह्वा छिन्न झाली होती. तो भीमसे-नाचा भीमकर्मा पुत्र याप्रमाणें भयंकर रूप धारण करून खालीं पडला आणि हे राजा, गतप्राण होऊनहि त्यानें आपल्या देहानें तुझ्या सैन्याचा एक भाग चूर्ण करून टाकला! त्या राक्षसानें पडत असतां आपलें शरीर अत्यंत विस्तीर्ण केलें. त्या योगानें तुझें एक अक्षौहिणी सैन्य नाश पावलें. अशाप्रकारें मेल्या-वरहि त्यानें पांडवांचें प्रिय केलें!

(४) याप्रमाणें माया दग्ध होऊन राक्षसाचा वध झाला, हें पाहून कौरव हृष्ट झाले आणि त्यांनीं मोठ्यानें सिंहनाद केले. त्यांबरोबरच भेरी, शंख, मुरज आणि आनक हेहि वाजूं लागले. वृत्राच्या वधसमयीं देवांनीं जसा इंद्राचा गौरव केला, त्याप्रमाणें कौरवांनीं कर्णाचा आदरसत्कार केला आणि तो कर्ण तुझ्या पुत्राच्या रथांत बसून मोठ्या हर्षानें आपल्या सैन्यांत गेला. ७. ६. १७९.

अध्याय १८० वा.

[१ श्रीकृष्णहर्ष. २ अर्जुनाचा त्यासंबंधीं कृष्णाला प्रश्न. ३ कृष्णाकडून उत्तर.]

(१) **संजय**—विशीर्ण पर्वताप्रमाणें त्या हिडिंबासुताचा वध झालेला पाहून सर्व पांडवांना मोठा शोक झाला आणि त्यांचे नेत्र दुःखाश्रूंनीं भरून आले. एकट्या श्रीकृष्णाला मात्र परम हर्ष होऊन त्यानें सिंहनाद केला आणि अर्जुनाला आलिंगन दिलें. मोठी गर्जना करून त्यानें हातांतील रश्मींचें संयमन केलें आणि वायूनें प्रकंपित वृक्षाप्रमाणें तो नाचूं लागला. त्यानें पुनः एकदा अर्जुनाला आलिंगन दिलें. त्यानें वारंवार टाळ्या पिटल्या आणि रथनीडावर बसूनच आणखी एकदां मोठ्यानें गर्जना केली.

(२) राजा, श्रीकृष्णाला अत्यंत हर्ष झालेला पाहून महाबलिष्ठ अर्जुन खिन्न मनानें त्याला म्हणाला, "हे मधुसूदना, आजचा तुझा हा अतिहर्ष अस्थानीं दिसत आहे. घटोत्कचाच्या वधानें आज शोक करण्याची वेळ आली आहे. त्याच्या वधानें सैन्यें विमुख झालीं आहेत आणि आम्हीहि त्याच्या वधामुळें अत्यंत उद्विग्न झालों आहों. जनार्दना, तुला हर्ष झाला आहे, त्याअर्थी त्याचें कारणहि अल्प नसलें पाहिजे. हे सत्यवादिन्, तुला मी विचारीत आहें, मला सत्य सांग. हे अरिंदमा, ह्यांत कांहीं विशेष रहस्य नसेल, तर तूं मला तें सांगावें. हे मधुसूदना, आमचें धैर्य नष्ट होत आहे, तर याचें कारण आधीं सांग. जनार्दना, आजची ही तुझी कृति समुद्राच्या शोषणाप्रमाणें किंवा मेरूच्या भ्रमणाप्रमाणें मला वाटत आहे !"

(३) **वासुदेव**—धनंजया, मला परम हर्ष झाला आहे, याचें कारण सांगतों ऐक. तें ऐकल्यानें तुझ्या मनाला तत्काल उत्तम शांति प्राप्त होईल. हे महातेजस्वी धनंजया, घटोत्कचानें ही शक्ति नष्ट केल्यामुळें कर्ण रणांत आजच हत झाला आहे, असें समज. कर्णाच्या हातांत ती शक्ति असल्यावर कार्तिकेयासमान त्याच्या पुढें रणांत उभा राहूं शकेल, असा पृथ्वीवर कोण पुरुष आहे? त्याचें कवच आणि कुंडलें हीं हरण केलीं गेलीं ही फार सुदैवाची गोष्ट झाली. तसेंच यावेळीं ती अमोघशक्ति घटोत्कचावर नाहींशी झाली, हेंहि आमचें सुदैवच होय. कर्णाचें कवच व कुंडलें जर आज अक्षय असतीं, तर एकट्या कर्णानें रणांत अमरांसह त्रैलोक्यहि जिंकलें असतें ! इंद्र, कुबेर, जलाधिपति वरुण किंवा प्रत्यक्ष यम यांनाहि रणांत कर्णाशीं युद्ध

करण्याचें धैर्य झालें नसतें. तूं गांडीव धनुष्य व मी सुदर्शन चक्र सज्ज केलें असतें, तरीहि आमच्यानें त्या कवचकुंडलधारी नरश्रेष्ठाला जिंकतां आलें नसतें. तुझ्या हिताकरितां इंद्रानें कपटानें त्याचीं कुंडलें हरण केलीं आणि त्या परपुरंजय वीराला कवचहीनहि केलें ! यानें आपलें कवच व तीं विमल कुंडलें कापून इंद्रास दिलीं, म्हणूनच यास वैकर्तन म्हणत असतात. मंत्रसामर्थ्यानें स्तंभित केलेल्या क्रुद्ध सर्पाप्रमाणें किंवा ज्वाला शांत झालेल्या अग्नीप्रमाणें हा कर्ण आज मला दिसत आहे. हे महाबाहो, जी शक्ति कर्णानें घटोत्कचावर फेंकली आणि जी महात्म्या इंद्रानें कुंडलें व दिव्य कवच यांच्या विनिमयानें त्याला दिली, ती मिळाल्यापासून हा वृष कर्ण तुला रणांत नित्य मेलेलाच समजत आहे. आज कर्ण ह्या स्थितींत आहे, तरी देखील हे नरव्याघ्रा, तो तुझ्यावांचून दुसऱ्या कोणाच्याहि हातून मारला जाणें शक्य नाहीं ! हे अनघा, हें मी तुला सत्य सांगत आहें. हा कर्ण ब्रह्मण्य, सत्यवादी, तपस्वी, व्रतस्थ आणि शत्रूंवर देखील उपकार करणारा आहे. म्हणूनच याला वृष—धर्मप्रधान—हें नाम प्राप्त झालें आहे. हा युद्धप्रवीण महाबाहु आपलें धनुष्य सर्वदा सज्ज ठेवीत असतो आणि सिंह जसा गजांच्या यूथपतीवर गर्जना करितो, त्याप्रमाणें हा रणाग्रभागीं मोठमोठ्या रथिश्रेष्ठांचाहि रणमद नाहींसा करितो. हे नरव्याघ्रा, मध्यान्हींच्या सूर्याप्रमाणें या कर्णाकडे बघण्यास तुझे मोठमोठे प्रख्यात योद्धेहि समर्थ होणार नाहींत ! शरत्कालच्या दिवाकराप्रमाणें हा शरजालांचा सहस्ररश्मि आहे. उन्हाळ्याच्या शेवटीं मेघासमान निरंतर शरवृष्टि करणारा हा कर्ण म्हणजे वृष्टिमान् पर्जन्यासारखा दिव्यास्त्रांचा मेघच होय. समंतात् देव जरी अंगांतून मांसशोणित गळूं लागेपर्यंत सारखी वृष्टि करूं लागले, तरीहि त्यांना यास जिंकणें अशक्य आहे. हे पांडवा, कवच आणि कुंडलें यांनीं हीन आणि वासवी शक्तीनेंहि वियुक्त झाल्यामुळें सांप्रत हा सामान्य मनुष्यासारखा झाला आहे. असें आहे, तरीहि त्याच्या वधाला एकच उपाय आहे आणि तो, कर्ण संकटांत सांपडला असतां मोठ्या दक्षतेनें योजला पाहिजे. त्याचें रथचक्र रुतून तो संकटांत पडेल, तेव्हां पूर्वीं मीं दिलेल्या संज्ञेनुसार त्याला मार. हा शस्त्रसज्ज असतां बलदैत्याचा वध करणारा प्रत्यक्ष वज्रपाणि इंद्र देखील या अजिंक्य वीराला रणांत मारूं शकणार नाहीं. तुझ्या हिताकरितां निरनिराळे उपाय योजून जरासंध, प्रख्यात चेदिराज आणि महाबलिष्ठ निषाद, एकलव्य,

त्याचप्रमाणें हिडिंब, किर्मीर, बकासुर वगैरे मोठमोठे राक्षस, शत्रुचक्राचें चूर्ण करणारा अलायुध आणि उग्रकर्मा व चपल घटोत्कच यांचाहि वध मींच करविला आहे. ७. ६. १८०.

अध्याय १८१ वा.

[१ जरासंधादिकांच्या वधासंबंधी अर्जुनाचा प्रश्न. २ श्रीकृष्णाचें उत्तर.]

अर्जुन—हे जनार्दना, आमच्या हितासाठीं तूं जरासंधादि राजे कसे आणि कोणत्या उपायांनीं मारविलेस बरें ?

(२) **वासुदेव**—जरासंध, चेदिराज आणि महाबलाढ्य निषादपुत्र यांचा वध पूर्वी केला नसता, तर आज ते फार भयंकर झाले असते. त्या रथिश्रेष्ठांची निवड दुर्योधनानें अवश्य केली असती आणि त्यांचा आमच्यांशीं नित्य द्वेष असल्यामुळें कौरवांचाच त्यांनीं आश्रय केला असता. ते महाधनुर्धर, अस्त्रज्ञ आणि दृढयोद्धे असल्यामुळें देवांप्रमाणें सर्व कौरवसेनेचें त्यांनीं रक्षण केलें असतें. सूतपुत्र कर्ण, जरासंध, चेदिराज आणि एकलव्य यांनीं दुर्योधनाच्या आश्रयानें या पृथ्वीला त्रस्त करून सोडलें असतें. हे धनंजया, मीं त्यांचा कोणत्या उपायांनीं वध केला, तें सांगतों ऐक. या उपायांवांचून साक्षात् देवांकडूनहि त्यांचा युद्धांत पराजय झाला नसता. पार्था, प्रत्यक्ष लोकपाल रक्षण करीत असतांही यांपैकीं प्रत्येक शत्रुसैन्याशीं युद्ध करीत राहिला असता. पूर्वी बलराम जरासंधावर चालून आला असतां त्या राक्षसानें क्रोधाविष्ट होऊन आपली सर्वघाती गदा आमच्या नाशाकरितां फेंकली ! जणुंकाय आकाशास सीमन्त पाडीतच ती प्रज्वलित गदा अग्नीप्रमाणें इंद्रानें सोडलेल्या अशनीसारखी येतांना दिसली. ती वेगानें येत असतांना पाहून त्या रोहिणीपुत्र बलरामानें तिच्या प्रतिकारार्थ स्थूणाकर्णसंज्ञक अस्त्र सोडलें ! त्या अस्त्रवेगानें कुंठित होऊन ती गदा पृथ्वी देवीला विदीर्ण करीत आणि पर्वतांना कंपित करीत भूमीवर येऊन पडली ! त्यावेळीं जरानामक एक घोर व अतिपराक्रमी राक्षसी होती. तिनें त्या अरिंदम जरासंधाला उत्पत्तिकाळीं सांधिलें. कारण एका मातेपासून अर्धा देह, तर दुसऱ्या मातेपासून अर्धा देह अशी त्याची उत्पत्ति होती. जरेनें तीं दोन अर्धें एकत्र केल्यामुळें त्याला जरासंध हें नाम

प्राप्त झालें! पार्था, ती राक्षसी आपले पुत्र व बांधव यांसह त्या गदेनें व स्थूणाकर्ण अस्त्रानें तेथें नाश पावली. धनंजया, तो जरासंध राक्षस गदारहित झाल्यामुळें भीमसेनाकडून महायुद्धांत मारला गेला हें तूं पाहिलें आहेसच. हे नरोत्तमा, जर त्या प्रतापी जरासंधाच्या हातांत गदा असती, तर इंद्रसहित देवहि त्याला रणांत मारण्याला समर्थ झाले नसते!

तसाच तो निषादपुत्र एकलव्य सत्यपराक्रमी होता; परंतु तुझ्या हितासाठींच द्रोणानें आचार्यदक्षिणेचें मिष करून त्याचा अंगठा नाहींसा केला. तो दृढपराक्रमी व अभिमानी नैषादि हातांत अंगुलित्राण घालून वनांत फिरत असतां दुसरा रामच दिसत असे. एकलव्य अंगुष्ठसहित असता तर त्याला युद्धांत जिंकण्यास देव, दानव, राक्षस किंवा उरग हेहि समर्थ झाले नसते; तेथें त्याजकडे नजर टाकण्यास मनुष्य कसा बरें समर्थ झाला असता? तो मुष्टीचा दृढ, कृती आणि दिवारात्रौ शरसंधान करणारा होता. तुझ्या हितासाठींच मीं त्याला रणाग्रभागीं नष्ट केलें!

पार्था, पराक्रमी चेदिराजाला तुझ्या देखतच मीं मारिलें! सर्व सुरासुरांना देखील त्यास समरांत जिंकणें अशक्य होतें. हे नरव्याघ्रा, लोकांचें हित करण्याच्या इच्छेनें त्याच्या व इतरहि देवद्वेष्ट्यांच्या नाशाकरितांच मी तुझ्यासह अवतरलों आहें. हिडिंब, बक आणि किर्मीर यांचा भीमसेनाकडून मीं वध करविला! ते ब्राह्मणांच्या यज्ञांचा नाश करणारे रावणासारखेच वागणारे होते. मायावी अलायुधाला मींच घटोत्कचाकडून मारविलें! घटोत्कचाचा वधहि मीं कर्णाकडून त्या शक्तीच्या योगानेंच करविला. जर कर्णानें त्याला महायुद्धांत शक्तीनें मारलें नसतें, तर त्या भीमसेनपुत्राचा वध करणें मला प्राप्त होतें. तुमचें कल्याण करण्याच्या इच्छेनेंच मीं त्याला आजवर मारलें नव्हतें. हा घटोत्कच ब्रह्मद्वेष्टा व यज्ञद्वेषी होता. तसाच तो धर्मद्वेष्टा व पापी अंतःकरणाचा राक्षस होता. म्हणून मीं त्याला मारविलें. हे अनघा, ती इंद्रदत्त शक्तीहि मीं मोठ्या युक्तीनें निष्फळ केली. पांडवा, जे कोणी धर्माचा लोप करणारे असतील, ते सर्व मला वध्य होत आणि ही अक्षय प्रतिज्ञा मीं धर्मसंस्थापनेसाठीं केली आहे. ब्रह्म, सत्य, दम, ऱ्ही, धृति आणि क्षमा हीं जेथें जेथें वसतात, तेथेंच मी नित्य रममाण होत असतों, हें शपथपूर्वक मी तुला सांगतों. वैकर्तन कर्णाची भीति आतां तूं बाळगूं नकोस. तूं त्याचा प्रति-

कार करशील, असा उपाय मी तुला शिकवीन. वृकोदर भीम सुयोधनाचाहि युद्धांत वध करील. पांडवा, त्याच्याहि वधाचा उपाय तुला मी सांगेन. शत्रुसैन्यामध्यें सांप्रत तुमुल जयशब्द वाढत आहे आणि तुझीं सैन्यें दाही दिशांना पळत सुटलीं आहेत. कौरवांचा उद्देश साधला असून ते तुझ्या सैन्याचा संहार करीत आहेत आणि वीरश्रेष्ठ द्रोणहि तुझ्या सैन्याचा नाश करीत आहे. ७. ६. १८१.

अध्याय १८२ वा.

[१ इंद्रशक्ति अर्जुनावर न सोडण्याचें कारण धृतराष्ट्र विचारतो. २ संजयाचें उत्तर.]

(१) धृतराष्ट्र—एकाच वीराच्या वधाचे कार्मी समर्थ शक्ति जर कर्णाजवळ होती, तर इतर सर्वांस सोडून त्यानें ती अर्जुनावरच कां बरें सोडली नाहीं? त्याचा वध झाला असतां, पांडव व सृंजय हे सर्व मेल्यासारखेच होते. म्हणून त्यानें त्या एका वीरास मारून युद्धांत जय कसा मिळविला नाहीं? कोणीहि युद्धास आह्वान केलें असतां मागें फिरावयाचें नाहीं, असें अर्जुनाचें महाव्रत असतां सूतपुत्रानें त्यास स्वतः आह्वान करावयाचें होतें. संजया, द्वैरथ युद्धांत त्या अर्जुनाला आणवून इंद्रदत्त शक्तीनें कर्णानें त्याला कां मारलें नाहीं, तें मला सांग. माझा पुत्र खरोखरच बुद्धिहीन व असहाय आहे आणि त्या पाप्याची शत्रूंनीं वंचना केली असतां त्यास शत्रूंवर जय कसा मिळणार? जिच्यावर कर्णाची सर्व विजयाशा लागून राहिली होती, ती उत्कृष्ट शक्ति कृष्णानें घटोत्कचावर व्यर्थ चालविली. ज्याप्रमाणें एखाद्या विकलांग मनुष्याच्या हस्तांतील फळ कोणी बलिष्ठानें हरण करावें, त्याप्रमाणें ती त्याची अमोघ शक्ति घटोत्कचाच्या ठिकाणीं व्यर्थ गेली. वराह आणि सारमेय यांमध्यें युद्ध प्रवृत्त होऊन ते मारले गेले असतां जसा चांडालाचा लाभ होतो, त्याप्रमाणें या कर्ण-घटोत्कचांच्या युद्धांत बुद्धिमान् वासुदेवाचाच लाभ आहे, असें मला वाटतें. घटोत्कचानें जर कर्णाला मारलें, तर पांडवांचा मोठाच लाभ होईल आणि वैकर्तनानें घटोत्कचाला मारलें, तरीदेखील शक्तिनाश होऊन आपलें कार्य साध्य होईल, असा त्या प्राज्ञ वासुदेवानें विचार करून मोठ्या चातुर्यानें कर्णाकडून घटोत्कचाला मारविलें आणि पांडवांचें हित व प्रिय केलें.

(२) **संजय**—अर्जुनावर शक्ति सोडण्याचा कर्णाचा आशय जाणूनच मधुसूदनानें घटोत्कचाची द्वैरथ युद्धांत योजना केली. हे राजा, महाबुद्धिमान् जनार्दनानें महापराक्रमी घटोत्कचाला त्या अमोघ शक्तीच्या नाशासाठीं पाठविलें, हा सुद्धां तुझ्याच दुर्मंत्राचा परिणाम होय. हे कुरूद्वहा, कृष्णानें जर महारथी कर्णापासून अर्जुनाचें रक्षण केलें नसतें, तर आम्ही तेव्हांच कृतकृत्य झालों असतों. हे धृतराष्ट्रा, योगेश्वर प्रभु जनार्दनावांचून अर्जुन अश्व, ध्वज, रथ यांसह युद्धांत तेव्हांच पडेल. हे पार्थिवा, त्या त्या उपायांनीं कृष्ण त्याचें रक्षण करीत आहे, आणि त्यामुळेंच शत्रूंच्या समोर स्थित होऊन पार्थ त्यांस जिंकितो. पंडुपुत्राचें रक्षण त्या अमोघ शक्तीपासून विशेषेंकरून कृष्णच करीत आहे. नाहींतर वृक्षाला विद्युत् जशी भस्म करून टाकते, त्याप्रमाणें त्या शक्तीनें कौंतेयाचा तत्काळ नाश केला असता !

धृतराष्ट्र—माझा पुत्र विरोधी, दुर्मंत्री आणि आपणालाच मोठा बुद्धिमान् समजणारा आहे. परंतु अर्जुनाच्या वधाचा उपाय मात्र त्यास सुचला नाहीं. हे सूता, कर्ण महाबुद्धिमान् व सर्व शस्त्रवेत्त्यांमध्यें अग्रेसर असून त्यानें ती शक्ति अर्जुनावर कशी बरें टाकली नाहीं ? गावल्गणे, तूं मोठा बुद्धिमान् असूनहि तुझ्या लक्षांत ही गोष्ट कशी बरें आली नाहीं ?

संजय—दुर्योधन, शकुनि, दुःशासन आणि मी कर्णाला नित्य रात्रीं समर्थन करून सांगत होतों कीं, "कर्णा, उद्यां तूं सर्व सैन्यांना सोडून आधीं धनंजयाचा वध कर ! नंतर पांडव आणि पांचाल हे अर्थातच दासांसारखे आम्हांला उपभोग्य होतील किंवा पार्थाच्या वधानंतर कृष्ण कदाचित् पांडवांपैकीं दुसऱ्या कोणाची त्याच्या स्थानीं योजना करील, तर त्यालाच आधीं मारून टाक ! कृष्ण हें पांडववृक्षाचें मूल होय. अर्जुन हा त्याचा वाढलेला स्कंध असून इतर पांडव हे त्याच्या शाखा आहेत. पांचाल हीं त्याचीं पर्णें आहेत. पांडवांचा आधार, त्यांचें बळ, त्यांचा नाथ एक कृष्णच आहे. चंद्राच्या ठिकाणीं नक्षत्रांप्रमाणें पांडव हे कृष्णावर अनुरक्त होऊन राहिले आहेत. म्हणून सूतपुत्रा, पर्णें, शाखा व स्कंध सोडून सर्वत्र व सर्वकालीं पांडवांचें मूल कृष्ण आहे, हें ध्यानांत ठेव." जर कर्ण यदुकुलानंदन श्रीकृष्णाला मारील, तर ही सर्व पृथ्वी त्याला वश होईल, यांत संशय नाहीं. राजन्, जर तो महात्मा मरून भूमीवर पडेल, तर हे नरेंद्रा, गिरि, समुद्र व वनें यांसह ही सर्व

वसुधा तुझी अंकित होऊन राहील, अशा प्रकारचा आमचा दृढनिश्चय असू-नहि तो अप्रमेय देवाधिदेव हृषीकेश सर्वदा जागृत असल्यामुळें युद्धकाल येऊन ठेपला असतां आम्हांला मोह पाडीत असे. केशव सर्वदा कर्णापासून अर्जुनाचें रक्षण करीत असतो. त्यानें रणांत कर्णासमोर त्यास कधींहि येऊं दिलें नाहीं. प्रभो, ती अमोघ शक्ति कशी विफल करतां येईल, या विचारानें दुसऱ्याच महारथी वीरांना अच्युत त्यासमोर उभे करीत असे. राजा, तो उदार मनाचा श्रीकृष्ण अशा रीतीनें कर्णापासून अर्जुनाचें रक्षण करीत असतो आणि तो पुरुषश्रेष्ठ स्वतःचें रक्षण करूं शकणार नाहीं, असें कसें होईल ? त्या शत्रु-नाशक चक्रपाणीविषयीं विचार केला असतां, त्याला जिंकील असा त्रैलोक्यां-तहि कोणी मिळणार नाहीं !

संजय—त्या महाबाहु कृष्णाला सत्यपराक्रमी महारथी सात्यकीनें कर्णा-विषयीं असें विचारिलें 'कर्णाचा जर असा विश्वास होता आणि त्याजवळ ती अपरिमित सामर्थ्याची शक्ति होती, तर ती त्यानें अर्जुनावर कां बरें टाकली नाहीं ? '

श्रीकृष्ण—दुःशासन, कर्ण, शकुनि, जयद्रथ आणि दुर्योधनादि वीर सर्वदा या गोष्टीविषयीं विचार करीत असत. त्यांनीं कर्णाला सांगितलें, " हे महाधनुर्धर कर्णा, तूं अमितपराक्रमी आहेस. कर्णा, तूं विजयी वीरांमध्यें अग्रेसर आहेस. ही शक्ति महारथी कुंतीपुत्र धनंजयावांचून दुसऱ्या कोणावर सोडूं नये. देवांमध्यें जसा इंद्र तसा तो अर्जुन पांडवांमध्यें अतियशस्वी आहे. त्या पार्थाचा वध झाला असतां पांडव आणि सृंजय हे अग्निविरहित देवांप्रमाणें मृतप्राय होतील." हे शिनिपुंगवा, त्यावर कर्णानें 'होय, तसेंच करतों,' असें वचन दिलें होतें आणि गांडीवधनुर्धारी अर्जुनाचा वध करावयाचा हीच एक गोष्ट त्याच्या अंतःकरणांत सर्वदा घोळत असे. परंतु हे योधवरा, मीच त्या राधेयाला मोह पाडीत असल्यामुळें त्यानें ती शक्ति श्वेतवाहन अर्जुनावर सोडली नव्हती. ती शक्ति म्हणजे अर्जुनाचा प्रत्यक्ष मृत्युच होय, ही चिंता रात्रंदिवस माझ्या मनाला लागून राहिल्यामुळें मला निद्रा येत नसे किंवा मनाला हर्षहि वाटत नसे. हे शिनिश्रेष्ठा, ती शक्ति घटोत्कचावर नष्ट झालेली पाहून आज धनंजय मृत्युमुखांतूनच मुक्त झाल्यासारखें मला वाटत आहे. रणांत अर्जुन जितका मला रक्षणीय वाटतो, तितका प्रत्यक्ष पिता, माता,

तुम्ही बंधु, इतकेंच नव्हे, तर स्वतःचे प्राण देखील मला वाटत नाहींत. हे सात्वता, धनंजय पार्थावांचून कोणतीहि वस्तु, त्रैलोक्याच्या राज्यापेक्षांहि दुर्लभ असली तरी मला नको. हे युयुधाना, अर्जुन मृत्युमुखांतून परत जीवंत आला आहे, हें पाहून मला आज परम हर्ष झाला आहे. यासाठींच मी समरांत घटोत्कचाला कर्णाकडे पाठविलें होतें. कारण रात्रीच्या वेळीं समरांगणावर कर्णाला पीडा देईल, असा दुसरा कोणीच समर्थ नव्हता.

संजय—धनंजयाचे हिताविषयीं उद्युक्त आणि त्याचें प्रिय करण्यांत तत्पर अशा देवकीपुत्रानें त्यावेळीं सात्यकीला असें सांगितलें. ७.६.१८२.

अध्याय १८३ वा.

[१ घटोत्कचाच्या वधानें इंद्रशक्ति विफल झाल्यामुळें धृतराष्ट्राचा शोक. २ युधिष्ठिराचा घटोत्कचाच्या वधामुळें शोक. ३ व्यासाकडून युधिष्ठिराचें सांत्वन.]

(१) धृतराष्ट्र—संजया, कर्ण-दुर्योधनादिकांचा, सुबलपुत्र शकुनीचा आणि विशेषेंकरून तुझा स्वतःचा हा मोठाच दोष आहे. जर तुम्हांला माहीत होतें कीं, शक्ति रणांत एकाच वीराला मारणारी आहे, तिचें निवारण कोणीहि करूं शकणार नाहीं आणि इंद्रासह देवांसहि ती असह्य आहे, तर युद्ध प्रवृत्त झालें असतां पूर्वीं ती देवकीपुत्र कृष्णावर अथवा अर्जुनावर कां सोडली नाहीं बरें ?

संजय—हे राजेंद्रा, युद्धांतून आम्ही सर्व परतलों असतां रात्रीं असा विचार करीत असूं कीं, " कर्णा, उद्यां प्रभातकाल होतांच केशवावर किंवा अर्जुनावर ती शक्ति तूं सोड ! परंतु हे राजा, प्रभातकालीं देवता कर्णाचा अथवा इतर योद्धयांचा तो विचार नाहींसा करीत असत. पार्थ अथवा देवकीसुत कृष्ण हातांत आले असतांहि कर्णानें त्यांस मारलें नाहीं, त्याअर्थीं दैवच श्रेष्ठ होय, असें मी समजतों. हे प्रभो, कर्णाच्या हातांत कालरात्रिसदृश ती शक्ति असतां दैवानें बुद्धिभ्रंश होऊन व देवमायेनें मोहित होऊन त्यानें ती वासवी शक्ति देवकीपुत्र कृष्णावर किंवा शक्रतुल्य अर्जुनावर सोडली नाहीं.

धृतराष्ट्र—तुम्ही दुर्दैवी असून बुद्धीनेंहि मंद आहां. कारण केशवाच्या बुद्धिसामर्थ्यानें ती वासवी शक्ति तृणतुल्य घटोत्कचाला मारून नाहींशी झाली. कर्ण, माझे पुत्र आणि इतरहि सर्व राजे आपल्या दुर्नयानें यमलोकीं गेल्यासारखे मला वाटत आहेत ! हे संजया, आज घटोत्कच निधन पावला असतां पुनः कौरव-पांडव यांचें युद्ध कसें प्रवृत्त झालें, तें मला सांग. सैन्याचा व्यूह रचून ते वीर सृंजय-पांचालांसह द्रोणावर चालून गेले असतां त्यांचें युद्ध कसें झालें ? सौमदत्ति व जयद्रथ यांच्या वधामुळें द्रोण संतप्त झाला आणि जीवाची आशा सोडून सैन्यांत शिरला, तेव्हां मुख पसरून येणाऱ्या अंतकासारखा तो दिसत होता. तेव्हां शरवृष्टि करीत चालून येणाऱ्या त्या द्रोणाशीं पांडव व सृंजय कसे भिडले ? आचार्यांचें रक्षण करणाऱ्या दुर्योधनादिकांनीं आणि अश्वत्थामा, कर्ण आणि कृपाचार्य यांनीं रणांत काय केलें ? संजया, भारद्वाजाचा वध करूं पाहणाऱ्या भीमार्जुनांशीं माझे वीरांनीं कसा संग्राम केला, तें सर्व मला सांग ! सिंधुराजाच्या व घटोत्कचाच्या वधानें संतप्त झालेल्या त्या क्रोधाविष्ट वीरांनीं रात्रीच्या वेळीं कसें काय युद्ध केलें ?

(२) संजय—हे राजा, कर्णानें घटोत्कच राक्षसाला रात्रीच्यावेळीं मारलें असतां तुझे वीर हर्षानें गर्जना करूं लागले आणि युद्धाच्या इच्छेनें वेगानें चालून येऊं लागले. त्यामुळें शत्रूचें सैन्य मरूं लागलें. तेव्हां त्या गाढ काळोख्या रात्रीं युधिष्ठिर राजा फार खिन्न झाला आणि महाबाहु भीमाला म्हणाला, " हे महापराक्रमी भीमा, या कौरवांच्या सेनेचें निवारण कर. घटोत्कचाच्या वधानें मला मोठा मोह उत्पन्न झाला आहे." याप्रमाणें भीमाला सांगून युधिष्ठिर राजा आपल्या रथांत पडून राहिला. त्याचे डोळे अश्रूंनीं भरले होते आणि तो पुनःपुनः निश्वास टाकीत होता. कर्णाचा पराक्रम पाहून त्याला भयंकर चिंता वाटूं लागली. तो व्यथित झाला आहे, असें पाहून कृष्ण त्याला म्हणाला, " कौंतेया, दुःख करूं नकोस. हे भरतर्षभा, प्राकृत जनाप्रमाणें दुःख करणें तुला योग्य दिसत नाहीं. राजा, ऊठ आणि युद्धाला प्रवृत्त हो ! हे प्रभो, कर्तव्यकर्म कर, तूं विह्वल झालास, तर विजयप्राप्ति संशयित होईल !

कृष्णाचें भाषण ऐकून धर्मपुत्र युधिष्ठिर डोळे पुसून त्याला म्हणाला, " हे महाबाहो, धर्माची परम गति कोणती हें मला विदित आहे. जो मनुष्य

दुसऱ्याचे उपकार जाणत नाहीं, त्याला ब्रह्महत्येचें पातक लागतें. हे जनार्दना, आमच्या वनवासांत घटोत्कचानें बालपणांतसुद्धां आम्हांला साहाय्य केलें. कृष्णा, श्वेतवाहन अर्जुन अस्त्रप्राप्त्यर्थ गेला असतां हा महाधनुर्धर काम्यक वनांत माझ्याकडे आला आणि धनंजय नव्हता, तोंपर्यंत आम्हांजवळ राहिला. गंधमादन पर्वतावरील यात्रेमध्यें यानेंच मोठमोठ्या संकटांतून आम्हांला तारलें आणि द्रौपदी श्रांत झाली असतां या महात्म्यानें तिला पाठीवर वाहिलें. हे प्रभो, माझ्याकरितां यानें महायुद्धांत आरंभापासून मोठें दुष्कर कर्म केलें आहे. जनार्दना, सहदेवावर माझी जितकी स्वाभाविक प्रीति आहे, तितकीच या राक्षसेंद्र घटोत्कचावर आहे. तो महाबाहु माझा परम भक्त होता, मी त्याला प्रिय होतों व तोहि मला प्रिय होता. त्यामुळें मला शोक होऊन मी उद्विग्न झालों आहें. कृष्णा, कौरवांनीं आमची सेना कशी भग्न केली आहे आणि महारथी द्रोण व कर्ण रणांत कसे सज्ज होऊन राहिले आहेत, पहा! दोन मत्त गजांनीं ज्याप्रमाणें वेळूंचें वन उध्वस्त करून सोडावें, त्याप्रमाणें हे माधवा, यानें पांडवसैन्य मध्यरात्रीं कसें भग्न केलें आहे पहा! माधवा, भीमसेनाचें बाहुबल किंवा अर्जुनाचें शरसंधान यांचीहि उपेक्षा करून हे कौरव पराक्रम करून दाखवीत आहेत. हा द्रोण, कर्ण व सुयोधन राजा युद्धांत त्या राक्षसास मारून आनंदानें रणांगणांत गर्जना करीत आहेत. हे जनार्दना, तूं व आम्ही जीवंत असतांहि सूतपुत्राशीं युद्ध करणाऱ्या घटोत्कचाला कसा मृत्यु यावा बरें? कृष्णा, आम्हां सर्वांना तृणतुल्य मानून सव्यसाची अर्जुनासमक्ष तो भीमसेनपुत्र महाबलाढ्य राक्षस मारला गेला! दुष्ट धार्तराष्ट्रांनीं अभिमन्यूचा वध केला, तेव्हां तेथें महारथ अर्जुन नव्हता आणि त्या दुष्ट जयद्रथानें आम्हां सर्वांस निरोधून ठेवलें होतें. त्याच्या वधाला द्रोण व त्याचा पुत्र अश्वत्थामा हेच कारण होते. तो वधोपाय द्रोणानेंच स्वतः कर्णाला सांगितला होता आणि तो युद्धांत गुंतला असतां त्याच्या खड्गाचे दोन तुकडे द्रोणानेंच करून टाकले. तो संकटांत असतां कृतवर्म्यानें दुष्टाप्रमाणें एकाएकीं त्याचे अश्व आणि उभय पार्ष्णिसारथी यांस मारलें आणि दुसऱ्या धनुर्धरांनीं सौभद्राला युद्धांत पाडलें! हे यादवश्रेष्ठ कृष्णा, अर्जुनानें अगदीं अल्पकारणावरून जयद्रथाला मारलें, तें मला विशेषसें आवडलें नाहीं. जर पांडवांना शत्रुवध करणें न्याय वाटत होतें, तर आधीं कर्ण व द्रोण यांचा वध केला पाहिजे होता, असें मला वाटतें. हे पुरुषश्रेष्ठा, हे दोघे आमच्या

दुःखाचें मूळ आहेत व हेच दोघे युद्धांत दुर्योधनाला मिळाल्यामुळें तो स्वस्थ झाला आहे. द्रोण किंवा अनुयायांसह कर्ण यांचा वध करणें योग्य असतां दूर असणाऱ्या जयद्रथाला महाबाहु अर्जुनानें मारलें! त्या सूतपुत्राचा निग्रह करणें मला अवश्य आहे. म्हणून हे वीरा, कर्णाला मारण्याकरितां मीच स्वतः जातों. कारण, भीमसेन तिकडे द्रोणसैन्याशीं भिडला आहे!"

असें बोलून युधिष्ठिर आपलें प्रचंड धनुष्य ओढून व शंख मोठ्यानें वाजवून वेगानें निघाला. तेव्हां हजार रथ, तीनशें गज, पांच हजार अश्व आणि प्रभद्रकांसह पांचाल यांनीं परिवेष्टित शिखंडी धर्मराजामागून त्वरित निघाला. युधिष्ठिरप्रभृति पांडव आणि पांचाल सज्ज होऊन भेरी व शंख वाजवूं लागले. तेव्हां महाबाहु वासुदेव धनंजयाला म्हणाला, "हा युधिष्ठिर क्रोधाविष्ट होऊन वेगानें कर्णाला मारण्याच्या इच्छेनें निघाला आहे, तर त्याची उपेक्षा करणें योग्य नाहीं." असें बोलून कृष्णानें अश्वांस हांकलें आणि दूर गेलेल्या युधिष्ठिर राजामागून तो जाऊं लागला.

(३) शोकानें विचारशक्ति नष्ट झालेला आणि क्रोधाग्नीनें संतप्त झालेला धर्मपुत्र युधिष्ठिर कर्णाला मारण्याच्या इच्छेनें सहसा निघालेला पाहून व्यास त्याजवळ गेला आणि त्याला बोलला—

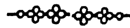
व्यास—संग्रामांत कर्णाशीं भिडूनहि फाल्गुन जीवंत आहे, ही मोठी सुदैवाची गोष्ट आहे. कारण अर्जुनाच्या वधासाठींच त्यानें ती शक्ति रक्षण करून ठेवली होती. महायुद्धांत अर्जुन त्याच्याशीं द्वंद्वयुद्धाला गेला नाहीं, हेंहि तुमचें सुदैवच होय. परस्परांची स्पर्धा करणाऱ्या त्या वीरांनीं द्वंद्वयुद्धांत एकमेकांवर दिव्यास्त्रें टाकिलीं असतीं आणि त्या अस्त्रांनीं पीडित होऊन कर्णानें ती वासवी शक्ति निःसंशय रणांत सोडली असती! हे भरतसत्तमा, तसें झालें असतें, तर भयंकर संकट प्राप्त झालें असतें. हे मानदा, त्या घटोत्कच राक्षसास सूतपुत्रानें मारलें हें फार उत्तम झालें. वासवी शक्ति ही निमित्तमात्र होती, वस्तुतः त्याचा कालच उपस्थित झाला होता. युधिष्ठिरा, तुझ्यासाठींच तो राक्षस युद्धांत मेला आहे. म्हणून तूं क्रोध करूं नकोस किंवा शोकहि करूं नकोस. युधिष्ठिरा, सर्व प्राण्यांची या लोकीं हीच स्थिति व्हावयाची आहे. हे भारता, तूं आपल्या बंधूंसह मोठमोठ्या राजांस घेऊन कौरवांशीं युद्ध कर! आजपासून पांचव्या दिवशीं सर्व पृथ्वी तुझी होईल! हे पुरुषव्याघ्रा, सर्वदा

धर्माचें चिंतन करीत जा. हे पांडवा, नित्य संतोषानें दया, तप, दान, क्षमा आणि सत्य यांचें सेवन कर. कारण जेथें धर्म तेथें जय असावयाचाच !

पंडुपुत्र युधिष्ठिरास असा उपदेश करून व्यास तेथेंच अंतर्धान पावला. ७. ६. १८३.

येथें सहावें घटोत्कचवधपर्व समाप्त झालें.

द्रोणवधपर्व ७.

अध्याय १८४ वा.

[१ सैन्यनिद्रा.]

(१) संजय—व्यासानें असें सांगितल्यावर धर्मराज युधिष्ठिर कर्णवधापासून निवृत्त झाला. तथापि रात्रीं त्या सूतपुत्रानें घटोत्कचाचा वध केल्यामुळें त्याला दुःख झालें होतें व संतापहि आला होता. भीम तुझ्या सैन्याचें निवारण करीत आहे, हें पाहून धर्मराज धृष्टद्युम्नाला म्हणाला, " तूं या द्रोणाचा प्रतिकार कर ! कारण तुझी उत्पत्ति धनुष्य, बाण, कवच, खड्ग यांसह या द्रोणाच्या वधाकरतांच अग्नीपासून झाली आहे. तरी मोठ्या हर्षानें तूं द्रोणावर चालून जा ! जनमेजय, शिखंडी, दौर्मुखी व यशोधर यांनींहि त्या कुंभयोनीला पीडा द्यावी. तसेंच नकुल, सहदेव, द्रौपदीपुत्र, प्रभद्रक, आपापल्या पुत्रबंधूंसह द्रुपद आणि विराट, सात्यकि, केकय व अर्जुन यांनीं सर्व रथी, गज, अश्व आणि पदाति यांसुद्धां द्रोणाच्या वधाच्या इच्छेनें मोठ्या वेगानें त्याजवर धावून जावें आणि सर्वांनीं मिळून त्या महारथी द्रोणाचा रणांत वध करावा ! "

याप्रमाणें त्या महात्म्या धर्मराजाची आज्ञा होतांच ते सर्व द्रोणवधाच्या ईर्षेनें त्यावर धांवून गेले. परंतु मोठ्या उत्साहानें ते येत असतां द्रोणानें त्यांचें निवारण केलें. द्रोणाच्या जीविताची इच्छा करणारा दुर्योधन राजाहि मोठ्या क्रोधानें पांडवांवर चालून आला. पांडव व कौरव गर्जना करूं लागले व त्यांचें तुमुल युद्ध झालें ! त्यांत सर्व वाहनें व सैनिकहि श्रांत झाले. ते श्रांत वीर समरांत निद्रेनें इतके अंध होऊन गेले कीं, त्यांना कांहींहि करतां येईना. ती घोररूप,

प्राणहारिणी व भयंकर रात्र त्रियामा-तीन प्रहरांची-असूनहि त्यांस सहस्र-यामा भासूं लागली. परस्परांचा वध होत असतां व विशेषेंकरून निद्रेनें ते वीर अंध होत असतां मध्यरात्र झाली. सर्व क्षत्रिय निरुत्साह व दीन झाले आणि तुझ्या व शत्रूकडील वीरांच्या अस्त्रांचा व बाणांचा क्षय झाला. कित्येक वीरांनीं आपल्या बाहुबलाच्या विश्वासानें, कांहींनीं लज्जेमुळें, तर कोणी स्वकर्तव्य म्हणून आपल्या पक्षास सोडलें नाहीं. दुसरे कित्येक आपलीं अस्त्रें टाकून निद्रावश झाले. कित्येक रथांत, कांहीं अश्वांवर, तर कोणी गजांवर निद्रांध होऊन निश्चेष्ट पडून राहिले. अशा निद्रालु लोकांस दुसऱ्या लोकांनीं यमलोकीं पाठविलें ! देहभान विसरून जाऊन कितीएकांनीं शत्रूंबरोबर आपल्याहि लोकांस मारलें, तर कांहींनीं आपल्या स्वतःवरहि प्रहार केले ! हे महाराजा, ते निद्रांध लोक महायुद्धांत नानाविध प्रलाप करीत असत. नेत्र निद्रेनें लाल झाले असतांहि युद्ध करावयाचेंच म्हणून कित्येक योद्धे रणांत स्थिर झाले होते ! त्या भयंकर अंधकारांत कित्येक निद्रालु वीर सरपटत जाऊन शत्रूंचा वध करीत होते ! शूर शूरांचा संहार करीत होते ! गाढ निद्रेनें व्याप्त झाल्यामुळें शत्रूंनीं केलेले प्रहारहि बहुतेकांना समजले नाहींत !

त्यांची अशी अवस्था पाहून पुरुषर्षभ अर्जुन मोठी गर्जना करून सर्व दिशा निनादित करीत बोलला, "वीरहो, तुम्ही श्रांत झाला आहां, तुमचीं वाहनेंहि ग्लान झालीं आहेत. गाढ अंधकारानें आणि धूलीनें सर्व सैन्य व्याप्त झालें आहे. तर सैनिकहो, तुमची इच्छा असल्यास युद्ध थांबवा आणि मुहूर्तभर येथेंच रणभूमीवर पडून रहा. निद्रेनें श्रमपरिहार होऊन चंद्रोदय झाल्यावर पुनः अन्योन्यांशीं संग्राम करा !"

हे विशांपते, याप्रमाणें अर्जुनाचें भाषण सर्व धर्मज्ञांस आणि सैन्यासहि रुचलें. ते मोठ्यानें गर्जना करून म्हणाले, 'हे कर्णा, हे दुर्योधना, युद्धापासून निवृत्त व्हा. पांडवांचें सैन्य युद्धपराङ्मुख झालें आहे !'

हे भारता, याप्रमाणें अर्जुनानें सर्वत्र गर्जना केली असतां पांडवांची व तुझीहि सेना युद्धापासून निवृत्त झाली. अर्जुनाच्या त्या प्रौढ भाषणाची देव, महात्मे ऋषि आणि सर्व सैन्यें यांनीं मोठी प्रशंसा केली आणि त्या श्रांत सैन्यांनीं मुहूर्तभर निद्रा घेतली.

हे भारता, याप्रकारें तुझ्या सैन्याला विश्रांति व समाधान मिळून त्यानें अर्जुनाची प्रशंसा करून म्हटलें, "महाबाहो अर्जुना, वेद, अस्त्रें, बुद्धि, पराक्रम, धर्म आणि भूतदया हीं तुझ्या ठिकाणीं आहेत. तूं आम्हांला आश्वासन दिलें आहेस, त्याअर्थीं आम्हीहि तुझें कल्याण इच्छितों. त्याप्रमाणें होवो ! हे वीरा, तुझे मनोरथ लवकरच तुला प्राप्त होवोत !"

राजा, त्या महारथींनीं पार्थाची अशी प्रशंसा केल्यावर ते निद्रेनें व्याप्त होऊन स्तब्ध राहिले. कित्येकांनीं अश्वपृष्ठांवर, तर कित्येकांनीं रथनीडांवर, दुसऱ्या कोणी गजस्कंधावर, तर कांहींनीं भूमीवर निद्रा घेतली. गदा, खड्ग आदिकरून आपापलीं आयुधें घेऊन दुसरे कित्येक पृथक् पृथक् निद्रावश झाले. धूळीनें भरलेल्या सर्पांसारख्या शुंडांनीं निद्राग्रस्त गजांनीं निश्वासानें भूमि शीतल केली. ते गज महीतलावर निश्वास टाकीत निद्रित झाले असतां फूत्कार टाकणाऱ्या महासर्पांनीं व्याप्त पर्वतांप्रमाणें शोभूं लागले. ज्यांचे तंग सुवर्णाचे आहेत व ज्यांचीं युगें केंसांच्या सटांमध्यें भिडलीं आहेत, अशा अश्वांनीं आपल्या खुराग्रांनीं समविषम जमीन विकृत केली. राजेंद्रा, याप्रमाणें तेथें सर्व लोक आपापल्या वाहनांवर निद्रित झाले. हे भरतर्षभा, अविश्रांत झालेले गज, अश्व व योद्धे युद्धापासून निवृत्त होऊन तेथेंच सुप्त झाले.

याप्रमाणें निश्चेष्ट होऊन निद्रामग्न झालेलें तें सैन्य कुशल चितार्‍यानें पड्यावर काढलेल्या चित्राप्रमाणें अद्भुत दिसत होतें. परस्परांच्या बाणांनीं विद्ध झालेले ते तरुण क्षत्रिय गजांच्या स्कंधांवर, जणुंकाय कामिनींच्या कुचांवरच लग्न झाल्याप्रमाणें निद्रित झाले !

इतक्यांत नेत्रांस आनंद देणाऱ्या कुमुदपति चंद्रानें पूर्वदिशा सुशोभित केली. एका मुहूर्तांतच सर्व तमाचा लोप होऊन विश्व ज्योतिर्मय झालें. याप्रमाणें चंद्रोदय होऊन दिवसासारखा प्रकाश पडला आणि निशाचरांचाहि क्वचितच संचार होऊं लागला. राजा, सूर्यकरांनीं जसें कमलवन प्रफुल्लित होतें, त्याप्रमाणें चंद्राच्या किरणांनीं तें सैन्य जागृत झालें. चंद्रोदयामुळें समुद्र जसा क्षुब्ध होतो, त्याप्रमाणें तो सैन्यसागरहि चंद्राच्या उदयानें क्षुब्ध झाला. आणि राजा, परलोकाची इच्छा करणाऱ्या त्या वीरांचें लोकविनाशाकरितां भयंकर युद्ध प्रवृत्त झालें ! ७. ७. १८४.

अध्याय १८५ वा.

[१ द्रोण-दुर्योधनसंभाषण.]

(१) **संजय**—त्यानंतर शोकाकुल दुर्योधन द्रोणाजवळ गेला आणि त्याच्या अंगांत उत्साह व क्रोध उत्पन्न करण्याच्या हेतूनें त्याला म्हणाला—

दुर्योधन—शत्रु श्रांत होऊन समरांत विश्रांति घेऊं लागतील, तर त्यांस कधींहि क्षमा करूं नये. विशेषतः विरोध, ग्लानि अथवा कपट दिसून आल्यास त्यांची उपेक्षा करणें योग्य नाहीं. तुझें प्रिय करण्याच्या इच्छेनें आम्हीं जी पांडवांना सहिष्णुता दाखविली, तीमुळेंच हे बलवत्तर झाले आहेत. वास्तविक बलानें किंवा तेजानें ते आमच्यापेक्षां कितीतरी कमी आहेत. परंतु तूं त्यांचें संरक्षण करीत असल्यामुळें पुनःपुनः त्यांचें बल वाढत आहे. दिव्य-ब्राह्मादि म्हणून जीं जीं अस्त्रें आहेत, तीं सर्व मुख्यत्वें तुझ्याजवळच आहेत. पांडव, आम्ही किंवा पृथ्वीवरील कोणीहि धनुर्धारी युद्धांत तुझ्याशीं बरोबरी करूं शकणार नाहीं. हे द्विजोत्तमा, तुला सर्व अस्त्रें अवगत आहेत. दिव्यास्त्रांच्या योगानें तूं सुरासुर आणि गंधर्व यांसुद्धां त्रैलोक्याचाहि नाश करण्यास समर्थ आहेस, यांत संशय नाहीं ! असें असून आणि तुला ते भीत असतांहि तूं त्यांजवर दया दाखवितोस ! ही गोष्ट ते तुझे शिष्य असल्यामुळें होत असेल किंवा कदाचित् माझ्या मंद भाग्यामुळेंहि होत असेल !

संजय—अशारीतीनें तुझ्या पुत्रानें उत्तेजित केल्यावर द्रोण क्रोधसंतप्त झाला आणि म्हणाला, " दुर्योधना, मी वृद्ध असून सामर्थ्यानुरूप युद्ध करीत आहें. यापुढें जयप्राप्तीकरितां मला क्षुद्रहि कार्य केलें पाहिजे ! अरे, हे सर्व अस्त्रानभिज्ञ लोक मी अस्त्रज्ञानें मारावे ना ? तुला जें जें आवडेल, तें तें शुभ असो वा अशुभ असो, मी सर्व तुझ्या आज्ञेनें करीन. युद्धांत पराक्रम करून मी सर्व पांचालांना मारीन, तेव्हांच हें कवच उतरीन, हें मी शस्त्र हातांत घेऊन शपथपूर्वक सांगत आहें ! अर्जुन युद्धांत श्रांत झाला आहे, म्हणून तूं सांगत आहेस. परंतु महाबाहो, त्याचा पराक्रम केवढा मोठा आहे, तें सांगतों ऐक. तो सव्यसाची एकदा क्रुद्ध झाला तर देव, गंधर्व, यक्ष, राक्षस हेहि त्याला रणांत जिंकण्याला समर्थ होणार नाहींत. खांडव वनांत भगवान् सुरेश्वराशीं भिडून तो महात्मा वृष्टि करीत असतांहि त्यानें बाणांनीं त्याचें निवारण केलें. यक्ष, नाग, दैत्य आणि दुसऱ्याहि पुष्कळ बलगर्वितांना त्या पुरुषश्रेष्ठानें

मारलें, हें तूं जाणतच आहेस. घोषयात्रेचे वेळीं चित्रसेनादि गंधर्वांना त्यानें जिंकलें आणि तुम्हांला ते गंधर्व नेत असतां त्यांपासून त्याच दृढधन्वी वीरानें सोडविलें. निवातकवच हे देवांचे शत्रु असून त्यांना अवध्य होते. त्यांनाहि त्याच वीरानें रणांत जिंकलें ! हिरण्यपुरांत राहणाऱ्या हजारों राक्षसांस त्यानें जिंकलें ! तो पुरुषव्याघ्र मनुष्याच्या हातून जिंकला जाणें शक्य तरी आहे काय ? हे विशांपते, आपण सर्व यथाशक्ति संग्राम करीत असतां त्या पांडुपुत्रानें तुझ्या सैन्याचा संहार कसा चालविला आहे, हें तुला दिसतच आहे !''

संजय—राजा, अशाप्रकारें अर्जुनाची द्रोण प्रशंसा करीत असतां तुझा पुत्र क्रोधाविष्ट होऊन त्यास पुनः म्हणाला, ' मी, दुःशासन, कर्ण आणि शकुनि मिळून भारतसेनेचे दोन भाग करून आज अर्जुनाला युद्धांत मारूं ! '

त्याचें भाषण ऐकून द्रोण हंसतच म्हणाला, '' तुझें कल्याण असो. तेजानें जणुंकाय प्रदीप्त असलेल्या अजिंक्य पुरुषश्रेष्ठ गांडीवधारी अर्जुनाचा पराजय करील असा कोण क्षत्रिय आहे ? अरे, त्या शस्त्रधारी अर्जुनाचा पराभव करण्यास प्रत्यक्ष कुबेर, इंद्र, वरुण, यम, असुर, उरग आणि राक्षस हेहि समर्थ होणार नाहींत. हे भारता, मूढ लोक असतात, तेच तुझ्यासारखें बोलतात. अर्जुनाला युद्धांत गांठून घरीं कुशल येईल असा कोण मनुष्य आहे ? तुझें मन सर्वांविषयीं साशंक असल्यामुळें तूं निष्ठुर आणि पापी आहेस आणि म्हणूनच तुझ्या कल्याणाकरितां यत्न करणाऱ्यांस तूं वाटेल तसें बोलूं इच्छितोस. जा, तूं कुलीन क्षत्रिय आहेस आणि युद्धाचीहि तुला इच्छा आहे. तेव्हां स्वतःसाठीं तूं अर्जुनावर चालून जा आणि त्याला जिंक ! उगीच वेळ घालवूं नकोस. या सर्व निरपराधी क्षत्रियांचा संहार कशासाठीं चालविला आहेस ? या वैराचें मूळ तूंच आहेस, त्याअर्थीं तूंच स्वतः अर्जुनावर चालून जा ! हा तुझा मातुलहि मोठा प्राज्ञ आणि क्षात्रधर्माला अनुसरून वागणारा आहे ! त्या कपटद्यूत खेळणाऱ्या शकुनीला युद्धांत अर्जुनावर जाऊं दे. हा अक्षकुशल, कपटी, शठ, असत्यवादी आणि दुष्कृत्यांत निपुण शकुनि पांडवांना युद्धांत जिंकणार ! तूं मोठ्या हर्षानें त्या मोहांध धृतराष्ट्राला अनेकदां सांगितलें आहेस कीं, ' मी, कर्ण आणि माझा बंधु दुःशासन तिघे पांडुपुत्रांना मारूं ! ' प्रत्येक सभेमध्यें तुझी प्रतिज्ञा अशीच आहे. ही तुझी प्रतिज्ञा सत्य कर आणि कर्णादिकांसह तूं सत्यवचनी हो ! हा तुझा शत्रु अर्जुन तुझ्यापुढें निःशंक

स्थिर आहे. क्षात्रधर्माचें पालन कर! जयापेक्षां तुला वधच श्लाघ्य आहे! तूं पुष्कळ दान केलें आहेस, भोग भोगले आहेस, अध्ययन केलें आहेस, आणि मनाप्रमाणें ऐश्वर्यहि तुला प्राप्त झालें आहे. तूं कृतकृत्य असून कोणाचाहि ऋणी नाहींस. तरी भीति न बाळगतां अर्जुनाशीं युद्ध कर!"

असें बोलून द्रोण तेथून दुसरीकडे निघून गेला आणि सैन्याचे दोन भाग होऊन युद्ध पुनः प्रवृत्त झालें. ७. ७. १८५.

अध्याय १८६ वा.

[१ संकुलयुद्ध. २ द्रोणाकडून द्रुपद-विराटांचा वध. ३ धृष्टद्युम्नाला उद्देशून भीमसेनाचें कठोर भाषण व द्रोणसैन्याकडे गमन.]

(१) **संजय**—राजेंद्रा, रात्र तीन मुहूर्त राहिल्यावर त्या हृष्ट कौरव-पांडवांमध्यें पुनः युद्धाला प्रारंभ झाला. आदित्याचा सारथि अरुण यानें चंद्रप्रभा हरण केली आणि आकाश आरक्त करून सोडलें. पूर्वेला अरुणानें आरक्त केलेलें रविमंडल सुवर्णचक्राप्रमाणें शोभूं लागलें. सर्व पांडव-कौरव वीरांनीं त्या संध्यासमयीं रथ, अश्व, पालख्या वगैरे सर्व सोडून व सूर्याकडे तोंड करून हात जोडले व ते जप करूं लागले.

द्रोणानें सैन्याचे दोन भाग केले आणि दुर्योधनाला पुढें करून तो सोमक, पांचाल व पांडव यांवर चालून गेला. कौरवसेनेचे दोन भाग केलेले पाहून माधव अर्जुनाला म्हणाला, 'सव्यसाची अर्जुना, या कौरवांस डावीकडे टाकून तूं यांच्या उजवीकडे हो.' कृष्णाचे बोलण्यास अर्जुनानें 'ठीक आहे' म्हणून अनुज्ञा दिली. नंतर कर्ण व द्रोण या महाधनुर्धरांस तो डावे टाकून गेला. कृष्णाचा अभिप्राय जाणून परपुरंजय भीम रणाग्रभागीं असलेल्या अर्जुनाला म्हणाला—

भीमसेन—अर्जुना, हे बीभत्सो, माझें भाषण ऐक. ज्यासाठीं क्षत्रिय स्त्री पुत्राला जन्म देते, तो काळ आज आला आहे. असा काळ प्राप्त झाला असतां तूं जर कल्याण करून घेणार नाहींस, तर तूं अश्लाघ्य कर्म करणारा होशील आणि तुझें वर्तन अत्यंत नीच ठरेल. यासाठीं तूं सत्य, श्री, धर्म आणि यश यांच्या ऋणांतून मुक्त हो. या सैन्यास भेदून जा व उजवीकडे वळ!

(२) संजय—भीमानें आणि कृष्णानें प्रेरणा केल्यावर अर्जुनानें कर्णद्रोणांवर चालून जाऊन त्यांचें निवारण केलें. अशाप्रकारें कुरुसैन्यांतील प्रमुख क्षत्रिय वीरांचा नाश करीत तो रणाग्रभागीं येत असतां मोठमोठ्या क्षत्रियपुंगवांना त्याचें निवारण करतां आलें नाहीं. दुर्योधन, कर्ण व सुबलपुत्र शकुनि यांनीं त्या कुंतीपुत्रावर शरवृष्टि केली, परंतु सर्व शस्त्रवेत्त्यांमध्यें अग्रेसर असलेल्या अर्जुनानें ती शरवृष्टि तृणतुल्य मानून उलट त्यांवरच शरवृष्टि केली आणि आपल्या अस्त्रांनीं त्यांचा अस्त्रांच्या प्रतिकार केला. त्यानें दहा-दहा बाणांनीं प्रत्येकाला विद्ध केलें. बाणवृष्टीबरोबरच धूलीचीहि वृष्टि होऊं लागली. गाढ अंधकार पडला आणि सर्वत्र एकच रणकल्लोळ माजला. त्यावेळीं आकाश, भूमि, दिशा हीं दिसत नाहींशीं झालीं ! हे राजा, धूळीमुळें मूढ होऊन सर्वांना अंधळ्यांसारखें झालें. ते राजे गर्जनांच्या धोरणावरून युद्ध करीत होते. विरथ आणि रथस्थ वीर एकमेकांना भिडल्यामुळें त्यांचे केंस, कवचें व भुज हीं परस्परांवर आदळूं लागलीं. कित्येकांचे अश्व मृत झाले, कोणांचे सारथि हत झाले, पुष्कळ रथी संज्ञाहीन झाले व कित्येक मृत्युमुखीं पडले ! जे कोणी जिवंत होते, ते भयविह्वल झालेले दिसत होते. पुष्कळ अश्व पर्वतप्राय मृत गजांवर आदळून सादींसह गतप्राण झाले !

द्रोण संग्रामभूमीच्या उत्तरदिशेला जाऊन तेथें धूमरहित प्रदीप्त अग्नीप्रमाणें उभा राहिला. राजेंद्रा, रणाग्रभागापासून आचार्य पुढें आल्याचें ऐकून पांडवांचीं सैन्यें भयभीत होऊन थरथरां कांपूं लागलीं. हे भारता, द्रोणाची ती तेजस्वी, वीरश्रीयुक्त आणि तेजानें प्रदीप्त झालेली मूर्ति पाहून शत्रु भयभीत होऊन पळत सुटले. वासवास जिंकण्याविषयीं जशी दानवांची निराशा व्हावी, त्याप्रमाणें शत्रुसैन्यास आह्वान करणाऱ्या व मदोन्मत्त गजासमान भासणाऱ्या त्या वीरास जिंकण्यास कोणालाहि आशा नव्हती. त्याला पाहून कांहीं निरुत्साह झाले, कित्येक क्रोधाविष्ट होऊन गेले, तर कांहींजण विस्मयचकित झाले ! कित्येक वीरांना तें मुळींच सहन न होऊन हातांवर हात चोळूं लागले, तर कांहीं क्रोधसंतप्त होऊन दांत-ओंठ खाऊं लागले ! दुसरे कित्येक आपलीं आयुधें गरगरां फिरवूं लागले, कित्येक दंड थोपटूं लागले, तर कांहीं महापराक्रमी वीर जिवावर उदार होऊन द्रोणावर तुटून पडले ! राजेंद्रा, विशेषतः पांचाल द्रोणाच्या बाणांनीं पीडित होऊन अत्यंत वेदना होत असतांहि समरोत्सुक होऊन राहिले !

हे विशांपते, द्रोणावर द्रुपद व विराट धांवून गेले आणि त्यांमागून द्रुपदाचे तीन नातू आणि महाधनुर्धर चेदि हेहि चालून आले. द्रोणानें तीन तीक्ष्ण बाणांनीं द्रुपदपौत्रांचे प्राण हरण केले, तेव्हां ते मृत होऊन भूमीवर पडले! त्यानंतर चेदि, कैकय, सृंजय आणि मत्स्य या महारथींना त्या भारद्वाजानें जिंकलें. हे महाराजा, त्यावेळीं द्रुपद आणि विराट यांनीं क्रोधानें द्रोणावर शरवृष्टि केली. परंतु त्या क्षत्रियांतक द्रोणानें ती शरवृष्टि नाहींशी केली आणि संतप्त होऊन दोन तीक्ष्ण भल्लांनीं त्यांचीं धनुष्यें छिन्न केलीं. विराटानें द्रोण-वधाच्या इच्छेनें दहा तोमर व दहा बाण त्यावर फेंकले आणि द्रुपदानेंहि एक घोर स्वर्णभूषित पोलादी शक्ति द्रोणरथावर टाकली! तेव्हां द्रोणानें अतितीक्ष्ण शरांनीं तो तोमर व शक्ति छिन्न केलीं आणि दोन भल्लांनीं द्रुपद-विराटांना यमसदनीं पाठविलें!

हे महाराजा, विराट, द्रुपद, केकय, मत्स्य, चेदि आणि द्रुपदाचे तीन नातू मारले गेले, हें द्रोणाचें कृत्य पाहून त्या महामनस्क धृष्टद्युम्नानें कोप आणि दुःख यांनीं व्याप्त होऊन रथींच्या मध्यभागीं अशी प्रतिज्ञा केली कीं, "आज ह्या धृष्टद्युम्नाच्या हातून द्रोण जर जिवंत सुटेल, किंवा द्रोण जर त्याचा पराभव करील, तर धृष्टद्युम्नानें केलेलें इष्टापूर्त[1] तसेंच त्याचें क्षत्रियत्व आणि ब्राह्मण्य सर्व नष्ट होवो!"

(३) अशा प्रकारें सर्व धनुर्धरांमध्यें प्रतिज्ञा करून तो परवीरांतक धृष्ट-द्युम्न ससैन्य द्रोणसैन्यावर धांवून गेला. पांडव आणि पांचाल हे द्रोणावर एका बाजूनें मारा करूं लागले आणि दुर्योधन, कर्ण, शकुनि आणि तुझे प्रमुख पुत्र त्याचें रणांत रक्षण करूं लागले. ते सर्व महारथी द्रोणाचें रक्षण करीत असल्या-मुळें पांचालांचे सर्व यत्न विफल होऊन ते त्याला पाहूंहि शकेनात. हे मारिषा, तेव्हां भीम धृष्टद्युम्नावर संतापला आणि कठोर शब्द बोलला—

भीमसेन—द्रुपदाच्या कुळांत तूं जन्मला आहेस, तूं सर्व अस्त्रविद्येंत निष्णात आहेस. आपणास क्षत्रिय म्हणविणारा कोण पुरुष पुढें स्थित अस-लेल्या शत्रूकडे केवळ पहात बसेल? पित्याचा किंवा पुत्राचा वध झाला असतां आणि विशेषतः राजसभेंत तशी प्रतिज्ञा केली असतां कोण स्वस्थ बसून राहील?

---

१ वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामाः पूर्तमर्थ्याः प्रचक्षते ॥
एकाग्निकर्महवनं त्रेतायां यच्च हूयते । अंतर्वेद्यां च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते ॥

हा द्रोण अग्नीसारखा प्रज्वलित होऊन व शस्त्रास्त्ररूपी इंधनानें युक्त होऊन आपल्या तेजानें क्षत्रियांस दग्ध करीत आहे आणि समोर पांडवांच्या सेनेला निःशेष करून सोडीत आहे ! आतां तुम्ही स्वस्थ रहा आणि माझा पराक्रम पहा. हा मी द्रोणावर चालून जातों !

राजा, असें बोलून भीमसेन बाणांच्या योगानें तुझ्या सेनेला पळवीत द्रोण-सैन्यावर धांवून गेला. धृष्टद्युम्नानेंहि त्या प्रचंड सेनेंत प्रवेश करून द्रोणाला गांठलें. तेव्हां मोठें तुमुल युद्ध झालें ! सूर्योदयाचे वेळीं सर्व सैन्य संभ्रांत होऊन मोठें दारुण युद्ध झालें ! हे मारिषा, सर्वत्र रथसमुदाय एकमेकांशीं संसक्त झालेले दिसत होते. देहधारी मृत प्राण्यांचीं शरीरें सर्वत्र पसरलीं होतीं ! अशाप्रकारें तें युद्ध अत्यंत भयंकर झालें व अल्पावकाशानें सूर्य उदय पावला. ७. ७. १८६.

अध्याय १८७ वा.

[१ पंचदशदिवसयुद्धारंभ. २ संकुलयुद्ध. ३ नकुलाकडून दुर्योधनपराजय.]

(१) **संजय**—हे महाराजा, प्रातःकालीं सूर्योदय होतो न होतो तोंच त्या सर्व वीरांनीं आपलीं कवचें वगैरे तशींच अंगांत ठेवून रणांगणावर सूर्याची उपासना केली. सूर्य उदय पावून सर्वत्र प्रकाशित झाल्यावर पुनः युद्ध प्रवृत्त झालें. हे भारता, सूर्योदयापूर्वीं तेथें जीं द्वंद्वें जुंपलीं होतीं, तींच उदयानंतरहि पुनः जुंपलीं. रथ हयांशीं भिडले, हय गजांशीं जुंपले आणि पदातींनीं गजांना गांठलें. रात्रौ युद्धामुळें व दिवसा सूर्यतेजानें श्रांत होऊन पुष्कळ वीर क्षुधेनें व तृषेनें व्याकुल होऊन भूमीवर संज्ञाहीन पडले. शंख-भेरी-मृदंगांचा नाद, गजांच्या गर्जना व धनुष्यांचे टणत्कार अंतरिक्षाला जाऊन भिडले होते. पळणारे पदाति, एकमेकांवर आदळणारीं आयुधें, खिंकाळणारे अश्व, मागें फिरणारे रथ आणि आक्रोश करणारे लोक यांच्या ध्वनीनें एकच हलकल्लोळ माजून राहिला. त्यांत नानाविध आयुधांनीं विद्ध झालेल्यांचा आतुर नादहि मिळून गेला होता. पदाति, अश्व, रथ आणि गज यांच्या तुमुल ध्वनीनें अंतरिक्ष व्यापून गेलें होतें.

(२) याप्रमाणें तीं सैन्यें इतकीं संभ्रांत झालीं होतीं कीं, वीर शत्रूंबरोबर आपल्याहि लोकांना मारूं लागले. ते हातांतील खड्गें योद्ध्यांवर व गजांवर

टाकित होते, तीं धुण्याच्या वस्त्रांच्या राशींप्रमाणें तेथें पडलेलीं दिसत होतीं. त्या खड्गांचे ध्वनि वस्त्रें धुतांना निघणाऱ्या शब्दाप्रमाणें होत होता. त्या भयंकर युद्धांत खड्ग, तोमर आदिकरून आयुधांनीं वीरांचा संहार होऊं लागला आणि परलोकाकडे वाहत जाणारी एक नदी निर्माण झाली.[1]

रात्रभर झालेल्या श्रमांमुळें अश्व व गज श्रांत होऊन गेले आणि तशांत शर व शक्ति यांनीं पीडित होऊन त्यांचीं सर्व गात्रें आंखडून गेलीं होतीं. भारता, त्यावेळीं द्रोण व अर्जुन यांखेरीज सर्व सैन्य विह्वल, संभ्रांत, सभय व आतुर होऊन गेलें होतें. आपल्या आर्तांचें आश्रयस्थान व शत्रूंना परलोकीं पाठविण्यास समर्थ असे ते दोघेच मात्र तेथें दिसत होते. सर्व लोक धुळीनें व्याप्त झाल्यामुळें कर्ण, द्रोण, अर्जुन, युधिष्ठिर, भीमसेन इत्यादि किंवा दुसरेहि वीर कोठें आहेत, हें आम्हांला कांहींहि दिसत नव्हतें ! तेथें रक्तानें माखलेले गज, अश्व आणि पदाति पारिजातकवनाप्रमाणें दिसूं लागले !

त्यानंतर दुर्योधन, कर्ण, द्रोण आणि दुःशासन हे चार रथी चार पांडवांशीं भिडले. दुर्योधन-दुःशासन नकुल-सहदेवांशी, कर्ण भीमाशीं आणि द्रोण अर्जुनाशीं युद्ध करूं लागला. रथ्यांचें तें घोर, आश्चर्यावह आणि अमानुष युद्ध सर्व लोक पाहूं लागले. ते नरश्रेष्ठ सूर्यासारख्या तेजस्वी रथांत बसून विद्युद्युक्त शारदीय मेघांसमान शोभूं लागले. ते मोठे धनुर्धर व युद्धकुशल असल्यामुळें मोठ्या स्पर्धेनें, क्रोधानें आणि आवेशानें मत्त गज किंवा वृषभ यांसारखे अन्योन्यावर तुटून पडत. त्यावेळीं त्या महारथ्यांचें एकाच वेळीं चूर्ण होऊन जावयाचें, परंतु काल आल्यावांचून कोणाचाहि देहभेद होत नसतो असें म्हणतात तेंच खरें ! रणांगणांत जागजागीं धनुष्यें, बाण इत्यादि आयुधें आणि नानाविध चामरें, कवचें, ध्वज इत्यादि सर्वत्र पसरल्यामुळें तें समरांगण तारागणांनीं व्याप्त नभोमंडलासारखें दिसत होतें !

(३) इतक्यांत दुर्योधनाचें नकुलाशीं युद्ध प्रवृत्त झालें. दोघेहि सारखेच क्रोधसंतप्त होऊन क्षुब्ध झाले होते. माद्रीसुतानें तुझ्या पुत्राला उजवीकडून प्रदक्षिणा घातली आणि मोठ्या हर्षानें त्याला शेंकडो बाणांनीं व्याप्त केलें. तेव्हां तेथें मोठा हाहाकार झाला. हे महाराजा, रणांगणावर भ्रातव्य आपल्या उजवीकडे

---

१ नदीचें वर्णन अनेकदां आल्यामुळें येथें दिलें नाहीं व रणांगणाचें वर्णनहि येथें संक्षेपानें दिलें आहे.

वळल्याचें पाहून दुर्योधनाला तें सहन झालें नाहीं आणि तोहि नकुलाला अपसव्य प्रदक्षिणा करूं लागला, परंतु त्या तेजस्वी नकुलानें त्याचें निवारण केलें. तेव्हां सैनिकांनीं नकुलाची फार प्रशंसा केली. हे राजा, त्यावेळीं नकुल सर्व दुःखें व तुझी कुटिल नीति लक्ष्यांत आणून तुझ्या पुत्रास ' अरे थांब, उभा रहा, ' असें मोठ्यानें बोलला. ७. ७. १८७.

अध्याय १८८ वा.

[१ सहदेव व दुःशासन यांचें युद्ध. २ भीम-कर्णयुद्ध. ३ द्रोणार्जुनयुद्ध.]

(१) त्यावेळीं दुःशासन अत्यंत क्रुद्ध होऊन सहदेवावर धांवून गेला. तें पाहून माद्रीपुत्रानें एका भल्लानें त्याच्या सारथ्याचें मस्तक हांहां म्हणतां उडविलें ! हें कृत्य सहदेवानें इतक्या चपलतेनें केलें कीं सारथ्याच्या अभावीं जेव्हां अश्व इतस्ततः धांवूं लागले, तेव्हां दुःशासनाला आपला सारथि मारल्याचें समजलें. दुःशासन स्वतःच हयविशारद असल्यामुळें त्यानें रश्मि हातांत घेऊन अश्वांचें नियमन केलें आणि इकडे मोठ्या चपलतेनें उत्तम युद्ध केलें. तें त्याचें कृत्य पाहून आपले व शत्रूकडील लोकांनीं रणांगणावर त्याची प्रशंसा केली. सहदेवानें दुःशासनाच्या अश्वांवर तीक्ष्ण बाण टाकले, तेव्हां ते व्याकुळ होऊन इकडेतिकडे भ्रमण करूं लागले. तेव्हां दुःशासन किंचित्काल शरासन बाजूला ठेवून रश्मि हातांत घेई आणि पुनः ते सोडून व धनुष्य घेऊन युद्ध करी. या मधल्या अवकाशांत माद्रीसुत त्याला बाणांनीं आच्छादित करीत असे. तें पाहून तुझ्या पुत्राच्या रक्षणाकरितां कर्ण धांवून आला. तेव्हां भीमानें त्याच्या बाहूंवर दोन व उरःस्थलावर एक असे बाण मारून मोठ्यानें गर्जना केली. त्या बाणांनीं कर्ण निवृत्त होऊन दुखविलेल्या सर्पाप्रमाणें तीक्ष्ण बाणांनीं भीमाचें निवारण करूं लागला !

(२) तेव्हां भीम–राधेयांचें मोठें तुमुल युद्ध झालें. ते दोघे वृषभांप्रमाणें डोळे वटारून गर्जना करीत मोठ्या आवेशानें एकमेकांवर तुटून पडले. युद्ध-प्रवीण भीम-कर्ण परस्परांना इतके जवळ भिडले कीं, त्यांना बाणांचा उपयोग करतां येईना. त्यावेळीं त्यांनीं गदायुद्ध आरंभिलें. हे राजा, भीमानें गदेनें कर्णरथाच्या दांड्याचे शेंकडो तुकडे केले. इकडे कर्णानेंहि आपली गदा भीमाच्या रथावर फेंकली, ती छेदून भीमानें पुनः एक मोठी गदा कर्णावर सोडली.

कर्णानें ती आपल्या बाणांनीं फिरविली. ती मंत्राभिहत नागिणीप्रमाणें उलट भीमाकडेच वळली. तिच्या आघातानें भीमाचा विपुल ध्वज कोसळून पडला आणि त्याचा सारथिहि गदाहत होऊन मूर्च्छित झाला. तेव्हां भीमानें तीक्ष्ण बाणांनीं कर्णाचें धनुष्य, ध्वज आणि तूणीर छेदून टाकलीं. नंतर राधेयानें स्वर्णपृष्ठ दुसरें बळकट धनुष्य घेतलें आणि भीमाचे अश्व व दोघे पार्ष्णिसारथी यांस मारलें! भीम विरथ होतांच त्यानें नकुलाच्या रथावर उडी मारली आणि पर्वतावर चढणाऱ्या सिंहाप्रमाणें तो त्यावर चढून बसला !

(३) इतक्यांत द्रोणार्जुनांचेंहि मोठें आश्चर्यकारक युद्ध चालू झालें. ते गुरुशिष्य मोठे युद्धकुशल, अतिचपल आणि रथचर्यानिपुण असल्यामुळें मनुष्यांचे नेत्र व मन त्यांनीं वेधून टाकलीं. त्यामुळें सर्व लोक युद्ध थांबवून गुरु-शिष्यांचें तें अदृष्टपूर्व युद्ध पाहूं लागले. ते वीर अन्योन्यांच्या उजवीकडे हो-ण्याचा प्रयत्न करीत. तें पाहून सर्व योद्ध्यांना परम आश्चर्य वाटलें. कुंतीपु-त्राला जिंकण्यासाठीं द्रोणानें ज्या ज्या उपायांची योजना करावी, त्याचा अर्जुनानें प्रतिकार करावा! तेव्हां द्रोणानें ऐंद्र, त्वाष्ट्र इत्यादि अस्त्रें प्रकट केलीं, परंतु धनंजयानें तीं सर्व छेदून टाकलीं. द्रोण ज्या ज्या अस्त्राची योजना करी, त्याचा त्याच अस्त्रानें अर्जुन नाश करीत असे. द्रोणानें परमदिव्य अस्त्रेंहि अर्जुनावर सोडिलीं. तींहि अर्जुनानें नष्ट केल्याचें पाहून द्रोणानें मनांतल्या मनांत अर्जुनाची फार प्रशंसा केली आणि भारता, सर्व शस्त्रवेत्त्यांमध्यें आपल्या शिष्याची श्रेष्ठता जाणून द्रोण आपणाला पृथ्वीवरील सर्व धनुर्धरांत श्रेष्ठ मानूं लागला ! मोठमोठ्या वीरांसमक्ष अर्जुन द्रोणाचा प्रतिकार करीत होता, तरी द्रोण मोठ्या प्रेमानें व विस्मयानें त्याचें निवारण करीत असे. तें अद्भुत युद्ध पाहण्यासाठीं आकाशांत हजारों देव, अप्सरा आणि यक्ष-गंधर्वा-दिक जमले. त्यामुळें आकाश जणुंकाय मेघांनींच व्याप्त झाल्यासारखें दिसूं लागलें. हे नराधिपा, इतक्यांत द्रोण व अर्जुन यांची स्तुति करणारी आकाश-वाणी ऐकूं येऊं लागली. द्रोण व पार्थ अन्योन्यांवर अस्त्रें टाकून दहाहि दिशा प्रज्वलित करूं लागले ! तेव्हां तेथें जमलेले सिद्ध आणि ऋषि म्हणाले, "हें युद्ध मानुष, आसुर किंवा राक्षस ह्या तिन्ही प्रकारचें नाहीं किंवा दैव-गांधर्वहि नाहीं. हें खरोखर ब्राह्मयुद्ध आहे. द्रोण अर्जुनाला अत्यधिक आहे व अर्जुनहि द्रोणाला अधिक आहे. या दोहोंमधील अंतर इतर कोणालाहि सांगतां येणें शक्य नाहीं. रुद्र द्विधा होऊन आपण आपल्याशींच युद्ध करूं लागला, तर

त्या रुद्ररूपांची उपमा यांना देतां येईल! दुसरी कोणतीहि उपमा यांना देण्यासारखी नाहीं. आचार्यांच्या ठिकाणीं सर्व ज्ञान सांठविलें आहे, तर अर्जुनाच्या ठायीं ज्ञान व योग हीं एकवटलीं आहेत. आचार्य शौर्यानें युक्त आहेत तर अर्जुन शौर्य व बल यांनीं संपन्न आहे. दोघांचाहि पराभव इतर कोणीहि करण्यास समर्थ नाहीं. हे दोघे मनांत आणतील, तर अमरांसहित सर्व विश्वाचा संहार करूं शकतील!"

इतक्यांत द्रोणानें ब्रह्मास्त्र प्रकट केलें आणि अर्जुन व अंतर्हित जीवांनाहि संतापवून सोडलें. पर्वत, वनें, वृक्ष यांसह पृथ्वी कंपित झाली, सोसाट्याचा वारा सुटूं लागला व सागरहि क्षुब्ध झाले. महात्म्या द्रोणानें तें अस्त्र सोडलें असतां कुरु-पांडवांच्या सेनेला आणि सर्व भूतांना मोठा त्रास झाला. हे राजेंद्रा, अर्जुनानें ब्रह्मास्त्रानेंच त्या अस्त्राचा नाश केला. त्या दोहोंपैकीं कोणाचाहि पराजय होईना, तेव्हां त्या दोन सैन्यांमध्यें संकुलयुद्ध प्रवृत्त होऊन सर्वत्र व्यग्रता उत्पन्न झाली. हे राजेंद्रा, आकाश मेघसमुदायाप्रमाणें शरजालांनीं व्याप्त झालें आणि त्यामुळें कोणीहि गगनसंचारी प्राणी आकाशांतून भ्रमण करीनातसे झाले. ७. ७. १८८.

अध्याय १८९ वा.

[१ संकुलयुद्ध. २ सात्यकि-दुर्योधनांचें युद्ध. ३ भीम व कर्ण यांचें युद्ध. ४ युधिष्ठिराचें आपल्या वीरांस युद्धार्थ प्रोत्साहन.]

(१) **संजय**—हे महाराजा, गज, अश्व आणि नर यांचा तो तसा क्षय चालला असतां दुःशासन-धृष्टद्युम्नांचें युद्ध जुंपलें. धृष्टद्युम्न द्रोणाशीं युद्ध करीत असतां दुःशासनानें बाण टाकून त्याला त्रस्त केलें. त्यामुळें संतप्त होऊन त्यानें दुःशासनाच्या अश्वांवर बाणवृष्टि केली. क्षणांत त्याचा रथ, ध्वज आणि सारथि यांसह धृष्टद्युम्नाच्या बाणांनीं व्याप्त होऊन दिसेनासा झाला. राजेंद्रा, शरजालांनीं व्याकुल झालेला दुःशासन धृष्टद्युम्नासमोर स्थिर राहूं शकला नाहीं. तेव्हां हजारों बाण टाकीत धृष्टद्युम्न द्रोणावर धांवून गेला. इतक्यांत हृदीकपुत्र कृतवर्मा व त्याचे तीन बंधु चालून येऊन त्यांनीं याला वेढिलें. नकुल-सहदेव द्रोणाभिमुख जाणाऱ्या धृष्टद्युम्नाचें रक्षण

करीत त्याच्या मागून गेले. त्या सर्व महारथींनीं रणक्षेत्रांत देह ठेवावयाचे, अशा निश्चयानें युद्ध केलें ! ते शुद्धाचरणी असून स्वर्गप्राप्ति ही त्यांची महत्त्वाकांक्षा होती. परस्परांना जिंकूं इच्छिणाऱ्या त्या वीरांनीं आर्ययुद्ध केलें. हे राजा, ते सत्कुलांत जन्म पावले असून कर्मानेंहि पवित्र होते. तसेंच ते मोठे ज्ञानी होते. त्यामुळें सद्गतीकरितां त्यांनीं धर्मयुद्ध केलें. कोणतीहि अधार्मिक किंवा अप्रशस्त गोष्ट त्यांनीं कधींहि केली नाहीं. त्यांकडून कर्णी[1], नालीक, लिप्त, बास्तिक, सूची, कपिश, गवास्थि, गजास्थिज, संश्लिष्ट, पूति किंवा जिह्म यांपैकीं कोणताहि बाण योजण्यांत आला नाहीं. सर्वांनीं सरळ व शुद्ध अशींच शस्त्रें धारण केलीं होतीं. धर्मयुद्ध करून परलोक व कीर्ति संपादन करावी, एवढीच त्यांची इच्छा होती.

त्यावेळीं तुझे चार योद्धे आणि ते तिघे पांडव यांमध्यें निर्दोष परंतु तुमुल युद्ध झालें. हे राजन्, तुझ्या त्या वीरांचें नकुल-सहदेवांनीं निवारण केलें. पर्वत पुढें आडवे आले असतां वाऱ्यांचें निवारण होतें, तरी ते वारे पर्वताशींच भिडून राहतात, त्याप्रमाणें त्या नकुल-सहदेवांनीं त्या चौघांचें निवारण केलें, तरी ते त्यांचा प्रतिकार करीत तसेच राहिले ! नकुल-सहदेवांपैकीं प्रत्येक त्या चौघांशीं युद्ध करूं लागला आणि त्यामुळें धृष्टद्युम्नाला द्रोणावर चालून जातां आलें.

(२) द्रोण पांचालपुत्र धृष्टद्युम्नाशीं आणि ते चौघे नकुल-सहदेवांशीं रणांगणावर भिडलेले पाहून दुर्योधन त्यांच्यामधून बाणांची वृष्टि करीत तेथें धांवून आला. तें पाहून सात्यकि त्यावर त्वरेनें चालून आला. दुर्योधन आणि सात्यकि हंसतच परस्परांशीं भिडले. त्यावेळीं बालपणचें सर्व वृत्त आठवून त्यांना आनंद झाला आणि ते प्रेमपूर्वक एकमेकांकडे पाहूं लागले. तेव्हां

---

१ कर्णी—दोन शूलाग्रें असलेला बाण. हा शरीरांतून काढतांना आंतडीं बाहेर निघतात. नालीक—हा अतिसूक्ष्म असल्यामुळें शरीरांतून काढतांना फार कष्ट पडतात. लिप्त—हा विषारी असतो. बस्तिक—हा शरीरांतून काढतांना दंड (दांडा) मात्र बाहेर येतो. त्याबरोबरचें शल्य बस्तींत रुतून रहातें. सूची—पुष्कळ कांट्यांनीं युक्त. कपिश—कृष्णवर्णाचा. गवास्थि—बैलाच्या हाडाचा. गजास्थिज—हत्तीच्या हाडाचा. संश्लिष्ट—चिकटून राहणारा. पूति—उग्र गंधाचा. जिह्म—सरळ न जाणारा.

दुर्योधन आपणालाच दोष लावून म्हणाला, " मित्रा, क्रोध, लोभ, मोह आणि अमर्ष यांना धिक्कार असो! शिनिपुंगवा, तूं माझ्याशीं व मीं तुझ्याशीं युद्ध करावें, त्याअर्थी क्षात्राचारालाहि धिक्कार असो! कारण तूं मला प्राणांपेक्षांहि प्रिय आहेस व मीहि तुला तसाच आहें. आमच्या बालपणच्या सर्व गोष्टी आतां मला आठवत आहेत. त्या सर्वांचा या रणांगणावर लय व्हावा ना? हे सात्वता, क्रोध व लोभ यांना बळी पडून आपण युद्ध करीत आहों, याहून दुसरें तें काय राहिलें ?"

दुर्योधनाचें भाषण ऐकून सात्यकि तीक्ष्ण बाण उगारून हंसत म्हणाला, ' राजपुत्रा, ही सभा नव्हे किंवा जेथें आपण जमून क्रीडा केल्या तें आचार्यांचें निवेशनहि नव्हे !'

दुर्योधन—शिनिश्रेष्ठा, बालपणच्या त्या आमच्या क्रीडा कोणीकडे आणि हें युद्ध कोणीकडे ? काल हा खरोखर दुरतिक्रम होय! धनलोभामुळेंच जर आपण येथें जमून युद्धाला प्रवृत्त झालों आहों, तर धनलिप्सेनें तें मिळविलेलें धन तरी काय कामाचें ?

संजय—याप्रमाणें तो दुर्योधन बोलत असतां सात्यकि त्याला म्हणाला, "क्षात्रधर्मच मुळीं असा आहे कीं, त्यामुळें तरुण वडिलांशींहि युद्ध करण्यास सज्ज होतात! जर मी तुला प्रिय असेन, तर तूं मला शीघ्र मारून टाक ! उशीर लावूं नकोस ! हे भरतर्षभा, तुझ्यामुळें तरी मला पुण्यलोकाची प्राप्ति होईल ! तुझी जी शक्ति किंवा बल असेल, तें तूं मला शीघ्र दाखीव. मित्रावर आलेलें असें मोठें संकट पहाणें मला आवडत नाहीं!"

अशाप्रकारें भाषणें होऊन सात्यकि अव्यग्र मनानें प्राणांचीहि चिंता न करितां त्वरेनें चालून गेला. तुझ्या पुत्रानेंहि त्यावर बाणवृष्टि करण्यास प्रारंभ केला आणि त्या कुरु-माधव वीरांचें गजेंद्र आणि सिंह याप्रमाणें घोर युद्ध झालें. दुर्योधनानें सात्यकीवर तीस तीक्ष्ण बाण हंसत-हंसत टाकले आणि एका क्षुरप्रानें त्याचें धनुष्य छेदिलें. तेव्हां सात्यकीनें दुसरें बळकट धनुष्य घेतलें आणि तो तुझ्या पुत्रावर बाणांचा वर्षाव करूं लागला. आपला प्राण घेण्यासाठीं ती शरश्रेणी येतांना पाहून दुर्योधनानें तिचा संहार केला. त्यावेळीं लोकांनीं मोठ्या गर्जना केल्या. दुर्योधनानें आणखीहि त्र्याहत्तर बाण सात्यकीवर टाकले. तेव्हां त्यानें त्याचा प्रत्येक बाण व धनुष्य छेदून टाकलें आणि

त्यालाहि बाणांनीं विद्ध केलें. त्यामुळें दुर्योधन व्याकुळ होऊन दुसऱ्या रथावर चढला आणि पुनः धैर्य धरून सात्यकीवर धांवून आला. दुर्योधनानें युयुधानाच्या रथावर सारखी बाणवृष्टि केली आणि त्यानेंहि दुर्योधनाच्या रथावर बाण टाकले. त्यांचा आणि वीरांवर पडणाऱ्या बाणांचा नाद अग्नि मोठे शुष्क वृक्ष जाळीत असतां होणाऱ्या नादाप्रमाणें मोठा होऊं लागला.

(३) दुर्योधनापेक्षां युद्धांत सात्यकि श्रेष्ठ आहे, हें जाणून तुझ्या पुत्राच्या रक्षणार्थ कर्ण त्वरेनें धांवून आला. तें भीमसेनास सहन न होऊन तो बाण फेंकीत कर्णावर त्वरेनें आला. कर्णानें हंसतच त्याच्या बाणांचा संहार केला, धनुष्य छेदिलें आणि बाणांनीं त्याच्या सारथ्यालाहि मारून टाकलें ! तेव्हां भीमसेनानें क्रुद्ध होऊन गदेनें प्रतिपक्षाचा ध्वज, धनुष्य आणि सारथि यांचा चुराडा केला ! त्यानें कर्णाचें रथचक्रहि मोडून टाकलें. तरी कर्ण पर्वताप्रमाणें रथांत निष्कंप राहिला. सूर्याचा एकचक्र रथ जसे त्याचे सात अश्व ओढून नेतात, त्याप्रमाणें त्या अश्वांनीं तो कर्णाचा रथ वाहून नेला आणि कर्ण विविधप्रकारच्या शस्त्रांनीं व बाणजालांनीं भीमसेनाशीं युद्ध करूं लागला !

(४) याप्रमाणें युद्ध प्रवृत्त झालें असतां युधिष्ठिर पांचाल व मात्स्य नरवीरांना उद्देशून बोलला, " आमचे प्राण व मस्तकतुल्य असे महारथी धार्तराष्ट्रांशीं युद्ध करीत असतां मूढांनो, तुम्ही सर्व अचेतनांप्रमाणें येथें स्थिर कां राहिलां आहां ? जेथें माझे रथी युद्ध करीत आहेत, तेथें चला आणि क्षात्रधर्माचा पुरस्कार करून सर्व भीति सोडून द्या ! युद्धांत तुम्हांला जय मिळो अथवा मरण येवो, तुम्ही इष्ट लोकींच जाल ! शत्रूंना तुम्हीं जिंकिलें, तर पुष्कळ दक्षिणा देऊन यज्ञ कराल आणि युद्धांत मृत्यु आल्यास देवतुल्य होऊन मोठमोठे लोक तुम्हांला प्राप्त होतील !

युधिष्ठिरानें याप्रमाणें उत्तेजित केल्यावर ते महारथी योद्धे क्षात्रधर्माचा पुरस्कार करून द्रोणावर चालून गेले. एका बाजूनें पांचाल द्रोणावर तीक्ष्ण बाण फेंकूं लागले, तर दुसरीकडून भीमसेनप्रभृति वीर त्याला वेढूं लागले. पांडवांचे त्या ठिकाणीं नकुल, सहदेव व भीमसेन असे तीन महारथी होते. त्यांनीं अर्जुनाला गर्जना करून सांगितलें कीं, ' अर्जुना, त्वरित धांवून जा आणि कौरवांना पांडवांपासून दूर घालवून दे; म्हणजे हे पांचाल त्या निराश्रित द्रोणास मारतील ! '

मारता, नंतर अर्जुन एकाएकीं कौरवांवर तुटून पडला आणि द्रोण, धृष्टद्युम्न प्रभृति पांडवांवर धांवून गेला. अशाप्रकारें पांचव्या दिवशीं त्या वीरांचें मोठ्या वेगानें घोर युद्ध होऊन त्यांत एकमेकांचा बराच संहार झाला! ७. ७. १८९.

अध्याय १९० वा.

[१ द्रोणाविषयीं पांडवांस वाटणारें भय. २ द्रोणाच्या शस्त्रन्यासाकरितां कृष्णाचें पांडवांस युक्तिकथन. ३ विश्वामित्रादि ऋषींचा द्रोणास उपदेश. ४ श्रीकृष्णाचें प्रोत्साहन. ५ युधिष्ठिराचें असत्य भाषण.]

(१) संजय—पूर्वी इंद्रानें दानवांचा क्षय केला, त्याप्रमाणें त्या क्रुद्ध द्रोणानें पांचालांचा संहार चालविला. हे महाराजा, द्रोणाच्या अस्त्रानें रणांत शत्रु मारले जाऊं लागले, तेव्हां पांचाल आणि सृंजय यांकडील मोठमोठे सत्ववान् योद्धे द्रोणावर धांवून गेले. परंतु द्रोणाच्या शरवृष्टीनें पांचाल चोहों-कडून आच्छादित होऊं लागले व कित्येकांचा वधहि होऊं लागला. द्रोणा-स्त्रानें पांचालांचा क्षय होऊं लागल्यामुळें पांडवांना मोठें भय वाटूं लागलें. हे महाराजा, नर, अश्व आणि योद्धे यांचा रणांत होणारा भयंकर संहार पाहून पांडव जयाविषयीं निरुत्साह झाले. ते म्हणाले "ग्रीष्मर्तूमध्यें अनल जसा शुष्क तृणाला भस्म करून टाकतो, तसा हा अस्त्रवेत्ता द्रोण आमचा सर्वांचा क्षय करणार नाहींना? संग्रामांत त्याच्याकडे पाहाण्याला तरी कोण समर्थ आहे! कांहीं झालें तरी तो धर्मशील अर्जुन आपल्या गुरूशीं कधींहि युद्ध करणार नाहीं!"

(२) द्रोणाच्या बाणांनीं पांडव पीडित झालेले पाहून त्यांच्या हिता-साठीं सर्वदा प्रयत्न करणारा श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणाला, "हातांत धनुष्य असतां इंद्रासह सर्व देवांना याला जिंकणें कधींहि शक्य नाहीं! त्यानें शस्त्र खालीं ठेवलें, तर मात्र ह्याचा मनुष्याच्या हातून वध होऊं शकेल. म्हणून पांडवहो, यावेळीं धर्म बाजूला ठेवून जेणेंकरून जय मिळेल आणि ज्या योगानें हा द्रोण रणांत आमचा संहार करणार नाहीं, असा कांहीं उपाय योजला पाहिजे. अश्वत्थामा मृत्यु पावला असतां हा युद्ध करणार नाहीं, असें मला वाटतें. तर तो समरांत मेला, असें कोणींतरी त्याला सांगावें!"

ही युक्ति अर्जुनाला आवडली नाहीं. इतरांना ती मान्य झाली. युधिष्ठिरानेंहि

मोठ्या संकटानें तिला मान्यता दिली. इतक्यांत भीमानें आपल्या पथकांतील मालवपति इंद्रवर्म्याच्या 'अश्वत्थामा'नामक महागजाचा वध केला आणि द्रोणाकडे जाऊन विनयानें 'अश्वत्थामा मारला गेला,' असें मोठ्यानें म्हणाला. अश्वत्थामा गज मारला गेला, ही गोष्ट लक्ष्यांत ठेवून भीमानें असत्य भाषण केलें ! (अश्वत्थामा गज न म्हणतां नुसतें अश्वत्थामा मारला गेला असें तो म्हणाला.) भीमसेनाचें तें अप्रिय भाषण ऐकून पाण्यांत टाकलेल्या सैंधवा-प्रमाणें द्रोण मरणोन्मुख झाला ! आपल्या पुत्राचा पराक्रम त्याला विदित असल्यामुळें ती वार्ता खोटी असावी, अशी त्याला शंका आली आणि त्यामुळें त्याचें धैर्य खचलें नाहीं. क्षणांत सावध होऊन त्यानें आपला मृत्यु जो धृष्टद्युम्न त्याच्या वधेच्छेनें त्यावर तीक्ष्ण बाण टाकले. तेव्हां वीस हजार पांचाल त्यावर चोहों बाजूंनीं बाण टाकूं लागले. त्या बाणांनीं आच्छादित झालेला द्रोण वर्षा-काळांतील घनांनीं व्यापलेल्या सूर्यासारखा दिसेनासा झाला. द्रोणानें पांचा-लांच्या बाणांचा नाश केला आणि त्यांच्या वधासाठीं ब्रह्मास्त्र सोडलें. त्यामुळें द्रोणानें पांचालांचीं मस्तकें आणि त्यांचे परिघाकार बाहू छेदून टाकले. तेव्हां वाऱ्यानें मोडून पडलेल्या वृक्षांप्रमाणें ते सर्वत्र भूमीवर कोसळून पडले ! गज व अश्व पतन पावून त्यांच्या रक्तमांसाचा चिखल झाला आणि भूमीवरून कोणालाहि चालतां येईना. याप्रमाणें त्या द्रोणानें वीस हजार पांचाल महार-थ्यांचा संहार केला आणि एका भल्लानें वसुदानाचें मस्तक धडापासून वेगळें केलें ! पुनः द्रोणानें पांचशें मत्स्यांचा व सहा हजार सृंजयांचा वध केला आणि अयुत गज व तितकेच अश्व मारून टाकले !

(३) क्षत्रियांच्या अभावाकरितांच द्रोण समरांत उभा आहे, असें पाहून विश्वामित्र, जमदग्नि इत्यादि ऋषि त्यास ब्रह्मलोकीं नेण्याच्या उद्देशानें अग्नि-नारायणासह तेथें आले आणि ते सर्व त्याला म्हणाले, "द्रोणा, तूं अधर्मानें युद्ध करीत आहेस, हा तुझा निधनकाल आहे. आम्ही तुझ्यापुढें अवस्थित झालों आहों, हें पाहून तरी तूं शस्त्र खालीं ठेव. यापुढें क्रूरतर कर्म करणें तुला योग्य होणार नाहीं. तूं वेदवेदांगें जाणणारा, सत्यधर्मरत आणि विशेषतः ब्राह्मण आहेस, त्यामुळें हें कृत्य तुला शोभत नाहीं. आयुधाचा त्याग कर आणि शाश्वत मार्गाचा अवलंब कर. ह्या मनुष्यलोकीं राहण्याचा तुझा काळ पूर्ण होत आला आहे. विप्रा, तूं ब्रह्मास्त्रानें अनस्त्रज्ञ जनांना दग्ध केलेंस, हें कृत्य योग्य केलें नाहींस. द्रोणा, रणांत शस्त्र ठेव; विलंब करूं नकोस. हे द्विजश्रेष्ठा, आणखी पापकर्म तुझ्या

हातून होऊं नये, असें आम्ही इच्छितों. असें त्यांचें भाषण व भीमसेनाचें बोलणें ऐकून आणि धृष्टद्युम्नास समोर पाहून द्रोण विमनस्क झाला. शंकाग्रस्त व व्यथित होऊन आपला पुत्र मृत झाला कीं जिवंत आहे, हें युधिष्ठिराला त्यानें विचारलें. त्रैलोक्याचें ऐश्वर्य प्राप्त होत असलें, तरी युधिष्ठिर कधींहि अनृत भाषण करणार नाहीं, असा त्याचा दृढविश्वास होता. म्हणून त्यानें दुसऱ्या कोणालाहि न विचारतां तें धर्मासच विचारलें.

(४) द्रोण आतां निष्पांडवी पृथ्वी करील, ह्या चिंतेनें श्रीकृष्ण व्यथित झाला आणि धर्माला बोलला, "हा क्रुद्ध द्रोण जरी अर्धा दिवस युद्ध करीत राहिला, तरी तुझ्या सर्व सैन्याचा नाश होईल, हें मी सत्य सांगतों. यास्तव युधिष्ठिरा, तूं द्रोणापासून आमचें रक्षण कर. ह्यावेळीं सत्यापेक्षां असत्याची योग्यता विशेष आहे. जीविताच्या रक्षणाकरितां असत्य बोलणाऱ्याला पाप लागत नाहीं."

(५) याप्रमाणें तो बोलत असतां भीमसेन म्हणाला "महाराज, त्या महात्म्या द्रोणाचा वधोपाय ऐकून मीं तुझ्या सेनेंतील मालवपति इंद्रवर्म्याचा अश्वत्थामा नांवाचा गज युद्धांत मारला आणि 'हे ब्रह्मन्, अश्वत्थामा मारला गेला, आतां युद्धापासून निवृत्त हो!' असें द्रोणास बोललों. त्या माझ्या भाषणावर त्यानें विश्वास ठेवला नाहीं. म्हणून आमच्या जयाची इच्छा करणाऱ्या श्रीकृष्णाच्या शब्दाला मान दे आणि अश्वत्थामा मारला गेला, असें द्रोणाला सांग. हे राजा, असें सांगितलें असतां तो कदापि युद्ध करणार नाहीं. तूं सत्यवादी आहेस, अशी या त्रैलोक्यांत ख्याति आहे."

संजय—हे महाराजा, तें त्याचें भाषण ऐकून व त्यास कृष्णाचें प्रोत्साहन मिळून आणि विशेषेंकरून भवितव्यताच तशी असल्यामुळें तो असत्य बोलण्यास प्रवृत्त झाला. असत्याची भीति वाटत होती, पण जयाशेनें 'अश्वत्थामा मारला गेला' असें मोठ्यानें बोलून 'कुंजर' शब्द त्यानें अव्यक्त उच्चारला! यापूर्वीं युधिष्ठिराचा रथ पृथ्वीपासून चार अंगुळें उंच असे, परंतु त्यानें असें भाषण करतांच रथाश्व एकाएकीं भूमीवर उभे राहिले. युधिष्ठिराच्या तोंडून तें अप्रिय भाषण ऐकतांच द्रोण पुत्रशोकानें संतप्त झाला. त्याला जीविताची आशा राहिली नाहीं. पांडवांचा आपल्या हातून अन्याय झाल्याचें ऋषिवाक्यावरून त्याला वाटूं लागलें. पुत्र हत झाल्याचें ऐकून आणि आपल्यासमोर

धृष्टद्युम्नाला पाहून तो अत्यंत उद्विग्न व उदास झाला. पूर्वीप्रमाणें युद्ध करण्याचें सामर्थ्यहि त्याला आतां राहिलें नाहीं. ७. ७. १९०.

अध्याय १९१ वा.

[१ द्रोण-धृष्टद्युम्नयुद्ध. २ द्रोणाच्या हातून धृष्टद्युम्नाचें विमोचन.]

(१) संजय—द्रोण परम उद्विग्न होऊन गेला आहे आणि त्याचें चित्तहि शोकानें व्याकुळ झालें आहे हें पाहून पांचाल राजपुत्र धृष्टद्युम्न त्यावर धांवून गेला. द्रुपद राजानें मोठा यज्ञ करून द्रोणाच्या विनाशासाठींच प्रदीप्त हव्यवाहनापासून ज्याची प्राप्ति करून घेतली, त्या धृष्टद्युम्नानें द्रोणाला मारण्याच्या इच्छेनें मेघासारखा शब्द करणारें, दृढ प्रत्यंचेचें धनुष्य आणि सर्पतुल्य प्रदीप्त बाण घेऊन तो धनुष्याला जोडला. धृष्टद्युम्नानें धनुष्य हातांत घेतलेलें पाहतांच सैनिकांना आणि त्या प्रतापी भारद्वाजालाहि आपला अंतकाळ जवळ आला, असें वाटूं लागलें. तेव्हां द्रोणानें त्या बाणाच्या निवारणासाठीं प्रयत्न केला. परंतु त्या महात्म्याचीं अस्त्रेंच प्रकट होईनात. त्याचे चार दिवस आणि एक रात्र शरसंधान करण्यांतच गेले होते आणि तीन प्रहर दिवसास त्याचे बाणांचाहि क्षय झाला होता. तशांत पुत्रशोकामुळें उद्विग्नता, दिव्यास्त्रांची अप्रसन्नता आणि ऋषींच्या भाषणावरून शस्त्रन्यास करण्याची इच्छा, यांमुळें तो पराक्रमी असूनहि पूर्वीप्रमाणें युद्धसामर्थ्य त्याच्या अंगीं नव्हतें. तरी आंगिरस दिव्य धनुष्य आणि ब्रह्मदंडासारखे तेजस्वी बाण घेऊन तो धृष्टद्युम्नाशीं युद्ध करण्यास सज्ज झाला. त्यानें क्रोधाविष्ट होऊन धृष्टद्युम्नावर बाणवृष्टि केली आणि त्याला विद्ध केलें. इतकेंच नव्हे, तर शरांनीं त्याच्या बाणांचें शतधा चूर्ण केलें आणि त्याचा ध्वज, धनुष्य आणि सारथि यांनाहि पाडलें ! तेव्हां धृष्टद्युम्नानें दुसरें धनुष्य घेतलें आणि हास्यपूर्वक एका तीक्ष्ण बाणानें उरःप्रदेशीं द्रोणाला विद्ध केलें ! द्रोणानें किमपिहि भयभीत न होतां तीक्ष्ण भल्लानें पुनः त्याचें धनुष्य तोडिलें. राजेंद्रा, त्या दुर्धर्ष द्रोणानें गदा व खड्ग यांविरहित जीं जीं धनुष्यादिक शस्त्रें त्याजवळ होतीं, तीं तीं सर्व छेदून टाकलीं आणि नऊ बाणांनीं धृष्टद्युम्नाचा वेधहि केला. हे महाराजा, तेव्हां धृष्टद्युम्नानें ब्रह्मास्त्राची योजना करून आपल्या रथाचे अश्व द्रोणाच्या हयांशीं भिडविले. ते कपोतसदृश, ताम्रवर्ण व चपल अश्व एकमेकांत मिसळून वर्षा-

कालाचे प्रारंभीं विद्युद्युक्त गर्जना करणाऱ्या मेघांप्रमाणें रणाग्रभागीं शोभूं लागले.

इतक्यांत द्रोणानें धृष्टद्युम्नाच्या रथाच्या धुरेचे आणि चक्रांचे बंध तोडून टाकले आणि त्याचें धनुष्य, सारथि व ध्वज यांचाहि नाश केला; तेव्हां धृष्टद्युम्नाला आपल्यावर मोठी आपत्ति कोसळल्यासारखें झालें, तरी त्यानें गदा घेऊन ती तो द्रोणावर फेंकणार, तोंच त्यानें तीक्ष्ण बाणांनीं तिचा नाश केला. अशा स्थितींतहि द्रोणाचा वधकाल सन्निध येत आहे, हें जाणून तो पांचालकुमार खड्ग-चर्म हातीं घेऊन आपल्या रथांतून द्रोणाच्या रथावर चालून जाऊं लागला. त्यावेळीं धृष्टद्युम्नाच्या मनांत दुष्कर कर्म करून द्रोणाचा हृदयभेद करण्याचें होतें. थोडा वेळ युगमध्यावर, तर थोडा वेळ अश्वांच्या जघनार्धभागीं थांबून तो युगाच्या अग्रभागीं आला आणि द्रोणाच्या रक्त अश्वांवर केव्हां आरूढ झाला, हें द्रोणालाहि कळलें नाहीं ! द्रोणहि तितकाच रणकुशल होता. आमिषासाठीं त्वरेनें जाणाऱ्या श्येनपक्ष्याप्रमाणें द्रोण व धृष्टद्युम्न रणांत संचार करीत होते. द्रोणानें केवळ त्याच्या कपोतवर्ण अश्वांवरच रथशक्तीनें प्रहार केले, त्यामुळें ते गतप्राण होऊन तत्काल भूमीवर पडले ! आपले अश्व द्रोणानें मारले हें पाहून धृष्टद्युम्नास सहन झालें नाहीं. तो विरथ वीर खड्ग हातांत घेऊन सर्पावर धांवून जाणाऱ्या गरुडाप्रमाणें द्रोणावर चालून गेला. त्यावेळीं विष्णु जसा हिरण्यकशिपूच्या वधसमयीं भयंकर दिसला, तसें भारद्वाजाचा वध करूं इच्छिणाऱ्या धृष्टद्युम्नाचें स्वरूप दिसूं लागलें ! हातांत खड्ग-चर्म धारण करून भ्रांत, उद्भ्रांत, आविद्ध, आप्लुत, प्रसृत, सृत, परिवृत्त, निवृत्त, संपात, समुदीर्ण, भारत, कौशिक आणि सात्वत इतक्या प्रकारांनीं[1] तो द्रोणाच्या वधेच्छेनें रणांत संचार करूं लागला ! तेव्हां द्रोणानें हजार बाणांनीं त्याचें चर्म (ढाल) व खड्ग हीं छेदून टाकलीं ! त्या घनघोर युद्धामध्यें द्रोणानें जे वैतस्तिक (वीत लांबीचे) बाण योजिले, त्यांचा उपयोग आसन्न युद्धामध्येंच करावयाचा असतो. ते बाण कृपाचार्य, पार्थ, अश्वत्थामा, द्रोण, कर्ण, प्रद्युम्न, सात्यकि आणि अभिमन्यु यांविरहित दुसऱ्या कोणाजवळ नव्हते.

---

१ हीं लक्षणें सप्तम खंड, पृष्ठ १५ वर दिलीं असल्यामुळें येथें पुनः दिलीं नाहींत.

(२) हे भारता, त्यावेळीं द्रोणानें एक उत्कृष्ट व बळकट बाण घेतला आणि आपला शिष्य व पुत्रसदृश जो धृष्टद्युम्न त्याचा वध करण्याच्या इच्छेनें धनुष्यास जोडला. इतक्यांत सात्यकीनें दहा तीक्ष्ण बाण टाकून कर्ण व दुर्योधन यांच्या समक्ष तें धनुष्य छेदून टाकलें आणि द्रोणाच्या हातून धृष्टद्युम्नाची मुक्तता केली. हे भारता, रथमार्गांतून द्रोण, कर्ण आणि कृपाचार्य यांच्या सान्निध्यांत सात्यकि संचार करीत असतां कृष्ण-धनंजयांनीं पाहिलें आणि त्यांनीं ' धन्य, धन्य ' म्हणून त्याची मोठी प्रशंसा केली ! त्यानंतर कृष्णार्जुनांनीं तुझ्या सैन्यावर चाल केली. तेव्हां अर्जुन कृष्णाला म्हणाला, " केशवा, हा मधुकुलोत्पन्न सात्यकि, आचार्य आणि दुसरे महारथी यांमध्यें कशी क्रीडा करीत आहे पहा ! हा परवीरांतक सात्यकि मला पुनःपुनः हर्षवीत असून माद्रीसुत, भीम आणि राजा युधिष्ठिर यांच्याहि मनाला आनंदवीत आहे. एवढा पराक्रमी असूनहि उद्धत न होतां हा रणांत संचार करीत आहे ! हा महारथ्यांना खेळवीत असून वृष्णिकुलाची कीर्ति वाढवीत आहे. हे सिद्ध आणि सैन्यें सात्यकि रणांत अजिंक्य आहे, हें पाहून विस्मित अंतःकरणानें त्याची ' धन्य, धन्य ' म्हणून प्रशंसा करीत आहेत ! "

हे धृतराष्ट्रा, सात्यकीचा पराक्रम पाहून दोन्ही सैन्यांतील वीरांनीं त्याचें अभिनंदन केलें. ७. ७. १९१.

अध्याय १९२ वा.

[१ द्रोण-धृष्टद्युम्नयुद्ध. २ द्रोणाचा शस्त्रन्यास. ३ द्रोणाचें तेजोरूपानें अंतरिक्षांत गमन. ४ धृष्टद्युम्नाच्या हातून द्रोणवध.]

(१) **संजय**—सात्यकीचा तो पराक्रम पाहून दुर्योधनादिक वीर क्रुद्ध होऊन वेगानें चारी बाजूंनीं त्याचें निवारण करूं लागले. हे मारिषा, कृप, कर्ण आणि तुझे पुत्र त्वरेनें धांवून जाऊन त्यांनीं त्यावर तीक्ष्ण शरांची वृष्टि केली. तेव्हां राजा युधिष्ठिर, नकुल-सहदेव आणि भीमसेन हे सात्यकीच्या रक्षणार्थ त्याला वेढून राहिले आणि दुसरीकडून कर्ण, गौतम आणि दुर्योधनादि वीरांनीं त्याला वेढा दिला. सात्यकीनें त्या महारथींशीं युद्ध करून शरवृष्टीचें निवारण केलें आणि महायुद्धांत अनेक दिव्यास्त्रांची योजना

करून शत्रूंच्या अस्त्रांचाहि संहार केला. अशाप्रकारें ते राजपुरुष एकत्र होऊन त्यांजमध्यें भयंकर युद्ध प्रवृत्त झालें ! हे भारता, हस्त, मस्तकें, जीर्ण छत्रें, धनुष्यें आणि चामरें यांच्या राशि समरांगणांत जेथेंतेथें दिसूं लागल्या ! भग्न रथ, इतस्ततः पडलेले ध्वज, मारलेले सादी आणि वीर यांच्या योगानें ती रणभूमि व्याप्त झाली होती. हे कुरुसत्तमा, बाण लागून विद्ध झालेले योद्धे रणांत नानाप्रकारचे अंगविक्षेप करीत होते. देवासुरांप्रमाणें तें युद्ध चालू असतां राजा युधिष्ठिर सर्व क्षत्रियांना उद्देशून बोलला "हे महारथीहो, तुम्ही सर्व दक्षतेनें कुंभयोनि द्रोणावर धांवून जा. कारण हा धृष्टद्युम्न त्याच्याशीं भिडला असून त्याच्या नाशासाठीं यथाशक्ति प्रयत्न करीत आहे. धृष्टद्युम्नाच्या आनंदी मुद्रेवरून तो आज द्रोणाचा वध करणार हें स्पष्ट दिसत आहे ! यास्तव तुम्ही सर्व एकमतानें कुंभयोनि द्रोणाशीं युद्ध करा !"

युधिष्ठिराची अशी आज्ञा होतांच ते सृंजयांचे महारथी भारद्वाजाचा वध करण्याच्या इच्छेनें त्यावर धांवून गेले ! द्रोणहि आज युद्धांत मरायाचें, अशा निश्चयानें वेगानें त्यांवर उलटला. तो निघाला असतां पृथ्वी कांपूं लागली, सोसाट्याचे वारे सुटले आणि एक मोठी उल्का सूर्यापासून निघून उभय सैन्यांना प्रकाशित करीत आणि पुढें मोठें भय उपस्थित होणार असें सुचवीत आकाशांतून पडली ! हे मारिषा, द्रोणाचीं शस्त्रें जळून जाऊं लागलीं, रथांचा मोठा कर्कश ध्वनि होऊं लागला आणि अश्व अश्रू ढाळूं लागले ! भारद्वाजहि हतवीर्य होऊन गेला ! त्याचा वामनेत्र आणि वाम बाहु स्फुरण पावूं लागले ! तशांत धृष्टद्युम्नास आपल्यापुढें पाहून तर तो विमनस्क झाला आणि त्यानें स्वर्गगमनाविषयीं ऋषींचीं वचनें आठवून धर्मयुद्ध करून प्राण सोडण्याचा निश्चय केला ! सभोंवतीं द्रुपदसैन्यानें परिवेष्टित असूनहि क्षत्रियांना दग्ध करीत तो रणांत संचार करूं लागला. त्यानें तीक्ष्ण बाणांनीं वीस हजार क्षत्रियांचा आणि एक लक्ष गजांचा संहार केला आणि क्षत्रियांचा अभाव करण्यासाठीं ब्राह्म अस्त्राचा आश्रय करून धूमरहित प्रदीप्त अग्नीप्रमाणें रणांत स्थिर राहिला. इतक्यांत विरथ होऊन अत्यंत खिन्न झालेल्या धृष्टद्युम्नाकडे भीम गेला आणि त्याला आपल्या रथांत घेऊन व जवळच द्रोण शरसंधान करीत आहे, असें पाहून धृष्टद्युम्नाला म्हणाला "द्रोणाबरोबर युद्ध करूं शकेल, असा तुझ्यावांचून दुसरा कोणीहि धनुर्धर नाहीं. तर त्वरा कर ! आम्हीं द्रोणवधाचा सर्व भार तुझ्यावरच सोंपविला आहे !"

भीमाचें असें भाषण ऐकून धृष्टद्युम्नानें सर्व भार सहन करणारें एक उत्कृष्ट व दृढ धनुष्य घेतलें आणि तो क्रोधानें द्रोणावर शरवृष्टि करीत त्याचें निवारण करूं लागला. त्या दोघांनीं ब्रह्मास्त्रें व दुसरींहि अनेक दिव्यास्त्रें परस्परांवर टाकलीं. हे महाराजा, धृष्टद्युम्नानें भारद्वाजाच्या सर्व अस्त्रांचा नाश करून आपल्या महास्त्रांनीं त्याला झांकून टाकिलें आणि त्याचें रक्षण करणारे वसाति, शिबि व बाल्हीक आणि कौरव यांनाहि दूर पळवून लाविलें! हे राजा, शरजालांनीं समंततः आच्छादित करणारा धृष्टद्युम्न किरणांनीं दशदिशा व्याप्त करणाऱ्या सूर्याप्रमाणें शोभूं लागला! द्रोणानें त्याचें धनुष्य छेदिलें आणि एका शिलीमुखानें त्याला विद्ध करून त्याच्या मर्मांवर प्रहार केले. त्यामुळें तो अत्यंत व्याकुळ झाला! तेव्हां हे राजेंद्रा, क्रुद्ध भीम द्रोणाच्या रथाकडे भिडून त्याला म्हणाला, " स्वकर्मांनीं असंतुष्ट विद्वान् ब्राह्मण युद्धाला प्रवृत्त न झाल्यास क्षत्रियांचा क्षय होणार नाहीं. भूतमात्राविषयीं अहिंसा हाच श्रेष्ठ धर्म होय, असें म्हणतात. त्या धर्मांचें ब्राह्मण हे मूळ आहेत. तूं तर ब्रह्मवेत्त्यांत श्रेष्ठ आहेस. असें असतां हे ब्रह्मन्, तूं अज्ञानानें मूढ होऊन पुत्र, स्त्री आणि धन यांच्या इच्छेनें चांडालासारखा म्लेच्छांचा आणि दुसऱ्या पुष्कळांचा संहार चालविला आहेस! एका पुत्राकरितां तूं अधर्मानें कर्मनिष्ठ क्षत्रियांचा संहार केलास, त्याची तुला लज्जा कशी बरें वाटली नाहीं? ज्याच्याकरितां तूं शस्त्र उचललें आणि ज्याच्याकरितां तूं प्राणधारण करीत आहेस, तो मरून मागें पडला आहे, त्याची तुला वार्ताहि नाहीं! धर्मराजाचे शब्दाविषयीं शंका घेणें तुला योग्य नाही!"

(२) भीमसेनानें असें सांगतांच द्रोणानें धनुष्य खालीं ठेवलें आणि सर्व शस्त्रांचा त्याग करण्याचें मनांत आणून तो धर्मात्मा म्हणाला, " कर्णा, धनुर्धर कर्णा, हे कृपा, हे दुर्योधना, युद्धाची पराकाष्ठा करा, हें माझें तुम्हांला पुनःपुनः सांगणें आहे! पांडवांपासून तुमचें संरक्षण होवो! मी आतां शस्त्रन्यास करितों!"

हे महाराजा, असें बोलून द्रोण अश्वत्थाम्याच्या नांवानें आक्रोश करूं लागला! रणांगणांत शत्रूंना सोडून आणि रथांतच बसून त्यानें प्राणिमात्रास अभय दिलें, आणि योगाचा अवलंब केला! तेव्हां धृष्टद्युम्नानें आपणाला ही उत्तम संधि आहे, असें जाणून धनुष्य रथांत ठेवलें आणि हातांत खड्ग घेऊन तो द्रोणावर धांवला! अशा रीतीनें द्रोण धृष्टद्युम्नाच्या मुष्टिबंधांत सांपडला

आहे, असें पाहून सर्व मनुष्यें व इतर प्राणीहि हाहाकार करूं लागले आणि त्यांनीं ' धिक्कार असो या कर्माला ' असे दुःखोद्गार काढले !

(३) द्रोणानें शस्त्रन्यास करून परमश्रेष्ठ सांख्यमार्गाचें अवलंबन केलें. कर्णादिकांस तसें सांगून आणि योगाचा आश्रय करून त्यानें पुराणपुरुष विष्णूचे ठिकाणीं चित्त स्थिर केलें. त्यावेळीं त्यानें मुख किंचित् उंच केलें असून उरःस्थल पुढें आणलें होतें. त्यानें वासनांचा निरास केला होता व नेत्र निमीलित केलेले असून तो शुद्ध सत्त्वगुणस्थ झाला होता ! अशा रीतीनें सनातन, देवदेवेश, परम प्रभूचें अर्थात् ॐ ह्या एकाक्षरात्मक ब्रह्माचें ध्यान करून त्या महातपस्वी द्रोणानें मोठमोठ्या साधुसंतांनाहि दुष्प्राप्य अशा स्वर्गलोकाचें आक्रमण केलें. द्रोण तेजोरूपानें अंतरिक्षांत जाऊं लागला, तेव्हां तेथें दोन सूर्य प्रकाशले आहेत, असें आम्हांला वाटलें. सूर्यतुल्य तेजस्वी भारद्वाजरूपी रवि जेव्हां आकाशांत पोंचला, तेव्हां सर्व नभोमंडल ज्योतींनीं व्याप्त झालें आहे असें दिसलें. निमेषमात्रानें ती ज्योति अंतर्धान पावली. देव अत्यंत आनंदित झाले आणि त्यांचा हर्षनाद कानांवर येऊं लागला. हे राजन्, द्रोण देवलोकीं गेला, तेव्हां धृष्टद्युम्न मोहित झाल्यामुळें मनुष्ययोनींत जन्मलेल्या पांच जणांनाच—मी, धनंजय, अश्वत्थामा, श्रीकृष्ण आणि युधिष्ठिर यांनाच— तो परमगतीला जातांना दिसला. दुसऱ्या कोणालाहि भारद्वाजाचा हा महिमा दृष्टोत्पत्तीस आला नाहीं. योगबलानें ऋषिश्रेष्ठांसह ब्रह्मलोकीं जातांना आचार्य द्रोण अज्ञानी मानवांना दृग्गोचर झाला नाहीं.

(४) ज्याचें शरीर शरसमूहांनीं भिन्न झालें असून त्यांतून रक्तस्राव होत आहे व ज्यानें शस्त्रन्यास केला आहे, अशा त्या द्रोणास धृष्टद्युम्नानें, प्राणिमात्र धिक्कार करीत असतांहि, स्पर्श केला आणि गतसत्त्व आचार्यांच्या मस्तकाला हात घालून त्यानें तें छेदून टाकिलें ! तेव्हां त्यानें परम हर्षित होऊन समरांगणांत खड्ग फिरवीत सिंहनाद केला. द्रोणाचे केश आकर्ण शुभ्र झाले होते व त्याचें वय चारशें वर्षांचें होतें. तरी त्यानें षोडश वर्षांच्या तरुणाप्रमाणें तुझ्याकरितां रणांत संचार केला होता !

जेव्हां धृष्टद्युम्न द्रोणाजवळ गेला, तेव्हां कुंतीपुत्र धनंजय त्याला म्हणाला, " द्रुपदात्मजा, द्रोणाला जिवंत धरून आण; त्याचा वध करूं नकोस !' तुझे सैनिकहि ' याचा वध करूं नको, वध करूं नको,' म्हणून मोठ्यानें आक्रोश

करूं लागले ! दयार्द्र धनंजयानें आणि राजांनींहि त्याला सांगितलें, तरी त्यानें तें न ऐकतां रथांतच द्रोणाचा शिरच्छेद केला ! त्यावेळीं धृष्टद्युम्न रक्तानें माखलेला होता. त्यानें रथांतून खालीं उडी मारली, तेव्हां आरक्त सूर्याप्रमाणें तो लोकांना अगम्य झाला. अशा रीतीनें संग्रामांत द्रोणाचा वध झाला, तें सर्व सैनिकांनीं पाहिलें ! हे राजा, धृष्टद्युम्नानें तें द्रोणाचें मस्तक घेऊन तुझ्या वीरांच्या अग्रभागीं फेंकून दिलें ! तुझे वीर भारद्वाजाचें मस्तक पाहातांच भयभीत होऊन चारी दिशांना पळून गेले ! इकडे आकाशांतून द्रोण नक्षत्रमार्गानें पुढें जाऊं लागला. हे नृपा, कृष्णद्वैपायन ऋषीच्या प्रसादानें द्रोणाचें निधन मला मात्र दिसलें. द्रोणाचार्यांचा वध झाला, तेव्हां कौरव, पांडव आणि संजय निरुत्साह होऊन गेले आणि कौरवसैन्य मोठ्या वेगानें पळत सुटलें ! तुझे सैन्यांतील पुष्कळ लोक तीक्ष्ण शरांनीं मरणोन्मुख झाले. पराजय पावल्यानें व पलायन केल्यानें ऐहिक व पारलौकिक दोन्ही सुखांना ते मुकले, त्यामुळें त्यांचें धैर्य नष्ट झालें. राजे लोक भाराद्वाजाचें शरीर शोधूं लागले, परंतु रणांगण हजारों कबंधांनीं व्यापल्यामुळें तें त्यांस प्राप्त झालें नाहीं. पांडवांनीं रणांत विजय आणि परलोकीं मोठें यश संपादन करून शंख वाजविले आणि बाणध्वनि व सिंहनादहि केले !

राजन्, भीमसेन आणि धृष्टद्युम्न यांनीं परस्परांस आलिंगन दिलें आणि सैन्यामध्यें आनंदानें नाचूं लागले. भीमसेन धृष्टद्युम्नाला म्हणाला, “ हे पार्षता, जेव्हां पापी सूतपुत्र आणि दुर्योधन रणांत मारले जातील, तेव्हां मी तुला असेंच आलिंगन देईन ! ” असें बोलून भीमानें मोठ्या आनंदानें आपले बाहु थोपटले. त्या शब्दानें पृथ्वी कंपायमान केली. त्या नादानें तुझे वीर भयभीत झाले आणि क्षात्रधर्म विसरून पळूं लागले ! हे राजेंद्रा, पांडवांचा जय होऊन ते अत्यंत आनंदित झाले आणि शत्रूंचा नाश झाल्यामुळें त्यांना मोठें समाधान झालें. ७. ७. १९२.

येथें सातवें द्रोणवधपर्व समाप्त झालें.

नारायणास्त्रमोक्षपर्व ८.

अध्याय १९३ वा.

[१ कौरवसैन्यपलायन. २ दुर्योधनाच्या सांगण्यावरून कृपाचार्यांकडून अश्वत्थाम्याला द्रोणवधवृत्तकथन व त्यामुळें त्यास आलेला क्रोध.]

(१) संजय—राजा, द्रोणाचा वध झाला, त्यावेळीं कौरवांचे प्रमुख वीर पडले होते व कित्येक शस्त्रप्रहारांनीं व्याकुळ झाले होते ! अशारीतीनें विध्वस्त होऊन ते शोकमग्न झाले ! शत्रुसैन्याची उत्तम तयारी पाहून ते थरथरां कांपूं लागले, त्यांच्या डोळ्यांतून दुःखाश्रू वाहूं लागले, ते भयभीत व दीन होऊन गेले, विमनस्क होऊन ते उत्साहशून्य झाले आणि भीतीनें त्यांचें तेजहि नष्ट झालें ! मोठ्यानें आक्रोश करीत ते तुझ्या पुत्रासभोंवतीं जमले. तेव्हां ते धुळीनें भरले होते, चळचळां कांपत होते व भीतिग्रस्त होऊन दाही दिशांकडे पाहात होते ! पूर्वीं हिरण्याक्षाचा वध झाला, त्यासमयीं दैत्यांची जी स्थिति झाली, तशीच त्यांची अवस्था होऊन कंठ दाटून आले. त्यांनीं परिवेष्टिलें असतां तुझ्या पुत्रास त्यांमध्यें उभें राहण्याचें धैर्य होईना ! हे भारता, क्षुधा व तृषा यांनीं आर्त होऊन, सूर्याच्या तेजानें संतप्त झाल्याप्रमाणें, ते अत्यंत विषण्ण झाले होते ! सूर्याचें पतन, समुद्राचें शोषण, मेरूचा विपर्यास किंवा इंद्राचा पराजय व्हावा, त्याप्रमाणें भारद्वाजाचा असह्य वध पाहून ते कौरव अत्यंत त्रस्त होऊन भीतीमुळें पळून गेले ! द्रोणाच्या वधानें शकुनि भयभीत होऊन अन्य रथ्यांसह वेगानें पळूं लागला ! ध्वज-पताकांसह वेगानें पळत सुटलेल्या सैन्यास घेऊन कर्ण मागें फिरला ! रथ-हय-गजयुक्त सेनेला पुढें करून चोहोंकडे पहात शल्य पळूं लागला ! मोठमोठे वीर पतन पावले असतां ध्वज-पताका घेऊन कृपाचार्य हाय-हाय करीत निघून गेला ! अवशिष्ट भोजसैन्य आणि कलिंग, आरट्ट व बाह्लीक वीर यांनीं वेष्टित कृतवर्मा वेगवान् हयांसह मागें फिरला. भयार्दित उलूक पदातिसमूह घेऊन पळत सुटला ! तरुण व शौर्यसंपन्न दुःशासन उद्विग्न होऊन गजांसह पळून गेला ! एक लक्ष रथ व तीन सहस्र गज घेऊन वृषसेन त्वरेनें निघून गेला ! हे महाराजा, महारथी दुर्योधनानें चतुरंग सैन्यासह पलायन केलें ! सुशर्म्यानें हतशेष संशप्तकगणांना घेऊन पळ काढला ! इतर लोक रथांत व गजांवर आरूढ होऊन पळत

सुटले ! आपला पिता, पुत्र, बंधु, मातुल, स्वस्त्रीय, मित्र व संबंधी यांसह ते सर्व कौरव दाही दिशा पळूं लागले ! पळतांना त्यांचे केश इतस्ततः पर्यस्त झाले होते, त्यांचा उत्साह व तेज नष्ट झालें होतें ! आपल्या सर्व सैन्याचा विध्वंस झाला, असें त्यांस वाटूं लागलें ! हे भरतर्षभा, ते सैनिक परस्परांना 'उभा रहा, उभा रहा' असें म्हणत, परंतु आपण मात्र उभे रहात नसत ! कित्येक वीरांनीं आपला सारथि हत झाल्याचें पाहून रथाश्व सोडले आणि त्यांवरच आरूढ होऊन पळ काढला !

याप्रमाणें तें सैन्य त्रस्त व निरुत्साह होऊन पळत सुटलें आणि प्रवाह उलट दिशेनें जात असतांहि ग्राह जसा त्यांत शिरतो, त्याप्रमाणें शत्रुसैन्यांत अश्वत्थाम्यानें प्रवेश केला. शिखंडिप्रमुख वीर, प्रभद्रक, पांचाल आणि केकय यांशीं त्याचें तुमुल युद्ध होऊन त्यानें पांडवांच्या पुष्कळ सेनांचा संहार केला ! तो पराक्रमी वीर मोठ्या प्रयत्नानें शत्रूंच्या हातून मुक्त झाला व आपलें सैन्य पळून जात आहे, असें पाहून तो दुर्योधनाकडे गेला आणि त्याला म्हणाला "भारता, त्रस्त होऊन ही सेना कां बरें पळत सुटली आहे ? राजेंद्रा, ही पळत असतां तुझ्या हातूनहि हिचा निग्रह होत नाहीं ! हे नराधिपा, तुझी मुद्रा पूर्वीप्रमाणें प्रसन्न दिसत नाहीं ! राजा, कर्णप्रभृति वीरहि एके ठिकाणीं स्थिर राहत नाहींत ! इतर युद्धांत तुझ्या सेनेनें असें पलायन कधींहि केलें नाहीं ! तर हे भारता, तुझें सैन्य सुखरूप आहे ना ? हे कौरवा, कोण महारथी वीर हत झाल्यामुळें तुझ्या सैन्याची अशी अवस्था झाली आहे तें मला सांग !"

अश्वत्थाम्याचें भाषण राजा दुर्योधनानें ऐकिलें, परंतु तें घोर आणि अप्रिय वृत्त त्याच्यानें सांगवेना ! अश्वत्थाम्याला रथांत पाहतांच त्याचे नेत्र अश्रूंनीं भरून आले ! नौकाभंग झाल्याप्रमाणें तो शोकसागरांत मग्न होऊन गेला ! त्यावेळीं कृपाचार्यास दुर्योधन विनयपूर्वक म्हणाला, 'तुझें कल्याण असो ! हें सैन्य कां पळत आहे, तें सर्व वृत्त तूंच याला सांग !'

(२) राजा, कृपानें द्रोण समरांत कसा पडला, तें सर्व वृत्त अश्वत्थाम्याला सांगितलें. नंतर तो म्हणाला, "हे नरर्षभा, याप्रमाणें तुझ्या पित्याचा त्या

---

१ द्रोणवधवर्णन अध्याय १९०, १९१, १९२ मध्यें आलेलें असल्यामुळें त्याची पुनरावृत्ति येथें केली नाहीं.

दुष्टानें वध केला आणि त्यामुळें सर्व सैनिक भयभीत होऊन पळत आहेत! हे अनघा, तुझ्या पित्याचा वध झाल्यामुळें आम्ही निरुत्साह होऊन मागें फिरलों!"

संजय—राजा, पित्याचें तें निधनवृत्त ऐकून अश्वत्थाम्याला भयंकर क्रोध चढला. इंधनांनीं प्रदीप्त झालेल्या अग्नीप्रमाणें तो संतप्त झाला आणि हस्त चोळून तो दांत-ओंठ खाऊं लागला व सर्पासारखे निश्वास टाकीत त्यानें नेत्र आरक्त केले!" ७. ८. १९३.

अध्याय १९४ वा.

[१ धृतराष्ट्राचा प्रश्न.]

(१) धृतराष्ट्र—संजया, अधर्मानें आपल्या वृद्ध व ब्राह्मण पित्याचा धृष्टद्युम्नानें वध केला, हें ऐकून अश्वत्थामा काय बरें बोलला? ज्याच्या ठिकाणीं मानव, वारुण, आग्नेय, ब्राह्म, ऐंद्र आणि नारायण हीं अस्त्रें नित्य प्रतिष्ठित असत, त्या धर्मिष्ठ द्रोणाचा धृष्टद्युम्नानें अधर्मानें समरांत वध केला, हें ऐकून अश्वत्थामा काय बोलला? महात्म्या परशुरामापासून तो द्रोण धनुर्वेद शिकला आणि त्यानें आपला पुत्र गुणी व्हावा, या इच्छेनें त्याला दिव्यास्त्रें शिकविलीं. आपल्याहून पुत्र गुणवत्तर व्हावा, अशी साहजिक इच्छा लोक करीत असतात. थोर गुरूंचीं जीं रहस्यें असतात, तीं ते आपल्या पुत्राला किंवा सद्गुणी शिष्याला देत असतात. संजया, ह्या शारद्वतीसुतानें तें सर्वज्ञान सविशेष संपादन केलें असून तो मोठा शूर व समरांत दुसरा द्रोणच झाला आहे. शस्त्रविद्येंत तो परशुरामासारखा असून युद्धकलेंत तो इंद्रासारखा आहे. त्याचें वीर्य कार्तवीर्यासारखें असून बुद्धि बृहस्पतिसमान आहे. त्या तरुणाचें स्थैर्य पर्वतासमान असून तेज अग्नीप्रमाणें आहे. गांभीर्य सागराप्रमाणें असून क्रोध सर्पासारखा आहे. पृथ्वीतलावर तो अद्वितीय रथी असून मोठा धनुर्धर व वज्रदेही आहे. तो वायुसमान शीघ्रगति असून रणांत क्रुद्ध अंतकाप्रमाणें आहे. तो रणांत शरसंधान करूं लागला असतां भूमि त्रस्त होते. तो सत्यपराक्रमी असून संग्रामांत कधींहि व्यथित होत नाहीं. त्यानें ब्रह्मचर्याश्रमाचें उत्तम पालन केलें असून तो वेदविद्या आणि धनुर्विद्या यांत पारंगत आहे. दाशरथि रामाप्रमाणें तो निर्विकार आहे. यज्ञसेनपुत्र धृष्टद्युम्न हा द्रोणाचा जसा

मृत्यु होता, तसाच अश्वत्थामा धृष्टद्युम्नाचा मृत्यु ब्रह्मदेवानें निर्माण केला आहे! तेव्हां त्या पापी, क्रूर आणि अदूरदर्शी दुष्टानें आचार्यांचा वध केल्याचें ऐकून अश्वत्थामा काय म्हणाला? ७. ८. १९४.

अध्याय १९५ वा.

[१ क्रोधसंतप्त अश्वत्थाम्याकडून युधिष्ठिरादिकांची निंदा. २ नारायणास्त्र-प्राप्तिकथन. ३ पांडवादिकांच्या वधाविषयीं प्रतिज्ञा.]

(१) **संजय**—हे नरर्षभा, त्या पाप्यानें आपल्या पित्याला अधर्मानें मारिलें, हें ऐकून अश्वत्थाम्याचा कंठ भरून आला व तो क्रोधसंतप्त झाला. राजेंद्रा, प्रलयकालीं प्राणिमात्राचा अंत करूं पाहणाऱ्या अंतकाप्रमाणें अश्वत्थाम्याचें शरीर प्रदीप्त दिसूं लागलें. आपले अश्रुपूर्ण नेत्र वरचेवर पुसून तो दुर्योधनाला म्हणाला, "माझ्या पित्यानें शस्त्रन्यास केला असतां त्या क्षुद्रांनीं त्याचा केलेला वध आणि धर्मध्वज मिरविणाऱ्या युधिष्ठिराचें सर्व पापकर्म मला विदित आहे! धर्मपुत्र युधिष्ठिराचें तें नीच व अत्यंत दुष्टकर्म मीं ऐकिलें आहे! हे राजा, जे युद्धाला प्रवृत्त झाले, त्यांचा जय किंवा पराजय हा व्हावयाचाच. संग्रामांत वध होणें हें स्तुत्य आहे. समरांत युद्ध करीत असतां जो न्यायप्रवृत्त वध होतो, तो दुःखाला कारण होत नाहीं, असें विद्वानांचें मत आहे. माझा पिता वीरलोकाला गेला, यांत संशय नाहीं. तेव्हां हे पुरुषश्रेष्ठा, तो निधन पावल्याचा शोक करणें योग्य नाहीं. परंतु माझ्या धर्मप्रवृत्त पित्याचें केशग्रहण हें माझे मर्मांचा छेद करीत आहे! मी जीवंत असतां पित्याचा केशग्रह शत्रूकडून झाला, तर पिते पुत्रापासून सुखाची तरी इच्छा कशी करणार! जे कामानें, क्रोधानें, अज्ञानानें, हर्षानें किंवा अविचारानें अधर्म करीत असतात, त्यांना फलहि तसेंच मिळत असतें. त्या दुष्ट व दुरात्म्या धृष्टद्युम्नानें माझी अवज्ञा करून जें अधर्माचरण केलें, त्याचे दारुण परिणाम त्याला पहावयाला मिळतील! तसेंच असत्य बोलून युधिष्ठिरानें जें अकार्य केलें आहे, त्याचेंहि फल त्याला भोगावें लागेल! ज्यानें कपटानें आचार्याला शस्त्रन्यास करावयास लावलें, त्या धर्मराजाचें रक्त आज भूमि प्राशन करील! मी सत्याची व इष्टापूर्ताची शपथ घेऊन सांगतों कीं, सर्व पांचालांचा संहार केल्याशिवाय मी कधींहि राहणार नाहीं! त्यांच्या वधासाठीं वाटेल तो प्रयत्न मी करीन.

समरांत मी पापी धृष्टद्युम्नाचा कोणत्या तरी मृदु किंवा दारुण उपायानें वध करीन ! त्या पांचालांचा वध केल्यानेंच मला शांति मिळेल ! हे पुरुषश्रेष्ठा, ह्या लोकीं किंवा परलोकीं आपलें मोठ्या संकटापासून रक्षण करावें, इतक्याच साठीं पुत्राची इच्छा लोक करितात. मी पर्वतासारखा वाढून जीवंत असतां माझ्या पित्याची तशी अवस्था व्हावी, त्याअर्थीं धिक्कार असो माझ्या दिव्यास्त्रांना, बाहूंना आणि पराक्रमाला ! मी जीवंत असतां पित्याला केशग्रहणाचें दुःख प्राप्त व्हावें ना !

(२) हे भारतसत्तमा, जेणेंकरून परलोकीं गेलेल्या पित्याच्या ऋणांतून मी मुक्त होईन, असा कांहीं पराक्रम करून दाखवीन. आर्यानें आपली स्तुति कधींहि करूं नये. परंतु पित्याचा वध सहन होत नसल्यामुळेंच माझा पराक्रम मी आज सांगत आहें. आज मी सर्व सैन्याचा संहार करीत असतां कृष्णासह पांडव माझा पराक्रम पाहोत ! आज रणांत माझा पराभव करण्यास देव, गंधर्व, असुर आणि राक्षसहि समर्थ नाहींत, तेथें मनुष्यांची कथा ती काय ? मी किंवा अर्जुन यांविरहित दुसरा अस्त्रज्ञ वीर या जगांत कोठेंहि नाहीं. मी आज त्यांच्या सैन्यांत जाऊन दिव्यास्त्रांचा प्रयोग करीन ! आज महायुद्धांत माझ्या धनुष्यापासून सुटलेले बाण आपल्या सामर्थ्यानें पांडवांना जर्जर करून सोडतील ! महावात जसा वृक्षांना उडवून टाकतो, त्याप्रमाणें सर्वत्र शरजालें पसरून शत्रूंचा मी आज संहार करीन ! मला जें अस्त्रांचें सप्रयोग व सोपसंहार ज्ञान आहे, तें अर्जुनाला, कृष्णाला, भीमाला, नकुल-सहदेवांना व धर्मराजाला नाहीं. दुरात्म्या धृष्टद्युम्नाला, शिखंडीला किंवा सात्यकीलाहि त्यांचें ज्ञान नाहीं. पूर्वी माझ्या पित्यानें नारायणाला विधिपूर्वक प्रणाम केला आणि वैदिक मंत्रांनीं त्याची स्तुति केली. तेव्हां प्रसन्न होऊन भगवंतानें त्याला वर दिला. माझ्या पित्यानें 'नारायण'नामक महाअस्त्र मागितलें. त्या वेळीं भगवान् देवाधिदेव त्याला म्हणाला, "तुझ्यासमान युद्धांत दुसरा कोणी वीर होणार नाहीं. परंतु ब्रह्मन्, या अस्त्राचा प्रयोग तूं सहसा करूं नये ! हें अस्त्र शत्रूचा वध केल्याशिवाय कधीं मागें फिरणार नाहीं ! हे प्रभो, याचा नाश कशानें होईल, हें समजणेंहि शक्य नाहीं ! अवध्याचाहि वध हें करूं शकेल; म्हणून याचा प्रयोग सहसा करूं नये ! रथहीन, शस्त्रहीन किंवा प्राणदानाची याचना करणारे यांचा तूं वध करूं नये ! हे हें अस्त्र न योजण्याचे प्रकार होत. दुसऱ्या शस्त्रांनीं जरी यास प्रतिबंध

केला, तरी अवध्याचाहि नाश हें अस्त्र करील !" माझ्या पित्यानें त्या अस्त्राचा स्वीकार केला, तेव्हां तो प्रभु म्हणाला, 'या अस्त्राच्या योगानें तूं रणांत अनेक शरवृष्टींचा नाश करशील आणि महातेजस्वी होऊन शोभशील !'

(३) हे राजा, असें सांगून तो प्रभु स्वर्गलोकीं निघून गेला. मजवर पित्याची कृपा असल्यामुळें हें अस्त्र नारायणापासून मला प्राप्त झालें. त्याच्या योगानें शचीपति जसा असुरांस पळवून लावितो, त्याप्रमाणें मी पांडव, पांचाल, मत्स्य आणि केकय यांना पळवीन ! हे भारता, शत्रूंनीं रणांत कितीहि पराक्रम केला, तरी माझे बाण त्यांवर पडतील ! रणांत स्थिर होऊन मी यथेष्ट पाषाणवृष्टि करीन, अयोमुख बाणांनीं मी महारथ्यांना पळवीन, तीक्ष्ण परशु त्यांजवर टाकीन आणि नारायणास्त्राच्या योगानें पांडवांना तृणतुल्य समजून शत्रूंचा विध्वंस करीन ! मित्र, ब्राह्मण आणि गुरु यांचा द्रोह करणारा तो अतिनीच पांचालाधम माझ्या हातून कधीं जीवंत सुटणार नाहीं !

द्रोणपुत्र अश्वत्थाम्याचें तें भाषण ऐकून सैन्य मागें फिरलें. सर्व नरवीरांनीं मोठ्यानें शंखनाद केला आणि हर्षभरानें सहस्रशः भेरी आणि डिंडिम यांचे ध्वनि होऊं लागले. खुर-नेमींच्या शब्दांनीं भूमि दणदणूं लागली. तो तुमुल ध्वनि पृथ्वी, आकाश आणि स्वर्ग यांमध्यें दुमदुमून राहिला. पर्जन्यनिनदा-सारखा मोठा ध्वनि ऐकून पांडवांकडील मोठमोठे रथी एकत्र होऊन विचार करूं लागले. हे भारता, इकडे अश्वत्थाम्यानें तसें बोलून आणि उदकस्पर्श करून तें दिव्य नारायणास्त्र प्रकट केलें ! ७. ८. १९५.

अध्याय १९६ वा.

[१ नारायणास्त्रोदयकालीं झालेलीं दुश्चिन्हें. २ युधिष्ठिराचा अर्जुनास प्रश्न. ३ अर्जुनाचें उत्तर.]

(१) संजय—तें नारायणास्त्र प्रादुर्भूत झालें असतां आकाश निरभ्र असूनहि मेघगर्जना होऊं लागली आणि सोसाट्याचा वारा सुटून पर्जन्यबिंदु पडूं लागले. पृथ्वी कांपूं लागली, महोदधि क्षुब्ध झाला, नद्यांचे ओघ उलट वळले आणि पर्वतशिखरें विदीर्ण होऊन गेलीं ! हे भारता, सूर्य मलिन झाला आणि मांसाहारी प्राणी मोठ्या आनंदानें संचार करूं लागले ! हे राजेंद्रा, देव-दानव-गंधर्वहि त्रस्त झाले आणि सर्व व्याकुळ होऊन 'आतां पुढें काय

करावें ' ही एकच चिंता त्यांस उत्पन्न झाली. राजा, अश्वत्थाम्याचें घोर व भयंकर अस्त्र पाहून सर्व राजे भयभीत व व्यथित झाले !

धृतराष्ट्र—संजया, पित्याचा वध सहन न होऊन अश्वत्थाम्यानें सैन्यें मागें फिरविलीं, तेव्हां कौरव आपल्यावर चालून येत आहेत, असें पाहून धृष्टद्युम्नाच्या रक्षणार्थ पांडवांनीं काय उपाय योजला, तें मला सांग !

(२) संजय—धार्तराष्ट्रांनीं पलायन केल्याचें युधिष्ठिरानें पूर्वीच पाहिलें होतें आणि आतां पुनः तुमुल शब्द ऐकूं येऊं लागतांच तो अर्जुनाला म्हणाला " धनंजया, धृष्टद्युम्नानें आचार्यांचा वध केला असतां युद्ध करून जय मिळविण्याविषयीं कौरवांची निराशा झाली आणि दीन होऊन आपल्या प्राणरक्षणार्थ त्यांनीं रणांतून पळ काढला. ज्यांचे पार्ष्णिसारथि मारले गेले, ध्वज, पताका आणि छत्रें भग्न झालीं, घोडे विद्ध झाले, रथकूबर आणि नीड छिन्न झालीं, अशा कित्येक राजांनीं पळ काढला. भयभीत होऊन कित्येक दुसऱ्या रथांवर आरूढ झाले आणि पादांनीं अश्वांस ताडण करीत पळत सुटले ! कोणी छिन्नभिन्न रथांतून पळूं लागले ! कोणी हयसादी अश्वासनें च्युत झालीं असतांहि त्यांना चिकटून तसेच पळून जात होते ! कित्येकांना शरपीडित होऊन धावणाऱ्या गजांनीं दशदिशा पळविलें ! कवचहीन व शस्त्रहीन होऊन कित्येक वीर आपल्या वाहनांवरून खालीं पडले आणि रथचक्रांनीं भिन्न होऊन हयगजांच्या पदांनीं चूर्ण झाले ! दुसरे कोणी ' हे ताता, हे पुत्रा, ' असें मोठ्यानें ओरडून भीतीनें दूर पळाले ! भयानें ते इतके संभ्रांत झाले होते कीं, ते अन्योन्यांना ओळखूंहि शकेनात ! कित्येक विशेष विद्ध झालेले आपले पुत्र, पिते, मित्र व बंधु यांसह आपल्या वाहनांवर बसून जात होते ! असो. द्रोण रणांत पडला आणि सैन्याची अशी दुरवस्था होऊन तें पळून जात असतां त्यास माघारें कोणीं फिरविलें, हें तुला विदित असल्यास मला सांग ! रथनेमींच्या निनादांत अश्वांचें खिंकाळणें आणि गजांचा चीत्कार शब्द मिसळून त्यांचा प्रचंड शब्द ऐकूं येत आहे. ते अत्यंत तीव्र शब्द कौरवांच्या सैन्यसागरांत होत आहेत. त्यांचे योगानें माझे लोक भीतीनें थरथर कांपत आहेत. अर्जुना, अंगावर रोमांच उठविणारा तुमुल शब्द इंद्रासह त्रैलोक्यालाहि ग्रस्त करील, असें मला वाटतें. हा भीषण ध्वनि इंद्राचा असावा, अशी माझी कल्पना आहे. कारण, द्रोणाचा वध झाल्यावर कौरवांच्या रक्षणाकरितां हा

इंद्रच धांवून येत असला पाहिजे! धनंजया, शत्रूकडील ही गर्जना ऐकून आपले मोठमोठे रथिश्रेष्ठ रोमांचित व उद्विग्न झाले आहेत! तेव्हां इंद्रासारखा कोण महारथी युद्धासाठीं कौरवांना स्थिर करून मार्गे फिरवीत आहे?"

(३) अर्जुन—ज्याच्या पराक्रमाच्या आश्रयानें कौरव उग्रकर्म करण्यास सज्ज झाले असून शंख वाजवीत आहेत आणि न्यस्तशस्त्र आचार्यांच्या वधानंतर कौरवांस स्थिर करून कोण गर्जना करीत आहे, म्हणून तूं विचारीत आहेस, तर तो वीर दुसरा कोणी नसून विनयशील, महाबाहु, उग्रकर्मा, कौरवहितकर्ता अश्वत्थामा आहे! त्याच्या जन्मकालीं द्रोणानें मोठमोठ्या विद्वान् ब्राह्मणांस शंभर गाई दिल्या, तसेंच ह्यानें जन्मतांच उच्चैःश्रव्याप्रमाणें किंकाळी फोडून भूमि व तिन्ही लोक कंपित करून सोडले! ती ऐकतांच आकाशवाणी होऊन त्याचें नांव 'अश्वत्थामा' (ज्याचें स्थाम-बल, अश्वाप्रमाणें आहे) ठेवण्यांत आलें. अनाथाप्रमाणें ज्याचा नृशंस धृष्टद्युम्नानें वध केला, त्या द्रोणाचा नाथ हा रणांत अश्वत्थामा उभा आहे! माझ्या गुरूचा केशग्रह धृष्टद्युम्नानें केला, ह्याची द्रौणि कधींहि क्षमा करणार नाहीं! तूं राज्यलोभामुळें आचार्यांकडे अनृत भाषण केलेंस! तूं धर्मज्ञ असूनहि मोठा अधर्म केला आहेस! वालीच्या वधामुळें रामाची अपकीर्ति सर्वत्र पसरली आहे, तशी तुझीहि अकीर्ति चराचर त्रैलोक्यामध्यें चिरकाल राहील! हा सर्वधर्मज्ञ असून आपला शिष्य आहे, हा कधींहि अनृत बोलणार नाहीं, असा तुझ्यावर आचार्यांचा विश्वास होता. आचार्यांनें तुला प्रश्न केला असतां तूं जरी 'कुंजर मारला गेला' असें सांगितलेंस, तरी तूं वास्तविक सत्याचें कवच परिधान करून असत्यच भाषण केलेंस! तुझ्या भाषणावरून त्यानें शस्त्रन्यास केला, तो निरिच्छ झाला, त्याची चेतना नष्ट झाली, आणि तो अत्यंत विह्वल होऊन पडला, हें तूं पाहिलेंच आहेस! राजा, तो पुत्रवत्सल द्रोण शोकाकुल होऊन विमुख झाला तेव्हां तूं शाश्वत धर्माचा त्याग करून त्या गुरूचा घात करविलास! तुझ्या अंगांत सामर्थ्य असल्यास संतप्त झालेल्या आचार्यपुत्राच्या हातून धृष्टद्युम्नाचें रक्षण करून दाखीव! आम्हां सर्वांच्याहि हातून आज त्याचें रक्षण होणें शक्य नाहीं. सर्व भूतांचे ठिकाणीं दया दाखविणारा अश्वत्थामा पित्याचें केशग्रहण ऐकून आज आम्हांला रणांत दग्ध करून टाकील! आचार्यांच्या प्राणरक्षणासाठीं मी आक्रोश करीत असतांहि धर्माचा त्याग करून शिष्यानें गुरूचा वध केला! आमचें बहुतेक आयुष्य क्षीण झालें असून त्याचा अल्पांश

सांप्रत राहिला आहे, तेव्हां हा मोठा अधर्म म्हणजे त्या वृद्धावस्थेचाच परिणाम होय. ज्याचें आपल्यावर पितृतुल्य सौहार्द असे आणि धर्मतःहि जो आम्हांला पित्यासमान होता, त्या गुरूचा क्षणिक राज्यलोभासाठीं तूं घात करविला आहेस !

हे विशांपते, धृतराष्ट्रानें भीष्माला आणि द्रोणाला सर्व पृथ्वी आपल्या पुत्रांसह अर्पण केली होती. राजा, शत्रूकडून त्याचा इतका आदर होत असतांहि तो स्वतःच्या पुत्रापेक्षांहि माझ्यावर अधिक लोभ दाखवीत असे. शस्त्रन्यास केल्यावर माझ्याकडे व तुझ्याकडे पाहत असतांनाच आचार्य मारला गेला ! समरांत युद्ध करीत असतां प्रत्यक्ष इंद्राच्यानेंहि त्याला मारवलें नसतें ! नित्य आमच्यावर उपकार करणाऱ्या त्या आचार्यांचा केवळ राज्यलोभानें आम्हीं अनार्यांनीं द्रोह केला ! राज्यसुखलोभानें साधु द्रोणाचा घात करविला, हें आम्हीं मोठें दारुण महत् पापकर्म केलें आहे. अर्जुन माझ्यासाठीं पुत्र, बंधु, पिता, स्त्री व आपले प्राणहि अर्पण करील, असा ज्याचा विश्वास होता, त्या आचार्यांचा आज घात होत असतां राज्यलोभानें मीं उपेक्षा केली ! हे राजा, त्यामुळेंच खालीं मस्तक होऊन मी नरकांत पडलों आहें ! ब्राह्मण, महामुनि, तशांत वृद्ध आणि आमचा गुरु अशाचा राज्याकरितां घात केला, त्याअर्थीं आम्हांला जीवितापेक्षां मृत्युच श्रेयस्कर होय ! ७. ८. १९६.

अध्याय १९७ वा.

[१ अर्जुनाच्या भाषणाचा निषेध करून अश्वत्थाम्याला जिंकण्याविषयीं भीमसेनाची प्रतिज्ञा. २ धृष्टद्युम्नकृत द्रोणवधसमर्थन.]

(१) संजय—अर्जुनाचें भाषण ऐकून त्यावर कोणीहि महारथी प्रिय किंवा अप्रिय असें कांहींच बोलला नाहीं. परंतु हे भरतर्षभा, भीमसेन मात्र क्रोधाविष्ट होऊन त्याला निर्भर्त्सनापूर्वक म्हणाला, "पार्था, एखादा अरण्यवासी मुनि किंवा धर्मिष्ठ व क्षमी ब्राह्मण यांप्रमाणें तूं धर्मवचनें सांगत आहेस ! जो अपकारापासून रक्षण करितो, संकटांतून निभावून नेतो आणि स्त्री किंवा सत्पुरुष यांजवर दया दाखवितो, त्याला राज्यप्राप्ति होऊन धर्म, यश आणि संपत्ति यांचाहि लाभ होतो. तूं सर्व क्षत्रियगुणांनीं युक्त असून स्वकुलांतील श्रेष्ठ पुरुष आहेस ! यास्तव आजचें तुझें असमंजस भाषण तुला शोभत नाहीं.

कौंतेया, तुझा पराक्रम शचीपति इंद्रासमान आहे. महोदधि जसें मर्यादेचें उल्लंघन करीत नाहीं, तसें तूंहि कधीं धर्माचें अतिक्रमण केलें नाहींस! तेरा वर्षें क्रोधाला बाजूला सारून तूं धर्मप्रवृत्त होऊन राहिलास, तेव्हां तुझी कोण बरें स्तुति करणार नाहीं? सुदैवानें आजहि तुझें चित्त स्वधर्माला अनुसरलें आहे! तुझी बुद्धि सतत अशीच दयाशील राहो! तूं धर्मशील असतां शत्रूंनीं तुझें राज्य अधर्मानें घेतलें आणि द्रौपदीला सभेंत आणून तिची विटंबना केली! तेरा वर्षें अन्यायानें वल्कलें परिधान करवून शत्रूंनीं आम्हांला वनवासाला पाठविलें! हे अनघा, क्षत्रधर्माच्या ठिकाणीं रत होऊन ह्या संतापजनक गोष्टी मीं सहन केल्या आणि त्याप्रमाणें वर्तनहि केलें. त्या नीच व अधार्मिक गोष्टींचें स्मरण होऊन तूं व मी मिळून या क्षुद्र राज्यहारकांचें समूळ उत्पाटन करून टाकूं असें वाटत होतें! युद्धाला आपण निघालों असतां सामर्थ्याची पराकाष्ठा करूं, असें तूंहि मागें बोलला होतास! परंतु त्या वचनाला सांप्रत तूं पराङ्मुख झाला आहेस! धर्म जाणण्याची तुझी इच्छा आहे, परंतु तुझें भाषण मात्र सत्य नाहीं! आम्ही भयविह्वल झालों असतां आमच्या मर्मावर तूं वाक्प्रहार करीत आहेस! हे शत्रुकर्शना, तूं जणुंकाय क्षतांच्या व्रणांवर क्षार ओतीत आहेस! तुझ्या वाक्शल्यांनीं पीडित झालेलें माझें हृदय विदीर्ण होत आहे! स्वतः तूं आणि आम्ही प्रशंसेला पात्र असतांहि तूं प्रशंसा करीत नाहींस! हे धनंजया, वासुदेवाला सोडून तुझ्या षोडषांश कलेचीहि ज्याची योग्यता नाहीं, त्या द्रोणपुत्राची मात्र तूं स्तुति करीत आहेस! आपले स्वतःचे दोष सांगतांना तुला लज्जा कशी बरें वाटत नाहीं? मी क्रुद्ध झालों तरी ही सर्व पृथ्वी विदीर्ण करून टाकीन, पर्वतांचाहि भंग करीन आणि ह्या सुवर्णभूषित गदेच्या प्रहारानें पर्वतप्राय मोठमोठे वृक्षहि वायूप्रमाणें मोडून टाकीन! पार्था, इंद्रासह सर्व देव आणि राक्षस, असुर, उरग व मानव एकत्र होऊन आले, तरीहि त्यांना पळवून लावीन! हे पार्था, असा तुझा बंधु मी आहें, हें जाणूनहि द्रोणपुत्राचें भय धरणें तुला योग्य नाहीं! अथवा हे बीभत्सो, तूं दुसऱ्या बंधूंसह स्वस्थ बसून राहा, मीच एकटा गदेनें याला महायुद्धांत जिंकीन." त्यानंतर क्रोधसंपन्न पांचालराजपुत्र धृष्टद्युम्न पार्थाला म्हणाला—

(२) धृष्टद्युम्न—बीभत्सो, याजन, अध्यापन, दान, यज्ञ, प्रतिग्रह आणि अध्ययन हीं सहा ब्राह्मणांचीं कर्में विद्वानांनीं मानलीं आहेत. यांपैकीं

कोणतें कर्म द्रोण आचरीत होता ? याकरितांच मीं त्याचा वध केला आहे ! पार्था, त्याचा दोष तूं मला कां देतोस ? हा स्वधर्मापासून च्युत होऊन क्षात्रधर्मानें वागत असे आणि दिव्यास्त्रानें आमचा वध करूं पाहत होता. अर्जुना, त्या मायावी व दांभिक ब्राह्मणाचा मीं कपटानें वध केला, यांत अयोग्य तें काय केलें ? अशा त्या द्रोणाला मीं मारिलें असतां अश्वत्थामा जर क्रोधानें गर्जना करीत असेल, तर त्यांत माझें काय जातें ? कौरवांचें रक्षण करण्याविषयीं असमर्थ अश्वत्थामा त्यांचा युद्धाच्या निमित्तानें वध करील, तर त्यांत मला आश्चर्य वाटणार नाहीं ! तूं धार्मिक असून मला गुरुघातक म्हणतोस, तरी मी पांचालराजपुत्र त्याच्या वधासाठींच अनलापासून उत्पन्न झालों आहें !

हे धनंजया, युद्ध करीत असतां ज्याला कार्य काय किंवा अकार्य काय, सारखींच वाटत असत, त्याला ब्राह्मण किंवा क्षत्रिय तरी तूं कसें म्हणणार ? जो क्रोधाविष्ट होऊन अनस्त्रज्ञ लोकांस ब्रह्मास्त्रानें मारूं पहातो, त्याचा वध कोणत्याहि उपायानें कसा करूं नये ? हे पुरुषसत्तमा, विशेषतः जो माझा पितृघातकी असून ज्या दुष्टानें माझ्या बांधवांचाहि रणांत वध केला, त्याचा वध मीं कां बरें करूं नये ? त्या दुष्टाला गांठून मीं रथांतच मारिलें, ह्याकरितां मज अनिंद्याचें अभिनंदन तूं कां करीत नाहींस ? कालानलासमान व अग्नि, रवि किंवा विष यांसदृश भयंकर द्रोणाचें मस्तक मीं छिन्न केलें, यास्तव माझी प्रशंसा तूं कां करीत नाहींस ? दुसऱ्या कोणाचे बंधु न मारतां त्यानें माझेच बंधु मारले, म्हणून त्याचें मस्तक छेदूनहि माझा क्रोध नाहींसा झाला नाहीं ! जयद्रथाचें शिर तूं फेंकलेस तसें त्याचें मस्तक निषादांच्या प्रदेशांत मीं फेंकून दिलें नाहीं, ही गोष्ट माझ्या मनाला लागून राहिली आहे ! अर्जुना, शत्रूचा वध न करणें, हा अधर्म मानिला आहे आणि मारावें किंवा मरावें, हा क्षत्रियांचा धर्म होय ! तुझ्या पित्याचा मित्र भगदत्त याचा जसा वध तूं केलास, तसाच तो द्रोणशत्रु मीं युद्धांत धर्मानें मारिला आहे ! पितामहाचा रणांत वध करणें, हें तूं धर्मकृत्य समजतोस आणि पापी शत्रूचा मीं वध केला, तें मात्र तुला तसें वाटत नाहीं, हें कां बरें ? पार्था, ज्ञातिभावामुळें मी तुझ्याशीं नम्रतेनें वागतों, म्हणून तूं असें बोलणें योग्य नव्हे ! द्रौपदी आणि द्रौपदेय यांकरितांच तुला मी या मर्यादातिक्रमाची क्षमा करितों ! माझें आणि आचार्यांचें वैर कुलपरंपरागत आहे, हें प्रसिद्ध आहे. सर्व लोकांना तें माहीत असतां तुम्हां पांडुनंदनांनाच तें विदित नाहीं ! अर्जुना, धर्मराजानें

अनृत भाषण केलें नाहीं आणि मीहि अधर्मानें वागलों नाहीं. तो पापी शिष्यद्रोही मारला गेला! अर्जुना, युद्ध कर, विजय हा तुझा आहेच! ७. ८. १९७.

अध्याय १९८ वा.

[१ धृतराष्ट्राचा प्रश्न. २ सात्यकि व धृष्टद्युम्न यांनीं केलेली अन्योन्य निर्भर्त्सना. ३ धृष्टद्युम्नावर चालून जाणाऱ्या सात्यकीचें भीमाकडून निवारण. ४ पुनः युद्धोद्यम.]

(१) **धृतराष्ट्र**—ज्या महात्म्यानें सर्व वेद सांग व यथान्याय अधीत केले होते, ज्याच्या ठिकाणीं धनुर्वेद व विनय हे मूर्तिमंत वास करून राहत असत आणि ज्याच्या प्रसादानें देवांनाहि दुष्कर अशीं अमानुष कर्में नरश्रेष्ठ संग्रामांत करूं शकत असत, त्या द्रोणाचार्यांची एका पापी, नीच, क्षुद्र व गुरुघातकी दुरात्म्याकडून आपल्या समक्ष निंदा होत असतां कोणाहि क्षत्रिय वीराला कोप येऊं नये ना! त्यांच्या क्षात्रधर्मास आणि अक्रोधित्वाला धिक्कार असो! पांडव, सर्व राजे व पृथ्वीतलावरील धनुर्धर तें भाषण ऐकून हे संजया, धृष्टद्युम्नाला काय बोलले तें मला सांग!

(२) **संजय**—हे राजेंद्रा, धृष्टद्युम्नाचें तें भाषण ऐकून सर्व राजे स्तब्ध राहिले. अर्जुनानें मात्र धृष्टद्युम्नाकडे वांकड्या नजरेनें पाहिलें आणि डोळ्यांत आसवें आणून व दीर्घ निश्वास टाकून त्याचा धिक्कार केला. युधिष्ठिर, भीष्म, नकुल-सहदेव, कृष्ण आणि इतर लोक लज्जित होऊन राहिले! त्या वेळीं सात्यकि मात्र बोलला कीं, "अनिष्ट भाषण करणाऱ्या ह्या पापी नराधमाचा शीघ्र वध करील, असा येथें कोणी वीर नाहीं काय? ब्राह्मण चांडाळाची निंदा करितात, त्याप्रमाणें हे सर्व पांडव ह्या पापकर्मांमुळें तुझी निर्भर्त्सना करीत आहेत! हें महत्पाप केल्यामुळें सर्व सज्जन लोक तुझा उपमर्द करीत असतां त्या सत्पुरुषांच्या मंडळीपुढें तुला बोलायाला लज्जा कशी वाटत नाहीं? तुझी जिह्वा आणि मस्तक शतधा विदीर्ण कसें होत नाहीं? क्षुद्रा, गुरूची निंदा करितांना अधर्मानें तुझा निःपात कसा बरें होत नाहीं? हें अशुचि कृत्य करून तूं लोकसमूहामध्यें प्रौढी मिरवीत आहेस, यास्तव तूं सर्व पांडव, अंधक आणि वृष्णि यांच्या निंदेस पात्र आहेस! अशा प्रकारचें

अकार्य करून तूं आणखी गुरूची निंदा करीत आहेस, त्याअर्थी तुझा वधच केला पाहिजे! तूं मुहूर्तभरहि जीवंत राहण्यांत अर्थ नाहीं! हे पुरुषाधमा, धर्मात्म्या सच्छील गुरूचे केश धरून तूं वध केलास! असलें काम तुजवांचून दुसरा कोण आर्य करणार आहे! तुजसारखा कुलांगार पुत्र झाल्यामुळें तुझे सात पूर्व व सात अवर पुरुष सत्कीर्तीला मुकून नरकांत पडले आहेत! हे नरर्षभा, भीष्मवधासंबंधीं तूं अर्जुनाला बोललास, त्यास त्या महात्म्यानेंच आपला अंत करून घेतला आणि त्याचा घात करणाराहि तुझा तो महापापी बंधु! पांचालपुत्रांपेक्षां अधिक पापी पुरुष पृथ्वीतलावर कोणी नाहीं! त्या शिखंडीला तुझ्याच पित्यानें भीष्माच्या अंताकरितांच जन्म दिला होता. भीष्मानें शिखंडीचें रक्षण केलें आणि शिखंडीच त्या महात्म्याचा मृत्यु झाला! मित्र आणि गुरू यांचा द्रोह करणारे नीच पांचाल तूं आणि तुझा बंधु यांना जन्म देऊन धर्मच्युत झाले आहेत! अशाप्रकारचें भाषण जर तूं पुनः माझ्यासमोर करशील, तर वज्रसदृश माझ्या या गदेनें तुझें मस्तक तोडून टाकीन! तूं ब्रह्महत्या केली आहेस, आणि त्यामुळें ब्रह्मघातक लोक तुला पाहून सूर्याकडे पाहत असतात. अरे अतिदुष्ट पांचालका, माझ्यापुढें गुरूची आणि गुरूच्याहि गुरूची निंदा करतांना तुला लज्जा कशी वाटत नाहीं? थांब, थांब, माझ्या गदेचा एकच प्रहार सहन कर पाहूं! मीहि तुझे अनेक गदाप्रहार सहन करण्यास तयार आहें!"

याप्रमाणें सात्यकीनें निर्भर्त्सना केली. ती ऐकून धृष्टद्युम्न क्रोधाविष्ट झाला आणि त्यानें त्या संतप्त सात्यकीला हंसतहंसत कठोरपणानें उत्तर दिलें.

धृष्टद्युम्न—माधवा, ऐकलें, तुझें बोलणें ऐकिलें! त्याची मी तुला क्षमा करितों! अनार्य व पातकी पुरुष सर्वदा साधु पुरुषाची निर्भर्त्सना करूं इच्छितो. क्षमेची लोकांनीं जरी प्रशंसा केली, तरी पापी मनुष्य क्षमेला पात्र नाहीं. कारण, क्षमावंताला पापी मनुष्य आपण जिंकलें असें समजतो. सात्यके, तुझें आचरण नीच असून तुझे विचारहि पापी आहेत! नखशिखांत तूं पापी असतां दुसऱ्याचे दोष काढूं पाहतोस! तो भग्नहस्त भूरिश्रवा प्रायोपवेशन करून बसला असतां आणि लोकांनींहि तुझें निवारण केलें असतां तूं त्याचा वध केलास, याहून अधिक पापकर्म तें कोणतें? युद्धांत दिव्यास्त्रानें सैन्याची दाणादाण करणाऱ्या द्रोणाचा त्यानें शस्त्रन्यास करतांच मीं वध केला, यांत दुष्कर्म तें कोणतें केलें? प्रायोपवेशन करून बसणाऱ्या छिन्नबाहु मुनीला मारणाऱ्यानें दुस-

त्याला दोष कसा द्यावा ? तुला लत्तेनें भूमीवर पाडून वीर्यवान् भूरिश्रवा ओढीत असतांना त्याचा वध तूं कां केला नाहींस ? पूर्वींच अर्जुनानें जिंकलेल्या त्या प्रतापी सौमदत्तीचा त्वां अनार्यानें वध केला ! जेथें-जेथें पांडवांच्या सैन्याला द्रोण पळवीत असे, तेथें-तेथें हजारों बाण टाकीत मी जात असें ! अशाप्रकारचें चांडाळासारखें कृत्य तूं स्वतः करून दुसऱ्याला कठोर शब्द बोलतोस, तें कां बरें ? वृष्णिकुलाधमा, हें पापकर्म तुझें आहे, माझें नाहीं ! पापकर्माचें तूं निवासस्थान आहेस ! पुनः असें बोलूं नकोस ! मौन धारण कर पाहूं ! आतां यापुढें मूर्खपणें माझ्याशीं असें भाषण करशील, तर मी तुला बाणांनीं यम-सदनीं पाठवीन ! मूर्खा, सदोदित धर्मानेंच वर्तन करणें शक्य नसतें. त्या कौरवांनींहि अशाच प्रकारचें अधर्माचरण केलें आहे, तें सांगतों, ऐक. सात्यके, त्यांनीं पूर्वीं युधिष्ठिराची अधर्मानें वंचना केली, द्रौपदीची अधर्मानें छळणा केली, द्रौपदीसह सर्व पांडवांना वनांत पाठविलें आणि त्यांच्या सर्वस्वाचा अधर्मानेंच अपहार केला ! दुर्मते, मद्रराज शल्याला त्यांनीं अधर्मानेंच आपल्याकडे ओढलें ! बाल सौभद्राचाहि त्यांनीं अधर्मानेंच वध केला ! त्याच-प्रमाणें आम्हीं परपुरंजय भीष्माचा अधर्मानें वध केला आणि तूं धर्मज्ञ असूनहि भूरिश्रव्याचा अधर्मानेंच वध केलास ! याप्रमाणें हे सात्वता, कौरव काय किंवा पांडव काय, धर्मज्ञ असूनहि त्यांनीं जयाचें रक्षण करण्याकरितांच अधर्माचें आचरण केलें आहे ! श्रेष्ठ धर्म कोणता किंवा अधर्म कोणता हें जाणणें शक्य नाहीं ! तूं कौरवांशीं युद्ध कर ! अशा वर्तनानें पितृलोकीं जाण्याची इच्छा करूं नकोस !

(३) संजय—अशाप्रकारें धृष्टद्युम्नाचें कठोर आणि क्रूर बोलणें सात्यकीनें ऐकून घेतलें. तो किमपिहि भ्याला नाहीं. त्याचें बोलणें ऐकून सात्यकीनें रक्ता-सारखे डोळे लाल केले आणि आपली गदा हातांत घेतली ! सर्पासारखे दीर्घ निश्वास टाकीत त्यानें आपलें धनुष्य रथांत ठेवलें आणि धृष्टद्युम्नावर धांवत जाऊन क्रोधानें तो म्हणाला, ‘ तुला मी कठोर बोलत नाहीं. तूं वधाला योग्य आहेस, त्याअर्थीं तुझा मी आतांच वध करतों !’

अंतकाप्रमाणें महाबलवान् सात्यकी धृष्टद्युम्नावर धांवून आल्याचें पाहून श्रीकृष्णानें भीमसेनाला खुणाविलें. तेव्हां भीमानें रथांतून उडी टाकून सात्यकीला आंवरिलें. इतक्यांत सहदेवहि तेथें धांवून आला आणि गोड

शब्दांनीं सात्यकीला बोलला, "हे नरश्रेष्ठा, आम्हांला वृष्णि, अंधक किंवा पांचाल यांविरहित दुसरा प्रिय मित्र कोणी नाहीं. वृष्णि व अंधक यांनाहि—विशेषतः श्रीकृष्णाला—आमच्यावांचून दुसरा कोणी प्रिय मित्र नाहीं! समुद्रापर्यंत शोधून पाहिलें, तरी पांचालांनाहि वृष्णि व पांडव यांच्याइतकें मित्रत्व अन्यत्र सांपडणार नाहीं! धृष्टद्युम्न तुला आपला मित्र मानतो आणि तूंहि त्याला तसेंच समजतोस! तुम्ही आमचे मित्र आहां, तसेच आम्हीहि तुमचे मित्र आहों. म्हणून हे सर्वधर्मज्ञा सात्यके, मित्रधर्म ध्यानांत आण व धृष्टद्युम्नावरील क्रोधाचा निग्रह कर आणि शांत हो! तूं धृष्टद्युम्नाला क्षमा कर, तोहि तुला क्षमा करील. आम्हीहि सहनशील आहों! क्षमेसारखें दुसरें श्रेष्ठ जगांत काय आहे?"

हे मारिषा, याप्रमाणें सहदेव सात्यकीचें समाधान करीत असतां, धृष्टद्युम्न हंसतच म्हणाला, " भीमा, युद्धमदानें चढलेल्या या शिनीच्या पौत्रास सोड, सोड पाहूं! पर्वतावर जसा वायु चालून येतो, तसा हा मजवर चालून येवो, म्हणजे मी तीक्ष्ण बाणांनीं त्याचा क्रोध, युद्धश्रद्धा आणि जीवित हीं नष्ट करून टाकतों! ते पहा कौरव आम्हांवर तिकडे धांवून येत आहेत, तर पांडवांचें कोणतें कार्य मीं केलें पाहिजे, तें सांग! अथवा अर्जुन त्या सर्वांचें रणांगणावर निवारण करील, मी बाणांनीं याचें मस्तक छेदून टाकतों! रणांतील भग्नहस्त भूरिश्रवाच हा मला समजतो आहे! याला सोड. आज मी याचा वध करीन किंवा तो तरी माझा वध करील!"

(४) बलवान् सात्यकीला या वेळीं भीमानें बाहूंनीं आंवळून धरिलें होतें, तरी धृष्टद्युम्नाचें भाषण चाललें असतां सर्पाप्रमाणें तो दीर्घ निश्वास टाकीत होता! ते दोघे बाहुशाली वीर एकमेकांवर वृषभांप्रमाणें गर्जना करीत असतां श्रीकृष्ण आणि धर्मराज त्वरेनें तेथें आले आणि त्यांनीं मोठ्या प्रयत्नानें त्या दोघांचें निवारण केलें. अशा रीतीनें आरक्तनेत्र झालेल्या त्या उभयतांचें सांत्वन केल्यावर ते सर्व मोठमोठे वीर समरांगणांत युद्धार्थ आलेल्या शत्रूंवर धांवून गेले! ७. ८. १९८.

अध्याय १९९ वा.

[१ अश्वत्थाम्याकडून नारायणास्त्राचा प्रयोग. २ कृष्णाच्या वचनावरून यानावरोहण व शस्त्रन्यास यांहींकरून वीरांचें आत्मरक्षण. ३ शस्त्रधारी भीम युद्धास प्रवृत्त झाल्यामुळें त्याच्या मस्तकावर अस्त्रप्रज्वलन.]

(१) **संजय**—त्या वेळीं युगांतीं सर्व भूतांचा संहार करणाऱ्या अंतकाप्रमाणें द्रोणपुत्रानें रिपूंचा नाश केला. भल्लांनीं शत्रुसैन्याचा नाश करून त्यानें त्यांच्या प्रेतांचा एक पर्वतच तयार केला. ध्वज हे त्या पर्वतावरील वृक्ष असून शस्त्रें हीं शृंगें होतीं. मरून पडलेले गज ह्या त्यावरील महाशिला होत्या. अश्व हे तेथील किंपुरुष असून धनुष्यें ह्या लता होत्या. मांसाहारी पक्षी आणि भूत-यक्षगण यांनीं तो व्याप्त होता. त्या नरश्रेष्ठानें मोठ्या वेगानें गर्जना करून पुनः आपली प्रतिज्ञा तुझ्या पुत्राला ऐकविली कीं, ज्याअर्थीं कुंतीपुत्र युधिष्ठिरानें धर्माचे प्रावरणाखालीं कपटानें आचार्याला शस्त्रन्यास करण्याला सांगितलें, त्याअर्थीं त्याच्या डोळ्यांदेखत त्याच्या सैन्याचा निःपात करीन आणि सर्वांस पळावयास लावून त्या पांचाल्यांचा वध करीन! जर हे मजबरोबर युद्ध करतील, तर या सर्वांचा मी घात करीन! हें मी तुला सत्य सांगत आहें. सैन्याला मागें फिरीव."

द्रोणपुत्राचें तें भाषण ऐकून तुझ्या पुत्रानें सैन्य मागें फिरविलें आणि मोठ्यानें सिंहनाद केला. त्यामुळें सर्व सैनिकांची भीति पार नाहींशी झाली! नंतर दोन जलपूर्ण सागर जसे एकमेकांवर येऊन आदळतात, त्याप्रमाणें कौरव-पांडवांच्या सैन्यांची गांठ पडून तुमुल संग्रामाला प्रारंभ झाला! भयग्रस्त झालेल्या कौरवांना अश्वत्थाम्यानें स्थिर केलें! द्रोणाच्या निधनामुळें पांडव आणि पांचाल हे तर अतिहर्षोन्मत्त झाले होते. हे राजेंद्रा, उभय पक्षांनाहि आपलाच जय होणार असें वाटत होतें! त्यामुळें त्या क्षुब्ध झालेल्या दोन्ही पक्षांकडील वीरांना आलेला आवेश उघड दिसून येत होता. ज्याप्रमाणें पर्वतावर पर्वत किंवा सागरावर सागर सहसा आदळावा, त्याप्रमाणें कौरव-पांडवांची गांठ पडून युद्ध जुंपलें! तेव्हां दोहोंकडील सैनिकांनीं हजारों शंख आणि अयुतावधि भेरी वाजविल्या. मंथनाचे वेळीं सागराचा जसा ध्वनि झाला, तसा त्या सैन्यांचा अपूर्व आणि अत्यद्भुत शब्द झाला! अश्वत्थाम्यानें पांडवांच्या व पांचालांच्या सैन्यावर नारायणास्त्र प्रकट केलें! तेव्हां प्रज्वलित

अस्त्रांचे सहस्रावधि बाण आकाशांत प्रादुर्भूत झाले आणि दीप्तमुख सर्पांप्रमाणें ते पांडवांचा नाश करणार असें वाटूं लागलें ! त्या बाणांनीं क्षणांत सर्व दिशा, आकाश व सैन्य सूर्याच्या किरणांप्रमाणें व्यापून टाकलें ! हे महाराजा, तसेंच दुसरे लोहगोळ स्वच्छ आकाशांत प्रकट होऊन नक्षत्रांसमान चकाकूं लागले ! दोन चक्रांच्या, चार चक्रांच्या शतघ्नी, पुष्कळ गदा व सूर्यमंडल-सदृश क्षुरधारेचीं उज्ज्वल चक्रें आकाशांत दिसूं लागलीं ! हे नरश्रेष्ठा, शस्त्राकृतींनीं अंतरिक्ष व्याप्त झालेलें पाहून पांडव, पांचाल आणि सृंजय हे अत्यंत उद्विग्न झाले ! हे जनाधिपा, जसजसे पांडवांचे महारथी अधिकाधिक युद्ध करूं लागले, तसतसें तें अस्त्र अतिशय वाढूं लागलें ! त्या नारायणास्त्रानें त्यांचा नाश होऊं लागला ! शिशिर ऋतूच्या अंतीं अग्नि गवत जाळून टाकतो, त्याप्रमाणें हे राजा, तें अस्त्र पांडवसेनेला दग्ध करीत चाललें !

त्या अस्त्रानें क्षीण होत चाललेलें आपलें सैन्य पाहून धर्मपुत्र युधिष्ठिर संत्रस्त झाला. आपलें सैन्य निर्जीव होऊन पळून जात आहे आणि अर्जुन निरुत्साह झाला आहे, असें पाहून तो म्हणाला " धृष्टद्युम्ना, तूं पांचालसेनेला घेऊन पळून जा ! सात्यके, तूंहि वृष्णि व अंधक यांसह निघून जा ! धर्मात्मा वासुदेव आपल्या रक्षणाला योग्य वाटेल तें करण्याला समर्थ आहे ! जो सर्व लोकांना कल्याणाचा मार्ग दाखवितो, त्याला स्वतःचें हित कसें बरें करून घेतां येणार नाहीं ? ' आतां युद्ध करूं नका' असें माझें सर्व सैन्यास सांगणें आहे ! मी तर बंधूंसह अग्निप्रवेश करीन ! रणांगणावर भीरूंना दुस्तर अशा भीष्म-द्रोणांसारखे अर्णव तरून जे आम्ही गेलों, तेच सांप्रत द्रोणपुत्ररूपी गोष्पदजलांत सर्व गणांसह बुडून जात आहों ! आमच्या कल्याणकर्त्या द्रोणास रणांत मीं मारविलें, त्याअर्थी माझ्या संबंधानें अर्जुनाची तरी इच्छा आज सफल होवो ! ज्यानें युद्धकलानभिज्ञ बाल सौभद्राचा पुष्कळ बलवान् आणि क्रूर वीरांकडून वध करविला, सभेंत द्रौपदी आणविली असतां आणि ती आपल्या दासीभावाच्या न्याय्यतेसंबंधीं प्रश्न विचारीत असतां ज्यानें आपल्या पुत्रासह तिची उपेक्षा केली, जयद्रथाचे रक्षणार्थ अर्जुनाचा वध करूं पाहणाऱ्या दुर्योधनाच्या अंगांत ज्यानें कवच घातलें, ज्या ब्रह्मास्त्रवेत्त्यानें माझ्या जयार्थ यत्न करणाऱ्या सत्यजित्प्रभृति पांचालांचा वध केला आणि ज्यानें अधर्मानें आम्हांला राज्यांतून घालविण्याचे वेळीं विदुरादिकांनीं निवारण केलें असतांहि आमच्या वनवा-

साला अनुमोदन दिलें आणि अशाप्रकारें ज्यानें आमच्यावर परम प्रेम दाखविलें, त्या द्रोणाचा वध झाला म्हणून मी आज बंधूंसह अग्निप्रवेश करणार !"

(२) संजय–अशाप्रकारें धर्म बोलत आहे, तोंच कृष्णानें हस्तसंकेत करून सैन्याचें त्वरित निवारण केलें आणि म्हणाला, "वीरहो, तुम्ही आपलीं शस्त्रें शीघ्र खालीं ठेवा आणि वाहनांवरून उतरा ! ह्या अस्त्राच्या प्रतिघाताचा हाच उपाय सांगितला आहे ! गज, अश्व, रथ यांवरून तुम्ही सर्व खालीं उतरा ! तुम्ही निरायुध भूमीवर राहिल्यानें हें अस्त्र तुम्हांला मारूं शकणार नाहीं ! जे कोणी मनानें कां होईना, याच्याशीं युद्ध करूं इच्छितील, त्या सर्वांचा, मग ते रसातळीं गेलेले कां असेनात, हें घात करील, यांत संशय नाहीं !"

(३) हे भारता, वासुदेवाचें तें भाषण ऐकून शस्त्रें टाकून देण्याचा सर्वांनीं विचार केला. इतक्यांत भीमसेन त्यांस प्रोत्साहनपर शब्दांनीं बोलला, "कोणींहि शस्त्रें टाकूं नयेत, मी माझ्या बाणांनीं द्रोणपुत्राच्या अस्त्राचें निवारण करीन ! मी सुवर्णाच्छादित गदेनें यमाप्रमाणें रणांत आघात करीन आणि द्रौणीच्या अस्त्राचा प्रतिकार करीन ! ज्याप्रमाणें सूर्यासारखें दुसरें तेज नाहीं, त्याप्रमाणें पृथ्वीवर माझ्या सारखा कोणीहि पराक्रमी वीर नाहीं. गजशुंडेप्रमाणें माझ्या महाबाहूंच्या योगानें हिमाचलासारख्या पर्वताचाहि निःपात मी करीन ! मनुष्यांमध्यें माझें सामर्थ्य अयुत नागबलाइतकें आहे. जी स्वर्गांत देवांमध्यें इंद्राची बलसंबंधानें ख्याति आहे, तशी माझीहि येथें आहे ! द्रौणीच्या प्रदीप्त अस्त्राचें निवारण करीत असतां आज माझ्या या पुष्ट बाहूंचें वीर्य पहा ! नारायणास्त्राशीं संग्राम करणारा वीर जर कोणी नाहीं, तर आज मी कुरु-पांडवांच्या देखत त्याच्याशीं युद्ध करीन ! अर्जुना, हे अर्जुना, रे बीभत्सो, तूं गांडीव खालीं ठेवूं नकोस ! तसें केल्यास चंद्रास कलंकाप्रमाणें तुझ्या विमल कीर्तीस लांछन लागेल !"

अर्जुन—भीमा, नारायणास्त्र, गाई व ब्राह्मण यांवर गांडीवाचा प्रयोग करावयाचा नाहीं, असें माझें मत आहे.

असें अर्जुनाचें भाषण झाल्यावर सूर्यासमान तेजस्वी रथांत बसून मेघाप्रमाणें गर्जना करीत अरिंदम द्रोणपुत्रावर भीमसेन चालून गेला आणि त्यानें आपल्या बाणजालांनीं द्रौणीला आच्छादून टाकलें. द्रौणीनेंहि हास्यपूर्वक

मोठ्या चपलाईनें आपल्या अभिमंत्रित प्रज्वलित शरांनीं त्यावर प्रहार केला! तेव्हां प्रदीप्तमुख सर्पसदृश व मुखांतून अग्निकण टाकणाऱ्या बाणांनीं भीमाचें शरीर इतकें व्याप्त होऊन गेलें कीं, तो जणुंकाय सुवर्ण स्फुलिंगांनींच आच्छादित झाला होता! तो सायंकाळीं खद्योतांनीं व्याप्त झालेल्या पर्वताप्रमाणें रणांत दिसूं लागला! हे महाराजा, भीम जों जों त्या अस्त्राला प्रतिबंध करूं लागला, तों तों तें अस्त्र वायूनें प्रज्वलित होणाऱ्या अग्नीसमान अधिकाधिक वृद्धिंगत होत चाललें! अशाप्रकारें विवर्धमान होणारें तें भीमविक्रमी अस्त्र पाहून एका भीमसेनाविरहित सर्व पांडवांचें सैन्य भयभीत होऊन गेलें! त्या सर्वांनीं आपलीं शस्त्रें भूमीवर टाकलीं आणि रथ, गज व अश्व यांवरून ते सर्व खालीं उतरले! तेव्हां त्या अस्त्राची सर्व महाशक्ति एका भीमसेनाच्याच मस्तकावर पतन पावली!

याप्रमाणें भीम त्या अस्त्रानें संवृत झाला असतां सर्व भूतगण आणि विशेषतः पांडव यांमध्यें एकच हाहाकार उडाला! ७. ८. १९९.

अध्याय २०० वा.

[१ नारायणास्त्राची शांति. २ धृतराष्ट्रप्रश्न व संजय याचें उत्तर. ३ संकुलयुद्ध.]

(१) संजय—भीमसेन नारायणास्त्रानें आच्छादित झालेला पाहून धनंजयानें त्या तेजाच्या प्रतिकाराकरितां वारुणास्त्राची योजना केली. तें अस्त्र नारायणास्त्राचे तेजांत लोपून गेल्यामुळें वारुणास्त्रानें आच्छादित झाल्याचें कोणाच्याहि लक्षांत आलें नाहीं. अश्व, सारथि व रथ यांसह भीम द्रोणपुत्राच्या अस्त्रानें व्याप्त होऊन गेला. या वेळीं भीमाकडे पहाणेंहि अवघड झालें होतें. राजा, ज्याप्रमाणें रात्रीचा क्षय झाला असतां नक्षत्रें अस्ताचलावर जातात, त्याप्रमाणें भीमाच्या रथावर सारखे बाण पडूं लागले! हे मारिषा, द्रोणपुत्रानें भीम, त्याचा रथ, अश्व आणि सारथी यांना आपल्या बाणांनीं आच्छादून टाकल्यामुळें ते सर्व अग्नीच्या मुखांतच सांपडल्यासारखे झाले! प्रलयकालीं सर्व चराचर विश्वाचें भक्षण करून वह्नि जसा परमेश्वराच्या मुखांत प्रवेश करितो, त्याप्रमाणें त्या अस्त्रानें भीमसेनाला आच्छादिलें! सूर्याचे ठिकाणीं अग्नीनें प्रवेश केला किंवा अग्नींत सूर्यानें प्रवेश केला, तरी अग्नि जसा दिसेनासा होतो, त्याप्रमाणें त्या तेजानें भीमाचे अंगांत प्रवेश करितांच

तो दुर्जेय झाला! भीमाचा रथ अस्त्रानें व्यापून टाकला आहे, द्रोणपुत्र रणांगणांत उभा आहे, त्याच्याशीं युद्ध करण्यास कोणी तयार नाहीं, पांडवांचे सर्व सैन्यानें शस्त्रें टाकलीं आहेत, ते निर्जीव होऊन गेले आहेत आणि युधिष्ठिरादि महारथी विमुख झाले आहेत, असें पाहून महातेजस्वी कृष्णार्जुनांनीं रथांतून खालीं उड्या घेतल्या आणि ते भीमाकडे धांवत गेले! नंतर द्रोणपुत्राच्या अस्त्रबलापासून उत्पन्न झालेल्या तेजांत ते मायेच्या योगानें शिरले! या वेळीं त्यांनीं शस्त्रें टाकिल्यामुळें, वारुणास्त्राच्या प्रयोगामुळें आणि त्यांच्या अंगच्या वीर्यामुळें त्या नारायणास्त्रापासून उत्पन्न झालेला अग्नि त्यांस जाळूं शकला नाहीं! त्या नर-नारायणांनीं—कृष्णार्जुनांनीं—नारायणास्त्राच्या शांतीकरितां भीम आणि त्याचीं सर्व शस्त्रायुधें खालीं ओढून घेतलीं! जोंजों ते भीमाला खालीं ओढूं लागले, तोंतों भीम मोठ्यानें गर्जना करूं लागला आणि त्या योगानें तें दुर्जय व घोर अश्वत्थाम्याचें अस्त्र वाढूं लागलें! तेव्हां श्रीकृष्ण भीमाला बोलला, "पांडुनंदना भीमा, आम्ही निवारण करीत असतांहि तूं युद्धापासून परावृत्त कां बरें होत नाहींस? युद्ध करून जर हे कौरव जिंकतां आले असते, तर आम्ही व या सर्व थोर वीरांनीं युद्ध केलें असतें! परंतु आम्ही सर्व व तुझ्या पक्षाकडीलहि वीर रथांतून उतरले आहेत, त्याअर्थीं तूंहि रथांतून शीघ्र उतर!"

असें बोलून कृष्णानें त्याला रथांतून जमिनीवर ओढलें! तेव्हां त्याचे नेत्र क्रोधानें आरक्त झाले व तो सर्पासारखे निश्वास टाकूं लागला! जेव्हां त्यांनीं त्याला रथांतून उतरविलें आणि त्याजकडून शस्त्रें जमिनीवर टाकविलीं, तेव्हां तें शत्रुतापन नारायणास्त्र शांत झालें!

अशाप्रकारें तें दुःसह तेज शांत झालें असतां सर्व दिशा व प्रदिशा स्वच्छ झाल्या, मंगल वारे वाहूं लागले आणि पशु-पक्षीहि शांत झाले. हे भारता, तें घोर तेज नाश पावलें असतां निशावसानीं उदयाला आलेला सूर्य जसा शोभतो, तसा तो भीम शोभूं लागला. पांडवांचें शेष राहिलेलें सैन्य अस्त्राची शांति झाली असतां आनंदित झालें आणि तुझ्या पुत्राचा घात करण्याच्या इच्छेनें तयार होऊन राहिलें!

हे महाराजा, नंतर पांडवांचें सैन्य व्यवस्थितपणें युद्धाला सज्ज झालेलें पाहून दुर्योधन द्रोणपुत्राला म्हणाला 'अश्वत्थामन्, पुनः एकदां हें अस्त्र शत्रूवर शीघ्र योज! हे विजयेच्छु पांचाल युद्धास पुनः प्रवृत्त झाले आहेत पहा!'

हे मारिषा, तुझ्या पुत्रानें असें सांगितलें असतां अश्वत्थामा खिन्न झाला आणि निश्वास टाकून दुर्योधन राजाला बोलला, "राजन्, हें अस्त्र मार्गे घेतां येत नाहीं किंवा ह्याचा उपयोगहि दोनदां करतां येत नाहीं. तसेंच हें अस्त्र मार्गे फिरविण्याचा यत्न केल्यास तें प्रयोक्त्याच्या वरच येऊन आदळेल, यांत संशय नाहीं. ह्या अस्त्राचा प्रतिघात वासुदेवानेंच केला आहे. तसें नसतें, तर आज शत्रूंचा वध रणांगणांत झालाच होता. पराजय किंवा मृत्यु या दोहोंमध्यें मृत्युच श्रेयस्कर आहे. शत्रूंना आम्हीं पराजित करून टाकलें आहे आणि त्यांनीं शस्त्रन्यास केल्यामुळें ते मेल्यासारखेच झाले आहेत!"

दुर्योधन—आचार्यपुत्रा, हें अस्त्र दोनदां योजतां येण्यासारखें नाहीं, तर दुसऱ्या कांहींतरी अस्त्रांनीं या गुरुघातक्यांचा वध करावा! त्या अमिततेजस्वी त्र्यंबकाजवळ आणि तुजजवळच हीं दिव्य अस्त्रें आहेत. तूं मनांत आणशील, तर क्रोधायमान इंद्रहि तुजपासून सुटणार नाहीं!"

(२) धृतराष्ट्र—द्रोण कपटानें मारला गेला, त्या अस्त्राचाहि नाश झाला, व त्यावर पुनः दुर्योधनानें असें सांगितलें, तेव्हां त्या द्रोणपुत्रानें पुढें काय केलें? तसेंच नारायणास्त्रापासून मुक्त झालेले पांडव पुनः सैन्याच्या अग्रभागीं हालचाल करीत आहेत, असें पाहून त्यानें काय करण्याचें योजिलें?

संजय—पित्याचे निधनानें संतप्त झालेल्या अश्वत्थाम्यानें धृष्टद्युम्नावर धांवत जाऊन पंचवीस बाणांनीं त्याला विद्ध केलें! त्यावर धृष्टद्युम्नानेंहि अग्नीसमान देदीप्यमान त्रेसष्ट बाण अश्वत्थाम्यावर टाकले आणि त्याच्या सारथ्यावरहि तीक्ष्ण अग्रांचे वीस सुवर्णपुंख बाण सोडले व चार तीक्ष्ण शरांनीं त्याचे चार अश्वांचा वेध केला! अश्वत्थाम्याला वारंवार विद्ध करून त्यानें एवढी गर्जना केली कीं, जणुं पृथ्वी कांपूं लागली आणि रणांगणांतील सर्व लोकांचे प्राण यानें हरण केले आहेत असें वाटूं लागलें! हे राजन्, धृष्टद्युम्न हा बलवान्, अस्त्रज्ञ आणि निश्चयी असल्यामुळें मृत्यूची भीति न बाळगतां तो अश्वत्थाम्यावर चालून गेला आणि त्यानें द्रोणपुत्राच्या मस्तकावर बाणवृष्टि केली! तेव्हां अश्वत्थाम्यानें त्याला समरांत बाणांनीं आच्छादिलें आणि पित्याचा वध लक्ष्यांत आणून त्याला दहा बाणांनीं विद्ध केलें, दोन क्षुरबाणांनीं त्या पांचालराजाचा ध्वज व चाप हीं छिन्न केलीं आणि रणांत त्याचे अश्व व सारथि यांचा वध करून त्याला रथहीन करून सोडलें! आणि त्याच्या सर्व अनुचरांवर बाण सोडून त्यानें त्यांस पळावयास लाविलें. राजेंद्रा! नंतर पांचालसैनिकांनीं पळ काढला. त्या वेळीं

ते इतके संभ्रांत होऊन गेले होते कीं, त्यांनीं पळून जातांना एकमेकांकडे पाहिलेंहि नाहीं !

(३) अशाप्रकारें आपले योद्धे विमुख झाले आहेत व धृष्टद्युम्न पीडित झाला आहे, असें पाहून सात्यकीनें आपला रथ द्रौणीच्या रथाकडे नेला आणि आठ तीक्ष्ण बाण त्यानें अश्वत्थाम्यावर टाकले आणि पुनः संतापानें त्याला आणि त्याच्या सारथ्याला विद्ध केलें ! तसेंच त्यानें चार बाणांनीं त्याचे चारहि अश्व विद्ध केले आणि मोठ्या चपळाईनें त्याचें चाप व धनुष्य हीं छेदून टाकिलीं ! नंतर त्यानें अश्वत्थाम्याचा सुवर्णभूषित रथ दूर उडविला, आणि तीस बाण त्याच्या हृदयावर मारिले ! अशाप्रकारें तो अश्वत्थामा अतिव्याकुळ झाला व आतां पुढें काय करावें, हेंहि त्याला सुचेनासें झालें ! गुरुपुत्राची ती करुणावस्था पाहून तुझा पुत्र कृप आणि कर्णादि वीर यांनीं त्या सात्यकीला बाणांनीं आच्छादून टाकिलें. दुर्योधन, कृपाचार्य, कृतवर्मा, कर्ण, दुःशासन आणि वृषसेन यांनीं बाण मारून सात्यकीला विद्ध केलें ! तेव्हां त्या महारथी सात्यकीनें त्या सर्वांस विरथ करून टाकिलें ! हे भरतर्षभा, इकडे अश्वत्थामा सावध झाला आणि दुसऱ्या रथावर उडी मारून शेंकडो बाणांनीं त्यानें सात्यकीचें निवारण केलें ! सात्यकीनेंहि अश्वत्थामा आपल्यावर धांवून येत आहे असें पाहतांच पुनः त्यास विरथ केलें !

राजा धृतराष्ट्रा, सात्यकीचा तो पराक्रम पाहून पांडवांनीं शंख वाजविले व सिंहनाद केले ! त्या सत्यविक्रमी सात्यकीनें त्या अश्वत्थाम्यास विरथ केल्यावर वृषसेनाच्या तीन हजार महारथ्यांचा त्यानें संहार केला, कृपाचार्यांचे एक अयुत गज मारिले आणि शकुनीचे पंचायुत अश्व त्यानें कापून काढिले ! तेव्हां अश्वत्थामा सात्यकीचा वध करण्याच्या इच्छेनें त्यावर धांवून गेला ! अश्वत्थामा आपल्यावर चालून येत आहे, हें पाहून सात्यकीनें त्यास तीक्ष्ण बाणांनीं पुनः विद्ध केलें ! तेव्हां तो अश्वत्थामा हंसतहंसतच सात्यकीला म्हणाला, "सात्यके, आचार्यांचा वध करणाऱ्या धृष्टद्युम्नावर तुझें किती प्रेम आहे, हें मला ठाऊक आहे. परंतु माझ्या हातांत तूं सांपडल्यावर, जेथें तूं स्वतःचें रक्षण करण्यास असमर्थ आहेस, तेथें त्याचें रक्षण तूं कसें करणार ? शैनेया, आज मी माझ्या गळ्याची, सत्याची आणि तपाची शपथ घेऊन सांगतों कीं, 'सर्व पांचालांचा वध केल्याशिवाय मी कधींहि स्वस्थ बसणार नाहीं. पांडवांचें जें कांहीं

सैन्य असेल तें आणि वृष्णींचें सर्व सैन्य एकत्र होऊन तीं जरी मजवर आलीं, तरी मी सोमकांचा वध केल्याशिवाय कधींहि राहणार नाहीं!''

असें बोलून इंद्रानें वृत्रावर ज्याप्रमाणें वज्र सोडलें, त्याप्रमाणें सूर्यकिरणांसारखा तेजस्वी व अति तीक्ष्ण बाण अश्वत्थाम्यानें सात्यकीवर टाकिला. त्या बाणानें सात्यकीचें शरीर कवचासुद्धां भेदून टाकिलें. नंतर तो बाण बिळांत शिरणाऱ्या सर्पाप्रमाणें भूमींत शिरला! त्या योगानें कवचाचा भेद होऊन अंकुशानें टोंचलेल्या गजाप्रमाणें त्याच्या अंगांतून रक्ताच्या धारा वाहूं लागल्या, हस्तांतून सशर चाप गळून पडलें आणि तो फार विह्वल झाला! रक्तानें भिजून जाऊन तो रथांतच पडून राहिला. तेव्हां त्याच्या सारथ्यानें द्रोणपुत्रापासून त्याला शीघ्र दूर पळविलें! नंतर त्या अश्वत्थाम्यानें एक आनतपर्व बाण धृष्टद्युम्नाच्या भुंवयांच्या मध्यभागीं मारला! आधींच विद्ध झालेला धृष्टद्युम्न पुनः अत्यंत विह्वल होऊन ध्वजाची काठी धरून खालीं बसला.

राजा, सिंहानें पीडित केलेल्या गजाप्रमाणें अश्वत्थाम्यानें बाणांनीं धृष्टद्युम्नाला त्रस्त केलेलें पाहून पांडवांकडून अर्जुन, भीमसेन, पुरुकुळांतील वृद्धक्षत्र, चेदींचा युवराज आणि मालवाधिपति सुदर्शन हे पांच महारथी त्यावर धांवून आले आणि धनुष्यें सज्ज करून त्यांनीं अश्वत्थाम्याला चारी बाजूंनीं वेढिलें. त्यांनीं प्रत्येकीं पांच पांच बाण अश्वत्थाम्यावर टाकले! अश्वत्थाम्यानें पंचवीस तीक्ष्ण बाणांनीं त्यांचा नाश केला! मग त्यानें पौरवावर सात, मालवावर तीन, अर्जुनावर एक आणि भीमसेनावर सहा तीक्ष्ण बाण टाकले. राजा, नंतर त्या सर्व महारथींनीं अश्वत्थाम्यावर एकत्र व पृथक्पणें सुवर्णपुंख बाण फेंकले! युवराजानें वीस, अर्जुनानें आठ आणि बाकीच्यांनीं तीन-तीन बाण त्या अश्वत्थाम्यावर मारिले! अश्वत्थाम्यानेंहि उलट अर्जुनावर सहा, कृष्णावर दहा, भीमावर पांच, युवराजावर चार आणि मालव व पौरव यांवर प्रत्येकीं दोन बाण टाकले, सहा बाणांनीं भीमाच्या सारथ्याला विद्ध केलें, आणि दोन बाण मारून भीमाचें चाप व ध्वज छेदून टाकिलीं! अश्वत्थाम्यानें पुनः अर्जुनावर शरवृष्टि केली आणि मोठा सिंहनाद केला! यानें मागेंपुढें टाकिलेल्या त्या तीक्ष्ण बाणांनीं पृथ्वी, आकाश, द्यौ, दिशा व उपदिशा सर्व व्यापून गेलीं. मग त्या इंद्राप्रमाणें वीर्यवान् अश्वत्थाम्यानें तीन बाणांनीं रथांत बसलेल्या सुदर्शनाचें मस्तक व इंद्रध्वजासारखे बाहु तोडले! नंतर रथशक्तीनें पौरवाचा

वध करून त्याच्या रथाचे शरांनीं तिलशः तुकडे केले! त्याचे चंदनलिप्त बाहु तोडून टाकिले आणि एक भल्लबाण मारून त्याचें मस्तकहि उडविलें! नंतर त्यानें त्वरा करून तरुण व नीलवर्ण कमलासमान शोभणाऱ्या युवराजाला प्रज्वलित अग्निसदृश शरांनीं विद्ध केलें आणि त्यास अश्व व सारथि यांसह यमलोकीं पाठविलें!

राजा, मालव, पौरव आणि चेदिपति युवराज यांचा द्रौणीनें आपल्या देखत वध केला, हें पाहून भीमसेन अत्यंत संतापला आणि क्रुद्ध सर्पसदृश शेंकडो तीक्ष्ण बाणांनीं त्यानें अश्वत्थाम्याला रणांगणांत आच्छादून टाकलें. द्रौणीनेंहि त्या शरवृष्टीचा नाश करून क्रोधानें तीक्ष्ण बाणवृष्टि करून भीमाला विद्ध केलें. नंतर महाबाहु भीमानें रणांत क्रोधानें एका क्षुरप्रानें द्रौणीचें धनुष्य तोडून टाकिलें आणि एका बाणानें त्याला विद्ध केलें. नंतर अश्वत्थाम्यानें तें छिन्न धनुष्य टाकून दिलें आणि दुसरें धारण केलें. त्यानें भीमावर सारखी बाणांची वृष्टि केली! राजा, अश्वत्थामा व भीमसेन हे सारखेच मोठे पराक्रमी होते. त्यांनीं वृष्टि करणाऱ्या मेघांप्रमाणें रणांत सारखा बाणांचा वर्षाव केला. मेघसमुदाय सूर्यास आच्छादितात, त्याप्रमाणें भीमनामांकित सुवर्णपुंख बाण अश्वत्थाम्यास झांकून टाकूं लागले! इकडे अश्वत्थाम्यानें लक्षावधि नतपर्व बाण भीमावर सोडले. तरीहि त्यांची यत्किंचित् देखील भीति भीमाला वाटली नाहीं. हें भीमाचें कृत्य खरोखरच अत्यंत आश्चर्यकारक होतें. हे महाराजा, नंतर भीमानें सुवर्णविभूषित, यमदंडासमान दहा नाराच बाण अश्वत्थाम्यावर टाकिले. ते बाण हे मारिषा, द्रोणपुत्राच्या ग्रीवास्थीवर पडले आणि त्याला विद्ध करून बिळांत शिरणाऱ्या सर्पांप्रमाणें त्याच्या शरीरांत घुसले. त्यावेळीं अश्वत्थामा रक्तानें अगदीं माखून गेला होता. अशा रीतीनें अतिविह्वल झाला असतां मूर्च्छा येऊन ध्वजयष्टीचा आश्रय करून व नेत्र झांकून तो स्वस्थ राहिला!

हे नराधिपा, मुहूर्तमात्रानें तो देहभानावर आला आणि अत्यंत क्रोधसंतप्त झाला. भीमसेनानें त्याला अत्यंत व्यथित केल्यामुळें तो क्षुब्ध होऊन भीमसेनाच्या रथावर वेगानें धांवून गेला आणि हे भारता, त्यानें धनुष्य आकर्ण ओढून शंभर तेजस्वी सर्पांसमान भयंकर बाण त्याच्या वक्षःस्थळावर मारिले. युद्धश्लाघी भीमानेंहि अश्वत्थाम्याच्या पराक्रमाची गणना न करितां त्याजवर भयंकर शरवृष्टि केली. नंतर हे महाराजा, त्या अश्वत्थाम्यानें आपल्या बाणांनीं

भीमाचें धनुष्य भंगून त्याच्या छातीवर तीक्ष्ण बाण टाकिले. नंतर भीमानें दुसरें धनुष्य घेतलें आणि रणांगणावर त्या अश्वत्थाम्यावर पांच तीक्ष्ण बाण मारले ! घर्मांतीं जलवृष्टि करणाऱ्या मेघांप्रमाणें त्यांनीं बाणांच्या वर्षावानें परस्परांस आच्छादून टाकिलें. आपल्या घोर तलशब्दांनीं त्यांनीं परस्परांस भिवविण्याचा प्रयत्न केला आणि अत्यंत क्षुब्ध होऊन आघाताला प्रत्याघात करण्याच्या इच्छेनें ते युद्ध करूं लागले ! नंतर भीम आपलें सुवर्णभूषित धनुष्य खेंचून आपल्यावर शरसंधान करीत आहे असें अश्वत्थाम्यानें पाहिलें. यावेळीं द्रोणपुत्र शरत्कालीन मध्याह्नींच्या सूर्याप्रमाणें दिसत होता. तो बाण केव्हां घेतो, केव्हां जोडतो, धनुष्य केव्हां ओढतो आणि बाण केव्हां सोडतो, यांतील अंतर लोकांना समजत नसे ! हे महाराजा, बाण टाकीत असतां अलातचक्राप्रमाणें अश्वत्थाम्याचें धनुष्य मंडलाकार फिरत असतांना दिसत होतें. त्याच्या धनुष्यापासून सुटलेले शेंकडों हजारों बाण शलभांच्या समूहांप्रमाणें आकाशांत दिसत असत. द्रौणीनें सोडलेले ते हेमविभूषित बाण भीमाच्या रथावर सारखे पडत असत ! हे भारता, त्या ठिकाणीं भीमाचा विक्रम, बल, वीर्य, प्रभाव आणि व्यवसाय यांतील अद्भुतता आम्हांला दिसून आली ! उष्णकालाच्या शेवटीं मेघांपासून जलवृष्टि होते, त्याप्रमाणें चारी बाजूंनीं होणारी बाणवृष्टि पाहून भीमानें अश्वत्थाम्याच्या वधाची इच्छा करून त्यावर सारखी बाणवृष्टि केली ! ती वर्षाकालांतील मेघांच्या जलवृष्टीप्रमाणें होती. महारणांत भीमाचें भयंकर धनुष्य पाहून तें दुसरें इंद्रधनुष्यच आहे कीं काय, असें भासत होतें. त्यापासून सुटणारे शेंकडों हजारों बाण रणांगणांत शोभणाऱ्या द्रौणीला आच्छादून टाकीत होते.

हे महाराजा, याप्रमाणें ते दोघे परस्परांवर बाणवृष्टि करीत असतां मध्यें शिरकाव होण्याला वायूलाहि अवकाश नव्हता. भीमाप्रमाणें अश्वत्थाम्यानेंहि हेमविभूषित बाण भीमसेनाच्या वधेच्छेनें त्यावर सोडले. परंतु भीमानें आकाशांतच त्या प्रत्येक बाणाचे तीन-तीन तुकडे करून टाकिले आणि अश्वत्थाम्याला 'थांब-थांब' म्हणून मोठ्यानें आरोळी मारली ! द्रोणपुत्राच्या वधार्थ त्या क्रुद्ध व बलवान् भीमसेनानें पुनः त्यावर शरवृष्टि केली. तेव्हां अस्त्रवेत्त्या अश्वत्थाम्यानें अस्त्रमायेनें शरवृष्टि निवारण करून भीमाचें धनुष्य छेदिलें आणि पुष्कळ बाण मारून क्रोधावेशानें त्याला रणांत विद्ध केलें ! भीमानेंहि आपल्या धनुष्याचा भंग झाल्याचें पाहून एक भयंकर रथशक्ति अश्वत्थाम्यावर वेगानें फेंकली ! एकाएकीं आपल्यावर महोल्केप्रमाणें येणारी ती रथशक्ति पाहून

द्रौणीनें आपल्या तीक्ष्ण शरांनीं ती तोडून टाकिली आणि आपलें हस्तकौशल्य दाखविलें. इतक्यांत भीमानें दुसरें बळकट धनुष्य घेतलें आणि हंसतहंसतच अश्वत्थाम्यावर बाणांचा वर्षाव केला! हे महाराजा, तेव्हां त्या द्रोणपुत्रानें भीमसेनाच्या सारथ्यावर एक आसन्नपर्व बाण मारून त्याचा ललाटप्रदेश विदीर्ण केला! हे राजा, बलवान् द्रोणपुत्राकडून तो सारथि अतिविद्ध झाला आणि अश्वांचे रज्जु सोडून तो मूर्च्छा पावला. सारथि मूर्च्छित झाल्याचें पाहून सर्व धनुर्धरांसमक्ष त्या भीमाच्या अश्वांनीं पळ काढला!

अश्व उधळून त्यांनीं भीमाला रणांगणांत दूर नेल्याचें पाहून अश्वत्थाम्याला परम हर्ष झाला आणि त्यानें आपला शंख जोरानें वाजविला! तेव्हां सर्व पांचाल आणि भीमसेन भयभीत होऊन धृष्टद्युम्नाचा रथ सोडून चारी दिशांना पळून गेले. तेव्हां दाणादाण झालेल्या सैन्यावर पाठीमागून बाण मारीत द्रौणि त्याचा संहार करीत चालला. याप्रमाणें रणांत द्रोणपुत्राकडून मारले जाणारे ते सर्व राजे भयभीत होऊन दशदिशांना पळून गेले! ७. ८. २००.

अध्याय २०१ वा.

[१ अर्जुनाचें अश्वत्थाम्याला युद्धार्थ आह्वान. २ धृतराष्ट्राचा प्रश्न व संजयाचें उत्तर. ३ द्रोणपुत्राकडून आग्नेयास्त्राचा प्रयोग. ४ त्याचा अर्जुनाकडून संहार व द्रौणीचें शस्त्रन्यासपूर्वक रणांगणांतून निवर्तन. ५ द्रौणीला व्यासदर्शन व त्यास द्रौणीचा अस्त्रवैफल्यकरणप्रश्न. ६ कृष्णार्जुन हेच नरनारायण होत, असें व्यासांनीं सांगतांच अश्वत्थाम्याचा सैन्यावहार.]

(१) संजय—आपल्या सैन्याचा पराभव झाल्याचें पाहून धनंजयानें अश्वत्थाम्याला जिंकण्याच्या इच्छेनें त्याला मार्गे फिरविण्याचा यत्न केला. हे राजा, त्या सर्व सैनिकांस थांबविण्याचा कृष्णार्जुनांनीं पुष्कळ यत्न केला असतांहि ते उभे राहिले नाहींत. नंतर एकटा अर्जुन सोमकांचे मांडलिक व मात्स्यवीर यांशीं सख्य करून कौरवांवर चालून गेला आणि त्यानें त्यांस थांबवून अश्वत्थाम्याला म्हटलें, "अश्वत्थामन्, जें विज्ञान, जें वीर्य, जें पौरुष, धार्तराष्ट्रांच्या ठिकाणीं तुझें असलेलें जें प्रेम, आमच्याविषयींचा जो द्वेष, तसेंच तुझ्या ठिकाणीं आणखी जें कांहीं तेज असेल, तें सर्व मला दाखीव! द्रोणहन्ता तो धृष्टद्युम्नच तुझा सर्व नाश करून टाकील. पांचालकुमार म्हणजे प्रलयकाळचा

अग्नि असून शत्रूंना अंतकाप्रमाणें आहे. त्या पांचाल्याशीं आणि कृष्णासह माझ्याशीं युद्ध कर! रणांगणावर उन्मत्त झालेल्या, तुझा गर्व आज मी नाहींसा करून टाकीन!”

(२) धृतराष्ट्र—संजया, आचार्यपुत्र मानार्ह असून बलवान् आहे आणि त्याची अर्जुनावर प्रीति आहे व अर्जुनालाहि तो तसाच प्रिय आहे. अशा-प्रकारचें कठोर वाक्य अर्जुन त्याला पूर्वी कधींहि बोलला नाहीं. मग ह्याच वेळीं अर्जुन आपल्या मित्राला इतकें रूक्ष कसें बोलला बरें?

संजय—युवराज चेदिपति, पौरव वृद्धक्षत्र आणि बाणास्त्रविद्याकुशल मालवाधिपति सुदर्शन हे मारले गेले. धृष्टद्युम्न, सात्यकि व भीमसेन यांचा पराजय झाला. तसेंच धर्मराजाचीं तीं भाषणें त्याच्या मर्मस्थानीं लागून त्याचें हृदय विदीर्ण झालें; पुत्रवधादि दुःखांचें स्मरण होऊन आज त्याला अभूतपूर्व त्वेष उत्पन्न झाला आणि यामुळेंच तो एकाद्या नीच मनुष्यास बोलावें, तसें अप्रिय, अश्लील व अयोग्य आचार्यपुत्राला बोलला!

(३) राजा, असें अर्जुनाचें भाषण ऐकून तो अश्वत्थामा अर्जुनावर व विशेषतः कृष्णावर अत्यंत संतापला. नंतर रथांत सज्ज होऊन आणि उदकस्पर्श करून सर्व दृश्य व अदृश्य शत्रुगणांस उद्देशून देवांनाहि असह्य असें आग्नेयास्त्र त्यानें प्रकट केलें! इतकेंच नव्हे, तर त्यानें क्रोधाला पेटून एक बाण मंत्रित केला आणि धूमरहित अग्नीप्रमाणें तो प्रदीप्त बाण शत्रूवर सोडला. त्यामुळें आकाशांतून शरवृष्टि होऊं लागली आणि अग्निज्वालांसारखे ते बाण अर्जुनासभोंवतीं पडूं लागले. अंतरिक्षांतून उल्का पडण्यास आरंभ झाला आणि दिशाहि दिसेनाशा झाल्या व सैन्यासभोंवतीं दाट अंधकार पडला! राक्षस आणि पिशाच्चें एकत्र होऊन आरोळ्या ठोकूं लागलीं! उष्ण वारे वाहूं लागले, सूर्याचा ताप कमी वाटूं लागला आणि सर्व दिशांस पक्षी भयंकर शब्द करूं लागले! मेघांचा गडगडाट होऊन आकाशांतून रक्ताची वृष्टि होऊं लागली! पशु, पक्षी, गाई किंकाळ्या फोडूं लागल्या आणि सुव्रत योग्यांनाहि शांति मिळेनाशी होऊन ते समाधिच्युत झाले. सर्व महाभूतें भ्रांत होऊन गेलीं. सूर्य भ्रमण करीत असल्याचें दिसूं लागलें. ज्वर आल्याप्रमाणें त्रैलोक्य संतप्त होऊन गेलें. गज व भूमीवर संचार करणारे प्राणी अस्त्रतेजानें पीडित होऊन दीर्घ निश्वास टाकीत पळत सुटले!

भारता, जलाशय तापून गेल्यामुळें जलचर प्राण्यांनाहि दाह होऊं लागला. दिशा, विदिशा, आकाश व भूमि यांपासून गरुड किंवा वायु यांसमान वेगवान् लहानमोठ्या शरवृष्टि होऊं लागल्या व बाणांनीं पीडित झालेले शत्रु अग्नीनें दग्ध झालेल्या वृक्षांप्रमाणें खालीं पडूं लागले! मोठमोठे गज दग्ध होऊन मेघगर्जनेप्रमाणें भयंकर किंकाळ्या फोडीत चोहींकडे जमिनीवर पडलेले दिसत होते. राजेंद्रा, दुसरेहि कित्येक गज भयभीत होऊन सर्वत्र पळत सुटले ! हे भारता, अश्व व रथ यांचे समूह अस्त्रतेजानें ज्वलित होऊन वणव्यांत दग्ध झालेल्या द्रुमशिखरांप्रमाणें दिसत होते. जिकडेतिकडे रथसमुदाय दग्ध होऊन पडलेले होते. युगांतीं संहारक अग्नि जसा सर्व भूतांना दग्ध करून टाकितो, त्याप्रमाणें त्या भयभीत झालेल्या सैन्याला तो अस्त्राग्नि जाळून टाकूं लागला !

हे राजा, पांडवांची सेना युद्धामध्यें जळूत जात असल्याचें पाहून तुझ्या लोकांना परमहर्ष झाला आणि मोठ्या गर्वानें त्यांनीं सिंहनाद केले आणि भारता, नानाप्रकारचीं इतर वाद्येंहि वाजविलीं. त्या महारणांत ती सर्व अक्षौहिणी सेना व अर्जुनहि अंधकारानें दिसेनासा झाला. द्रोणपुत्रानें टाकलेल्या अस्त्रासारखें अस्त्र आजपर्यंत कोणीं पाहिलें नाहीं किंवा ऐकलेंहि नाहीं !

(४) हे महाराजा, नंतर पद्मयोनि ब्रह्मदेवानें सर्व अस्त्रांच्या निरसनासाठीं निर्माण केलेलें ब्रह्मास्त्र अर्जुनानें योजिलें. तेव्हां क्षणभरानें तो सर्व अंधकार नाहींसा झाला, थंड वारा वाहूं लागला आणि दिशा स्वच्छ झाल्या. तेव्हां ती सर्व अस्त्रतेजानें दग्ध अक्षौहिणी सेना मृत होऊन पडलेली दिसत होती. तींतील कोणीहि ओळखतां येत नव्हता. ते दोघे वीर कृष्णार्जुन अस्त्रमुक्त होऊन आकाशांत एकत्र झालेल्या चंद्रसूर्यांप्रमाणें दिसूं लागले. ते दोघेहि अक्षत होते व त्यांच्या रथावरील पताका, ध्वज, अश्व, अनुकर्ष व आयुधेंहि उत्तम स्थितींत होतीं. तो रथ येतांना पाहून तुझ्या लोकांना फार भीति वाटूं लागली. पांडवांना परम हर्ष झाला आणि त्या आनंदांत शंखभेरींचे नाद होऊं लागले. कृष्णार्जुन त्या अस्त्रतेजानें दग्ध झाले असावेत, असा उभय सैन्यांचा समज झाला होता; परंतु ते अक्षत असून आनंदानें शंख वाजवीत वेगानें चालून येत आहेत, असें पाहून पांडव हृष्ट व तुझे लोक व्यथित झाले. कृष्णार्जुन अस्त्रमुक्त झाल्याचें पाहून अश्वत्थामा परम दुःखी झाला. ' असें कसें झालें ' ह्याचा क्षणभर तो विचार करूं लागला. कांहीं वेळ विचार केल्यावर तो चिंता व शोक

यांत मग्न झाला. त्यानें दीर्घ व उष्ण निश्वास सोडला आणि त्याचें मन उदास झालें. त्यानें धनुष्य टाकिलें आणि तो रथाखालीं वेगानें उतरला आणि 'धिक्, धिक्, हें सर्व मिथ्या आहे,' असें म्हणून रणांतून वेगानें निघून गेला !

(५) नंतर वेदांचें वसतिस्थान, स्निग्धघनश्याम व निर्विकार असा वेदव्यास त्याच्या दृष्टीस पडला. तो कुरुकुलश्रेष्ठ आपल्यासमोर उभा आहे, असें पाहून अश्वत्थाम्यानें सद्गदित होऊन त्याला वंदन केलें आणि नम्रपणानें तो त्याला बोलला, " ऋषे, ही काय माया आहे कीं यदृच्छा—अस्त्रशक्तीचाच अनियम—आहे किंवा दैव आहे, हें कांहीं समजत नाहीं. माझें अस्त्र विफल कां बरें व्हावें ? त्याच्या योजनेंत माझ्या हातून कांहीं दोष झाला काय ? किंवा कांहीं विपरीत घडलें नाहीं ना ? ज्याअर्थी हे कृष्णार्जुन अजून जीवंत आहेत, त्याअर्थी कालच दुरतिक्रम आहे, दुसरें काय ? हें मीं सोडलेलें अस्त्र विफल करण्याची शक्ति असुर, गंधर्व, पिशाच किंवा राक्षसादिकांनाहि नाहीं, मग तें केवळ अक्षौहिणी सेनेचा घात करून कसें शांत झालें ? हें माझें दारुण अस्त्र सर्वांचाच संहार करणारें असून या मर्त्यधर्म कृष्णार्जुनांचाच वध त्यानें कसा केला नाहीं ? भगवन्, मी तुला विचारीत आहें, तर मला सत्य सांग ! हे महामुने, हें सर्व तत्वतः ऐकण्याची माझी इच्छा आहे.

व्यास—तूं विस्मयचकित होऊन हा महत्त्वाचा प्रश्न विचारीत आहेस. तर मी तुला सांगतों, तें नीट ऐक. ज्याला नारायण म्हणतात, तो आमच्या पूर्वजांचाहि पूर्वज आहे. त्या विश्वकार्यकर्त्या नारायणानें कांहीं कार्यासाठीं धर्माच्या उदरीं जन्म घेतला. हिमालय पर्वतावर बसून त्यानें घोर तपश्चर्या केली, नंतर अग्नि-सूर्यासमान तो कमलनयन महातेजस्वी ऊर्ध्व बाहु करून बसला आणि त्यानें सहासष्ट हजार वर्षें वायुभक्षण करून आपलें शरीर शुष्क करून घेतलें आणि पूर्वीच्या द्विगुणित कालपर्यंत मोठें तप करून आपल्या तेजानें पृथ्वी व आकाश यांमधील अंतर व्यापून टाकिलें ! जेव्हां त्या तपाच्या योगानें तो ब्रह्माप्रमाणें निर्लेप झाला, तेव्हां जो विश्वाचा ईश्वर, उत्पादक—निर्माणकर्ता—व पालनकर्ता प्रभु त्यानें त्याला दर्शन दिलें. तो प्रभु अत्यंत दुर्धर्ष असून सर्व देव त्याची स्तुति करीत असतात. तो सूक्ष्मापेक्षांहि सूक्ष्म असून अत्यंत स्थूलपदार्थांपेक्षांहि स्थूल आहे. तो ब्रह्मादिकांनाहि श्रेष्ठ आहे. त्याला रुद्र, हर किंवा शंभु म्हणतात. त्याच्या मस्तकावर मोठा जटाकलाप आहे. सर्व प्राण्यांना चेतना

देणारा तो आहे. तो स्थावरजंगमांचें उत्पत्तिस्थान आहे. त्याचें निवारण करणें कोणालाहि शक्य नाहीं. सामान्य जनांना तो दृग्गोचर होत नाहीं. त्याचा क्रोध (दुष्टांच्या ठिकाणीं) अत्यंत प्रखर आहे. तो महात्मा सर्वांचा संहार करणारा आहे. त्याचें अंतःकरण (साधु पुरुषांचे ठिकाणीं) उदार आहे. तो दिव्य धनुष्य व तूणीर धारण करितो. त्याचें कवच सुवर्णाचें आहे. त्याचें वीर्य कधींहि नाश न पावणारें आहे. त्याच्या हातांत पिनाक, वज्र, दीप्तशूल, परशु, गदा, खड्ग, मुसल, परिघ व दंड आहेत. त्याच्या मस्तकावर जटा असून तो चंद्रमौलि आहे. तो व्याघ्राजिन परिधान करितो. त्याचीं बाहुभूषणें रमणीय असून त्याचें नागाचें यज्ञोपवीत आहे. सर्व प्राण्यांनीं आणि भूतपिशाच्चसंघांनीं तो सर्वदा शोभत असतो. तो सर्व विश्वास व्यापून राहणारा असून सर्व तपांचा निधि आहे. वृद्ध लोक इष्ट वचनांनीं त्याची स्तुति करितात.

जल, दिशा, आकाश, पृथ्वी, चंद्र-सूर्य, वायु आणि अग्नि तोच असून जगाचा परिमापक कालहि तोच आहे. तो ब्रह्मद्वेषी लोकांचा संहार करणारा असून मोक्षाचें कारण आहे आणि म्हणून दुराचारी लोकांना तो दृष्टिगोचर होत नाहीं. केवळ साधुवृत्त ब्राह्मण पापाचा क्षय होऊन शोकातीत झाल्यावर अंत-र्दृष्टीनें त्याला पाहतात. अशा त्या तपानें व भक्तीनें विश्वरूप झालेल्या धर्म-मूर्तीचें नारायणाला दर्शन झालें. त्याला पाहून वाणी, मन, बुद्धि आणि देह यांच्या योगानें वासुदेवाचा हर्ष व्यक्त झाला. अक्षमालेनें परिवेष्टित आणि सर्व तेजांचें निधान, विश्वसंभव, वरद, पार्वतीसह रममाण होणारा, भूतसंघांशीं परिवेष्टित, महात्मा, अज, ईशान, अव्यक्त, कारणात्मा व अच्युत अशा त्या रुद्राला पाहतांच नारायणानें त्याला नमन केलें. अंधकासुराचा वध करणाऱ्या त्या रुद्राला अभिवादन करून त्या भक्तिमान् कमलनयन नारायणानें त्याची स्तुति केली.

नारायण—हे वरेण्य आदिदेवा, ह्या पृथ्वीवर येऊन ज्यांनीं तुझ्या पुराण देवसृष्टीचें रक्षण केलें, ते प्रजापति—ह्या जगताचे संरक्षक—तुझ्याच पासून निर्माण झाले आहेत. सुर, असुर, नाग, राक्षस, पिशाच्च, मनुष्य, पक्षी, गंधर्व, नानाप्रकारचे भूतसंघ आणि सर्व विश्वें तुझ्यापासूनच उत्पन्न झालीं आहेत, हें आम्ही जाणतों. इंद्र, यम, वरुण, कुबेर, त्वष्टा आणि सोम यांच्यासाठीं जें कर्म आम्ही करितों, तें सर्व तुजकरितांच होय. रूप व ज्योति, शब्द व

आकाश, वायु व स्पर्श, रस व सलिल, गंध आणि पृथ्वी, तसेंच काल, ब्रह्मा, वेद आणि ब्राह्मण व सर्व स्थावरजंगमात्मक विश्व तुजपासूनच निर्माण झालें आहे. समुद्रापासून जसे जलबिंदु वेगवेगळे होतात, परंतु प्रलयकाल होतांच ते सर्व जसे पुनः समुद्रामध्येंच ऐक्य पावतात, तसे सर्व प्राणी तुझ्या ठिकाणीं उत्पत्ति व लय पावतात. हें ध्यानांत आणून विद्वान् पुरुष तुझ्याच ठिकाणीं ऐक्य पावतो. माया आणि अविद्या यांमध्यें प्रतिबिंबित झालेले, शासक-शास्य-भावानें अभिव्यक्त होणारे, वृक्षगत पक्ष्याप्रमाणें देहोपाधीनें संसक्त न होणारे हृदयस्थ ईश्वर आणि जीव व त्यांचीं अधिष्ठेय जीं महत्तत्त्व, अहंकार आणि पंच-तन्मात्रे हे सात पिप्पल व त्यांचे रक्षक (या सर्वांच्या वासना वाढविणारीं) पंच-भूतात्मक शरीराला धारण करणारीं इंद्रियें हीं सर्व तूंच निर्माण केलीं असून तूं त्यांच्या पलीकडचा आहेस. भूत, भविष्य व वर्तमान, चौदा भुवनें व विश्वें तुजपासूनच निर्माण झालीं आहेत. मी तुझा भक्त आहें. मजवर प्रसन्न हो आणि माझ्या हृदयांत कामादिकांचा प्रवेश करवून माझा घात करूं नकोस. तूं आत्म्या-चाहि आत्मा आहेस. आणि तुझें खरें स्वरूप जो जाणतो, तो निरवद्य ब्रह्मस्वरूप पावतो. हे देववर्या, अहंकारादिकांनीं मी युक्त आहें आणि तूं अत्यंत स्तुत्यर्ह आहेस. म्हणून मी तुझी स्तुति यथामति करीत आहें. तिनें प्रसन्न होऊन तूं मला इष्ट वर दे आणि आपली माया दूर कर !

व्यास—नारायण ऋषीची ती स्तुति ऐकून अचिन्त्य पिनाकपाणि नीलकं-ठानें त्या देवाधिदेव नारायणाला इच्छित वर दिले.

श्रीभगवान्—नारायणा, माझ्या प्रसादानें तूं मनुष्यांमध्येंच नव्हे, तर देव-गंधर्वादिकांमध्येंहि अप्रमेय बलवान् होशील. तुझ्या पराक्रमापुढें देव, असुर, महोरग, पिशाच्च, गंधर्व, यक्ष, राक्षस, पक्षी, गज, सिंह आणि व्याघ्रादि पशु हे टिकूं शकणार नाहींत. कोणी देवहि समरांत तुला जिंकूं शकणार नाहीं. माझ्या प्रसादानें कोणीहि शस्त्रानें, वज्रानें, अग्नीनें किंवा वायूनें, आर्द्र-शुष्क पदार्थानें किंवा कांहीं स्थावर-जंगमानें तुला व्यथा करूं शकणार नाहीं. समरांत माझी तुझ्याशीं गांठ पडल्यास तूं माझ्यापेक्षांहि बलवत्तर ठरशील !

(६) अश्वत्थाम्या, श्रीकृष्णानें पूर्वी असे वर मिळविले आहेत, हें ध्यानांत ठेव. तोच हा नारायण देव सर्व विश्वाला आपल्या मायेनें मोहित करून संचार करीत आहे. त्याच्या तपानें नरनामक महामुनि त्याच्याच योग्यतेचा झाला आहे आणि

तोच हा अर्जुन होय, हें सर्वदा चित्तांत बाळगा. तेच हे ब्रह्मादिकांपेक्षांहि श्रेष्ठ व तपःसंपन्न मुनि लोकयात्रा नीट चालावी म्हणून युगायुगाच्या ठिकाणीं जन्म घेत असतात.

महामति अश्वत्थाम्या, तुझीहि उत्पत्ति रुद्रापासूनच झाली असून तुझ्या धर्मकृत्यांनीं व तपश्चर्येनें या दोघांसारखाच तूंहि मोठें तेज व क्रोध धारण करणारा झाला आहेस. तूंहि नारायणाप्रमाणेंच मोठा ज्ञानी असून हें सर्व विश्व शिवमयच आहे, असें जाणून त्या शिवाच्या प्रीतीकरितां आपलें शरीर नियमादिकांनीं कृश करून घेतलेंस आणि हविर्द्रव्याची महापुरुषाच्या आकाराची मूर्ति करून जप, होम आणि उपहार यांहीं करून तिचें अर्चन केलेंस. याप्रमाणें पूर्वजन्मीं शंकराची आराधना करून तूं त्याला संतुष्ट केलेंस, त्यामुळें त्यानें तुला पुष्कळ इच्छित वर दिले.

अशा रीतीनें तुझीं जन्म, कर्म, तप आणि योग हीं त्यांच्याचप्रमाणें फार मोठीं आहेत. प्रत्येक युगांत त्यांनीं लिंगरूप ईश्वराची उपासना केली आणि तूं प्रतिमा करून त्याचें पूजन केलेंस. ईश्वर सर्वरूप आहे, असें जाणून जो लिंगाचे ठिकाणीं त्याची उपासना करितो, त्याची सर्वच ब्रह्म आहे, अशी भावना होते. म्हणून देव, सिद्ध आणि मोठमोठे ऋषि सर्व श्रेष्ठ शंकराची लिंगरूपानें उपासना करितात. केशव हा रुद्राचा भक्त असून त्याच्याचपासून उत्पन्न झाला आहे. म्हणून यज्ञ करून त्या सनातन कृष्णाचें भजन करावें. सर्व भूतांचा उत्पादक ईश्वर आहे, असें जाणून जो त्याच्या लिंगाचें पूजन करितो, त्यावर वृषभध्वज अधिक प्रेम करितो.

संजय—व्यासाचें भाषण ऐकून अश्वत्थाम्यानें रुद्रास वंदन केलें आणि त्याच्या मनांत कृष्णाविषयीं अधिकच आदरभाव उत्पन्न झाला. त्याच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले. त्यानें व्यासाला अभिवंदन केलें आणि सैन्याकडे पाहून त्यास युद्ध थांबविण्याची आज्ञा केली. राजेंद्रा, नंतर पांडवांनीं युद्ध थांबविलें आणि द्रोण युद्धांत पडल्यामुळें दीन झालेले कौरवहि युद्धापासून थांबले. अशाप्रकारें पांच दिवस युद्ध करून आणि पुष्कळ पांडवसैन्याचा संहार करून तो वेदपारंगत ब्राह्मण द्रोण ब्रह्मलोकाला गेला. ७. ८. २०१.

अध्याय २०२ रा.

[१ धृतराष्ट्रप्रश्न. २ यदृच्छेनें प्राप्त झालेल्या व्यासास अर्जुनाचा प्रश्न. त्याचें उत्तर. ३ व्यासमुखें रुद्राची स्तुति व त्याचें गुणवर्णन.]

(१) **धृतराष्ट्र**—संजया, अतिरथी द्रोण युद्धांत हत झाला असतां माझ्या पुत्रांनीं व पांडवांनीं पुढें काय केलें ?

(२) **संजय**—भरतर्षभा, धृष्टद्युम्नाच्या हातून द्रोणाचार्य मारला जाऊन कौरवसैन्याचा भंग झाला असतां कुंतीपुत्र अर्जुनाला पांडवांना विजयावह असा एक अत्यंत आश्चर्यकारक प्रकार दृष्टीस पडला. तो पाहून त्यानें सहजगत्या प्राप्त झालेल्या व्यासाला त्यासंबंधीं विचारिलें.

अर्जुन—रणांगणावर शरांनीं मी शत्रूंचा संहार करीत असतां अग्नीसारखा देदीप्यमान कोणी पुरुष माझ्या पुढें जात असतां मीं पाहिला. महामुने, प्रदीप्त शूल धारण करून तो ज्या ज्या दिशेला जात असे, त्या त्या ठिकाणीं माझ्या शत्रूंचा संहार होत असे. त्यानें केलेला शत्रूंचा नाश मींच केला असें लोक समजतात. वास्तविक त्यानेंच शत्रूंचा पराजय केला असून तो जिकडे जात असे, तिकडे त्याच्या मागून मी जात असें. भगवन्, तेजानें सूर्यसमान दिसणारा मीं पाहिलेला तो शूलपाणि कोण पुरुषश्रेष्ठ आहे, हें मला सांग. त्याचे पाय भूमीस लागत नसत किंवा तो शूलहि टाकीत नसे. तरी त्याचे तेजानें एका शूलापासून हजारों दुसरे शूल उत्पन्न होत असत !

(३) **व्यास**—ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र यांचा उत्पादक, चिन्मात्ररूप, सर्व शरीरांमध्यें शयन करणारा व त्यांवर सत्ता चालविणारा, आकाश, पृथ्वी व अंतरिक्ष अर्थात् त्रैलोक्य हें ज्याचें शरीर, सर्वलोकेश्वर व सर्वशक्तिमान्, भुवनव्यापी, सर्वाधिपति, वरद रुद्राचें तुला दर्शन झालें. त्या भुवनेश्वराला तूं शरण जा ! तो महादेव जटाधारी, सर्व विश्वाचा अधिपति, त्रिनेत्र, महाबाहु व वल्कलधारी असून त्याला रुद्र, हर व स्थाणु हीं नांवें आहेत. तो सर्व विश्वांत प्रधानपुरुष, अजित, जगदानंदकर, निरुपाधि व चिन्मात्र आहे. तो जगाचा उत्पत्तिकर्ता व कारण म्हणजे जगाला मातृपितृरूप असून त्या जगाचा लयहि त्यामध्येंच होत असतो. तो सदा विजयी आहे. तो विश्वाचा आत्मा, विश्वाचा उत्पत्तिकर्ता व विश्वरूप आहे. तो विश्वाचा ईश्वर असून त्यास वागविणारा आहे. तो सकल कर्मांचा अधिपति आहे. त्याला शंभुहि म्हणतात. तो स्वयंभु असून

सर्व भूतांचा स्वामी आहे. तसाच तो भूत, भविष्य व वर्तमान यांचा उद्भव आहे. तो कर्मयोगादिरूप असून योग्यांना फल देणारा योगेश्वर आहे. तो सर्वात्मक असून सर्वलोकेश्वरांचाहि ईश्वर आहे. तो जगाच्याहि पलीकडील असून सर्वश्रेष्ठ असल्यामुळें त्याला परमेष्ठी असेंहि नांव आहे. तो तिन्ही लोकांचा उत्पत्तिकर्ता असून त्यांचा आधारहि तोच आहे. तो शुद्धात्मा असून त्याला भव व भीम असेंहि म्हणतात. त्याच्या मस्तकावर चंद्र आहे. तो शाश्वत, विश्वाचा आधार व सर्व वागीश्वरांचाहि ईश्वर आहे. अनधिकारी जनांना तो अत्यंत दुष्प्राप्य आहे. तो जगन्नाथ असून जन्म, मृत्यु व जरा यांपलीकडचा आहे. तो ज्ञानस्वरूप असून ज्ञानानेंच गम्य होणारा आहे. त्या ज्ञानरूपी परमात्म्याला जाणणें अत्यंत कठीण आहे. तो भक्तांना प्रसन्न होऊन त्यांना इच्छित वर देत असतो.

त्या प्रभूचे दिव्य पारिषद (गण) नानाप्रकारचीं रूपें धारण करीत असतात. कांहीं वामनाकृति, कित्येक जटाधारी, कोणी मुंड, कोणी ह्रस्वग्रीव, कित्येक महोदर, कित्येक महाकर्ण व कित्येक महोत्साही आहेत. पार्था, याप्रमाणें वेडींवांकडीं तोंडें, पाय वगैरे करून व विलक्षण वेष धारण करून हे गण त्या महेश्वर महादेवाची सर्वदा पूजा करीत असतात. अंगावर रोमांच उभे करणाऱ्या त्या घोर संग्रामांत तेजस्वी शिव तुजवरील प्रेमामुळेंच नित्य तुझ्या अग्रभागीं चालत असे. अश्वत्थामा, कर्ण, कृप यांसारख्या महाधनुर्धर वीरांनीं रक्षण केलेल्या सेनेचा भंग करण्याचें त्या बहुरूपी महेश्वरावांचून दुसरा कोण मनांत आणूं शकेल ? तो रुद्र आपल्या अग्रभागीं उभा असतां तीनहि लोकांत त्याच्याशीं टिकाव कोणी धरूं शकणार नाहीं. तो क्रोधानें संतप्त झाला असतां संग्रामांत त्याच्या अंगच्या वासानें केवळ शत्रु मूर्च्छित होऊन, त्यांतील बरेच जण मृत्युमुखीं पडतात. त्याची उपासना करणारे देव नित्य स्वर्गांत राहतात. पृथ्वीवरील जे कोणी अनन्यभावानें त्या वरद, कल्याणप्रद उमापति रुद्राची उपासना करितात, ते इहलोकीं सुख मिळवून परम गतीला पोंचतात.

हे कौंतेया, तूं त्या शांताला, अतिशय सूक्ष्म, अत्यंत दीप्तिमंत नीलकंठ रुद्राला सर्वदा नमन करीत जा. त्या अत्यंत तेजःसंपन्नाला तूं अनन्यभावानें भजत जा. तो जटाधारी व भयंकर स्वरूपाचा असून कुबेरालाहि तोच वर देणारा आहे. प्रहरादिकांचा कर्ता काल तोच असून त्याचें तेज मायेनें वेष्टित असल्यामुळें

अस्पष्ट दिसतें. तो भक्तांचें कल्याण करणारा व सर्वांना स्पृहणीय आहे. त्याचे नेत्र पिंगट वर्णाचे आहेत. तो स्थाणु व आदिपुरुष आहे. त्याचे केंस हरिद्वर्ण असून तो सर्वदा मुंड असतो. तपोनिष्ठत्वामुळें तो नित्य कृश असतो. संसारांतून मानवांना तारणारा तोच आहे. तो सर्वांना प्रकाश देणारा असून अत्यंत पवित्र आहे. तो देवांचाहि देव आहे व अतिवेगवान्हि आहे. तो अनेक रूपें धारण करितो. सर्व शुभकारक विधि त्याला प्रिय असून चंद्रहि तोच आहे. त्याचें शिरोभूषण मनोहर असून मुखहि अत्यंत सुंदर आहे. तो सहस्राक्ष असून वृष्टि-कर्ताहि तोच आहे. तो पर्वतावर शयन करणारा असून अत्यंत शांत वृत्तीचा आहे. तो सर्वांचें पालन करणारा असून वल्कलधारी आहे. त्याचे बाहु सुवर्णा-लंकृत आहेत. त्याचें स्वरूप उग्र असून तो दिशांचा व भूतांचा अधिपति आणि पर्जन्याचा स्वामी आहे. अशा त्या शंकराला नमस्कार कर. वृक्षांचा व गाईचाहि तोच अधिपति आहे. त्याला वंदन कर. तो सर्वदा वृक्षाच्छादित असतो. तो उत्तम प्रकारचा सेनापति असून सर्वांच्या अंतर्यामीं वसति करणारा आहे. यज्ञांमध्यें अध्वर्यु होऊन तोच स्रुवा हस्तांत घेतो. धन्वी भार्गवरामहि तोच होय. नानारूपें धारण करून विश्वाचें पालन करणारा तोच आहे. तो तृणतंतुमय वस्त्रें परिधान करितो. कौंतेया, त्याला सहस्र मस्तकें, सहस्र नयन, सहस्र बाहु आणि सहस्र चरण आहेत. अशा त्या वरद व भुवनेश्वराला तूं शरण जा. तो उमापति, विरूपाक्ष, दक्षयज्ञाचा विध्वंसक, भूतांचा व प्रजांचा पति, अनाकुल व अविनाशी आहे. हा कपर्दी मोठमोठ्या ब्रह्मदेवादिकांसारख्यांनाहि मायेनें भ्रम पाडीत असतो. त्याची नाभि मोठी असून त्याच्या ध्वजावर वृष आहे. त्याचा अहंकार त्रैलोक्यसंहारक्षम असून तो धर्माचा पति आहे. तो इंद्रादि फलदात्यांपेक्षांहि थोर आहे. त्याच्या ध्वजावर वृष आहे. तो धर्मनिष्ठांना फल-प्रद होणारा आहे. त्याचा साक्षात्कार धर्मानेंच होत असतो. त्याचे नेत्र वृषभा-प्रमाणें आहेत. त्याचीं आयुधें श्रेष्ठ प्रकारचीं असून विष्णु हा त्याचा बाण आहे. त्याचें शरीर धर्मरूप आहे. तो दक्षयज्ञाचा नियंता आहे. अनेक कोटिब्रह्मांडें त्याच्या उदरांत राहिलीं असून त्रैलोक्य हें त्याचें शरीर आहे. तो निरंतर व्याघ्र-चर्माच्छादित असतो. तो लोकेश, वरदायक आणि ब्रह्मनिष्ठ असून ब्राह्मणांवर प्रेम करणारा आहे. त्याच्या हातांत त्रिशूल, खड्ग, ढाल, पिनाक हीं आयुधें असून तो सर्व लोकांचा पति आहे, तसाच तो सर्वशक्तिवान्हि आहे. त्या शरण्य देवाला मी शरण जात असतों. ज्याचा मित्र कुबेर आहे, अशा त्या सुरेशाला

माझा नमस्कार असो. देवा, तूं मोठा धनुर्धर आहेस, तुला धनुष्य प्रिय असून तूं स्वतः बाणरूप आहेस. तुला माझा नमस्कार असो. प्रत्यंचा आणि धनुष्य हीं तुझींच रूपें आहेत. तूं धनुर्वेदाचा आदिपुरुष आहेस. तुला नमस्कार असो. तुझीं आयुधें उग्र आहेत. तूं सर्व देवांमध्यें श्रेष्ठ आहेस. तूं अनेक रूपें धारण करणारा आहेस. तुझे धनुर्धरगणहि अनेक आहेत. तुला माझा नमस्कार असो. त्या स्थाणूला, तपस्विश्रेष्ठाला, त्या त्रिपुरनाशकाला, त्या भगनेत्रहराला माझा नमस्कार असो. वनस्पति, नर, माता, गण, पशु, यक्ष यांच्या पतीला माझा नमस्कार असो. तसेंच जल आणि देव यांचा पति जो शंकर त्याला माझा नमस्कार असो. त्या त्रिनेत्रधारी व वरद शंकराला माझा नमस्कार असो. ज्याचा कंठ नीलवर्ण, शरीर पिंगट वर्ण व केंस सोनेरी आहेत, त्या रुद्राला माझा नमस्कार असो.

त्या धीमान् रुद्राचीं जीं दिव्य कर्मे मला माहीत आहेत, तीं सर्व आतां तुला सांगतों. तो शंकर क्रुद्ध झाला असतां सुरासुर, गंधर्व, राक्षस जरी पातालांत लपून राहिले, तरी तेथेंहि त्यांस सुखप्राप्ति होणार नाहीं. पूर्वी एकदां दक्षप्रजापतीनें विधिवत् यज्ञाला प्रारंभ केला असतां क्रुद्ध महादेवानें अत्यंत निष्ठुरतेनें त्याचा संहार करून टाकला. त्यानें धनुष्याला बाण जोडून मोठ्यानें गर्जना केली. तेव्हां तेथें जमलेल्या लोकांना सुख किंवा शांति तरी कोठून मिळणार ? महेश्वर कुपित होऊन यज्ञनारायण पळून जात असतां सर्व लोक उद्विग्न झाले. महादेवानें प्रत्यंचा व तलहस्त यांच्या ध्वनीनें तिन्ही लोक त्रस्त करून सोडले. नंतर सर्व सुरासुरांनीं शंकराला वश होऊन साष्टांग नमस्कार घातला. तो ध्वनि होऊं लागला असतां सर्व जलाशय क्षुब्ध झाले, पृथ्वी कांपूं लागली, पर्वत विदीर्ण झाले आणि नाग मोहित होऊन गेले. जिकडेतिकडे अंधकार पडून दिसेनासें झालें आणि नक्षत्रांचें तेज नाहींसें झालें. ऋषिजनांनीं भयभीत होऊन आपल्या व सर्व भूतांच्या सुखाकरितां शांति केली. त्यावेळीं पूषा पुरोडाश भक्षण करीत असल्याचें पाहून शंकरानें त्याचे दांत तत्काल उपटिले. तें पाहून सर्व देव थरथर कांपूं लागले. त्यांनीं रुद्रास नमस्कार घातला. परंतु संतुष्ट न होतां त्या रुद्रानें त्यांवर तीक्ष्ण बाण टाकले. तेव्हां सर्व देवांनीं प्रणिपातपूर्वक यज्ञांत कांहीं विशिष्ट भाग रुद्रास देण्याचें ठरविलें. हे राजा, याप्रमाणें त्याला भिऊन देव शरण आले. त्यामुळें रुद्र शांत झाला आणि त्यानें तो यज्ञ पुनः घडवून आणला. तेव्हांपासून देव अद्यापि त्या रुद्रास भीत असतात.

पूर्वी स्वर्गामध्यें पराक्रमी असुरांचीं तीन नगरें होतीं. एक लोहमय, एक राजत व एक सौवर्ण अशीं तीं नगरें होतीं. सुवर्णनगराचा कमलाक्ष, राजत नगराचा तारकाक्ष व लोहमय नगराचा विद्युन्माली असे तीन राक्षस त्या नगरांचे अधिपति होते. इंद्रालाहि आपल्या सर्व आयुधांनीं त्यांचा भेद करवला नाहीं. त्या राक्षसांनीं पीडलेले सर्व देव रुद्राला शरण गेले आणि त्याला म्हणाले, "हे त्रिपुरवासी राक्षस ब्रह्मदेवापासून मिळालेल्या वरांमुळें अत्यंत उन्मत्त होऊन त्रैलोक्याला पीडा देत आहेत. देवदेवेशा, यांचा नाश तुझ्यावांचून दुसरा कोणीहि करूं शकणार नाहीं. तरी तूं या सुरद्वेष्ट्यांचा त्वरित नाश कर. मग हे रुद्रा, सर्व यज्ञपशु त्यांना अर्पण न होतां तुलाच अर्पण होतील. हे भुवनेश्वरा, या असुरांचा निःपात तूंच करूं शकशील !"

अशाप्रकारें देवांनीं केलेली प्रार्थना ऐकून त्यांचें हित करण्याच्या उद्देशानें 'ठीक आहे' असें शंकरानें म्हटलें आणि तत्काल एक विलक्षण प्रकारचा रथ तयार करविला. शंकरानें विंध्य व गंधमादन पर्वतांच्या पताका केल्या आणि सागर व वनें यांसह पृथ्वीचा रथ केला. नागेंद्राचा आंस केला आणि चंद्र-सूर्य हीं रथाचीं चक्रें बनविलीं. त्यानें एकपत्र व पुष्पदंत हे अणी (खिळे) बनविले. मलयाचें जूं तयार करून तक्षकाचा बंधनरज्जु बनविला. सर्पादि प्राण्यांचे त्यानें तंग करून चार वेदांचे चार हय बनविले. त्या लोकत्रयेश्वरानें उपवेद हे अश्वांच्या तोंडांतील प्रग्रह (लगाम) केले आणि गायत्री व सावित्री हे दोन निग्रहरश्मि बनविले. ॐकार हा प्रतोद व ब्रह्मदेव हा सारथि केला. मंदर-पर्वताला गांडीव बनविलें व वासुकि ही त्याची प्रत्यंचा केली. विष्णु हा बाण कल्पून अग्नि हें बाणाग्र बनविलें. वायूचे दोन पंख केले व वैवस्वत यमाला त्या पुंखावर बसविलें. विजेला शाणाश्म (निसणा) केलें व मेरुपर्वताला ध्वज बनविलें. अशा सर्व देवमय दिव्य रथावर तो वीरवर, असुरविनाशक, अतुल-पराक्रमी शंकर त्रिपुरासुराच्या नाशाकरितां आरूढ झाला. त्यावेळीं सर्व देव आणि तपस्वी ऋषि त्याची स्तुति करूं लागले. त्या शंकरानें माहेश्वरनामक दिव्य आणि अप्रतिम आसन घातलें होतें. तेथें तीन हजार वर्षें तो बसून होता. नंतर जेव्हां तीं तीन नगरें अंतरिक्षांत एकत्र झालीं, तेव्हां त्या शंकरानें विष्णु, वायु व वैवस्वत यमरूपी पर्वांच्या व गार्हपत्य, दक्षिणाग्नि व आहवनीय अशा अग्निरूपी त्रिशल्य बाणानें त्या त्रिपुरांचा अंत केला !

तो बाण कालाग्नीनें संयुक्त असून विष्णु व सोम यांचा बनविलेला होता.

तो बाण तीं नगरें जाळीत असतां देवी पार्वती तो चमत्कार पाहण्यासाठीं तेथें आली. तिच्या मांडीवर पंचशिखा मस्तकावर असलेला एक बालक होता. पार्वती देवीनें 'हा बालक कोण आहे बरें,' असें जिज्ञासेनें देवांना विचारिलें. तेव्हां इंद्राला मत्सर उत्पन्न होऊन तो आपल्या वज्राचा प्रहार त्या बालकावर करणार, इतक्यांत त्या प्रभूनें (बालकानें) त्या इंद्राचा उभारिलेला हस्त तसाच कुंठित केला !

नंतर तो इंद्र आपला कुंठित हात धरून देवगणांसह ब्रह्मदेवाजवळ गेला आणि सर्वांनीं त्याला वंदन केलें. मग हात जोडून ते त्याला म्हणाले "ब्रह्मन्, पार्वतीच्या मांडीवर बालरूप घेऊन बसलेला कोणी अद्भुत जीव आम्हीं पाहिला, परंतु आम्हीं त्याजकडे दुर्लक्ष्य केलें. मग त्या बालकानें युद्धादि कांहीं न करितां आम्हांला सहज जिंकिलें. तेव्हां तो बालक कोण हें विचारण्याकरितां आम्हीं आलों आहों !"

त्यांचें तें भाषण ऐकून ब्रह्मदेवानें किंचित्काल विचार केला आणि तो बालक म्हणजे अत्यंत तेजस्वी शंभूच होय, असें जाणलें. मग ब्रह्मदेव त्या शक्रादि देवांना म्हणाला, "तो उमेजवळ तुम्हीं पाहिलेला बालक म्हणजे चराचर सृष्टीचा प्रभु शंकरच होय. त्याहून श्रेष्ठ दुसरा कोणी नाहीं. तें बालरूप

---

१ या गोष्टीचें तात्पर्य असें आहे कीं स्थूल, सूक्ष्म, कारण हीं तीन शरीरें म्हणजेच त्रिपुरें होत. अतिप्रेमकरत्व, अल्पसुखकरत्व, आणि मोहमयत्व यांयोगें तीं सौवर्ण, राजत व लोहमय होतीं. कामादिक हे असुर व शमादिक हे देव होते. त्या देवांवर प्रेम करणारा रुद्र म्हणजे आत्मा, पृथ्वीरूप रथ हें त्याचें शरीर आणि त्या रथाला चालना देणारीं चक्रें म्हणजे चंद्र-सूर्यरूपी मन व चक्षु. वेद हे इष्टस्थळीं पोंचविणारे त्या रथाला जोडलेले अश्व होत. विष्णूच्या ठिकाणीं अधिष्ठित सूक्ष्मबुद्धि हा तेथील बाण होता. त्याच्या एकाग्र्यानें शरीरत्रयाचा भेद होऊन ब्रह्माचा साक्षात्कार झाला असतां कामादिकांचा नाश होतो व शमादिकांची वृद्धि होते. ते वर्धमान झाले असतां रुद्र (आत्मा) हा बालकाप्रमाणें रागद्वेषशून्य ब्रह्मविद्यारूप उमेला वश होतो.

२ ब्रह्मभूत झालेल्या त्या बालकाचा द्वेष करणाऱ्या इंद्रादि कर्मठांना त्यानें योगाच्या तेजानें जिंकल्यावर ते त्याला शरण गेले.

त्यानें पार्वतीसाठींच धरिलें आहे. देवहो, आपण सर्व आतां त्याकडे चला जाऊं !"

तो भगवान् देव सर्व लोकांचा ईश्वर व प्रभु होता. नंतर ते सर्व देव बालार्कसमान त्या तेजस्वी बालाजवळ आले. नंतर ब्रह्मदेवानें त्या बालाला पाहिलें आणि तो प्रत्यक्ष शंकरच आहे असें जाणून त्याला नमन केलें.

ब्रह्मदेव—तूं यज्ञनारायण आहेस, तूं या भुवनाचा पालक आहेस आणि त्याचें लयस्थान तूंच आहेस. तसेंच त्याचें उत्पत्तिकारणहि तूंच आहेस. तूं महादेव आहेस. तूं सर्वांचें निजधाम असून परम पदहि तूंच आहेस. हें सर्व स्थावरजंगमात्मक विश्व तूंच व्यापिलें आहेस. हे भगवन्, भूतभविष्यांवर सत्ता चालविणारा तूंच आहेस. हे लोकनाथा, हे जगत्पते, हा इंद्र तुझ्या कोपानें पीडित झालेला आहे, तरी त्यावर प्रसाद कर !

व्यास—ब्रह्मदेवाच्या भाषणानें महेश्वर संतुष्ट झाला. इंद्रावर प्रसाद करण्याचें मनांत आणून तो मोठ्यानें हंसला. मग त्या देवांनीं उमेची व शंकराची स्तुति करून त्यांना प्रसन्न केलें. नंतर इंद्राचा हात पूर्वीप्रमाणें झाला. बा अर्जुना, तोच भगवान् रुद्र, तोच शिव आणि तोच अग्नि होय. तो सर्वज्ञ असून इंद्र, वायु, अश्विनीकुमार आणि विद्युत्हि तोच आहे. तो भव पर्जन्य असून सनातन महादेवहि तोच आहे. तो चंद्रमा व ईशान असून सूर्य-वरुणहि तोच आहे. काल, अंतक, मृत्यु, यम आणि दिवसरात्रहि तोच आहे. मास, पक्ष, ऋतु, दोन संधिकाल आणि वर्षहि तोच आहे. धाता, विधाता, विश्वात्मा व विश्वकर्ता तोच आहे. तो देहातीत असून त्यानें सर्व देवांचीं शरीरें धारण केलीं आहेत. सर्व देव त्याची स्तुति करितात. तो एक आहे, तसा अनेकहि आहे. एक घोर आणि दुसरें मंगल अशीं त्या देवाचीं दोन रूपें आहेत, असें वेदज्ञ ब्राह्मण समजतात. तीं रूपेंहि पुनः अनेक प्रकारचीं आहेत. अग्नि, विष्णु व सूर्य हीं घोर रूपें व उदक, नक्षत्रें व चंद्र हीं मंगल रूपें होत. वेद, वेदांगें, उपनिषदें, पुराणें व अध्यात्म ग्रंथ हें त्या महेश्वराचें स्वरूप आहे. हा महेश्वर अशा प्रकारचा असून शिवाय अजहि आहे. त्या भगवंताचे सर्व गुण सांगण्यास हजारों वर्षें पुरीं होणार नाहींत. दुष्ट ग्रहांनीं पीडित व सर्व पापांनीं युक्त मनुष्य त्या शंकराला शरण गेला, तर तो प्रसन्न होऊन त्याला तत्काल मुक्त करितो. आयुष्य, आरोग्य, वित्त, अनेक भोग मनुष्यांना तोच देतो आणि

पुनः त्यांचें हरणहि तोच करितो. इंद्रादि देव भोगीत असलेलें ऐश्वर्य त्याचेंच आहे. मनुष्याचें शुभाशुभ हाच करीत असतो. तोच सर्व काम (इच्छा) पुरविणारा ईश्वर आहे. अनेक प्रकारचीं रूपें धारण करून त्यानें सर्व विश्व व्यापिलें आहे. त्या देवाचें तोंड समुद्रांत आहे, त्याला वडवा मुख म्हणतात. या मुखानें तो उदकमय हवि प्राशन करितो. त्या देवाचा वास काशींत नित्य असतो. तेथें सर्व लोक त्याचें भजन करितात. त्याचे दीप्त व घोर स्वरूपावरून लोक त्याला अनेक नांवांनीं संबोधितात. तीं नांवें त्याच्या महत्त्वावरून, विभुत्वावरून आणि कर्मावरून पडलीं आहेत. वेदामध्यें शतरुद्रिय म्हणून त्याच्या संबंधीं एक प्रपाठक सांगितला आहे, त्याला अनंतरुद्र म्हटलें असून तो त्या महात्म्याचें उपस्थान आहे. तो देव सर्वव्यापक असून सर्वसत्ताधीशहि आहे. ब्राह्मण व मुनि त्याला महाभूत म्हणत असतात. तोच देवांचा प्रजापति असून त्याच्या मुखांतून अग्नीची उत्पत्ति झाली आहे, तो पशूंचें सर्व प्रकारें पालन करितो, त्यांच्यांशीं रममाण होतो आणि तो त्यांचा अधिपतिहि आहे, म्हणून त्याला पशुपति म्हणतात, हा त्रैलोक्यास मोठेपणा देतो, म्हणून यास महेश्वर म्हणत असतात.

ऋषि, देव, गंधर्व आणि अप्सरा ह्याच्या लिंगाचें पूजन करितात. त्या पूजनानें त्याला आनंद, सुख, संतोष आणि परम हर्ष होतो. भूत, भविष्य व वर्तमानकाळीं त्याचें अनेक प्रकारचें रूप असल्यामुळें त्याला बहुरूप म्हणतात. तो एकाक्ष असून अत्यंत जाज्ज्वल्य आहे. तो क्रुद्ध झाला असतां सर्व विश्वांत संचार करितो, म्हणून त्याला सर्व ही संज्ञा दिली आहे. क्रोधानें धूम्राप्रमाणें त्याचें रूप असल्यामुळें त्याला धूर्जटि हें नांव पडलें आहे. विश्वेदेवांचा त्याच्याचमध्यें अंतर्भाव होत असल्यामुळें त्याला विश्वदेव म्हणतात. तो भुवनेश्वर स्वर्ग, जल व पृथ्वी या तीन देवतांचें--अंबांचें--पालन करितो, म्हणून त्यास त्र्यंबक संज्ञा प्राप्त झाली आहे. तो सर्वदा लोकांची संपत्ति वृद्धिंगत करून त्यांचें कल्याण इच्छितो, म्हणून त्याला शिव म्हणत असतात. त्याला हजार, तसे सर्व बाजूंनींहि नेत्र आहेत ! ह्या महत् विश्वाचें तो पालन करितो, म्हणून त्याला महादेव नांव पडलें आहे. विश्वाच्या उत्पत्तीपूर्वीं तो होता, आणि सृष्टिकालीं प्राणरूपानें आहे. असा सर्व रूपांमध्यें तो निर्विकार राहूं लागल्यामुळें त्याला स्थाणु म्हणतात. सूर्य-चंद्रांचे जे किरण पृथ्वीवर पसरतात, ते ह्या शंकराचे केश होत. म्हणून त्याला व्योमकेश ही संज्ञा पडली आहे.

भूत, भविष्य व वर्तमान हें सारें विश्व त्याचेंच स्वरूप असून त्याचा उगमहि त्यापासूनच आहे, म्हणून त्याला भव म्हणतात. कपि म्हणजे श्रेष्ठ आणि वृष म्हणजे धर्म, म्हणून त्या देवदेवाला वृषाकपि ही संज्ञा आहे. ब्रह्मा, वरुण, यम व कुबेर यांना स्वाधीन ठेवून तो त्यांचें हरण करितो, म्हणून त्याला हर म्हणतात. त्या महेश्वरानें आपले दोन्हीं नेत्र मिटून ललाटाच्या ठिकाणीं तिसरा नेत्र उत्पन्न केला म्हणून त्याला त्र्यक्ष हें नांव पडलें. तो प्राण्यांच्या देहांत प्राणायामादि वायुरूपानें राहतो. जो त्या महात्म्याच्या प्रतिमेची, विशेषतः केवळ लिंगाचीच पूजा करितो, तो मोठें ऐश्वर्य पावतो. त्याच्या ऊरूंखालचा अर्धा भाग अग्नि असून वरील मंगलप्रद चंद्र आहे. तसेंच त्याच्या आत्म्याचेहि अग्नि आणि सोम असे दोन भाग कल्पिले आहेत. त्याची जी शिवा-मंगलकारक-तनु आहे, ती स्वर्गांत—देवलोकांत—असून अत्यंत विस्तृत, तेजस्वी व दिव्य स्वरूपाची आहे व दुसरी उग्र व घोर असून ती मनुष्यलोकांत आहे. पहिलीच्या योगानें हा ब्रह्मचर्याचें आचरण करितो व दुसरीमुळें हा सर्वांचा नाश करितो. तो शस्त्राप्रमाणें तीक्ष्ण, यमाप्रमाणें उग्र व कालाप्रमाणें प्रतापी असून मांस व शोणित भक्षण करितो, म्हणून त्याला रुद्र म्हणतात. हे पार्था, तुझ्या अग्रभागीं शत्रूचा वध करीत असतां जो तूं पाहिलास, तो हा महादेवच होय. हे अनघा, तूं जयद्रथाच्या वधाची प्रतिज्ञा केल्यावर कृष्णानें ज्याचें दर्शन तुला हिमाचलाच्या माथ्यावर करविलें, तोच हा भगवान् शंकर रणांगणांत तुझ्या अग्रभागीं जात असे. ज्या अस्त्रांनीं तूं दानवांचा संहार केलास, तीं अस्त्रें तुला ह्यानेंच दिलीं आहेत.

पार्था, त्या देवाधिदेवाचें धन्य, यशोदायक, आयुष्यवर्धक, पुण्यकारक असें वेदसंमत शतरुद्रिय स्तोत्र तुला सांगितलें. हें सर्वार्थसाधक असून सर्व पापांचा नाश करणारें आहे. तसेंच सर्व दुःखांचें व भयांचें हरण करणारें आहे. हें चतुर्विध स्तोत्र जो नित्य श्रवण करितो, तो सर्व शत्रूंना जिंकितो आणि रुद्रलोकीं थोर पद पावतो. हें महेश्वराचें स्तोत्र रणांगणावर अवश्य पठण करावें, असें सांगितलें आहे. जो शंकराच्या ह्या स्तोत्राचें नित्य पठण किंवा श्रवण करितो, त्यावर त्र्यंबक प्रसन्न होतो व त्याचे सर्व मनोरथ परिपूर्ण करितो. कौंतेया, जा आणि युद्ध कर ! ज्या तुझा मंत्री व रक्षक जनार्दन स्वतः तुझ्या पार्श्वभागीं उभा आहे, त्या तुझा पराजय कधींहि होणार नाहीं.

संजय—हे अरिंदमा, पराशरसुत व्यास अर्जुनाला याप्रमाणें सांगून निघून गेला. राजन्, असें पांच दिवस घोर युद्ध करून तो महाबलिष्ठ ब्राह्मण मृत होऊन ब्रह्मलोकीं गेला.

वेदाचे अध्ययनानें जें पुण्य प्राप्त होतें, तें या पर्वाच्या श्रवणानेंहि मिळतें. धैर्यसंपन्न क्षत्रियांना याचे श्रवणानें मोठें यश लाभतें. जो हें पर्व नित्य पठण करितो किंवा श्रवण करितो तो सर्व महापापांपासून किंवा घोर कर्मापासून मुक्त होतो. याच्या योगानें ब्राह्मणाला यज्ञ केल्याचें फल मिळतें व क्षत्रियांना घोर युद्धामध्यें यशःप्राप्तीचा लाभ होतो. शेष राहिलेल्या वर्णाच्या पुत्रपौत्रादि इष्ट कामना परिपूर्ण होतात. ७. ८. २०२.

(येथें नारायणास्त्रमोक्षपर्व नांवाचें आठवें उपपर्व समाप्त झालें.)

[सातवें द्रोणपर्व संपूर्ण.]

यापुढें आठवें कर्णपर्व लागेल. त्याचा पहिला श्लोक हा आहे—

वैशंपायन—ततो द्रोणे हते राजन् दुर्योधनमुखा नृपाः ।
भृशमुद्विग्नमनसो द्रोणपुत्रमुपाद्रवन् ॥